

Wimar Bolhuis, Paul Tang, Frans Verhagen,
Dirk-Jan van Baar & Thomas von der Dunk over
de enorme verkiezingsnederlaag en hoe verder

Jaargang 74, nummer 1, maart 2017

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Versijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer
Nik Jan de Boer
Meike Bokhorst
Eva van Burg (*eindredactie*)
Tom Eijbsbouts
Menno Hurenkamp (*hoofdreductie*)
Ruud Koole
Marijke Linthorst
Monika Sie Dhian Ho
Evelien Tonkens

Redactieraad

Maurits Barendrecht
Liesbeth Noordegraaf
Marc Chavannes (*voorzitter*)
Paul Tang

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting
Emmapark 12
2595 ET Den Haag

Telefoon (070) 262 97 20

E-mail send@wbs.nl

Lay-out & omslag

Uitgeverij Van Gennep

**De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl.**

Digitaal S&D-archief

Alle S&D-artikelen vanaf 2002
kunt u gratis downloaden van
www.wbs.nl.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennep
Nieuwpoortkade 2A
1055 RX Amsterdam
info@vangennep-boeken.nl
(020) 624 70 33

Abonnementen

Bel (020) 624 70 33 of mail info@vangennep-boeken.nl
voor een abonnement of kennismakingsnummer.

Abonnementsprijzen per jaargang

Papier

- ▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 39,50
- ▶ Particulier Nederland: € 82,50

Papier & digitaal

- ▶ Student/aio/oio/Jong wbs/Jonge Socialisten: € 49,50
- ▶ Particulier Nederland: € 91,-
- ▶ Instelling Nederland: € 161,50
- ▶ Particulier buitenland: € 145,-
- ▶ Instelling buitenland: € 172,-

- ▶ Losse nummers € 17,50

Een abonnement kan op elk gewenst moment ingaan. Opzeggen kan tot één maand voor het einde van de jaargang. Vanwege de aard en inhoud van de uitgave wordt u geacht het abonnement in het kader van uw beroep of bedrijf te ontvangen en niet als consument op te treden in de zin van de artikelen art. 236 en 237 boek 6 BW. Mocht dit anders zijn, dan bent u gehouden dit binnen één maand na ingang van het abonnement per e-mail, telefonisch, schriftelijk of anderszins bij de abonnementenadministratie van de uitgever aan te geven.

© 2017 Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam

*Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.*

Redactioneel

Verlies

Nederland was nooit echt links, maar deze verkiezingen waren een serieuze rechtse overwinning. Herstelde welvaart, angst voor het vreemde en gebrek aan links profiel om die twee in een positief verhaal te vertalen, grepen op een ongelukkige manier in elkaar. Nog nooit was links over de hele linie zo klein. Het is veel te gemakkelijk om dat af te doen met een verwijzing naar de ongelukkige coalitie van de PvdA met de VVD, of met een verwijzing naar een rommelige campagne. Het verlies van de PvdA werd amper uitgesmeerd over de directe concurrenten, maar viel toe aan een versplinterd landschap van partijen en partijtjes die zich voor laten staan op deelbelangen.

De commentaren van Paul Tang, Wimar Bolhuis, Dirk-Jan van Baar, Frans Verhagen en Thomas von der Dunk spreken voor zich – terug naar de verbindende opdracht. Er leeft immers ook onder een geëmancipeerde bevolking steun genoeg voor centrum-links, zoals Martin Schulz in Duitsland laat zien. Maar deze stukken kunnen alleen maar een begin zijn van een analyse. Het zal het komende jaar er op of er onder zijn voor de PvdA – komt er in de gemeenteraadsverkiezingen een kentering tot stand, komt er in oppositie een kentering tot stand, komt er in onderlinge omgangsvormen een kentering tot stand? Het zijn nu nog open vragen.

Een scherpe illustratie van de teloorgang van de PvdA als brede volkspartij levert ook Max van Weezel met een kleine geschiedenis van de band tussen joden en sociaal-democraten. De samenwerking was ooit vanzelfsprekend, maar naarmate de oorlog verder in de herinnering zakte en het Palestijns-Israëliësch conflict verder opspeelde kwam daar de afgelopen jaren een einde aan. Multiculturaliteit in eigen land is al moeilijk genoeg voor een politieke partij, het incorporeren van het conflict in het Midden-Oosten amper te doen. Diplomaat Patrick de Vries geeft in aansluiting op het stuk van Van Weezel toch een voorschot, hoe we naar de Arabische wereld kunnen kijken.

Nestgeur uit een spuitbus

Door **Menno Hurenkamp**

Hoofdredacteur S&D

Het bestaansrecht van de sociaaldemocratie is de verbinding tussen hoger opgeleiden en lager opgeleiden, tussen intellectuelen en werkers, tussen nieuwkomers en achterblijvers. Die verbinding komt niet tot stand door hocusfocus maar door intelligente publieke voorzieningen die weer gebaseerd zijn op robuuste overtuigingen – let wel, geen ‘dure’ voorzieningen of ‘hoge’ uitkeringen maar regelingen die zorgen dat zieken beter worden, werkzoekenden aan de slag komen en dat wie niet mee kan, toch met opgeheven hoofd zijn medeburgers aan kan kijken. Je past die regelingen aan, aan de tijdgeest en aan de beschikbare middelen – maar wat je dus niet doet is de mensen aanpassen wanneer de voorzieningen tekort schieten. En ondertussen kijk je niet weg wanneer de wereld in brand lijkt te staan, die instituties hebben ook een internationale taak – de onrust over wat er mis gaat rond belasting, banken en migratie vraagt wetgeving. Dan mag de moraal volgen.

Laat het mopperen op mensen die niet willen deugen, leren, werken of het Wilhelmus zingen maar aan rechts over, zou een eerste opdracht zijn voor sociaaldemocraten die de aangeslagen beweging nieuw leven willen inblazen. Zorg dat je een verhaal hebt over hoe scholen, ziekenhuizen, sociale werkplaatsen, inburgering en bedrijven horen te werken. Over hoe internationale samenwerking tot stand komt. Vertel daarbij dat mooie voorzieningen natuurlijk geld kosten, dat er natuurlijk publieke middelen nodig zijn, en dat overheidsbegrotingen geen doel maar middel zijn. En laat zien dat sociale vernieuwing, duurzame ontwikkeling, integratie en

burgerschap gevolgen zijn van lokale creativiteit, ideologische bevrogenheid en natuurlijk ook wel van wat individuele inspanning. En als, als je op korte termijn wil fuseren, waarom dan niet met de echt succesvolle SDP in Duitsland, in plaats van met GroenLinks of de SP die er alles bijeen genomen ook niet florissant voorstaan?

Maar probeer hoe dan ook niet via verbaal vuurwerk over het belang van verbinding achterban te lokken. Laat zien dat je weet hoe deze tot stand komt en op welke plekken. Verspil niet te veel tijd aan nostalgische ooploopjes met partijleden, verhinder ook dat er weer partijbestuurders komen die graag in de krant willen. Investeer in makkelijk te herkennen coalities die goed werk dichterbij brengen of goedkopere, goede huizen. Accepteer dat cultuurverschillen en inkomensverschillen daarbij soms spanningen opleveren en laat het maximaliseren van die contrasten aan natuurlijke protestpartijen. Tot aan de gemeenteraadsverkiezingen is het iets minder dan een jaar, dat is een onthutsend korte periode gezien het werk dat aan de winkel is.

Maar zeg niet dat binding moet, laat zien dat het kan. Anders reproduceer je de nestgeur uit een spuitbus waar het electoraat zich nu van afgewend heeft – mooie woorden over ‘samen vooruit’, die zonder samenwerking met andere linkse of progressieve organisaties niet uit de verf komen en die gemakkelijk bezwijken onder het verlangen bestuurlijke verantwoordelijkheid te willen dragen. En die dus niet herkend worden door de tientallen procenten van de bevolking die ondubbelzinnig sociaal-democratische idealen ahangt. Het gaat bepaald te ver om te zeggen dat ze graag PvdA zouden stemmen, maar het staat vast dat ze er geen duurzame problemen mee hebben.

Vanuit de oppositie bouwen aan een moderne sociaal-democratie

Verandering komt niet door linkse samenwerking. Ook het gedachtengoed en de interne partijorganisatie moeten herzien worden. Het leren begrijpen van jongere generaties is hierin cruciaal.

WIMAR BOLHUIS

Politiek assistent ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

De PvdA heeft met 29 zetels verlies de grootste verkiezingsnederlaag uit de parlementaire geschiedenis geleden.¹ Het vertrouwen van de kiezer is weg. De samenwerking met de VVD heeft tot een onduidelijk profiel geleid. De komende jaren zal de partij vanuit de oppositie moeten werken aan een modern sociaal-democratisch programma en het vertrouwen moeten terugwinnen.

Het vertrouwen terugwinnen van veel kiezers, maar bovenal van de jongeren in Nederland. Slechts 13% van de PvdA-kiezers was onder de 35 jaar.² En maar 1% van de jongeren onder de 24 jaar die stemde koos voor de PvdA. Dat zegt genoeg. Verandering is nodig. De waarden van de sociaal-democratie – gelijkheid, solidariteit, gelijke kansen, rechtvaardigheid – zijn onder nieuwe generaties springlevend, alleen sluit de uitvoering en de presentatie door onze partij blijkbaar niet meer aan bij de moderne tijd.

Die ouderwetsheid is een essentieel aangrijppingspunt voor de wederopbouw van de

sociaal-democratie. Belangrijk startpunt van het bouwen is om de interne partijorganisatie te vernieuwen (de politieke ledenraden, en onze campagnestrategie en organisatie) en om het gedachtengoed en programma te moderniseren (vraagstukken van de toekomst zoals duurzaamheid of balans op de arbeidsmarkt).

Jongeren zijn essentieel voor de leefbaarheid van een politieke partij op lange termijn

De PvdA moet uiteindelijk ook een links-progressieve partij worden waarin jongeren zich herkennen. Waar de PvdA van oudsher

Wimar Bolhuis *Vanuit de oppositie bouwen aan een moderne sociaal-democratie*

juist populair was onder jongere generaties, hebben bij de afgelopen verkiezingen GroenLinks en D66 dit jongerenimago gekaapt. Jongeren zijn essentieel voor de leefbaarheid van een politieke partij op lange termijn. Voor de continuïteit van het kader, maar ook omdat ouderen juist op partijen stemmen die voor jongeren een toekomstbeeld geven.

Interne partijorganisatie

Om jongeren te trekken moeten de PvdA-bijeenkomsten gemoderniseerd worden. Nu zijn ze ouderwets. Congressen en ledenraden duren urenlang en er is geen echt debat of ideeënuitswisseling. Jongere leden haken hierdoor simpelweg af. Het merendeel weigert dan ook om mee te doen met de discussie. Want men weet op voorhand dat het niets verandert. Echte ledendemocratie vergt dat de partijtop het primaat van de leden accepteert. En de bijeenkomsten moeten daarnaast sneller, interactiever en gezelliger. Je moet je vrienden mee willen nemen naar de PvdA. Dit staat ook in de vernieuwingsagenda #kiesvoordetoekomst voor het nieuwe partijbestuur, die meer dan 400 PvdA-leden hebben getekend.³ Een voorbeeld voor een betere opzet zouden de Ideeënfabrieken van de links-progressieve beweging Positief Links kunnen zijn.⁴

Daarbij moet de campagne beter afgestemd gaan worden op jongeren. Vaak heb ik gehoord van jongeren dat zij op internet, sociale media en populaire radioshow's de campagnespots hoorden langskomen van GL, D66, VVD en D66, en ze de PvdA nergens zagen. Men kan zich afvragen wat de nieuwe generaties laten afhangen van flyers, canvassen of met standjes op de markt staan. Dit ziet er snel uit als ouderwets. De jongeren kiezen waarschijnlijk op hele andere manieren voor een politieke partij – namelijk via de nieuwe media. De PvdA moet daar slagen maken.

Gedachtengoed en programma

De PvdA heeft een probleem. Nieuwe, links-progressieve ideeën onder jongere leden bereiken de partijtop bijna niet.⁵ Die cultuur is een probleem. Jongere leden voelen zich niet gehoord en het gedachtengoed wordt niet gemoderniseerd. Dit is slecht voor de aanwas en

Jongere leden voelen zich niet gehoord en het gedachtengoed wordt niet gemoderniseerd

het behoud van jonge leden en voor de electorale aantrekkingskracht van de PvdA. De nieuwe partijvoorzitter zal oplossingen moeten vinden om tot een open cultuur te komen.

Als het gaat om een nieuw gedachtengoed lijkt de hernieuwde populariteit van de SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands) en Martin Schulz in ons buurland Duitsland een inspiratiebron. Wat doen zij? De SPD richt zich stevast op een belastingverhoging voor de zogeheten rijken, de sociale rechtvaardigheid en het milieu – specifiek klimaatverandering. Daarbij zet Schulz zich keihard af tegen de AfD (Alternatieve für Deutschland), een partij die openlijk nationalistisch en anti-vreemdelingen is.⁶ Hierdoor wint hij aan populariteit. Doorgetrokken naar Nederland zou dit betekenen dat Asscher zich moet profileren als hoofduitdager van de PVV en Wilders in de komende jaren. Aangezien de sociaal-culturele dimensie de achilleshiel van linkse partijen is, omdat ze vaak vooral sociaaleconomisch worden vertrouwd, moet Asscher in de vier jaar oppositie een duidelijk profiel opbouwen op het samenlevingsvraagstuk; naast de traditionele sociaaleconomische tegenstellingen zoeken met de VVD.

Wimar Bolhuis *Vanuit de oppositie bouwen aan een moderne sociaal-democratie*

Links-progressieve samenwerking

Gelet op de uitslag is links-progressieve samenwerking de komende jaren onontbeerlijk en zelfs heel wenselijk. Waarschijnlijk vallen GroenLinks en SP buiten het kabinet en zitten onze drie linkse partijen samen in de oppositie.⁷ Dit betekent alle ruimte voor groeiende politieke samenwerking over links. Alleen moet dit gestaag, en niet ondoordacht, uit paniek en in haast zoals de oproep van minister

Plasterk nog niet eens een week na de verkiezingsdatum suggereerde.⁸ De poppetjes, identiteiten en culturen zonder grote weerstand samenvoegen vergt namelijk massagetijd. De komende jaren in de oppositie kunnen gebruikt worden om een links-progressieve coalitie te smeden voor de Tweede Kamerverkiezingen in 2021. Dat kan zomaar nodig zijn, voor Asscher en de PvdA. Want ooit wordt het weer een linkse lente! Als we hard werken misschien al in 2021.

Noten

- 1 Het vorige record stond ook op naam van de PvdA: 22 zetels verlies, van 45 naar 23 in 2003.
- 2 www.nos.nl/artikel/2163382-jong-of-oud-man-of-vrouw-wie-stemde-op-welke-partij.html.
- 3 www.volkskrant.nl/opinie/
- 4 www.positieflinks.nl.
- 5 Daarom schreef ik eerder het 'Positief Pamflet' (2015), met daarin 17 links-progressieve ideeën voor een PvdA die zelfstandigheid, vrijheid en vooruitgang ondersteunt.
- 6 www.nrc.nl/nieuws/2017/02/17/op-deze-impuls-zat-duitsland-te-wachten-6742075-a1546590.
- 7 Bij het schrijven gaat de informateur een coalitie VVD, CDA, D66 en GroenLinks onderzoeken.
- 8 www.nos.nl/artikel/2164063-plasterk-pvda-moet-samen-gaan-met-groenlinks.html.

Niet hip of sexy, maar noodzakelijk

Er spreekt zo veel onmacht uit de PvdA over de eigen bestaansgrond, dat je er bang van wordt. In deze tijden van globalisering en flexwerk is sociale zekerheid onmisbaar.

DIRK-JAN VAN BAAR

Publicist en columnist

Wonderlijk, die enorme opluchting in het nabije buitenland over de Nederlandse verkiezingsuitslag en de uitgebleven doorbraak van Geert Wilders. De Duitse minister van Buitenlandse Zaken Sigmar Gabriel, een SPD-man, zag er zelfs een stem vóór Europa in. Als een Duitse sociaal-democraat de nu al jaren woedende veenbrand tegen de bestuurselites in een westers buurland zo oppervlakkig beschouwt, en de ineensdorting van de Nederlandse zusterpartij compleet over het hoofd ziet, zegt dat iets over de staat van ontkenning waarin de sociaal-democratie verkeert. Overal in Europa is die ondanks zelfverklaard kosmopolitisme heel erg naar binnen gericht. Ook in Duitsland, het stamland van het socialisme. Het maakt de SPD blijkbaar niet uit wie er in buurlanden regeert, zolang anti-Europese volksmenners maar onder de grond blijven. Solidair is anders.

Natuurlijk kun je dit ook positiever uitlegen. Een Duitse sociaal-democraat zal zeggen dat het aan de Nederlanders en al die andere Europese volken zelf is om hun eigen parlementariërs te kiezen: 'Hier darf jeder machen was er will, aber nur im Rahmen der freiheitlich demokratischen Grundordnung.' Die tekst

komt uit het linkse Duitse cabaret, van de bard Franz Josef Degenhardt (1931-2011), en is - jázeker - spottend bedoeld. Ik zeg het er maar even bij, want ik denk niet dat er nog velen op de hoogte zijn van alle cultuuruitingen die het Duitse (nationale) socialisme tijdens zijn lange geschiedenis heeft voortgebracht. Zeker niet in geheugenloos Nederland. Daar kon je na 15 maart overal lezen dat de PvdA zichzelf heeft overleefd en op zoek moet naar nieuwe wegen om weer sexy te worden voor jonge kiezers. Of zoiets. Zoals er ook partijprominenten zijn die juist nu, terwijl de rode familie naar alle kanten is uitgevlogen, het moment rijp achten voor een samengaan met de frisse lentespruiten van GroenLinks. Zodat er weer progressieve toekomst is.

Misplaatste gelatenheid

Als vrijzinnig-conservatieve buitenstaander (ik stemde voor het eerst sinds 1986 weer eens PvdA) begrijp ik weinig van deze doodsverklaringen. Er spreekt een zodanig onbegrip uit over de eigen bestaansgrond, dat je bang kunt worden van zoveel onmacht. Niet voor het eerst trouwens, want de sociaal-democratie

Dirk-Jan van Baar *Niet hip of sexy, maar noodzakelijk*

was vaak hopeloos verdeeld over de te volgen koers en elke partijdenker blonk uit in nieuwe 'spagaten' die in het verschiep zouden liggen. De Nederlandse sociaal-democratie was een

Als vrijzinnig-conservatieve buitenstaander begrijp ik weinig van deze doodsverklaringen

hogere vorm van hersengymnastiek. Met één constante: als er politiek moest worden gekozen, kwam zij als grootste gemene deler op links altijd weer als winnaar uit de bus. Tot 15 maart, toen de sociaal-democratie niet alleen werd overvleugeld door de brave jongens en meisjes van GroenLinks en het niet meer zo linkse D66, maar ook door de 'authentieke' arbeiders van de SP. Voor linkse kiezers is de PvdA ineens geen onmisbare machtsfactor meer. Dat is de echte dijkdoorbraak in de polder die in het buitenland onopgemerkt bleef.

Mij treft de gelatenheid waarmee dit wordt geaccepteerd. Ach ja, de kiezer is geëmancipeerd, we kunnen ook wel zonder PvdA. Als er een volkspartij klaar zou staan die dit gat op kan vullen, valt daarmee te leven. Maar niets is minder waar. De VVD noemt zich wel volkspartij, maar kijkt niet verder dan de middenklasse. Iedereen die niet voldoet aan het DNA van hardwerkend Nederland (het 'goede populisme' volgens Mark Rutte), valt daarbuiten. Het CDA, dat de PvdA als parlementaire volkspartij lange tijd concurrentie aandeed, kampt ook met weggelopen kiezers. Met dit verschil dat christendemocraten minder trendgevoelig zijn en zich na nederlagen minder laten gek maken. Zij zijn gewend aan de hoon van hoofdstedelijke praatjesmakers en ontlenen daar deels hun kracht aan. Daarentegen staat

de PvdA als geen ander voor de 'arrogante linkse grachtengordel' die het bij het GeenStijl-volk zo heeft verbruid. Daarom is de verdamping van de sociaal-democraten een dikke overwinning voor het rechtspopulisme, ook al heeft het Alternatief voor Nederland, de PVV, niet zoveel patriottische stemmen gehaald als gevreesd. Maar het waren er wel meer dan in 2012, volgens partijideoloog Martin Bosma – een voormalige sociaal-democraat – 44% meer.

Erg geheimzinnig is dit niet. Iedereen die weleens op het internet vertoeft, kon deze stemming zien aankomen, en iedereen die iets van de geschiedenis van de sociaal-democratie weet, kon snappen dat zij in crisistijden het risico loopt te worden fijngemalen door straatvechters van links en rechts. Laat u niks wijsmaken door spindoctors die zeggen dat het met deze tegenstelling gedaan is en dat alles alleen nog om de middenklasse draait. Er zijn nog altijd veel mensen (vroeger arbeiders genoemd) die daartoe niet behoren en nog veel meer mensen die statusverlies vrezen. Daarom is het ook niet waar dat de postmoderne politiek alleen nog om culturele thema's (islam, immigratie en integratie) draait en dat de klassieke sociaaleconomische tegenstellingen zijn overwonnen. Onbegrijpelijk dat gematigd links zich dit rechtse verhaal op de mouw heeft laten spelden en is meegegaan met allerlei identiteitspolitiek die de kerntaak van de sociaal-democratie – het verschaffen van een minimum aan bestaanszekerheid voor alle burgers – alleen maar bemoeilijkt. Dat geldt zelfs voor het feminisme, een vanzelfsprekend onderdeel van progressieve emancipatiepolitiek, die de positie van de 'gewone man' die zijn trots ontleende aan zijn kostwinnerschap onbedoeld heeft ondergraven. Een mokkende man is ook voor zijn gewone vrouw niet fijn, terwijl etnische minderheden de gelijkheid tussen de seksen lang niet allemaal accepteren. Vooral moslims niet, waarop de door de VVD bij de PvdA weggelokte Ayaan Hirsi Ali heeft gewezen – ten koste van de politiek correcte

Dirk-Jan van Baar *Niet hip of sexy, maar noodzakelijk*

linkse gemeente. Een briljante liberale media-coup die nog steeds doorwerkt.

De pot verwijt de ketel

Het is nu zo dat gematigd links door rechts wordt verweten dat het niet links genoeg is geweest en wegkijkend van alle multiculturele drama's zijn traditionele achterban in de steek heeft gelaten. Dat is een wel zeer giftig verwijt, waarbij keurig rechts even comfortabel meehuilt met de progressieve (maar ook rechtspopulistische) islamkritiek als met vergeten groepen in postindustriële gebieden die dankzij marktgeoriënteerde 'saneringen' in de knel zijn gekomen en zichzelf maar moeten zien te redden. De spijzieke (linkse) overheid, een geluksmachine die haar beloften niet waarmaakt, krijgt daarbij van alles de schuld. Zelfs de euro met zijn financiële garanties van Noord-Europa aan Zuid-Europa wordt nu voorgesteld als een 'links project', terwijl het multinationale bedrijfsleven altijd de grootste pleitbezorger van de eenheidsmunt is geweest. Nog bonter is het begrip voor Poetin dat ter rechterzijde doorklinkt. De geheim agent in het Kremlin zou realistischer zijn dan de naïevelingen in Brussel, die net als Job Cohen steeds weer met moslimvertegenwoordigers aan het theedrinken slaan. Dat weerhoudt onze islamcritici er niet van overal 'westerse zelfhaat' waar te nemen, behalve bij zichzelf.

Voor mij was dit 'verraad van rechts', dat sinds de financiële crisis veel brutaler en hypocrieter is geworden dan ervoor (over *moral hazard* gesproken), reden naar links over te steken. Wat mij stoort is de slachtofferrol die PVV-achtigen voor zich opeisen, met hun geklaag over 'demonisering' als ze weer eens voor fascist of racist zijn uitgemaakt. Dat was terecht zolang er allerlei minder fraaie aspecten van de multiculturele samenleving taboe waren verklaard, maar die tijd is vijftien jaar na Pim Fortuyn echt voorbij. De situatie is nu zo dat alle alarmbellen tegen opkomend fascisme buiten werking zijn gesteld, en dat Wilders zijn

tegenstanders unisono voor laffe *appeasers* uitmaakt en alle verwijzingen naar de jaren dertig voor verdachtmakingen houdt, niet alleen tegenover hemzelf, maar tegenover de anderhalf miljoen vaderlandslievende Nederlanders die op hem stemmen. Een gotspe, die nochtans zeer effectief (want intimiderend) uitpakt.

De PvdA en eigenlijk alle mainstreampartijen stellen zich in deze timide op, alsof ze Wilders gelijk willen geven met zijn kritiek dat ze slappe nepdemocraten zijn. Treurig stemt ook hoever de PvdA is meegebogen met economenpraatjes, die de verzorgingsstaat louter nog voorstellen als collectieve kostenpost, met de stelselmatige verhoging van de AOW-leeftijd - in werkelijkheid een sluipende lastenverzwaring voor het kwetsbare individu - als dieptepunt. Onbegrijpelijk hoe de partij dit kroonjuweel van sociale zekerheid uit de glorie tijd onder de oude Drees, de enige overheidsregeling waar alle Nederlanders belang bij hebben, heeft laten kannibaliseren in ruil voor 'hervormingen' die alleen de hoogopgeleide middenklasse met goede beroepsperspectieven voordeel brengt.

Zo gezien heeft de PvdA de ondergang over zichzelf afgeroepen. Daar staat tegenover dat in een vergrijzende samenleving die door flexwerk wordt gekenmerkt en steeds meer concurrentie van de wereldmarkt ondervindt, sociale zekerheid eerder meer dan minder belangrijk wordt. De toekomst van de sociaal-democratie ligt in de ouderenzorg, waarbij een beroep op de christelijke naastenliefde (hier komt het CDA weer in beeld) niet mistaat. Historisch gezien zijn beide volkspartijen, en de geschiedenis van de Duitse Bondsrepubliek illustreert dat, een dam tegen het rechtspopulisme dat overal in Europa aan de dijken knaagt. Daarin klinkt voor alles een roep om sociaal protectionisme door. Het is het blijvende belang van de sociaal-democratie om daarvoor te zorgen. Dat is niet hip of sexy, maar noodzakelijk. Het alternatief is eigen consumeren eerst, de politiek van de maagmens, uitlopend op de nihilistische barbarij.

Formuleren wat we gemeen hebben

Vraag je af hoe het kan dat hoogopgeleide kiezers met een hoog inkomen stemmen voor een verzorgingsstaat, maar dat laagopgeleide, minder kansrijke burgers zich daar juist van afkeren.

FRANS VERHAGEN

Journalist en publicist

Hoewel deze campagne de geschiedenisboeken in kan als een van de slechtste ooit, is dat niet de belangrijkste reden dat de PvdA zo sterk heeft verloren. Over die campagne kunnen we nog lang napraten, het probleem was fundamenteel: wat hadden we de kiezer te bieden? Te weinig en daarom moeten we ons afvragen wat het bestaansrecht is van de PvdA in de Nederlandse politieke cultuur. Niets meer maar ook niets minder.

Naar mijn idee moet de PvdA een volkspartij zijn, dat wil zeggen: in zijn leden en zijn kiezers een brede doorsnee van de Nederlandse samenleving vertegenwoordigen. Onlosmakelijk daarmee verbonden is dat het een ideologische partij moet zijn, met een herkenbaar, duidelijk beginselprogramma. Sociaal-democratie moet niet zomaar een kreet zijn, maar mensen moeten daar ook meteen een beeld bij hebben. Met die vereisten gaan we in tegen de trend. Die is meer richting belangenpartij, toegespitst op een bepaald deelprogramma, of op een bepaalde doelgroep. En dus anti ideologie. Isme's schijnen uit te zijn, maar daar moeten we ons niets van aantrekken.

Ideologie

Als we geen ideologisch onderbouwde volkspartij kunnen zijn, dan kunnen we er beter mee ophouden. De PvdA kan niet de zoveelste middelgrote belangenbehartigerspartij worden – en welke unieke belangen vertegenwoordigen we dan helemaal, afgezien van die van bekwame bestuurders? Sociaal-democratie moet een min of meer coherent wereldbeeld geven van waaruit beleid en programma als vanzelf voortvloeien. Het voorkomt dat je niet iedere keer, bij elk besluit, alles moet gaan afwegen, zoals pragmatisten en opportunisten doen. Het suggereert de keuzes, de te volgen lijn spreekt vanzelf.

De onderliggende vragen dringen zichzelf op. Zijn we in staat om zowel PVV stemmers in de randgebieden van Nederland aan te spreken als weldenkende intellectuelen, zonder patroniserend te worden? Kunnen we formuleren wat we gemeen hebben? Kunnen we een programma bieden, een denkwijze, een samenlevingsvoorstel dat bewijst dat we een gemeenschappelijk belang hebben? Kan iedereen zich thuisvoelen bij de sociaal-democratie als hij of zij de principes deelt?

Frans Verhagen *Formulieren wat we gemeen hebben*

Sociaaleconomisch beleid moet voorop staan. Ik ben niet nostalgisch, maar Joop den Uyls 'spreiding van inkomen, kennis en macht' is als brede doelstelling nog steeds onvertrokken. Praat niet over inkomensongelijkheid, maar over die spreiding, over sociale mobiliteit. Zeur minder over de ongewenste zaken (bankiers en zo) dan over wat we wél wensen. Vraag je af hoe het kan dat hoog opgeleide, hoge inkomens kiezers stemmen voor een verzorgingsstaat, maar dat laag opgeleide, minder kansrijke burgers zich daar juist van afkeren?

Is het mogelijk een verzorgingsstaat op het niveau dat we wensen te combineren met open grenzen? Op welk van de twee leveren we in? De uitdaging is een werkbare variant te vinden. Wat als de mogelijke varianten botsen met voor ons fundamentele waarden? Dat is eenvoudig: dan moeten we een andere variant exploreren. Het dwingt tot denken, tot overtuigen, tot overleg, tot overhalen. Tot een visie. Vergeet die sociale media als je niets te communiceren hebt.

Het wordt echt tijd dat sociaal-democraten een acceptabel verhaal vertellen over wat Nederland een aantrekkelijk multicultureel land maakt

Het wordt echt tijd dat sociaal-democraten een acceptabel verhaal vertellen over wat Nederland een aantrekkelijk multicultureel land maakt. Sinds Scheffers opruiende NRC-artikel, eeuwen geleden, zit de PvdA in een kramp, het best geïllustreerd door de treurige wij-zijnota in 2009. De erfenis van die kramp dragen we nog steeds met ons mee.

Het idee dat je met *law and order*-praat en het problematiseren van de integratie kiezers zou kunnen behouden was sociaal-democraten niet waardig en werkte averechts. En, niet onbelangrijk, het was de verkeerde analyse.

Doe niet meer mee met dat rare tribale identiteitsdebat. Als we geen gezamenlijk belang kunnen traceren tussen vrouwen, homo's, Turken, Marokkanen, katholieken, gebleekte hardossen, tattooliefhebbers en operabezoekers, dan hebben we geen recht van bestaan. Daarom: houd je verre van het 'white privilege' gezeur. Nederlanders in de grensgebieden (letterlijk en figuurlijk) hebben daar nooit wat van gemerkt. De PvdA moet geen vrouwenpartij, homopartij of wat dan ook zijn, maar een partij van iedereen. We moeten ons niet laten gijzelen door een zwarte-piet-, Marokkanen- of islamdebat. We moeten niet meedoen aan het armpje drukken over de Nederlandse identiteit.

Nieuwe termen

Een van de moeilijkste dingen, in het algemeen maar zeker in de politiek, is het invoelen van gevoelens die je zelf niet hebt. Als hoog opgeleide atheïst valt het niet mee om je in te leven in een laag opgeleide streng gelovige nationalist. Een weldenkende intellectueel kan zich moeilijk verplaatsen in mensen die zich machteloos voelen. In deze context, als *food for thought*: ik ben geen fan van het woord solidariteit. Solidariteit roept beelden op van medelijden, hulp, hand uitsteken, patroniseren. Het is een term uit een andere tijd, die van de sociale kwestie. De tijd van de Internationale, die zo langzamerhand ook wel weg mag. De sociaal-democratie heeft een mooie geschiedenis, maar dat blijft alles wat er rest als we niet de restanten van de verzuiling afleggen: rode zus, rode zo, links dit, links dat. Sorry oude socialisten, maar geen moderne burger heeft er nog wat mee. Jongeren trekken met die oude meuk? Vergeet het. En vooruit, herdoop de PvdA in de Sociaal Democratische Partij.

Frans Verhagen *Formulieren wat we gemeen hebben*

De nu door veel analisten omarmde ‘fundamentele tegenstelling’ tussen kosmopolitische en nationalistische Nederlanders lijkt me onzin. Ik geloof er niets van, althans, ik wil me niet door dit soort in beton gegoten antagonismen klem laten zetten. We moeten onderkennen dat de meeste Nederlanders helemaal niet zo kosmopolitisch zijn en dat nationalisme hoogstens een vluchtheuvel is voor mensen die het gevoel hebben dat ze genegeerd zijn, maar best weten dat dit niets oplost. Als de sociaal-democratie de samenhang niet kan laten zien, dan heeft ze geen bestaansrecht.

In een aantal opzichten zat de PvdA campagne met een probleem: het verhaal was nooit eenvoudig. Een verhaal dat de overheid wil inzetten voor een gezamenlijk doel vraagt meer overtuigingskracht dan een verhaal dat de burger individuele kracht aanpraat. Een verhaal dat de complexiteit van onze samenleving

onderkent en burgers handvaten geeft om daarmee om te gaan is altijd complexer, geïmpliciter en moeilijker dan bangmakerij voor de haatzaaier of afkeer van de gladde meebeweger die zich als leider presenteerde. We faalden op alle niveaus (ik hoop dat niemand betaald is voor de zielloze kreet ‘Samen Vooruit’).

Het zou goed zijn als we een soort *zero based*-analyse konden maken van waar we voor staan. Stel dat we zonder de ballast van de afgelopen decennia sociaal-democratische idealen praktisch zouden moeten formuleren hoe zou dat dan klinken? Jaren werk, hard werk. Maar als we daartoe niet bereid zijn en blijven steken in foutenanalyse en het zoeken naar de snelste weg naar meer zetels (Aboutaleb!, een vrouw!), dan hebben we de gouden kans op vernieuwing die ons nu wordt opgedrongen verspeeld.

Als de splinters winnen

Ideologische verschillen moet je niet willen overbruggen, daarvan profiteren populistten en splinterpartijen. Paul Tang pleit voor een verhaal over sociale rechtvaardigheid met harde aanvallen op populisme en een fel pleidooi voor Europa.

PAUL TANG

Europarlementariër

'Ik had de PvdA van harte een andere uitslag toegewenst.' Met die troostende woorden van Mark Rutte kon Lodewijk Asscher het doen. Hierbij een terugblik op een aangekondigde nederlaag, waarvan de oorzaken veel verder teruggaan dan drie maanden campagne.

De zaterdag voor de verkiezingen toonde de documentaire *U kijkt zo lief* fragmenten uit het verkiezingsdebat van 1998. We zien dat Wim Kok en liberale uitdager Frits Bolkestein elkaar na vier jaar 'Paars' vooral sparen. De zittende premier Kok laat zich zelfs verleiden tot een verkapt stemadvies op junior-coalitiepartner D66: 'De inbreng van D66 in het kabinetsbeleid is groot geweest. Het zou zonde zijn als we niet met zijn drieën verder kunnen.'

De les uit Paars is dat wanneer de tegenstellingen uit de politiek verdwijnen, het populisme opkomt

De les uit Paars is dat wanneer de tegenstellingen uit de politiek verdwijnen, het populis-

me opkomt. Pim Fortuyn spreekt vier jaar later van de puinhopen van Paars. Zijn voor Nederland ongekend rechtse geluid heeft de tegenstelling en het debat in de politiek terug kunnen brengen. De les uit Rutte-Asscher is dat de coalitiepartners verliezen, met name met name de PvdA, en dat een veelvoud aan (splinter)partijen wint: PVV, 50+, Denk, FvD en PvdD. Omgekeerd, in 2012 is er een felle politieke strijd tussen links en rechts te gezien geweest, waar de flanken het moeilijk hebben gehad.

De samenwerking met de VVD heeft opnieuw een hypotheek op onze partij gelegd. Al in 2012 had duidelijk moeten zijn dat de coalitie een uitzondering op de regel was dat de PvdA niet met de VVD samenwerkt. De PvdA-architecten van het kabinet – Wouter Bos, Diederik Samsom en Jeroen Dijsselbloem – hebben de puinhopen van Paars van dichtbij meegemaakt, maar bieden geen duidelijke les hoe die puinhopen dit keer te voorkomen.

In elk geval was de situatie in 2015 of 2016 zeker niet hetzelfde als in 2012: de noodzaak voor samenwerking met de VVD was verdwenen en er ontstond ruimte voor een scherpere ideologische koers. Van deze last hadden we ons eerder kunnen en moeten bevrijden. Dat had op verschillende manieren gekund. Dat kon door te breken met het kabinet. Dat kon

Paul Tang *Als de splinters winnen*

ook door een vrijwillig terugtreden van Diederik Samsom die verantwoordelijk was voor moeilijke keuzes die op dat moment te verdedigen waren, maar die had moeten aanvoelen dat een nieuwe periode om een nieuwe partijleider vroeg.

In plaats daarvan zocht de partij een nieuwe impuls in een lijsttrekkersverkiezing. Die impuls werd duidelijk niet gevonden; de peilingen bleven gedurende en ook na de raadpleging onbewogen. Twee kandidaten bleek te weinig voor een echte ideeënstrijd. De inhoudelijk scherpere koers, bijvoorbeeld door de aanvullende punten van Asscher en het verkiezingsprogramma zelf – dat spreekt van 100.000 extra publieke banen –, was welkom maar kwam te laat en was te onzichtbaar.

Het is daardoor tijdens de campagne niet helder geworden waarvoor de partij staat en kiest: een links alternatief voor de zittende premier zoals in 2012 of een pleitbezorger van het kabinetsbeleid zoals in 1998. Groen-Links heeft zich wél kunnen opwerpen als een authentiek link geluid en heeft met Jesse Klaver de positie van linkse verbinder kunnen innemen. Het is die positie die de PvdA door de coalitie met de VVD heeft laten openvallen.

De verkiezingsuitslag stemt tot inkeer en vraagt om een ommekeer

De eerste conclusie is dat het nemen van verantwoordelijkheid zich niet uitbetaalt, mogelijk anders dan in de tijd van Den Uyl en Kok. Populaire en/of kundige bewindspersonen hebben ons electoraal niets opgeleverd; een groeiende economie en dalende werkloosheid hebben de kiezers niet gunstig gestemd, omdat die kiezers het niet op het conto van het impopulaire kabinet schrijven. Ook Mark Rutte heeft de gebruikelijke premierbonus slechts ternauwernood weten te incasseren. Het resultaat voor hem en de VVD lijkt haast net meer te maken met een gedecideerd ogend optreden in de Turkije-rel dan met het

beleid van de vier jaar ervoor. Partijen in de oppositie – constructief of niet – zijn beloond.

Het is een ontwikkeling die we in heel Europa zien, de nieuwkomer profiteert. Francois Hollande en Sigmar Gabriel durfden zich niet kandidaat te stellen en Manuel Valls, de premier, durfde het wel maar faalde jammerlijk in de voorstrijd van de Franse socialisten. Emmanuel Macron heeft zo'n twee jaar geleden het Elysée verlaten om een nieuwe beweging te starten. Hij is nu plots een serieuze kandidaat voor de verwachte tweestrijd met Le Pen. Martin Schulz is relatief onbekend in Duitsland en weet juist daardoor de strijd tussen de sociaal- en christendemocratie nieuw leven in te blazen. De flanken worden daarmee weggedrukt, en met name Alternative für Deutschland daalt in de peilingen.

De tweede conclusie is dat politieke partijen hun identiteit - vormgegeven door idealen, gedachtengoed, geschiedenis en tradities – goed moeten bewaken. Het spectrum van politieke partijen versplintert en de loyaliteit van kiezers is minder vanzelfsprekend dan ooit. Juist door die identiteit kan een politieke partij zich onderscheiden en kiezers aan zich binden. Een coalitie maakt deze identiteit diffuus en ongrijpbaar, waardoor de kiezer de partij niet langer herkent en gelooft. Dat is vele partijen al overkomen, bijvoorbeeld D66 in 2006, het CDA in 2012 en nu de PvdA. Het is daarom niet vanzelfsprekend dat de traditionele partijen moeten inzetten op een meerderheidscoalitie. Een minderheidsregering biedt meer mogelijkheden om de eigen kleur te behouden, zowel voor regeringspartij als oppositiepartij. De traditionele politieke partijen moeten voorkomen dat ze door een coalitie van vier of vijf partijen voor de kiezer allemaal één pot nat worden. De PvdA moet daarom, nu en in de toekomst, geen rechtse coalitie aan een meerderheid helpen. Het zal alleen de populistische tegemoetkomen.

De derde vaststelling is dat de PvdA de eigen positie niet tegen het licht heeft durven houden en zich heeft laten verleiden tot

Paul Tang *Als de splinters winnen*

tijdelijke successen. Nog steeds lonkt het idee van een linkse, brede en verbindende volkspartij die staat voor de belofte dat het niet alleen beter wordt, maar dat het beter wordt voor iedereen. Tegelijkertijd staat het idee on-

PvdA heeft de eigen positie niet tegen het licht durven houden en zich laten verleiden tot tijdelijke successen

der druk, zeker nu de Nederlandse samenleving minder hecht lijkt te worden en het aanbod van politieke partijen verder versplintert. Angstvallig heeft de PvdA vermeden om de consequenties van deze ontwikkelingen te willen doordenken, een partij waar nota bene doctorandussen de arbeiders hebben verdronken. In 2009 is een poging tot deze 'opdracht tot pessimisme' nog verketterd.¹

Maar bovenal, beloftes zijn niet ingelost. Bernhard ter Haar beweert dat er de laatste jaren vooral maatregelen zijn genomen die polarisatie door ongelijkheid en onzekerheid tussen groepen in de samenleving vergroten.² De 'onzekere werkenden' en 'de achterblijvers' hebben al weinig vertrouwen in de politiek en hebben veel maatregelen gezien die de onzekerheid eerder vergroten dan verkleinen. Volgens Ter Haar is er gekozen voor een grote hoeveelheid maatregelen die polariserend werken. Denk aan de afbouw van de WSW en de Wajong, de invoering van een studieleenstelsel, de invoering van een verhuurdersheffing en bezuinigingen op de zorg. Het begrotingsoverschot is daarentegen gevierd, en niet herkend als een signaal dat er ruimte geweest is om de negatieve effecten van deze maatregelen te compenseren. Het idee ontstaat dat mensen er alleen voor staan. De moestuin na

pensionering onderstreept dat beeld. Het is niet voor niets dat mensen in de loop der jaren, tijdens en voor dit kabinet, mij op de schouders hebben getikt met de woorden dat de partij ze 'in de steek gelaten heeft'. Bij doorvragen is er zelden een concreet moment of beleidsvoorstel, hoewel de samenwerking met de VVD de afgelopen jaren veel is genoemd. Maar het gevoel is reëel.

Met alleen vooruitgangsoptimisme redden we het niet

Een vooruitgangsoptimisme is wel noodzakelijk, maar onvoldoende om de opdracht van een brede, verbindende partij opnieuw in vervulling te brengen. In een nieuw narratief voor links moet ook een activistische overheid centraal staan, die een sterke verzorgingsstaat eigentijds weet in te vullen en de gelijkheid van werknemers tegenover werkgevers weet te verbeteren. Het is niet alleen de opdracht de positie van arbeid te versterken, maar ook – en dat is even cruciaal – het kapitaal te beteugelen. Dat laatste klinkt misschien een tikje ouderwets. Maar onze traditionele opdracht – de strijd tussen arbeid en kapitaal – is actueler dan ooit. Door globalisering en technische vooruitgang kan kapitaal zich over de wereld verplaatsen: daar waar winst voor aandeelhouders snel en makkelijk te behalen is en daar waar het gunstigste belastingregime is. Dat ondermijnt de positie van werknemers. Het is bijvoorbeeld schokkend hoe snel de Angelsaksische bonuscultuur voor bestuurders ook bij ons geïmporteerd is, hoe sterk de macht van aandeelhouders is geworden, hoe zeer het aandeel van arbeid in de productie (de AIQ) is gedaald en hoe gewoon flexwerk is geworden. Links heeft daarop te lauw gereageerd; het bepleit wel de bescherming van arbeid, maar niet de beteugeling van het kapitaal.

Het huiswerk is wel gedaan, maar is niet ingeleverd: dus toch een dikke onvoldoende. De analyse is er de laatste jaren namelijk wel geweest, zie bijvoorbeeld het rapport 'De Bakens

Paul Tang *Als de splinters winnen*

Verzetten' van de Commissie Melkert en het project Van Waarde, maar de partij heeft er niet of niet genoeg naar gehandeld. We moeten dan ook verder gaan dan onze waarden met de mond te belijden. We moeten onze waarden toepassen op de uitdagingen van deze tijd: polarisatie door ongelijkheid en onzekerheid, de veranderende positie van werk, de omslag naar een schone economie. Dat

vraagt om een breuk met oude gewoonten.

Het interessante is dat Martin Schulz met een authentiek verhaal de linkse kiezers doet ervaren. Hij verbindt sociale rechtvaardigheid met harde aanvallen op populistische pleidooi voor Europa, en scherpe kritiek op de Hartz-hervormingen van een voorganger Gerhard Schröder. Zonder authentiek verhaal verliest de PvdA zichzelf én de kiezers.

Noten

- 1 www.waterlandstichting.nl/?p=artikelen&s=bekijken&id=1666
- 2 www.socialevraagstukken.nl/sociale-polarisatie-wat-doen-we-eraan/

Pleidooi voor een bescheiden elite

Europa wordt geteisterd door crises, maar het geloof van het publiek dat er oplossingen vandaan kunnen komen is klein. Het antwoord van de PvdA zou moeten zijn: in woord en gebaar laten zien wat je bedoelt met eerlijk delen.

THOMAS VON DER DUNK

Cultuurhistoricus en publicist

2016 was een ongekend politiek rampjaar, dat altijd nog door 2017 kan worden overtroffen. Het jaar bracht een volksopstand tegen de (neo)liberale postcommunistische, zo niet democratische naoorlogse orde. Europa — hét grote vredesproject van de leidende politieke klasse na 1945 als antwoord op twee vernietigende wereldoorlogen — is sinds de millenniumwisseling bij grote delen van de bevolking toenemend in diskrediet geraakt. In Nederland bracht 2016 het bestuurdersdebaacle van het Oekraïne-referendum. Bij onze grootste economische geestverwant Groot-Brittannië leidde een volgend referendum tot de zege voor het Brexitkamp. Een derde referendum in Italië betekende de nederlaag van de hervormingsplannen van Renzi en daarmee het politieke einde van de premier zelf. En in de Verenigde Staten was er de, door weinig politici of commentatoren voorziene, zege van Donald Trump als opvolger van zijn absolute tegenpool, de eerste 'zwarte' president Barack Obama, wiens regenboogcoalitie van 'niet-deplorabelen' met Hillary Clinton voor altijd de toekomst dacht te hebben.

De zeven plagen van Europa

Dat 2017 niet minder dramatisch dreigt te worden, komt bovenal samen in Europa, waarmee nog steeds maar weinig burgers zich kunnen identificeren. Europa lijkt in het aanzicht van nog de veel grotere opgaven die nu op haar afkomen amper handelingsbekwaam, nu het met minstens zeven plagen tegelijk te kampen heeft. Tel maar op:

- 1 De vluchtelingen-crisis, die Europa weer steeds meer in Oost en West verdeelt: landen zonder koloniaal verleden en met een vrij grote culturele homogeniteit tegenover landen waarvoor het omgekeerde geldt. Schengen is in gevaar. En binnenlands leidt elke nieuwe terreuraanslag of seksuele ontsporing van migranten tot de steeds luider roep om een onvoorwaardelijk 'grenzen dicht', hoezeer ook met alle internationale verdragen en Europese principes in strijd.
- 2 De Eurocrisis, die Europa steeds meer in Noord en Zuid verdeelt: vrijhandel tegenover protectionisme, monetair fetisjisme

Thomas von der Dunk *Pleidooi voor een bescheiden elite*

- versus financiële rekkelijkheid. Elke keer als men in Brussel net de zaakjes eindelijk op orde denkt te hebben, duikt er weer een nieuwe bancaire demon aan de horizon op, de jongste nu in Italië in de vorm van de alleroudste bank ter wereld, de Monte Paschi di Siena.
- 3 De democratische crisis: het in vrijwel alle lidstaten tanende gezag van de elite, leidend tot die zojuist al gememoreerde spectaculaire groei van rechtspopulistische, nationalistische, anti-Europese partijen; de met zowel de sociaal-culturele gevolgen van massamigratie als met het neoliberale sociaaleconomische beleid samenhangende kloof tussen een vrijmarktgezinde bovenklasse en een verzorgingsstaatgezinde bevolking. Concreet: open grenzen bij minder sociale regelgeving betekent dat de directeur een schitterende internationale carrière tegemoet gaat en onder verwijzing naar Amerikaanse concurrentie een hoger salaris kan vragen, om tegelijk de monteur onder verwijzing naar Albanese concurrentie mee te delen dat die het voortaan met minder moet doen of anders zijn werk verliest.
 - 4 De nationalistische crisis: toenemend nationaal egoïsme als gevolg van de drie crises van zojuist, resulterend in een streven naar hoge hekken en muren, plus talloze bestuurlijke *opt-outs*, zowel tussen de lidstaten, als daarbinnen afzonderlijk. Geen land wil meer dokken voor een ander — ook Nederland niet, dat met de zegen van Den Haag als vooraanstaand belastingzwendelparadijs armere EU-lidstaten van hun legitieme fiscale inkomsten berooft. En als de Britten straks dankzij het demografische overwicht van *Little England* inderdaad uit de EU stappen, verlaten de Schotten en Noord-Ieren — die daar juist in meerderheid tegen zijn — misschien op hun beurt weer het Verenigd Koninkrijk. Alsof we al niet genoeg aan onze kop hebben.
 - 5 De rechtstatelijke crisis. Ik noem Polen en Hongarije als het om mediavrijheid en onafhankelijke justitie gaat, Frankrijk vanwege het antiterreurbeleid, Denemarken en Griekenland inzake humanitaire asielzoekersopvang. En dan is er nog Turkije, NAVO-partner en officieel nog steeds EU-lidmaatschapskandidaat. De knieval van ruim een jaar geleden — u mag alles en wij kijken bij alles weg, mits u maar de grenzen sluit — was al niet bevorderlijk voor Erdogans secure omgang met de Kopenhagencriteria. Na de knullige mislukte julicoup — door de AKP met een beroep op de staatsveiligheid voor massale arrestaties uitgebuit zoals Hitler dat ooit met de Rijksdagbrand deed — zijn in Ankara de remmen echter pas goed losgegooid.
 - 6 De geopolitieke crisis: Rusland versus Oekraïne, met een vleugje Krim en MH-17. Volgens de doortastende werkgeversgroe Hans de Boer mag niets handeldrijven in de weg staan, dus ook dit niet — Den Haag als Moskou's gasrotoude. Met Trump zijn ook in Washington de bakens fors ten gunste van het mega-zakendoen verschoven. Poetin vindt intussen in Erdogan steeds meer een geestverwant, waarbij het Kremlin ook binnen Europa, al dan niet in ruil voor liquide middelen, op steeds meer sympathie kan rekenen. De Vijfde Colonne — Orbán, Marine le Pen, Norbert Hofer, Thierry Baudet — vindt men ditmaal uiterst rechts. Dat Europa daardoor steeds zwakker tegenover Rusland komt te staan, laat Poetins nuttige idioten koud.
 - 7 En dan: het Midden-Oosten, dat steeds verder implodeert. Trefwoorden: Syrië, Irak, de toenemende confrontatie tussen de shariastaten Iran en Saedi-Arabië, IS en haar terroristische filialen van deels eigen Europese makelij. De aantrekkingskracht van IS valt niet los te zien van het isolement van veel moslims hier, dat — bij alle interne culturele voeding die er ook is — versterkt wordt door de giftige xenofobie van het populisme.

Thomas von der Dunk *Pleidooi voor een bescheiden elite*

Deze opsomming van alle vraagstukken die in het nieuwe jaar (opnieuw) in volle omvang op ons afkomen, maakt geen aanspraak op volledigheid. Maar wat was nu in 2016 gedurende het eerste halfjaar de inzet van toenmalig Europees voorzitter Nederland? De voorzitter van die voorzitter, de Nederlandse premier, meende: een visie is niet nodig, we kunnen met het pragmatisch aanpakken van enkele probleempjes volstaan. Het is veelzeggend voor de conceptuele armoede van de huidige kaste van politici. Desondanks lopen Nederland en Europa het grote risico dat het premierschap van de huidige functionaris na 15 maart wordt gecontinueerd.

Een Europese revolutie

‘Is Europa immuun voor revoluties?’ Aldus de kernvraag van een stuk van mijn hand in *De Volkskrant* van 4 juni 2011, met het oog op de toen nog als ‘Arabische Lente’ betitelde opstanden in Tunesië en Egypte, de Occupy-beweging, en het Zuid-Europese verzet tegen de Brusselse begrotings- en bezuinigingsdictatuur. ‘Kijk om

De sociaaleconomische onvrede over de gevolgen van dertig jaar neoliberalisme is toegenomen

je heen, die revolutie is begonnen’, zo luidde de titel boven een stuk van oorlogsverslaggever Arnold Karskens in de *NRC* van 30 mei vorig jaar, nog vóór de Brexit. ‘Het ancien régime zag de revolutie ook niet aankomen’, zo historicus Eelco Runia in dezelfde krant op 17 december, nadat we inmiddels ook al Trump te verwerken hadden gekregen.

Mijn argumenten toen hebben aan geldigheid niets verloren: ze betreffen de hierboven

onder crisis nummer 2 (en 3) genoemde punten. Van alle overige crises hadden we toen nog niet (of hooguit amper) weet. Maar de kern van de sociaaleconomische onvrede over de gevolgen van dertig jaar neoliberalisme is sindsdien onveranderd gebleven en zelfs toegenomen: de groeiende bedreiging van de bestaanszekerheid van velen door flexibilisering van de arbeidsmarkt in samenhang met de groeiende inkomstenverschillen. Dat geldt ook voor de TINA-argumentatie (*there is no alternative*) van de nationale en Europese beleidsmakers, waarmee die neoliberale maatregelen tegen de zin van de bevolking doorgedrukt worden, en voor het feit dat zij die de met deregulering en flexibilisering samenhangende globalisering propageren, ook degenen zijn die zelf het meest zichtbaar van open grenzen plus vrijhandel profiteren. Links heeft daarbij de moed verloren om *out-of-the-box* te denken, en zich zo dat rechtse denken te veel eigen gemaakt. In het gat dat viel, zijn de rechtspopulisten gesprongen, door een links economisch programma in een rechts nationaal jasje te steken. Daarmee komen zij op voor de in de steek gelaten verzorgingsstaat, zij het dat deze alleen tot de uit nationaal oogpunt juiste onsoort-mensen is beperkt.

De prijs van dat TINA-denken wordt niet in de villawijken, maar in de volkswijken betaald. De woede daarover bij de lagere middenklasse, die zich door die ontwikkeling steeds vaker bedreigd weet, wordt vergroot door de graaicultuur. Deze is, in de meer dan vijf jaar die sinds mijn stuk verstreken zijn, ook nog steeds niet wezenlijk veranderd. In dat opzicht heeft, zoals Jeroen Dijsselbloem opmerkte, de financiële sector een belangrijke bijdrage aan de opkomst van het populisme geleverd: de belastingbetalende burger mocht voor de schade opdraaien, zonder dat dat in de afgelopen jaren in bancaire kring tot enige wezenlijke mentaliteitsverandering heeft geleid. Het besef dat men fundamenteel fout zat, ontbreekt nog steeds. Daaraan heeft overigens Dijsselbloem zelf ook bijgedragen, door inder-

Thomas von der Dunk *Pleidooi voor een bescheiden elite*

tijd die zelfverrijking slechts als ‘onverstandig’ te betitelen, in plaats van als ‘moreel verwerpelijk’ – een essentieel verschil.

Hoe onbeleerbaar men in deze sector is, blijkt wel uit het feit dat op de *Volkskrant*-lijst van veelverdieners in het bedrijfsleven van augustus vorig jaar ook – met zeven ton – Carel van Eykelenburg prijkt, voorzitter van de Raad van Bestuur van de Bank Nederlandse Gemeenten. Dat is een semi-overheidsbedrijf waarvan de leiding geen enkel persoonlijk financieel risico loopt. De Raad van Commissarissen achtte het niet nodig om bij Van Eykelenburg op vrijwillige matiging aan te dringen; Van Eykelenburg had er namelijk

Waar wat juridisch legaal is langdurig botst op wat moreel als legitiem wordt beschouwd, ontstaat brandstof voor een volksopstand

formeel recht op. Dat is de kern: het juridische legitimisme dekt niet meer het gevoel dat in de samenleving over morele legitimiteit bestaat. Waar wat juridisch legaal is langdurig botst op wat moreel als legitiem wordt beschouwd, ontstaat brandstof voor een volksopstand – via de stembus of via de straat. En die zien wij nu. Dat zij die voor de kredietcrisis van 2008 verantwoordelijk zijn, vrijuit gaan, wordt als ten diepste onrechtvaardig beschouwd.

Daartegen helpt het verwijt dat ‘het volk’ slechts de irrationele sentimenten van de eigen onderbuik volgt dan niet, zoals we dat ook recent weer in *De Volkskrant* konden vernemen in een artikel over de Top 200. Daartegen helpt dan ook geen enkel abstract betoog over

cijfers, internationale afspraken in Brussel of elders inzake begrotingstekorten en migratiequota, die nu eenmaal verplichtingen met zich meebrengen waaraan men zich niet eventjes op een achternamiddag kan onttrekken. Daarover schreef ik in 2011 dit – en dat heeft alleen maar aan urgentie gewonnen: ‘Ook in het verleden is het namelijk weleens voorgekomen dat de bevolking het uitgestippelde legale beleid heeft verstoord door zich niet aan de bestaande wet te houden en de wet terzijde te schuiven. Zoiets noemen we een revolutie. Die is illegaal en geheel in strijd met de regels, en vast ook met het gezonde economische verstand. Helaas: noch in het Frankrijk van 1789, noch in het Europa van 1848 of het Rusland van 1917 hield iedereen zich aan de adviezen van het IMF. De financiële verplichtingen die het vorige bewind op wettige wijze was aangegaan, werden eenvoudig terzijde geschoven. De revolutie vond toen niet alleen gewoon plaats, maar hield ook nog eens stand, waaruit men dus moet concluderen dat dat wat legale beleidsmakers als verstandig beschouwen en onderling afgesproken hebben, niet ook steeds gebeurt. Dat komt doordat het sociale aspect voor het politieke handelen altijd doorslaggevend is dan het economische, en wel, omdat financieringstekort en betalingsbalans ongrijpbare abstracties zijn, en honger, kou en dakloosheid niet.’

Dat houdt dus een essentiële waarschuwing in voor 2017. Als door het opnieuw negeren van de voortekenen straks Marine Le Pen triomfantelijk het Élysée binnentrekt, en Frauke Petry Angela Merkel vloert, dan is dat voor de Europese Unie einde verhaal. De goedverdienende Top 200 uit *de Volkskrant* zal – terecht – voor de overgrote meerderheid de redding van een werkbare EU als essentieel voor de toekomst van Nederland beschouwen, en er op wijzen dat zulks in deze moeilijke tijden offers verlangt. Daartoe is die Top 200 zeker bereid. Dat zij bereid is anderen daarvoor forse materiële offers te laten brengen, hebben we de afgelopen decennia inderdaad

Thomas von der Dunk *Pleidooi voor een bescheiden elite*

afdoende gezien. Maar de cruciale vraag is, in hoeverre zij bereid is ook *zelf* forse materiële offers te brengen. En van die bereidheid hebben we, gezien de onuitroeibare bonuscultuur in de top van het bedrijfsleven, juist nog bitter weinig gezien. Dat is voor haar geloofwaardigheid wel essentieel. Zoals Yoeri Albrecht, directeur van debatcentrum De Balie, in datzelfde *Volkskrant*-stuk opmerkte: 'Veel mensen in de elite incasseren alle voordelen van hun positie, maar geven er weinig voor terug. Als ze dat meer hadden gedaan, bijvoorbeeld hun eigen salarissen matigen, was de maatschappelijke onrust nu minder groot geweest.' Daar ligt dus ook voor iemand als Van Eykelenburg een schone, verantwoordelijke taak.

Er zijn drie zaken waarin Europa, om electoraal te kunnen overleven, grondig moet veranderen. Dat dient zich in ieder geval bij komende de verkiezingen te vertalen in een scherpere strijd tussen botsende opvattingen over de rechtvaardige samenleving, en minder inleverbereidheid omwille van de regeerbaarheid daarna: meer politiek debat en minder technocratisch bestuur. Niet toevallig wacht de PvdA, die dat in 2012 weer veel te snel vergeten was en zo in een ongeloofwaardige coalitie stapte, op 15 maart vermoedelijk een desastreus verkiezingsresultaat. De verbintenis met de onbeleerbaar neoliberale VVD is niet voor herhaling vatbaar.

Drie noodzakelijke veranderingen

Want wat nodig is, is een streep onder de ongeremde globalisering, zoals die zich vertaalt in internationale handelsverdragen die met bijvoeglijke bepalingen het bedrijfsleven oppermachtig dreigen te maken en met de politiek de burgers buiten spel zetten. De staat, en niet de markt, dient de koers te bepalen. Het TTIP is van de baan, maar het wel goedgekeurde CETA lijdt nog sterk aan dat euvel. Daar is, om een herhaling van het Oekraïnedebakel te voorkomen, ook voor de Haagse politiek werk aan de winkel: minder luisteren naar de wen-

sen van Hans de Boer en meer naar de angsten van de visboer. In dat opzicht heeft Trump het iets beter begrepen, al belooft zijn miljardairs-kabinet voor de belangen van de verarmde kiezers die hem aan zijn zege hebben geholpen weinig goeds.

Wat nodig is, is een streep onder de ongeremde globalisering

Daarmee samenhangend, ten tweede: niet alleen een einde aan de verdere tendens tot privatisering en vermarkting van collectieve instituties, zoals openbare nutsbedrijven, die in vrijwel elk geval slechts tot hogere managementsalarissen, meer bureaucratie en slechtere prestaties hebben geleid. Ook dient aan het bezuinigingsdogma en de belastingconcurrentie, waarbij de neoliberalen door afbraak van collectieve financieringsbronnen doelbewust de staat als vertegenwoordiger van de burger machteloos en het bedrijfsleven almachtig hebben gemaakt, een einde te komen. Met die gevaarlijke tendens heeft, onder de verleidelijke lokroep van 'grote persoonlijke vrijheid', ook de sociaal-democratie te makkelijk ingestemd.

Tegen de achtergrond van een mondiale machtsverschuiving, waarbij China en India — puur op grond van hun massa — op termijn hun oude plaats van millennia op de economische wereldranglijst zullen hernemen, zullen er in het Westen zeker niet meteen weer bomen tot in de hemel gaan groeien. Daarom is de opbouw van een nieuw mechanisme voor grondige herverdeling nodig. Dat is precies dat wat na 1945 uit angst voor het revolutiegevaar is gebeurd — zelfbeperking van de elite — en na 1989, toen met de val van de Muur de angst voor het revolutiegevaar was geweken,

Thomas von der Dunk *Pleidooi voor een bescheiden elite*

weer werd afgebroken. Dat heeft er mede toe geleid dat de honderd rijkste mensen op aarde inmiddels evenveel bezitten als de armste drie-en-een-half-miljard, dus de helft van de hele wereldbevolking. Dus juist geen vlaktaks, zoals het CDA bepleit, maar een veel scherper oplopende inkomens- en vermogensbelasting, zoals vroeger bestond.

Dat betekent aanpassing van wetten die momenteel juist het tegendeel stimuleren, omdat landen elkaar fiscaal zijn gaan concurreren. Dat heeft tot vermeende onbetaalbaarheid, en dus afbraak van de verzorgingsstaat, geleid. Blijft de elite zich daartegen met hand en tand verzetten, dan moet men op een verdere implosie van de door haar gekoesterde Europese orde voorbereid zijn. Nogmaals stelt zich hier uitdrukkelijk de vraag: in hoeverre is de elite die zozeer aan Europa zegt te hechten bereid niet alleen anderen, maar ook zichzelf daarvoor te laten bloeden?

Dat brengt mij op het laatste punt: het belang van waardegeoriënteerde politiek, zoals al eerder in het WBS-rapport *Van Waarde* uit 2013 is bepleit. Dat tot leidraad te nemen is niet makkelijk, als je te maken hebt met een coalitiegenoot die elk probleem tot een technische kwestie reduceert, omdat zij de relevantie van ideologie en visie voor politiek stelselmatig ontkent. Of liever gezegd: überhaupt niet vermogen in te zien hoezeer het eigen, als objectief gepresenteerde, wereldbeeld ook op (alleen niet expliciet geformuleerde) aannames berust die alleszins voor discussie vatbaar zijn.

Persoonlijke toewijding

Het feit dat de nieuwe PvdA-partijleider Lodewijk Asscher de morele aspecten van elk politiek handelen benadrukt, biedt enige hoop voor de toekomst. Maar *the proof of the pudding is in the eating*. En de PvdA kampt hier met een geloofwaardigheidsprobleem, zoals haar jongste verpulvering leert. Dat betekent dat zij niet opnieuw bezwijken moet voor de 'noodzaak het land geregeerd te houden'

door tot een coalitie toe te treden waarin de resterende kiezers zich met geen mogelijkheid kunnen herkennen. Je kunt niet elke keer over links de verkiezingen winnen om dan over rechts te gaan regeren.

Dergelijke morele vragen hebben ook een persoonlijke loopbaancomponent. Zowel de nationale als de Europese elite heeft niet alleen enorm aan moreel gezag ingeboet, door eigen inheligheid te laten samengaan met

De PvdA kampt hier met een geloofwaardigheidsprobleem

de opdracht aan minder royaal door Mammon bedoelden om de broekriem aan te trekken. Ook is als gevolg van het neoliberale denken, dat van collectieve instituties verlangt dat zij zich als winstgevendende bedrijven organiseren, de hele opvatting van de publieke zaak gedevalueerd. Dat leidt ook in de publieke sector regelmatig in bestuurskring tot onaanvaardbaar financieel-egoïstisch wangedrag, bij woningbouwverenigingen, ziekenhuizen, scholen en universiteiten, en onlangs nog bij de nationale politie, waar de bloemetjes wel erg royaal werden buitengezet. Maar ook het structurele gebrek aan enige bescheidenheid bij het door Buma tot belangrijkste 'nationale waarde' opgeblazen koningshuis, zoals dat recent in de geplande studiebeurs van anderhalf miljoen voor een achttienjarige kroonprinses tot uiting komt, is symbolisch voor een elite die de staats- en gemeenschapskas op gezette tijden als een soort zelfbedieningswinkel beschouwt.

Waar bovendien bestuurders en politici zich vroeger voor het overgrote merendeel levenslang aan die publieke zaak committeerden, zien te veel hunner dit nu slechts als een

Thomas von der Dunk *Pleidooi voor een bescheiden elite*

tijdelijke betrekking in dienst van de eigen carrièreperspectieven: het publieke ambt als opstapje naar een nog veel profijtelijker baan in het grote bedrijfsleven, zodat zij te vaak voor het grote geld lijken te gaan. Daaronder bevinden zich helaas ook teveel gewezen sociaal-democratische coryfeeën, zoals Tony Blair, Gerhard Schröder en ook Wim Kok, die zo medeverantwoordelijk worden voor immoreel gedrag bij dat bedrijf waarvan zij zich verre zouden moeten houden.

Dat werpt een smet op hun premier- of ministerschap. Juist in Europa zien wij die devaluatie in alle hevigheid. Menig eurocommissaris vindt na afloop van de termijn wel zeer goed bezoldigd onderdak, of weet — zoals Neelie Kroes — al een leven lang bij beroepsmatige bezigheden niet tussen persoonlijk mijn en publiek dijn te scheiden. Het absolute dieptepunt levert uiteraard Junckers voorganger Barroso, die meende van alle banken die er bestaan juist net naar Goldman Sachs te moeten overstappen: een van de hoofdschuldigen aan de kredietcrisis. Barroso's stap getuigt van een *extremes Mass an Instinktlosigkeit*, om de woorden van wijlen Willy Brandt na Kohls beruchte vergelijking van Gorbatsjov met Goebbels kort na Gorbatsjovs aantreden te citeren. Willy Brandt: voor hem zou een carrière-

switch na afloop van het eigen premierschap als die van Schröder, Blair of Kok ondenkbaar zijn geweest. Hetzelfde geldt voor tijdgenoten als Harold Wilson of Joop den Uyl, om van Willem Drees, Kurt Schumacher, Clement Attlee — of nog eerder Troelstra en Friedrich Ebert — te zwijgen. Als het al als mogelijkheid in hun hoofd opgekomen was, beseften zij voldoende dat een politieke functie ook morele verplichtingen voor ná de politieke loopbaan met zich meebrengt.

Juist voor sociaal-democraten is de etalering van een dergelijke zelfzuchtigheid funest. Het wordt hoog tijd dat dit ook in de vorm van duidelijke afspraken over het post-Haagse leven in de selectie van aankomende politici wordt verdisconteerd. Dat begint met een — ook bij de PvdA te weinig aanwezig — besef van het fundamentele verschil tussen particulier en publiek belang, en dus met een beëindiging van het zo sterk op het behalen van persoonlijk profijtelijke targets gerichte bedrijfsmatige denken bij de overheid. Alleen zo kan de 'gevestigde' politiek, en zeker de sociaal-democratie, het vertrouwen herwinnen van burgers die met veel minder moeten rondkomen, maar tegelijk zien hoe anderen schaamteloos uit de gemeenschappelijke vleespotten blijven snoepen.

De PvdA, Israël en de Palestijnen: een ongelukkige driehoeksrelatie

Het schijnbaar vanzelfsprekend verbond tussen de joodse gemeenschap en de sociaal-democratie is verdwenen. Hoe komt dat en wat betekent het voor de nabije toekomst?

MAX VAN WEEZEL

Journalist en politicoloog

Op donderdag 18 juni 2015 liep het mis tussen de linkse fracties in de Amsterdamse gemeenteraad en een groot deel van de Joodse gemeenschap. Plaats van handeling: de Boekmanzaal van de Stopera waar de commissie Algemene Zaken het voorstel van het college van Burgemeester en Wethouders behandelde om een stedenband met Tel Aviv en de Palestijnse stad Ramallah op de West Bank aan te gaan. Met het 'gayvriendelijke' Tel Aviv dacht de Nederlandse hoofdstad onder meer op LHBT-gebied te kunnen samenwerken. Bovendien beschikte de plaatselijke ICT-sector over veelbelovende startups. Ramallah, regeringszetel van de Palestijnse president Mahmoed Abbas, leende zich vooral voor samenwerking op economisch terrein. Het was een compromis dat binnen het college van B en W was gesloten: een stedenband met Tel Aviv alleen was voor coalitiepartij SP onacceptabel, omdat de stad lag in een land dat 'structureel internationale afspraken schendt'. Vandaar dat ter compensatie ook Ramallah in het vizier kwam. Een paar dagen voor de bewuste commissievergadering kon-

digde *Het Parool* alvast aan: 'Burgemeester Eberhard van der Laan en locoburgemeester Kajsa Ollongren bezoeken in september beide steden om de samenwerking te beklinken'.¹ Het bleek een hoogst voorbarige conclusie.

Voordat de bijeenkomst van de commissie Algemene Zaken begon, dromden steeds meer demonstranten samen voor de Stopera. De Stichting Diensten en Onderzoek Centrum Palestina, Youth for Palestine, Back to Palestine, Studenten voor Rechtvaardigheid in Palestina en de trotskistische Internationale Socialisten kwamen allemaal tegen de stedenband met Tel Aviv betogen. Sommigen van hen droegen een Jodenster met het woord 'Palestijn' erop. 'Een stedenband moet breed gedragen worden onder de bevolking', lichte woordvoerder Frank van der Linde toe: 'Van der Laan is burgemeester van alle Amsterdammers, dus ook van de moslims die voor het grootste deel tegen samenwerking met Israël zijn.'² Binnen, in de Boekmanzaal, waren het uitsluitend tegenstanders van de stedenband die gebruik maakten van hun recht op inspraak. Ghada Zeidan klaagde

Max van Weezel *De PvdA, Israël en de Palestijnen: een ongelukkige driehoeksrelatie*

namens de Palestijnse organisaties in Nederland oorlogsmisdaden als de verdrijving van de bevolking van Jaffa in 1948 aan. Israël hield de Palestijnen ook nu nog steeds in een 'koloniale wurggreep'. Houda Stitou van DocP laakte in schrille bewoordingen de 'Apartheidspolitiek van Israël'. Ook werd het woord gevoerd door Jaap Hamburger van het linkse buitenbeentje binnen de Joodse gemeenschap, de stichting Een Ander Joods Geluid. Israël kende wel vijftig wetten die discriminerend uitpakten voor Palestijnen, zei hij. Tel Aviv was een homovriendelijke stad, maar dat nam niet weg dat het in een land lag dat minderheden onderdrukte. De ICT-bedrijven waarin het college van B en W veel perspectief zag, werkten voor het leger en de geheime dienst. Het onderwijs in Israël was nationalistisch en chauvinistisch. De zionistische ideologie waarop de joodse staat zich baseerde, stond haaks op de waarden uit het Amsterdamse stadswapen: heldhaftig, vastberaden en barmhartig. Een liaison met Tel Aviv zou 'onze stad bezoodelen'. Amsterdam sloot toch ook geen stedenband met de Republika Srpska?³

Toen kwam de gemeenteraad aan het woord. Het waren vooral de linkse partijen die grote twijfels koesterden aan de wijsheid van een stedenband. Daniël Peters van de SP trok alsnog zijn steun voor het compromis binnen het college van B en W in. Rutger Groot Wassink van GroenLinks, Johnas van Lammeren van de Partij voor de Dieren en Marjolein Moorman van de PvdA sloten zich bij hem aan. Hun redenering was dat het Israëlisch/Palestijns conflict de gemoederen in de hoofdstad snel verhitte: Marokkanen en Turken in Slotervaart en Geuzenveld stonden er heel anders tegenover dan de Joodse minderheid in Amsterdam-Zuid. De raad moest voorkomen dat de tegenstellingen die het Midden-Oosten verdeeld hielden in Amsterdam werden geïntroduceerd. Groot Wassink had via *Het Parool* al laten weten dat hij het onwenselijk vond 'dat buitenlandse

politiek op deze manier de raadszaal wordt binnengehaald'.⁴ Moorman hanteerde een paar dagen later in *NRC Handelsblad* precies hetzelfde argument: 'We moeten geen internationale politiek bedrijven in de gemeenteraad'.⁵ Een opmerkelijk nieuw inzicht: in de jaren tachtig had de gemeente Amsterdam er geen enkele moeite mee stelling te nemen tegen het Zuid-Afrikaanse Apartheidsregime. Ingewijden wisten me te vertellen dat binnen de PvdA vooral een rol had gespeeld dat fractieleden van Turkse en Marokkaanse afkomst ernstige bedenkingen koesterden tegen het voorstel van B en W. Het verzet tegen de stedenband zou eerder daardoor zijn ingegeven dan door een plotselinge afkeer van internationale aangelegenheden.

In de Boekmanzaal bewoog Eberhard van der Laan hemel en aarde om toch voldoende steun voor de stedenband te verwerven. Amsterdam had een vergelijkbare band met Peking, niemand had ooit gezegd dat dat instemming met het regeringsbeleid van de Volksrepubliek China inhield. De spanningen in het Midden-Oosten waren al overgeslagen naar de hoofdstad, dus ook dat kon geen argument zijn. Het mocht niet baten.

Met uitzondering van Jaap Hamburger reageerde de Joodse gemeenschap als door een wesp gestoken. Waarom demonstreerden de pro-Palestijnse organisaties voor de Stopera nooit tegen ISIS, Hamas of de Syrische dictator Assad maar wel tegen de Joodse staat, vroeg Ratna Pelle van de site Israël-Palestina Informatie zich af.⁶ Beseften de raadsleden niet dat Tel Aviv stond voor het linkse, avantgardistische Israël dat benepen nationalisme en chauvinisme juist afwees, schreef Anet Bleich in *De Groene Amsterdammer*.⁷ Prominente Joodse PvdA'ers als Harry van den Bergh en Robbert Baruch distantieerden zich van hun geestverwanten in de Stopera. Zelf wierp ik via Twitter ook de vraag op of Joden bij de volgende gemeenteraadsverkiezingen in Amsterdam nog wel op linkse partijen als de PvdA konden stemmen. En dat waren dan

Max van Weezel *De PvdA, Israël en de Palestijnen: een ongelukkige driehoeksrelatie*

nog de mildste reacties. Van Lammeren van de Partij voor de Dieren werd overladen met e-mails waarin hij voor een 'Jodenhater' werd uitgemaakt. Ook Marjolein Moorman wist niet wat ze meemaakte: 'Er zijn krachttermen gebruikt. Ik ben antisemiet genoemd'.⁸

Najaar 2015 volgde de ontkenning. De gemeenteraad verklaarde zich bereid tot samenwerking met Tel Aviv en Ramallah, maar de term 'stedenband' viel niet meer. Het samenwerkingsverband Amsterdam voor Palestina vierde de uitkomst als een overwinning. De Joodse gemeenschap was teleurgesteld. Zonder het te beseffen hadden de Amsterdamse gemeenteraadsleden zich in één groot wespennest gestoken.

Protesten in Amsterdam en Den Haag

Ze hadden gewaarschuwd kunnen zijn, want ook een jaar eerder — in 2014 — laaiden de emoties over het Midden-Oostenconflict in steden als Amsterdam en Den Haag al huizenhoog op. Aanleiding was de oorlog in Gaza, die uitbrak in de zomer van dat jaar. Vanuit de door de moslimfundamentalisten van Hamas bestuurde Gazastrook werden raketten afgeschoten op steden en dorpen in het zuiden van Israël. Het Israëlische leger lanceerde de operatie 'Protective Edge' (Beschermdende Rand), met lucht-

De Joden werd voor- gehouden: 'Doe de Palestijnen niet aan wat Hitler u aandeed'

aanvallen op Gaza en uiteindelijk een invasie door de landmacht. Aan Palestijnse zijde vielen ruim 2000 doden en raakten meer dan 10.000 mensen gewond, waaronder zo'n 3000 kinderen en meer dan 2000 vrouwen. Israël

had 73 doden te betreuren. In Europese hoofdsteden als Londen, Stockholm en Parijs gingen duizenden de straat op om tegen de Israëlische bombardementen te demonstren. Ook in Nederland sloeg de vlam in de pan. Op 12 juli 2014 trok een betoging tegen het geweld in de Gazastrook door de Haagse binnenstad. Naast Palestijnse, Turkse en Marokkaanse vlaggen werden ook borden meegedragen waarop de Davidster werd vergeleken met het hakenkruis. De Joden werd voorgehouden: 'Doe de Palestijnen niet aan wat Hitler u aandeed'. Dat was tegen het zere been van Joodse organisaties als het CIDI en het Centraal Joods Overleg. Maar het kan altijd erger. Nog geen twee weken later scandeerden IS-supporters als Abou Moussa en Abu Suhayb op de Hoefkade in de Haagse Schilderswijk de leus 'Dood aan de Joden' — zonder dat de politie meteen ingreep. Ook mij sloeg op dat moment de schrik om het hart: ik kende de Schilderswijk goed, een paar straten verderop had ik in mijn jeugd op Joodse les gezeten. Ik vond het een onacceptabele gedachte dat vlakbij de plek waar in de jaren vijftig de laatste restanten van de in de oorlog zwaar getroffen Jodenbuurt van de hofstad te vinden waren nu 'Dood aan de Joden' kon worden geroepen. Het was de enige keer in mijn leven dat ik serieus overwoog mijn koffers te pakken.⁹

Vergeleken met Den Haag bleef het in de zomer van 2014 in Amsterdam relatief rustig. Dat was mede te danken aan burgemeester Van der Laan, die aan de vooravond van een grote Gazademonstratie op het Museumplein op zondag 3 augustus duidelijke instructies uitvaardigde over wat de politie wel of niet toeliet: zo was het dragen van vlaggen van de Islamitische Staat en Hamas niet toegestaan en zou gezichtsbedekkende kleding niet worden getolereerd. Het was verboden vlaggen te verbranden en beledigende spreekkoren aan te heffen. Van der Laan was tot die houding gekomen vanwege de angst bij de Joodse gemeenschap voor dreigementen van de kant van militante moslims in de stad: 'Ik krijg elke

Max van Weezel *De PvdA, Israël en de Palestijnen: een ongelukkige driehoeksrelatie*

dag een overzicht van incidenten van de afgelopen 24 uur, en elke keer zit er wel iets bij dat over antisemitisme gaat.¹⁰ Sommigen binnen de Joodse gemeenschap roepen wel erg snel dat kritiek op het optreden van de staat Israël gelijk moet worden gesteld aan antisemitisme, maar in de zomer van 2014 werden de Israëlische regeringspolitiek, de zionistische ideologie waarop die staat zich baseert en het Jodendom als religie inderdaad nogal eens op een slordige manier door elkaar gehaald. Een van de vaste sprekers op de Gazademonstraties van dat jaar was rapper Appa, pseudoniem van de Marokkaanse Amsterdammer Rachid El Ghazoui. Bij zijn optredens trok hij fel van leer tegen het 'Israëlische terreurregime' en de 'zionistische massamoordenaars', maar ook tegen het Jodendom als geloof. Op het Haagse Spui stelde El Ghazoui dat Israël in Gaza een 'moderne Holocaust' aanrichtte. De zionistische lobby beheerste de media en de politiek. Minister Timmermans van 'buitenlandse schijnheiligheid' danste naar het pijpen van de zionisten, net als de Rotterdamse burgemeester Aboutaleb en PvdA-Kamerlid Marcouch. 4 en 5 mei waren een farce zolang daar niets over het lot van de Palestijnen werd gezegd. Tijdens een Gazabijeenkomst in Amsterdam op 20 juli ging hij nog een stapje verder. De slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog waren veranderd in daders, betoogde Appa: 'Zij die de Holocaust hebben meegemaakt creëren er nu zelf één'. Nederland was in de ban van zionistische praatjes en het CIDI maakte daar gebruik van: 'Esther Voet en haar loophondje Ronny Naftaniel verdedigen kindermoordenaars, vrouwenverkrachters en Arabierenhaters'. Op 23 augustus, op de Dam, gooide hij nog wat extra brandstof op het vuur. Politici die achter Israël stonden waren 'ratten, volksverraders, collaborateurs en hypocriete zwijnen', die 'niet de ballen hadden om tegen de zionisten in te gaan.' Hamas bestond niet uit terroristen maar uit 'helden en vrijheidsstrijders.' Om zijn toespraak af te ronden met de woorden:

'Fuck de zionisten! Fuck de Talmoed!' Met die laatste opmerking plaatste hij dus ook de joodse religie in het verdachtenbankje. De rapper sprak tegen dat hij een antisemiet was.

Appa droeg op zijn minst bij tot een totale begripsverwarring tussen Israëliërs, zionisten en Joden

Sterker nog: hij had respect voor 'echte Joden die weten dat Palestina niet van hen is en dat ze niet het recht hebben Palestina te bezetten. Maar zijn complottheorie over de 'zionistische lobby die de media beheerste' en 'de politici die naar het pijpen van de zionisten dansten' beantwoordde aan alle antisemitische stereotypen. Vervang 'zionisten' door 'Joden' en zijn opmerkingen hadden in de jaargang 1935 van *Der Stürmer* niet misstaan. Appa droeg op zijn minst bij tot een totale begripsverwarring tussen Israëliërs, zionisten en Joden.¹¹

Joden en de PvdA

Vooral op momenten dat de strijd in het Midden-Oosten hoog oplaait en de emoties daarover via de media naar steden als Amsterdam en Den Haag worden geëxporteerd, valt het voor gematigd-progressieve partijen als de PvdA niet mee koers te houden. De sociaal-democratie wil verbinden en dat levert, toegepast op het Israëlisch/Palestijns conflict, fraaie volzinnen op als: 'Zowel Israëli's als Palestijnen moeten hun eigen staat hebben zodat ze in vrede, veiligheid en voorspoed naast en met elkaar kunnen leven', 'Wij moeten stappen zetten ter ondersteuning van de constructieve krachten' en 'In dat kader zijn het stimuleren van een constructieve

Max van Weezel *De PvdA, Israël en de Palestijnen: een ongelukkige driehoeksrelatie*

opstelling van beide partijen, erkenning van de Palestijnse staat en het stoppen van de bouw van illegale nederzettingen in de bezette gebieden onmisbaar'.¹² Probleem is dat de *diehards* aan beide kanten weinig boodschap aan de genuanceerde standpunten van de PvdA hebben. De aanhangers van de nationalistische premier Benjamin Netanyahu in Nederland lijken weinig vaart te willen maken met de oprichting van een Palestijnse staat. Ze zien de bouw van Joodse nederzettingen op de bezette Westelijke Jordaanoever liever uitgebreid dan beperkt. Dat een deel van die Westelijke Jordaanoever in handen is van de Palestijnse Autoriteit (lees: de seculier-nationalistische PLO) terwijl de islamitische fundamentalisten van Hamas de macht hebben in Gaza, maakt het realiseren van een Palestijnse staat er niet makkelijker op. Van de kant van Hamas wordt het bestaansrecht van Israël ontkend. Ook in Nederland ageren groeperingen als Back to Palestine en Studenten voor Rechtvaardigheid in Palestina tegen de tweestaten oplossing waarvoor de PvdA warmloopt. Israël is in hun ogen een koloniaal experiment waaraan met behulp van een internationale boycot en economische en culturele sancties een eind moet worden gemaakt, net als indertijd lukte met het Apartheidsbewind in Zuid-Afrika. Zij zijn voor één staat Palestina, waarin ook de Joodse bevolking moet opgaan en geloven niet in de mogelijkheid van twee staten die 'in vrede, veiligheid en voorspoed' met elkaar samenwerken. Een deel van de Nederlandse migrantengemeenschap is de 'zionistische terroristen' ook liever kwijt dan rijk, zoals bij de Gaza-demonstraties van 2014 bleek. Binnen de PvdA bestaat een stroming die erop aandringt een snoeihard standpunt tegen Israël in te nemen. 'Kunnen wij op 15 maart 2017 nog wel op de PvdA stemmen?', vroeg Jan Wijenberg, oud-ambassadeur in Jemen en Saoedi-Arabië en lid van de PvdA-Buitenlandcommissie, zich in een open brief aan 'waarde Partijgenoot' Diederik Samsom af: 'Ik en met mij een stij-

gend aantal leden en andere kiezers voelen zich hoogst ongemakkelijk met het eenzijdige pro-Israëlbeleid van de huidige coalitieregering en — zij het in iets mindere mate — van de PvdA-fractie. Sterker nog, via mijn lidmaatschap van de PvdA voel ik mij zeer tegen mijn zin steeds meer medeplichtig aan bijna vier jaar actief steunen en gedogen van de Joodse staat, en daarmee van een genocide nastrevend regime'.¹³ Bruggen slaan tussen Israël en de Palestijnen, zoals de PvdA-leiding voor ogen staat, sluit slecht aan bij de gepolariseerde toon die in het debat over het conflict in het Midden-Oosten is geslopen. Zoals minister Koenders van Buitenlandse Zaken constateerde op het grote PvdA Midden-Oosten debat in Zwolle: 'Het is polarisatie troef: je bent voor of tegen de ene partij of de andere, voor of tegen sancties, voor of tegen engagement of solidariteit'.¹⁴ Met haar nadruk op constructieve samenwerking tussen alle partijen in de regio loopt de PvdA voortdurend het risico én joodse hardliners uit Amsterdam-Buitenveldert en Amstelveen én boze moslimbewoners van Osdorp en de Schilderswijk van zich te vereemden. Voordat je het weet maakt *iedereen* de partij het verwijt dat ze in het conflict tussen Israël en de Palestijnen de kool en de geit probeert te sparen.

Binnen de Joodse gemeenschap, die ooit veel PvdA-aanhangers telde, hoor ik vaak dat op de partij niet meer te bouwen valt. Vroeger stond de sociaal-democratie pal voor Israël, wordt dan gezegd. Nu komt die onvoorwaardelijke steun nog alleen van kleine christelijke partijen als de ChristenUnie en de SGP, en van rechts: Han ten Broeke van de VVD, Joram van Klaveren van Voor Nederland, Geert Wilders en zijn PVV. Begrijpt de PvdA niet dat een Palestijnse staat onder de huidige verhoudingen in de regio maar al te makkelijk kan worden gekaapt door extremistische stromingen als Hamas, de Islamitische Jihad en IS? Hoe kan in het conceptverkiezingsprogramma 'Een verbonden samenleving' staan dat als Israël niet stopt met de bouw van illegale

Max van Weezel *De PvdA, Israël en de Palestijnen: een ongelukkige driehoeksrelatie*

nederzettingen het land onder druk moet worden gezet, 'bijvoorbeeld door het heroverwegen van het Associatieverdrag van Israël met de EU'?¹⁵ Snap de PvdA dan niet dat zo'n maatregel alleen maar kan bijdragen tot het ontkennen van de legitimiteit van Israël – precies wat de voorstanders van een boycot en sancties willen? Tijdens gesprekken die ik met enige regelmaat voer bij Broodje Meijer aan de Buitenveldertselaan en Italiaanse traiterie Gusto di Casto aan het Gelderlandplein wordt daar door de clientèle vaak aan toegevoegd: 'De PvdA is nog alleen uit op de moslimstem, wij zijn zo'n kleine minderheid dat ze niets om ons geven.'

Zelf ben ik allesbehalve een havik. Op mijn achttiende werd ik al afgezet als hoofdredacteur van het blad van de zionistische jongerenvereniging *Habonim* omdat ik een artikel over Israëlische schendingen van de mensenrechten op de Westelijke Jordaanoever en in Gaza had laten afdrucken. Voor *Vrij Nederland* trokken Leonard Ornstein en ik langs de hoofdrolspelers in het vredesproces: politici als Shimon Peres en Jossi Beilin, onderhandelaars, Israëlische militairen, Palestijnse politiefunctionarissen. Er bestaat nog een foto van Leonard en mij die is genomen in het huis van PLO-leider Yasser Arafat in Gaza. Met naast ons op de bank zijn vrouw Suha en hun dochtertje Zahwa. Ik kan me de euforie waarin ik verkeerde nog levendig herinneren. Maar Hamas doorkruiste met aanslagen het vredesproces, de Israëlische premier Yitzhak Rabin werd door een joodse fanaticus vermoord, de top in Camp David die een definitieve vredesregeling had moeten opleveren mislukte, de Palestijnen begonnen hun gewelddadige Tweede Intifada en het Oslo-proces liep uiteindelijk uit op één grote desillusie.¹⁶

In zijn boek *Haatspraak* schetst antropoloog en historicus Remco Ensel hoe grimmig de sfeer tussen voor- en tegenstanders van Israël in het begin van deze eeuw ook in Nederland werd. Hij heeft vooral oog voor een nieuwe groepering die zich in de strijd werpt: moslim-

jongeren uit buurten als Bos en Lommer, Slotervaart en Geuzenveld die zich aangetrokken voelen tot de onverzoenlijke verzetsbeweging Hamas. Was het Israëlisch/Palestijnse conflict tot dusver een botsing tussen twee vormen van nationalisme (het zionisme en het streven naar een eigen

Neemt de PvdA het gevaar van zulk als kritiek op Israël en het zionisme verpakt antisemitisme vanuit de radicale moslimhoek wel serieus genoeg?

Palestijnse staat), nu neemt de discussie steeds meer religieuze trekken aan. Van oorsprong Turkse of Marokkaanse jongeren uit Amsterdam-West gaan ervanuit dat Israël de Palestijnen onderdrukt omdat ze moslim zijn, en stellen het Israëlische regeringsoptreden soms gelijk aan onhebbelijkheden van dé Joden. Op die manier dreigt een conflict om grondgebied uit te lopen op een confrontatie tussen de islam en het Jodendom. Ensel heeft het in dit verband over de 'islamisering van het protest'.¹⁷

Hoewel de PLO ook tijdens de Libanonoorlog van 1982 het omsingelde Beiroet vergeleek met het getto van Warschau en het Israëlische leger met dat van de Duitsers, wordt het begin deze eeuw pas goed bon ton om de Israëli's gelijk te stellen aan de nazi's, een vergelijking die door de Joodse gemeenschap begrijpelijk genoeg als uiterst onsmakelijk wordt beschouwd. Bij de demonstratie 'Stop de oorlog tegen de Palestijnen' op de Dam in april 2002 werd de Davidsster op één lijn gesteld met het hakenkruis en de naam van de toenmalige Israëlische premier

Max van Weezel *De PvdA, Israël en de Palestijnen: een ongelukkige driehoeksrelatie*

verbasterd tot Adolf Sharon. Termen als 'zionistische genocide' kwamen steeds meer in zwang, net als complottheorieën over 'de Joden die de hele wereld beheersen'. De grens tussen antizionisme en antisemitisme wordt zo wel heel vloeiend.¹⁸ Neemt de PvdA het gevaar van zulk als kritiek op Israël en het zionisme verpakt antisemitisme vanuit de radicale moslimhoek wel serieus genoeg?

Het vergeten socialistisch-zionisme

Op uitnodiging van Marjolein Moorman was ik een tijd geleden aanwezig bij een brainstorm van de Amsterdamse gemeenteraadsfractie van de PvdA. Het ging over de spanningen in de stad tussen Joden en moslims. Wat me opviel was dat bij de huidige fractie weinig tot geen kennis meer bestond over de innige band die jarenlang tussen de Joodse bevolking van Amsterdam en de sociaal-democratie had bestaan. Ter voorbereiding van mijn inleiding dook ik in een wereld die nu zo goed als vergeten is: de Joodse slijpers, verstellers en kloviers die in 1894 de Algemene Nederlandse Diamantbewerkersbond (ANDB) oprichtten, het prototype van de moderne vakvereniging. ANDB-voorzitter Henri Polak die door zijn aanhangers als een heilige werd vereerd en de 'rebbe van de diamantbewerkers' werd genoemd. Buurten als de Diamant- en Transvaalbuurt die voor de helft uit arbeiders van Joodse afkomst bestonden en waar bij verkiezingen de steun voor de SDAP, de voorloper van de PvdA, opliep tot rond de 70%. De vooroorlogse colleges van B en W waarin wethouders als Monne de Miranda en Emanuel Boekman het Joods-socialistische volksdeel vertegenwoordigden. Zoals het naoorlogse Amsterdam een reeks PvdA'ers van Joodse afkomst als burgemeester had: Ivo Samkalden, Wim Polak, Ed van Thijn en recent nog Job Cohen.¹⁹

Dat wil niet zeggen dat de sociaal-democraten van het eerste uur als één man stonden te juichen voor de zionistische beweging, die uit-

eindelijk in de oprichting van de staat Israël zou resulteren. Sociaal-democraten waren internationalisten, ze geloofden dat arbeiders van welke afkomst dan ook schouder aan schouder de klassenstrijd moesten voeren tegen het kapitalisme. De zionisten waren nationalisten die na teleurstellende ervaringen als de Dreyfus-affaire in Frankrijk geen hoop meer koesterden op gelijke rechten voor Joden in Europa. Alleen een eigen land, het latere Israël, bood nog perspectief. In haar monumentale proefschrift 'De kleine verschillen die het leven uitmaken' beschrijft Evelien Gans de soms stoeve verhouding tussen Joodse sociaal-democraten die het internatio-

Decennialang bleef de PvdA een uitgesproken pro-Israëlische partij

nalisme omhelsden en socialistisch-zionisten die meenden dat de Joodse arbeider zich naar Palestina moest begeven om zich te emanciperen. Desondanks bestond er een nauwe band tussen een partij als de SDAP en organisaties als Poale Zion (Arbeiders van Zion) die de emigratie van het Joodse proletariaat naar Palestina propageerden.²⁰

Na de bevrijding maakte de SDAP plaats voor de PvdA, in 1948 werd op gezag van de Verenigde Naties de staat Israël in het leven geroepen. Decennialang bleef de PvdA een uitgesproken pro-Israëlische partij, de linkervleugel vormde daar geen uitzondering op. Binnen het rooms-rode kabinet-Beel ijverden de sociaal-democratische ministers onder aanvoering van vicepremier Willem Drees voor onmiddellijke erkenning van de Joodse staat. Hun katholieke collega's stonden daar gereserveerd tegenover: zij hoopten dat Indië voor Nederland behouden kon blijven en daar

Max van Weezel *De PvdA, Israël en de Palestijnen: een ongelukkige driehoeksrelatie*

woonden veel moslims. Bovendien maakte het Vaticaan zich zorgen over de toekomst van de Heilige Plaatsen in Jeruzalem. Uiteindelijk duurde het tot 1950 voordat de eerste Nederlandse ambassadeur naar Israël vertrok.²¹ De sociaal-democraten vonden niet alleen dat het Joodse volk na de verschrikkingen van de Holocaust recht op een eigen staat hadden, ze zagen Israël ook als linkse proeftuin. Tot in de jaren zeventig werd het land geregeerd door partijen als de Mapai (Israëlische Arbeiderspartij), Achdut Ha'avoda (Eenheid van de Arbeid) en de Mapam (Verenigde Arbeiderspartij). De Israëlische vakbeweging, de Histadrut, nam een invloedrijke positie in. Ook de kibboets, de collectieve boerderij waar iedereen dezelfde rechten en plichten had, sprak tot de verbeelding.²² In vrijwel heel Nederland werd Israël beschouwd als de kleine dappere David die het opnam tegen de reusachtige Arabische Goliath, en de sociaal-democraten maakten volop deel uit van die consensus. Toen Israël tijdens de Suez-crisis van 1956 hand in hand met de grootmachten Frankrijk en Engeland ten strijde trok tegen de Egyptenaren, verklaarde PvdA-voorzitter Evert Vermeer zich solidair met 'het dappere Israël', terwijl premier Drees in de Kamer betoogde dat het land zich alleen maar had verdedigd.²³ Nog groter was het enthousiasme toen Israël tijdens de Zesdaagse Oorlog van 1967 slaags raakte met Egypte, Jordanië en Syrië tegelijk. Vermaard zijn de autostickers met het opschrift: 'Wij staan achter Israël'. Nog voordat de gevechtshandelingen waren uitgekomen, kwamen in de Oude Rai in Amsterdam duizenden mensen bijeen om van hun solidariteit met de bedreigde Joodse staat te getuigen. Vrijwel alle politieke partijen gaven acte de présence. Joop den Uyl, net aangetreden als oppositieleider, sprak daar de hartverwarmende woorden: 'Dit is Amsterdam dat opkomt voor Jeruzalem. Ik verplicht mijzelf en mijn partij de belofte tot onafhankelijkheid van Israël na te komen. In Israël is de democratie en het socialisme verwezenlijkt. Zij mogen

niet ondergaan. Wij zijn thans soldaten voor de vrede van Israël'.²⁴ De rebelse jeugd dacht er in die dagen niet anders over. De Federatie van Jongerengroepen in de PvdA riep het kabinet op militair te interveniëren ten gunste van Israël, in Den Haag gingen Provo en de PSP-jeugd de straat op om hun steun voor het bedreigde land uit te spreken. Pas toen het Israëlische leger er in was geslaagd binnen een week al zijn vijanden te verslaan en de Sinaï-woestijn, de Golan-hoogte, de Gazastrook en de Westelijke Jordaanoever in te nemen, drong tot de Nederlandse politiek door dat hiermee een nieuw probleem was gecreëerd: Israël heerste opeens over ruim een miljoen Palestijnen, het land was een bezettingsmacht geworden. In die tijd werden ook organisaties als het Nederlands Palestina Komitee opgericht.

Desondanks stond Nederland ook tijdens de Oktoberoorlog van 1973 (Egypte en Syrië overvielen het land op Grote Verzoendag om de Sinaï-woestijn en de Golan-hoogte te heroveren) pal achter Israël. Den Uyl, inmiddels premier, was een groot bewonderaar van zijn Israëlische ambtgenoot Golda Meïr.²⁵ Zijn bewindslieden Henk Vredeling en Bram Stemerdink organiseerden in het geheim wapenleveranties aan de Joodse staat. De pro-Israëlische opstelling van het kabinet-Den Uyl kwam Nederland in 1973 en 1974 op een Arabische olieboycot te staan. Achteraf moet dat als een keerpunt worden beschouwd. De werkgevers verweten Den Uyl dat hij zich te weinig liet leiden door de belangen die het Nederlandse bedrijfsleven in de Arabische wereld had. De diplomaten op het ministerie van Buitenlandse Zaken drongen aan op het voeren van een 'evenwichtig beleid': niet anti-Israël maar ook niet blind voor de noden van de Palestijnen. Het was een aanpassing aan de koers die Europese partners als Frankrijk voor ogen stond. Toonaangevende Haagse politici noemden zich niet langer 'vriend', maar liever 'kritisch vriend' van Israël. Steeds meer van hen plaatsten kanttekeningen bij het assertieve

Max van Weezel *De PvdA, Israël en de Palestijnen: een ongelukkige driehoeksrelatie*

en robuuste optreden van de Joodse staat. Toen Israëlische commando's in 1976 op de luchthaven van de Afrikaanse stad Entebbe een gekaapt vliegtuig bestormden om de gijzelaars te bevrijden, veroordeelde PvdA-voorzitter Ien van den Heuvel 'de inval van Israël in Oeganda': 'Hier zijn grenzen overschreden. Dit kan volstrekt niet. Je kunt niet zomaar als land een andere staat binnenvallen.' (26). Het was het moment waarop veel Nederlandse Joden zich afvroegen of je met vrienden als de PvdA-voorzitter nog vijanden nodig had. In 1979 aanvaardde de Tweede Kamer een motie van D66'er Laurens Jan Brinkhorst waarin stond dat de Nederlandse regering 'feitelijke contacten' met de PLO niet langer uit de weg moest gaan. Het 'evenwichtige beleid' had het van het 'wij staan achter Israël' gewonnen.

In de jaren tachtig vroeg Nederland zich steeds vaker af wie in het Midden-Oosten nou David en wie Goliath was: de Israëliërs of de Palestijnen. De annexatie van Oost-Jeruzalem (in 1980) riep bij parlementariërs protest op, net als de inlijving van een deel van de Golanhoogte in 1981. De Tweede Kamer veroordeelde de Libanese veldtocht en het bloedbad in Sabra en Shatila in 1982 als een 'flagrante schending van het internationale recht'. Ondanks de akkoorden van Camp David die onder auspiciën van de Amerikaanse president Carter met Egypte waren gesloten, maakte Israël geen aanstalten de Palestijnen een vorm van autonomie te gunnen. De beelden van tot de tanden toe bewapende Israëlische soldaten die tijdens de Eerste Intifada (1987–1993) stenen gooiende Palestijnse jochies achterna zaten, deden de inmiddels vier decennia oude Joodse staat geen goed. Toch solidariseerde Nederland zich weer met Israël toen de bewoners van steden als Tel Aviv en Haifa in 1991 serieus in gevaar kwamen door de SCUD-raketten die de Iraakse dictator Saddam Hoessein op hen afvuurde. Het derde kabinet-Lubbers, een coalitie van CDA en PvdA, stuurde Patriot-raketten om de Israëlische

steden te verdedigen. In de Amsterdamse Apollohal spraken Elco Brinkman van het CDA, Thijs Wöltgens van de PvdA, Frits Bolkestein van de VVD en Hans van Mierlo van D66 hun afschuw over de Iraakse agressie uit. Achter hen hing een spandoek met de tekst: 'Solidair met Israël'. De pogingen van Rabin en Peres om tot een vredesregeling met de PLO te komen, konden op overweldigende steun van de Nederlandse politiek rekenen. Tot in de zomer van 2000 het vredesproces tot stilstand kwam en de Tweede Intifada uitbrak. Vanaf dat moment stonden linkse partijen weer voor de keus: zijn we voor Israël óf voor de Palestijnen.²⁶

Hoop voor de toekomst

Israël is niet meer het land waar jonge idealistische pioniers de Hora dansen rond de sinaasappelboom op hun collectieve boerderij. Immigratie uit de Arabische wereld en de voormalige Sovjet-Unie heeft de politieke psychologie van het land drastisch veranderd, net als de komst van nationalistische Amerikaanse en Franse Joden die zich als kolonist in de bezette gebieden hebben gevestigd. Sinds 1977 geven rechtse politici als Menachem Begin, Yitzhak Shamir, Ariel Sharon en Benjamin Netanyahu de toon aan. De bezetting van de Westelijke Jordaanoever duurt nu al bijna een halve eeuw — hele generaties Israëliërs weten niet meer hoe het voor die tijd was. Politieke leiders als Netanyahu en zijn minister van Defensie Avigdor Liebermann (begonnen als uitsmijter in een nachtclub in Moldavië, nu voorman van de chauvinistische partij 'Israël Ons Huis') lijken immuun voor kritiek van verlichte kringen uit de Verenigde Staten en Europa. De hele wereld is toch tegen de Joden, luidt hun devies, dus waarom zou je je iets van de wereld aantrekken? Wat me verontrust, is dat die houding gemeengoed begint te worden onder de tieners en twintigers die nu in Israël opgroeien. Tijdens de Gaza-oorlog van 2014 liepen rechtse

Max van Weezel *De PvdA, Israël en de Palestijnen: een ongelukkige driehoeksrelatie*

jeugd-gangs door de straten van Jeruzalem, terwijl ze leuzen als 'Dood aan de Arabieren' aanhieven. Het handjevol vredesdemonstranten dat zich in Tel Aviv en Jeruzalem tegen de oorlog durfde te keren, werd door omstanders uitgejouwd ('Jullie kiezen voor de vijand', 'Dood aan de linkse verraders'). Zulke incidenten staan niet op zichzelf. Volgens onderzoek van het Dahaf Instituut rukken nationalisme en onverdraagzaamheid snel op onder de Israëlische jeugd: 60% van de tieners tussen de vijftien en achttien vindt een sterke leider belangrijker dan het respecteren van de rechtsstaat, 70% noemt veiligheid van een hogere orde dan democratie. 62% van de ondervraagde jongeren omschreef zichzelf als nationalistisch en rechts, nog maar 12% als vredelievend en links. Als de onderzoekers gelijk hebben, ontwikkelt Israël zich in een grimmige richting.²⁷ De oude links-liberale elite van het land ziet de toekomst dan ook met angst en beven tegemoet. In de krant *Haaretz* vergeleek commentator Chemi Shalev met enig gevoel voor overdrijving het Jeruzalem van 2014 met het Berlijn van 1933. In mei 2016 waarschuwde de socialistische oud-premier Ehud Barak dat Netanyahu en zijn ministersploeg 'de kiemen van het fascisme aan het kweken waren'. Ook de huidige oppositieleider Yitzhak Herzog zag 'een ontluikende vorm van fascisme de Israëlische samenleving binnensluipen'.²⁸ Rapper Appa is dus niet de enige die de Holocaust er iets te lichtvaardig met de haren bijsleept. Dat komt in Israël zelf ook volop voor.

Sinds het mislukken van het Oslo-proces zijn beide partijen in het Israëlisch/Palestijnse conflict aan het radicaliseren. In Jeruzalem maken politici van de regeringspartijen Likoeid, Het Joodse Huis en Ons Huis Israël geen geheim van hun ambitie door te gaan met de bezetting en het nederzettingenbeleid, en sinds de verkiezing van Donald Trump bestaat een reële kans dat de Verenigde Staten hen geen strobreed in de weg zullen leggen. Aan Palestijnse kant dreigen de voorstanders

van een twee staten oplossing het af te leggen tegen de radicalen die Israël afschilderen als een Apartheidsstaat die moet verdwijnen. Het geeft linkse joden, die door de een voor zionis-

Waarom zou het Joodse volk zijn recht op een eigen onafhankelijke staat moeten opgeven? Als straf voor 'slecht gedrag'?

tische fascist en door de ander voor laffe landverrader worden uitgemaakt, het machteloze gevoel dat ze tussen hamer en aambeeld terecht zijn gekomen.²⁹

Hoewel het op dit moment niet meevalt de handen op elkaar te krijgen voor een tweestaten oplossing, die waarborgt dat 'zowel Israëli's als Palestijnen in vrede, veiligheid en voorspoed naast en met elkaar kunnen leven', zou de PvdA mijns inziens alles op alles moeten zetten om de gedachte daaraan nieuw leven in te blazen. Vlak voor zijn aftreden als minister van Buitenlandse Zaken van de Verenigde Staten gaf John Kerry een voorzet daarvoor. Zijn plan voor een definitieve vredesregeling was gebaseerd op de ideeën die toenmalig president Clinton in 2000 al aan de strijdende partijen voorlegde: herstel van de grens van voor de Zesdaagse Oorlog van 1967, Jeruzalem als gedeelde hoofdstad van Israël en de nieuw te vormen Palestijnse staat, een compensatieregeling voor de Palestijnen die in de oorlogen van 1948 en 1967 van huis en haard werden verdreven. Netanyahu reageerde woedend en noemde Kerry 'vooringenomen tegen Israël'. Trump riep Israël op 'de rug recht te houden'.³⁰ Maar een goed alternatief voor zo'n tweestaten oplossing bestaat niet. De annexatie van het bezette gebied door

Max van Weezel *De PvdA, Israël en de Palestijnen: een ongelukkige driehoeksrelatie*

Israël is onrechtvaardig tegenover de Palestijnen en vormt een garantie voor het eeuwig voortduren van de strijd. Omgekeerd is het vervangen van Israël door een islamitische of seculiere staat Palestina, gezien de krachtsverhoudingen in het Midden-Oosten, irreal en minstens even onrechtvaardig. Want waarom zou het Joodse volk zijn recht op een eigen onafhankelijke staat moeten opgeven? Als straf voor 'slecht gedrag'? Dat zou dan een unicum zijn in de moderne geschiedenis. Zoals de schrijver Amos Oz, al tientallen jaren actief in de Israëlische vredesbeweging, onlangs zei in het BBC-programma *Newsnight*: 'Niemand heeft ooit gezegd dat na Hitlers gruweldaden Duitsland moest ophouden te bestaan, of Rusland, na Stalins Goelag. Daarom gaat iemand die zegt dat Israël moet ophouden te bestaan of er nooit had mogen komen een grens over'.³¹ De enige mogelijkheid die recht doet aan beide partijen blijft twee staten naast elkaar: Israël en Palestina. Nog steeds is hiervoor ook een meerderheid van Israëliërs en Palestijnen te vinden. Het feit dat de ontwikkeling ter plekke niet de goede richting uitgaat, kan geen reden voor de PvdA

of anderen ter linkerzijde zijn om de twee staten oplossing in twijfel te gaan trekken. Het zou juist een stimulans moeten zijn om dit doel met des te meer passie na te streven. Natuurlijk moet de PvdA stelling nemen tegen het nederzettingenbeleid dat een levensvatbare Palestijnse staat onmogelijk dreigt te maken. Tegelijk is het nodig een vuist te maken tegen groeperingen die het bestaansrecht van Israël ontkennen. De neiging het zionisme te demoniseren zou door de PvdA te vuur en te zwaard moeten worden bestreden. Net als elke poging het Israëlisch/Palestijnse conflict – in feite een botsing tussen twee nationale bevrijdingsbewegingen – de vorm te laten aannemen van een Heilige Oorlog tussen dé Joden en dé moslims. Waar ik voor pleit, is een hernieuwd engagement van de PvdA met Israël én de Palestijnen. Dat heeft meer perspectief dan de naar binnen gerichte houding ('de buitenlandse politiek mag niet de raadszaal worden binnengehaald') waarvan de linkse fracties in de Amsterdamse gemeenteraad blijk gaven toen ze zich keerden tegen de stedenband met Tel Aviv en Ramallah.

Noten

- 1 *Het Parool*, 13 juni 2015.
- 2 *Het Parool*, 17 juni 2015.
- 3 Toespraak Jaap Hamburger over de stedenband Amsterdam-Tel Aviv, site Nederlands Palestina Komitee, 19 juni 2015.
- 4 *Het Parool*, 17 juni 2015.
- 5 *NRC Handelsblad*, 1 juli 2015.
- 6 *Israël-Palestina Informatie*, 9 juli 2015.
- 7 *De Groene Amsterdammer*, 26 juni 2015.
- 8 *NRC Handelsblad*, 1 juli 2015.
- 9 Mijn gevoelens op dat moment heb ik uitvoerig beschreven in: *Vrij Nederland*, 13 augustus 2014.
- 10 NU.nl, 1 augustus 2014.
- 11 Toespraak Appa in Den Haag, 12 juli 2014; Toespraak Appa op het Museumplein, YouTube 21 juli 2014; Speech Appa op de Dam, YouTube 23 augustus 2014; Israel-Palestina Informatie, 27 augustus 2014; Het Parool, 11 juli 2015. Overigens bood El Ghazoui later zijn excuses aan voor de uitspraak: 'Fuck de Talmoed!' 'Ik heb spijt van mijn gedrag toen. Ik was te verbitterd', zei hij in *De Correspondent* van 9 april 2016.
- 12 Zie: Michiel Servaes, De PvdA kiest in het Midden-Oosten partij voor eenieder die vrede, vrijheid, stabiliteit en rechtvaardigheid dichterbij wil brengen, website PvdA; Toespraak Diederik Samsom tijdens het PvdA Midden-Oosten debat in de Nieuwe Buitensociëteit in Zwolle, 28 maart 2015; 'Een verbonden samenleving', conceptverkiezingsprogramma 2017, 58.
- 13 Website Nederlands Palestina Komitee, 20 maart 2016.
- 14 Toespraak Bert Koenders in Zwolle, 28 maart 2015.
- 15 'Een verbonden samenleving', conceptverkiezingsprogramma 2017, 58
- 16 Zie: Leonard Ornstein en Max van Weezel (2001), *Op heilige grond. Achter de schermen van het vredesproces in het*

Max van Weezel *De PvdA, Israël en de Palestijnen: een ongelukkige driehoeksrelatie*

- Midden-Oosten, Amsterdam: Prometheus. Over de mislukking van Camp David schreef de Amerikaanse toponderhandelaar Dennis Ross het boek *The missing peace. The inside story of the fight for Middle East peace*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 2004.
- 17 Remco Ensel (2014), *Haatspraak. Antisemitisme – een 21-eeuwse geschiedenis*, Amsterdam: AUP, 388.
- 18 Ensel, pg. 376 e.v. Een uitgebreide versie van zijn relaas staat in Evelien Gans en Remco Ensel, *The Holocaust, Israël and 'the Jew'*, Amsterdam: AUP.
- 19 Voor de band tussen de SDAP en de Joodse gemeenschap van Amsterdam zie onder meer Philo Bregstein en Salvador Bloemgarten (1978), *Herinnering aan Joods Amsterdam*, Amsterdam: De Bezige Bij; Selma Leydesdorff (1987), *Wij hebben als mens geleefd: het Joodse proletariaat van Amsterdam, 1900–1940*, Amsterdam: Meulenhoff; Karin Hofmeester (1999), *'Als ik niet voor mijzelf ben...': de verhouding tussen Joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen en Parijs vergeleken, 1870–1914*, Amsterdam; Frank van As (2014), 'Judeo-socialisme? Een verkenning van de relatie tussen het Amsterdamse Joodse proletariaat en de sociaaldemocratische beweging, ca. 1870–1940', *Onvoltooid Verleden*, 9 oktober 2014.
- 20 Evelien Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken*, Amsterdam: Vassallucci 1999.
- 21 Zie Leonard Ornstein en Max van Weezel, "Wij staan achter Israël", analyse van een Nederlandse liefde 1948–1991', *Vrij Nederland*, 2 februari 1991.
- 22 *Vrij Nederland*, 2 februari 1991. De invloedrijke positie van de sociaaldemocratie in de beginjaren van Israël is uitvoerig beschreven door Peretz Merhav, 'Die israelische Linke. Zionismus und Arbeiterbewegung in der Geschichte Israels. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1972'.
- 23 *Vrij Nederland*, 2 februari 1991. De invloedrijke positie van de sociaaldemocratie in de beginjaren van Israël is uitvoerig beschreven door Peretz Merhav, 'Die israelische Linke. Zionismus und Arbeiterbewegung in der Geschichte Israels. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1972'.
- 24 *Vrij Nederland*, 2 februari 1991. De invloedrijke positie van de sociaaldemocratie in de beginjaren van Israël is uitvoerig beschreven door Peretz Merhav, 'Die israelische Linke. Zionismus und Arbeiterbewegung in der Geschichte Israels. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1972'.
- 25 'Op Den Uyls bureau thuis in Buitenveldert prijkten drie foto's van vrouwen, eentje van Liesbeth, een van dochter Ariane en een van Golda Meïr', schrijft Anet Bleich in de biografie *Joop den Uyl 1919–1987. Dromer en doordouwer*, Amsterdam: Uitgeverij Balans, 309.
- 26 Voor de geschiedenis van de Nederlands-Israëlische betrekkingen verwijs ik naar: Ben Soetendorp (1982), *Het Nederlandse beleid ten aanzien van het Arabisch-Israëlische conflict 1947–1977*, Universiteit Groningen; Fred Grünfeld (1991), *Nederland en het Nabije Oosten. De Nederlandse rol in de internationale politiek ten aanzien van het Arabisch-Israëlische conflict 1973–1982*. Universiteit Maastricht; Jan Dirk Snel, 'Nederland en de band met Israël', *Historisch Nieuwsblad*, 2008/5; Marianne van Leeuwen (2010), *Vrede als nevendoeel. Amerika, Europa en het vredesproces in het Midden-Oosten*, Universiteit van Amsterdam; Dorien de Vos (2011), *Van nationaal naar Europees. De ontwikkeling van het buitenlands beleid van Nederland ten aanzien van het Arabisch-Israëlisch conflict 1976–1980*, Universiteit van Amsterdam; Lonneke Bentinck (2013), *Afscheid van een vertrouwd Israël. Hoe het olie-embargo van 1973 en de Libanonoorlog in 1982 de Nederlandse sympathie voor Israël veranderden*, Universiteit Utrecht.
- 27 Zie Max van Weezel, 'De Arabierenhaat van een nieuwe generatie Israëliërs', *Vrij Nederland*, 30 juli 2014.
- 28 *Haaretz*, 2 juli 2014; *Haaretz*, 20 mei 2016; *The Times of Israel*, 12 juli 2016.
- 29 Zie de hartenkreet van mijn dochter Natascha van Weezel op de site *Nieuwwij*, 24 juni 2015.
- 30 De toespraak van Kerry staat integraal afgedrukt in *Haaretz*, 28 december 2016; zie ook *Haaretz*, 29 december 2016.
- 31 Geciteerd in *The Jerusalem Post*, 14 september 2016.

Naar nieuwe samenwerking met de Arabische wereld

De problemen van Europa en de Arabische regio zijn ondeelbaar en onhoudbaar zonder gezamenlijke oplossingen. Het vergt machtspolitiek én dialoog om de angst van Europese burgers voor verlies van identiteit en bestaanszekerheid serieus te nemen, zonder de frustratie van de Arabische bevolking over de toegenomen ongelijkheid en uitzichtloosheid te veronachtzamen.

PATRICK J. DE VRIES

Werkte als Nederlandse diplomaat in Washington, Peking en Kabul en de afgelopen twee jaar als politiek adviseur binnen het Ministerie van Buitenlandse Zaken van de Verenigde Arabische Emiraten

Het is een puinhoop

De Arabische wereld stort steeds dieper in. Op regionaal niveau is een machtsstrijd ontkend tussen twee machtsblokken die elkaar in een destructieve houdgreep houden. Een Soennitisch kamp aangevoerd door Egypte, Jordanië, Saoedi-Arabië en de Golfstaten. En een Sjiitisch bolwerk gedirigeerd vanuit Teheran met een zich uitbreidend netwerk van machtscentra in Irak met een Sjiitische regering in Bagdad, het zuiden van Libanon dat onder controle is van Hezbollah en het Noorden van Jemen dat wordt beheerst door de Houthis. De Soennitische wereld voelt zich, na het nucleaire akkoord dat de internationale gemeenschap afgelopen zomer met Iran sloot, steeds sterker bedreigd door Iran. Deze landen vrezen dat als ISIS is verslagen er een Sjiitische 'ring' ontstaat in het hart van het

Midden-Oosten. Iran verwijt op zijn beurt Saoedi-Arabië extremistische groeperingen in Syrië en elders te steunen. Turkije laveert door deze machtsstrijd heen met een pragmatische agenda: in Syrië en Irak heeft Ankara de samenwerking met Iran nodig voor het indammen van ISIS en in bedwang houden van de Koerden en voor stabiliteit in Libië richt Turkije zich tot Golfstaten. Egypte is geïmpre-occupeerd met interne stabiliteit.

Op nationaal niveau heeft de Arabische Lente de erosie van grenzen en functionerende staten in razend tempo versneld. In Libië, Syrië, Irak en Yemen zijn staatsstructuren genoeg volledig ontmanteld. Hier wreekt zich ook de handelwijze van Westerse mogendheden in het verleden.¹ Na het uiteenvallen van het Ottomaanse rijk hebben de Britten drie autonome provincies bij elkaar gevoegd tot Irak; deelden de Fransen Groot Syrië op in

Patrick J. de Vries *Naar nieuwe samenwerking met de Arabische wereld*

de huidige landen van de Levant en persten de Italianen drie Noord-Afrikaanse regio's bijeen tot het huidige Libië. Deze processen hebben gemeen dat nauwelijks naar etnische, tribale en lokale structuren is gekeken en steeds aan een minderheidspositie de macht is gegund — de Soennieten in Irak; de Alawieten in Syrië en de clanleiders van 'stadstaten' Misrata en Benghazi in Libië. En dat is een constante spanningsbron die ontwikkeling naar breed gelegitimeerde regeringen in de weg heeft gestaan. Het verzet tegen de inmenging van de Westerse wereld, gevoed door de inval van de VS in Irak in 2003, en de desintegratie die zijn hoogtepunt bereikte in de Arabische lente is een voedingsbodemp voor toenemend sektarisch geweld. Dat loopt al lang niet meer alleen langs lijnen van de twee hierboven genoemde religieuze machtsblokken: ook binnen de Soennitische stroming is de extremistische strijd, vooral met de opkomst van ISIS, verder opgelaaid. Dat gebeurt ook op statelijk niveau: de Golfstaten hebben de Moslim Broederschap als terroristische organisatie bestempeld en pompen vanuit dat perspectief miljarden in de Egyptische economie van president Sisi om de politieke islam te beteugelen. De relatie van deze landen met Turkije is stroef omdat de koers van president Erdogan in hun ogen ruimte biedt aan versterking van de politieke islam stroming in de regio. Cairo en Ryaadh, machtsblokken in de Arabische regio, steggelen over de positie van de Syrische president Assad.

En ten derde is er op lokaal statelijk niveau geen goed bestuur. Er zijn nauwelijks drijvende krachten en structuren die onderwijs, ondernemerschap en veiligheid bevorderen. Economieën in de regio zijn vaak volledig afhankelijk van olie-inkomsten en die dalen vanwege de huidige prijzen. In Irak komt 90% van het overheidsbudget uit olie-inkomsten, in Jemen is dat 30%. Klein- en Middenbedrijf vormen de meerderheid in de private sector, maar hebben nauwelijks toegang tot financiële leningen van banken. Het ontbreekt aan sociale cohesie om de jonge generaties — maar

liefst 70% van de Arabische bevolking — ruimte te geven tot initiatief. 30% van de Arabische jongeren is werkeloos en in sommige landen, zoals Egypte (42) en Iraq (38), is dat nog hoger. En dat maakt hen kwetsbaar voor het werven-

De Russen en de Amerikanen spelen een kat-en-muisspel en Europa is afwezig. Met stabiliteit als grootste verliezer

de verhaal van extremistische groeperingen. Lokaal en nationaal bestuur worden steeds verder verzwakt door terroristische organisaties die het militaire en politieapparaat aanvallen, economieën saboteren en bevolkingen polariseren. *De Arab Human Development Rapporten* van 2002 en 2009 drukten al een regio in verval uit in cijfers en kille bewoordingen.² Sindsdien is het dus alleen nog maar verder bergafwaarts gegaan.

Met de veel besproken *leading from behind*-benadering van de regering Obama zag de Russische president Poetin zijn kans schoon. Rusland kreeg ruim baan en heeft nu Syrië in zijn greep. Recent maakte Moskou afspraken met Egypte over gezamenlijke militaire oefeningen en met Iran over militaire operaties in Syrië. Met beide landen werden nieuwe wapenleveranties beklonken.³ Met Iran, Irak en het Syrische regime werd in 2015 een militaire coördinerende cel opgericht om inlichtingen over IS uit te wisselen. Ook versterkte Rusland zijn militaire netwerk stevig door afspraken met Cyprus, Egypte en Syrië (Tartus) over toegang tot hun zeehavens en met Turkije (Inclik) en Iran (Shahid Najeh) over luchthavens. Poetin heeft goede relaties met de Israëlische premier Netanyahu opgebouwd. In nog geen anderhalf jaar tijd heeft Moskou zijn politieke

Patrick J. de Vries *Naar nieuwe samenwerking met de Arabische wereld*

invloed enorm — en naar het zich laat aanzien langdurig — uitgebreid. Daar komt nog bij dat Rusland ook economisch zijn machtspositie versterkt. De handel met Iran is met 70% gestegen en Moskou onderhandelt met Riyad en Teheran over een OPEC-overeenkomst om de olie markt te stabiliseren. Sinds het vertrek uit Egypte in 1972 is de rol van Rusland in deze regio niet zo significant geweest als nu. In breder geopolitiek perspectief blijft een punt van zorg dat er veel over, maar niet met, regionale spelers wordt gesproken. Ook in 2017 staat er weer een reeks internationale toppen op stapel, maar in de stoelendans is er zelden een plek aan tafel voor leiders uit het Midden-Oosten.⁴

In Syrië komen al deze ontwikkelingen samen: wat begon als een Soennitische opstand tegen het (Sjiitische) Alawitische bewind van Assad, verdeelde het land in religieuze en etnische groeperingen, die ieder door eigen extremistische militante strijders worden aangevoerd. Rusland en de VS staan lijnrecht tegenover elkaar en hetzelfde geldt voor Riyad en Teheran. Iran en Hezbollah beschouwen Syrië als een existentiële levensader die bedreigd wordt door een Soennitische aanval vanuit de Golfstaten en Turkije. Moskou heeft een monsterverbond gesloten met Teheran en Damascus; de internationale gemeenschap staat erbij en kijkt ernaar. Alhoewel alle partijen een gezamenlijk belang lijken te hebben in het verdrijven van ISIS, prevaleert voor Ankara steeds meer de strijd tegen de Syrische Koerden en voor de Golfstaten de strijd tegen de dominantie van Iran en Hezbollah. Met Assad die nauwelijks een strobreed in de weg wordt gelegd voorlopig als lachende derde. En het valt geenszins uit te sluiten dat Syrië nog jaren in een patstelling blijft die verzoening en wederopbouw uitsluit. Met als serieus risico dat in Irak exact hetzelfde gebeurt na de bevrijding van Mosul. De Russen en de Amerikanen spelen een kat en muis spel en Europa is afwezig. Met stabiliteit als grootste verliezer.

Er zijn lichtpunten. Tunesië wordt gere-

geerd door een hervormingsgezinde coalitie van seculiere, linkse en politieke islam-partijen, waarbij het vooral opmerkelijk is dat laatstgenoemde praktische samenwerking boven een puur religieuze agenda lijkt te hebben gesteld. De Verenigde Arabische Emiraten wordt steeds meer een verbinding tussen de Europese en Aziatische werelden met in toenemende mate aandacht voor universele waarden als vrijheid van religie en versterking van de positie van de vrouw. Abu Dhabi investeert stevig in internationale initiatieven om stabiliteit in de regio te bevorderen. Met de 'Saoedi-Arabië 2030 visie' is door de nieuwe leiders in Riyad in ieder geval een sociaal-economisch hervormingsprogramma gelanceerd om meer economische verbindingen met Azië, Afrika en Europa te maken. Ook beoogt dit programma meer jongeren aan het werk te krijgen en de kwaliteit van onderwijs te verhogen.⁵ Het aantal studiebeurzen naar het buitenland steeg aanzienlijk het afgelopen jaar. De Arabische regio beschikt over enorme denk- en arbeidskracht van jongeren die willen innoveren en ontwikkelen. En de cijfers inzake geletterdheid, toegang tot schoon water en kindersterfte zijn in de regio in het afgelopen decennium sterk verbeterd.

Maar het algemene beeld is een regio in verval: een epicentrum van civiele burgeroorlogen, staten die volledig uiteen zijn gevallen met regeringen die weinig legitimiteit hebben, uitdijende extremistische netwerken die vanuit de regio overal en op elk moment kunnen toeslaan, historisch grote vluchtelingenstromingen, toenemende economische en demografische druk op de samenleving, klimaatveranderingen die toegang tot voedsel en water zullen bemoeilijken. En vooral miljoenen jonge generaties met geen enkel uitzicht op een leven met onderwijs en werk — een poel van frustratie. We zien een regio die geen houvast biedt aan burgers: poreuze grenzen, gebrekkige overheidsstructuren, weinig sociale cohesie en geringe economische impulsen. De conflicten in Syrië, Libië,

Patrick J. de Vries *Naar nieuwe samenwerking met de Arabische wereld*

Irak en Yemen illustreren ook hoe de gehele Arabische regio steeds verder gespleten raakt. De Arabische Liga komt zelden tot collectieve initiatieven en speelt nauwelijks een rol van betekenis.

Verdeeld Europa

Deze realiteit zal bij uitstek impact blijven hebben op Europa; veel meer dan op de VS, China of Rusland. De instabiliteit in het Midden-Oosten heeft een vluchtelingen crisis veroorzaakt van ongekende proporties, die de grenzen van Europa destabiliseert en de Europese politieke consensus splijt. Tegelijkertijd hebben deze conflicten duizenden *foreign fighters* vanuit Europa naar het Midden-Oosten doen trekken, terwijl hun extremistische supporters internet overspoelen met weerzinwekkende propaganda om nog meer volgelingen te verleiden. De Marokkaanse en Tunesische regeringen beklagen zich erover dat in Frankrijk en België geradicaliseerde Marokkanen in grotere aantallen terugkomen en in de Noord-Afrikaanse samenleving een probleem vormen. Van wezenlijk onderscheidend belang is dat er geen interne en externe veiligheid meer is; hun problemen zijn de onze geworden en vice versa.

In 2015 concludeerde de buitenlandse zaken-commissie van het Europees Parlement dat de EU zeer weinig invloed in het Midden-Oosten en Noord-Afrika heeft. Volgens de Europarlementariërs worden de instrumenten van de EU te veel gefragmenteerd ingezet. Vooral laken zij dat de EU geen lange termijn strategie voor deze regio heeft.⁶ De in 2016 gelanceerde Europese Veiligheidsstrategie blijft hangen op hoofdlijnen. De Hoge Vertegenwoordiger van de EU Mogherini heeft wel een ruim budget tot haar beschikking. Naar Jordanië ging al 800 miljoen Euro en recent werd er een pakket voor Tunesië van 600 miljoen euro voor de komende drie jaren gepresenteerd. In 2005-2016 werd een bedrag van 1 miljard euro vrijgemaakt ter ondersteuning van een strategie ter bestrijding van IS in

Syrië en Irak.⁷ Dit zijn geen kinderachtige bedragen. Mogherini pleitte ook voor een regionale politieke dialoog, met eveneens een stoel aan tafel voor Iran. Maar zij deed dat na een bezoek aan Teheran, vergezeld door een batterij aan Eurocommissarissen die nog nooit eerder – en nog steeds niet – in Riyad of Cairo zijn geweest. Voor dit pleidooi had een meer verbindende locatie of moment kunnen worden gekozen. Blijft overeind staan dat, vooral als het om de Arabische regio gaat, Mogherini een gespleten Europa achter zich treft; gedreven door verschillende culturele, sociaaleconomische en nationaal politieke belangen. En met vier verkiezingen van toonaangevende Europese economieën in aantocht in 2017 zullen onderwerpen als migratie, extremisme en stabiliteit aan de randen van Europa vooral door een nationale bril – en niet een Europese – worden bekeken. Europese eensgezindheid is ver te zoeken, de inspanningen van Mogherini om met Europa een grotere rol te spelen ten spijt.

Herstel van vertrouwen

Het Midden-Oosten in verval, Europa tot op het bot verdeeld en twee regio's die elkaar vooral bekritisieren; dat is geen succesformule voor vruchtbare samenwerking. Vergezichten zijn dan kwetsbaar, maar dat is het huidige voortmodderen ook. Juist vanwege het feit dat er grote interne verdeeldheid is binnen Europa en de Arabische wereld, is er meer richtinggevend denken over de Europese en Arabische samenlevingen nodig. Niet uit naïviteit maar uit noodzaak. Dit vraagt om een Europees-Arabische dialoog gericht op meer vertrouwen tussen beide samenlevingen. Geïnitieerd door lidstaten in samenspraak met een actieve Mogherini in Brussel en met grotere betrokkenheid van de private sectoren, vooral bedrijfsleven en cultuur. Op drie niveaus.

Structurele stabiliteit in de Arabische regio vraagt om een meer fundamentele politieke

Patrick J. de Vries *Naar nieuwe samenwerking met de Arabische wereld*

belangendiscussie. Europa zou meer vanuit een regionaal machtsperspectief naar de Arabische regio moeten kijken. Relaties van de EU met Turkije, Egypte en Saoedi Arabië zijn fragiel. De rol van de politieke islam, het expansionisme van Iran, een Palestijnse staat, autonomie van Koerden, sociale fragmentatie en het functioneren van de rechtstaat zijn onderwerpen die de regio diepgaand verdeeld houden. En daarom zal deze discussie ook moeten gaan over de machtsbalans tussen Egypte, Saoedi-Arabië en Turkije met Iran. Europa kan daar een bijdrage aan leveren, vanuit de eigen geschiedenis, waarbij langs de weg van dialoog en samenwerking in EU, NAVO en OVSE kader met vallen en opstaan naar een regionale machtsbalans is (en nog steeds wordt) toegewerkt. In de nieuwe multipolaire machtsorde is een grotere rol van Europa, in de nabije regio ook een sterke geopolitieke troefkaart, hard nodig om burgers

Politieke oplossingen zijn ondenkbaar als uitsluitend vanuit een waardenperspectief wordt gesproken

bescherming en voorspoed te bieden in een wereld waarin Rusland en China dominant worden. Sterker nog, Europa gaat een hoge prijs betalen als deze landen het in de regio voor het zeggen krijgen. In Syrië heeft Rusland de Westerse wereld al voor vol-dongen feiten gesteld.

Maar, politieke oplossingen zijn ondenkbaar als uitsluitend vanuit een waardenperspectief wordt gesproken. Principes van de rechtsstaat, mensenrechten voorop, zijn cruciale onderwerpen waarover consensus moet worden gevonden, maar juist vanuit sociaal-democratisch perspectief moet gezocht naar

manieren om sociaaleconomische hervormingen te stimuleren en hervormingsgezinde stromingen te steunen. De sociaal-democratie zou landen als Marokko, Tunesië, Egypte en Jordanië, meer seculier en minder sektarisch dan andere Arabische landen, tot meer leiderschap in de regio kunnen aansporen. Dat deze landen zich tot een centraal politiek zwaartepunt ontwikkelen, financieel en politiek gesteund door gematigde Golfstaten die er een belang in zien dat de regio zich politiek stabiliseert en economisch gaat ontwikkelen.

Ten tweede is, vooral nu radicalisering, migratie, terrorisme zo diep zijn binnen gedrongen in onze samenlevingen, een breed cultureel-maatschappelijk debat zinvol. Europa is, vanuit de Arabische regio gezien, vooral een broedplaats van extremisme en rechts populisme geworden. Ook wordt Europa dubbele standaarden verweten nu Europese hoofdsteden ineens minder genege zijn mensenrechten publiekelijk aan de kaak te stellen. Daartegenover staat dat Europa het Midden-Oosten vooral ziet als een regio die niets anders dan conflict en chaos voortbrengt van dictators en monarchen die elke legitimiteit ontberen. Dat Saoedi-Arabië een achterlijk land is waar vrouwen geen auto mogen rijden. En dat Riyad wereldwijd miljarden dollars spendeert aan het verspreiden van extremistisch religieuze ideologieën. Wellicht is dat feitelijk niet altijd juist, maar de beelden zijn levendig en overwegend negatief.

Culturele leiders uit beide regio's — architecten, schrijvers, kunstenaars en ontwerpers — zouden meer in beeld kunnen brengen wat onze samenlevingen drijft, de wortels van extremisme bespreekbaar kunnen maken en daardoor wederzijds begrip vergroten. In plaats van ons richten op de verdediging van behoud van onze cultuur en anderen buiten te sluiten.⁸ Dat moet uiteraard van twee kanten komen. In het bijzonder zou deze culturele dialoog over radicalisering moeten gaan: hoe cultuur een identiteit kan geven en inclusiviteit in samenlevingen kan bevorderen.

Patrick J. de Vries *Naar nieuwe samenwerking met de Arabische wereld*

Culturele leiders kunnen een alternatief verhaal ontwikkelen als tegenwicht voor extremistische groeperingen die eigenwaarde bieden aan jongeren die zich geïsoleerd en niet vertegenwoordigd voelen. De politiek, de culturele sector en het bedrijfsleven kunnen op dit punt meer samenwerken.⁹ Cultuur speelt bij uitstek een centrale rol bij het vormen van een gemeenschappelijke identiteit in samenlevingen.

Ten derde de private sector-diplomatie. Verschillende landen in de Arabische regio staan voor vergelijkbare maatschappelijke uitdagingen: slinkende energievoorraden, waterschaarste, verstedelijking, milieuproblemen en jeugdwerkeloosheid. De private sectoren kunnen in beide regio's onderzoeken welke economische impulsen de regio's versterken, of er nieuwe modellen zijn die een sociale economie bevorderen en die juist kansen bieden aan jonge generaties. Vanaf 2020 heeft twee derde van de inwoners van de Arabische regio een smartphone en met innovatieve technologie kunnen economische initiatieven worden gestimuleerd. Daarvoor zijn economische hervormingen – en vooral investeringskapitaal vanuit Europa – nodig. Het Europese bedrijfsleven zou hier actiever op kunnen inspelen. De Arabische regio is met een exponentieel groeiende jonge bevolking een potentiële topmarkt voor Europese export. En de regio verbindt Europa met andere markten: 8% van de mondiale handel gaat door het Suezkanaal en 30% van het maritieme olievervoer gaat door de straat van Hormuz. Politieke stabiliteit en een gezonde regionale economie kunnen de mondiale economie stevige impulsen geven.

Initiatieven vanuit een visie voor de lange termijn

Deze dialoog moet tegelijkertijd een proces in gang zetten naar een gezamenlijk idee over meer gematigde en moderne samenlevingen die burgers houvast bieden en interstatelijke samenwerking bevorderen: een Europees-

Arabisch strategisch concept dat uit overheids- en private *grassroots* initiatieven bestaat. Dat vraagt tijd en energie, in een proces dat tegenslagen zal kennen. Daar is ook verbeeldingskracht bij nodig, maar dat is vaker zo. Denk bijvoorbeeld aan discussies van dertig jaar geleden over klimaatverandering of intensievere samenwerking tussen het communistische Oost- en liberale West-Europa. Op politiek niveau gaat het er op de korte termijn om conflicten in Libië, Syrië en Irak en in het bijzonder het Kalifaat van IS op te lossen. Beide regio's hebben een acuut belang vluchtelingenstromen tegen te gaan, extremisme in te dammen en overheidsstructuren op te tuigen. Verschillende conflicten wereldwijd, niet alleen in Irak maar ook in Afghanistan, Somalië en Congo, hebben uitgewezen dat zonder regionale steun inspanningen zijn gedoemd te mislukken. Juist nabij gelegen staten, nauw verbonden door culturele, tribale, religieuze achtergronden, kunnen post-conflict reconstructie tot een succes maken. En politieke samenwerking tussen Europa en Arabische landen zou zich ook op de Balkan en Noord-Afrika moeten richten. Beide regio's zijn steeds meer broeinesten voor extremisme en vormen een corridor voor terroristen. Projecten van deradicalisering en re-integratie van *foreign fighters* kunnen worden gefinancierd, of er kan met de regeringen in de Balkan en Noord-Afrika worden gewerkt om wetgeving, grenscontroles en politiestructuren te versterken en economische impulsen te geven.

Europa kan expertise inzetten om economische samenwerking in de regio te stimuleren, bijvoorbeeld door een economische zone te creëren. De intra-Arabische handel is op dit moment slechts 18% van de totale Arabische handel en 80% daarvan heeft plaats binnen de Golfstaten. Ook kan worden gedacht aan Europese steun, met de *European Bank for Reconstruction and Development* als voorbeeld, voor de oprichting van een regionale ontwikkelingsbank, die de ontwikkeling van klein- en middenbedrijf stimuleert. En uiteindelijk kan

Patrick J. de Vries *Naar nieuwe samenwerking met de Arabische wereld*

dit politiek-economische proces uitmonden in een regionale veiligheidsdialoog. Het is essentieel dat ook Iran, Israël en Turkije hiervan deel uitmaken. Het valt op dat Saoedi-Arabië, Egypte, Jordanië en de Golfstaten nauw met Israël samenwerken in de strijd tegen IS. De vraag is of dat een basis biedt voor samenwerking op andere terreinen. Europa kan hieraan wellicht samen met de VS een bijdrage leveren, vanuit de ervaring die destijds is opgedaan met de Helsinki Akkoorden en de oprichting van de OVSE om toenadering tot Rusland stimuleren. In een dergelijke structuur kan het bespreken van oplossingen voor voor humanitaire crises als gevolg van de vele conflicten die de regio teisteren een eerste stap zijn. Ook de bevordering van regionale handel kan een gezamenlijk belang zijn.

Daarnaast zou deze strategie uit *grass-roots* publieke en private initiatieven kunnen bestaan die onderwijs, cultuur, en entrepreneurschap steunen om meer veerkrachtige samenlevingen te realiseren. Kern van deze activiteiten is dat zij niet door (centrale) overheden worden opgelegd, maar dat juist burgers participeren en daartoe ook worden gestimuleerd. Kleinschalige initiatieven van bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties, die van de grond worden opgebouwd, kunnen een wezenlijke bijdrage leveren aan participatie en ordening en daarmee aan een klimaat van verandering. Transformatie naar beter bestuur met meer inbreng van lokale gemeenschappen. Een eerste stap kan zijn het aantal visa, culturele uitwisselingen en studiebeurzen – juist voor Egyptische en Saoedische studenten – te verhogen.

Investeringsprogramma's kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van schrijvers, rechters, klerken en dokters, die de beeldvorming in Arabische samenlevingen kunnen beïnvloeden als een alternatief voor extremistisch gedachtegoed. Religieuze leiders uit beide regio's kunnen sociale media programma's opzetten die aantrekkelijk zijn voor jonge moslims en een tegenwicht bieden

aan sociale media campagnes van extremisten.¹⁰ Universiteiten in beide regio's kunnen onderzoekscentra inzake radicalisering opzetten met experts uit Europa en de Arabische wereld en kennis en ideeën uitwisselen voor een meer gezamenlijke benadering van radicalisering. Imams uit beide regio's zouden training faciliteiten voor imams kunnen opzetten teneinde een meer gematigde en progressieve interpretatie van de Islam te bevorderen. In meer algemene zin is het van belang de kwaliteit van onderwijs met investeringen een impuls te geven en ervaringen te delen, zodat Arabische jongeren goed worden voorbereid op moderne arbeidsmarkten.

Een nieuwe top

De jongere generaties vroegen tijdens de Arabische Lente niet om andere grenzen, maar om nieuwe bestuursvormen; een Arabisch sociaal contract met meer mogelijkheden tot inspraak, participatie, economische ontplooiing en bescherming van het individu. Die aspiratie is niet verdwenen.¹¹ Er wordt deze dagen nogal wat gefilosofeerd over opdeling van landen, onafhankelijkheid of meer autonomie voor regio's als oplossing voor instabiliteit.

Het is zinvoller aan de basis te beginnen en lokale ontwikkelingen voor beter bestuur te steunen

Maar wellicht is het zinvoller aan de basis te beginnen en lokale ontwikkelingen voor beter bestuur te steunen en een gesprekspartner te zijn voor vragen als op welke wijze op lokaal niveau diversiteit kan worden gewaarborgd en politie en onderwijs kan functioneren. Europa is als geen ander permanent op zoek

Patrick J. de Vries *Naar nieuwe samenwerking met de Arabische wereld*

naar orde en evenwicht in een continent dat vaak verdeeld en verscheurd is geweest. En daarbij heeft juist de *rule of law* gewerkt, op individueel niveau door rechten van de zwakkeren te beschermen en op interstatelijk niveau. Vanuit een besef dat recht, en in het bijzonder gelijkheid voor de wet, nodig is om samenlevingen niet te laten ontsporen. Het gaat erom dat binnen de grenzen van het recht als ordenend en verbindend principe iedere gemeenschap zijn eigen cultuur, waarden, en waarheid kan hebben.

In Europa zwellen nationalistische en populistische stromingen aan op het comfort dat zij bieden met de retoriek dat het beter toeven is achter de muren en een nieuw ijzeren gordijn.¹² Het politieke midden zet geen alternatieve visie neer en voert vooral techni-

sche debatten (over aantallen vluchtelingen). Maar het is de vraag of in deze tijd van grote mondiale veranderingen alleen technocratische oplossingen volstaan. Er is ook een richtinggevend verhaal nodig om mensen te mobiliseren. Dat is geen dagdromerij. De druk van een arm en in bevolkingsomvang exponentieel groeiend Arabisch continent grenzend aan een rijk en tegelijkertijd vergrijzend en slinkend Europa is nauwelijks te stoppen. Europa heeft baat bij een meer eensgezinde rol in samenwerking met de Arabische wereld. Effectiever aanpakken van problemen in de regio is het beste tegengif tegen populistische anti-establishment retoriek. De volgende top van de Europese Unie en de Arabische Liga is voorzien voor 2018. Dat is een mooi ijkpunt om naar toe te werken.

Noten

- 1 Scott Anderson (10-8-2016), 'Fractured lands; how the Arab world came apart', *New York Times*, www.nytimes.com/interactive/2016/isis-middle-east-arab-spring-fractured-lands.html.
- 2 United Nations Development Program, Arab Human Development Report 2009; 'Challenges to human security in the Arab countries', www.undp.org/rbas and www.arab-hdr.org.
- 3 Emile Simpson (2-11-2016), 'Vladimir of Arabia', *Foreign Policy*, www.foreignpolicy.com/2016/11/02/vladimir-of-arabia-putin-russia-middle-east.
- 4 Stewart M. Patrick (3-1-2017), 'The Nine Pivotal Big Power Summits of 2017', www.eu-ropenewsweek.com/nine-pivotal-big-power-summits-2017.
- 5 Saudi Arabia, Vision 2030, Cabinet approval 25-4-2016, www.english.alarabiya.net/en/perspective/features/full-text-of-Saudi-Arabia-s-vision-2030.html
- 6 European Parliament, 'Committee on Foreign Affairs, motion for a European Parliament Resolution on security challenges in the Middle East and North Africa and the prospects of political stability', 2014/2229.
- 7 Council of the European Union, 'Conclusions on the EU regional strategy for Syria and Iraq as well as the ISIL/Da'esh threat', adopted 16-3-2015.
- 8 Bas Heijne (2016), *Onbehagen: Nieuw licht op de Beschaafde Mens*, Amsterdam: Ambo|Anthos, 69.
- 9 Zie ook: Birgit Donkers (25-1-2017), 'Het is onze kunst die ons allen verbindt', *Trouw*.
- 10 Omar Saif Ghobash (29-11-2016), 'How to survive in age of Extremism and Islamophobia', *Foreign Affairs*.
- 11 Koert Debeuf (22-1-2017), 'The Arab Spring is far from over', *Politico*.
- 12 *New York Times* (22-12-2016), Reflecting on an escape from Hungary 60 years ago; 'that fence has since been demolished, but Hungary erected a new razor wire fence along its borders with Serbia and Croatia, an act that Mr. Leimdorfer laments: "how", he asked, "can Hungary build a new Iron curtain to try and keep people out'.

BOKESSAY

Struisvogels zijn we niet, maar onzeker wel

► **Paul Cliteur**, *Bardot, Fallaci, Houellebecq, Wilders, Juridische vervolging van religiekritiek en vreemdelingenvrees*, De Blauwe Tijger, Groningen, 2016.

► **Meindert Fennema**, *Geert Wilders, tovenaarsleerling*, Prometheus, Amsterdam, 2016.

ERIK JURGENS

Oud-lid van de Tweede en van de Eerste Kamer en emeritus hoogleraar staatsrecht

De neiging om wat je onaangenaam vindt niet serieus te nemen is algemeen. Dat onaangename gaat immers vaak gewoon over. Ook in politiek en samenleving ontstaan er bewegingen die als moerasgas naar boven komen borrelen, en dan wegwaaien. Dat is in een lang leven zo vaak het geval dat je, ook als ervaren waarnemer, soms niet in de gaten hebt wanneer het om uitzonderingen gaat.

Zo is het ook mij gegaan bij de opkomst van bepaalde gevoelens onder de kiezers die zich vertaalden in Kamerzetels, eerst voor de SP en later voor de PVV (die zich 'partij' noemt, maar dat niet is; een partij is immers een ledenvereniging). De SP bleek met kwaliteit van ideeën en mensen aan de politiek deel te gaan nemen, en kon daarom gaandeweg inderdaad serieus worden genomen. Maar de PVV heeft nooit een samenvattende politieke visie op tafel kunnen leggen. Tot op de huidige dag beperken de Tweede Kamerfractie en leider zich tot schimpscheuten op het bestaande bestel van rechtsstaat en democratie, op de daarbij behorende

politieke elite, en op een aantal onderwerpen van politiek beleid (zoals het lidmaatschap van de EU, de toelating van vluchtelingen, te hoge belastingen en het betalen van ontwikkelingshulp). Dat is niet bepaald een lichtend visioen op een nieuwe, meer rechtvaardige samenleving.

Het is moeilijk om een dergelijk, alleen in negatieve zin zich profilerend, politiek sentiment serieus te nemen. Zeker als je ziet welke enorme vooruitgang onze samenleving sinds 1945 bereikt heeft voor iedereen, en dat negatieve sentiment dus moeilijk valt te begrijpen. En toch stemmen mensen er op.

Ik beken dat ik ook gedacht heb dat het wel over zou waaien, zoals de opvattingen van Boer Koekkoek, Janmaat en Fortuyn maar kort een rol speelden. Zelfs de kiene maatschappij-analist Henk Hofland sprak in 2008 over de PVV als een 'eendagsvlieg'.

Een eerste indicatie dat het vanaf Fortuyn anders was geworden kreeg ik in 2005. Stad en land reisde ik af om te pleiten voor het verdrag dat een nieuwe 'grondwet' maakte voor

Erik Jurgens

de EU. Nergens kreeg ik serieuze tegenspraak bij mijn pleidooi om dit verdrag te aanvaarden, waarin immers vele goede dingen stonden, waaronder toekenning van grondrechten. En ik werd dus met stomheid geslagen toen bleek dat ook in de PvdA-achterban een meerderheid tegen stemde bij het in dat jaar gehouden referendum. Het bleek zelfs dat in mijn eigen PvdA-Eerste Kamerfractie drie leden tegen het verdrag hadden gestemd. Dit zonder dat in de fractie zulk een tegenstem was besproken, zodat mij duidelijk kon worden hoe de bezwaren dan wel luidden. Ik trad – verbijsterd – af als woordvoerder Europese Zaken van de fractie, een functie die ik tien jaar had vervuld.

Dat was toch een signaal dat ik onvoldoende in de gaten had wat vele, soms zelfs weldenkende, kiezers eigenlijk dachten. Daarin was ik niet alleen, maar toch. In mijn veertigjarige politieke leven, dat in 2007 eindigde, had ik mij steeds beijverd om goed op de hoogte te zijn van de standpunten en beweegredenen van andere politieke groepen. Maar deze nieuwe sentimenten waren mij ontgaan. Ik denk vooral omdat zij zich niet aandienden als samenhangende politieke ideologieën, die zich leenden voor bestudering.

Toen de auteurs van de beide boeken mij vroegen om op 2 december 2016 hun boeken ‘ten doop’ te houden, heb ik deze kans aangegrepen om mijn achterstand in te halen. Het lezen van de boeken heeft mij inzicht gegeven, dat ik al eerder had kunnen hebben.

Bij het boek van Fennema gaat het om de vierde, nu uitgebreide, druk sinds de eerste in 2010. Ik had dus kunnen weten hoe de PVV speelt op onderbuikgevoelens, en dit serieuzer kunnen nemen.

Cliteur vindt dat we moediger kritiek moet uitoefenen op het feit dat de islam, in haar leer zelf, gedrag propageert dat ondermijnd is voor onze democratische rechtsorde: zoals het doden van ‘ongelovigen’. Hij stelt dat we die kritiek ten onrechte ontmoedigen door strafprocessen te voeren tegen

mensen die op krasse kritiek uiten, zoals in de vier genoemde gevallen. Ook het boek van Cliteur stemt dus tot nadenken.

Tovenaarsleerling

Terecht laat de kroniekschrijver van het verschijnsel Wilders het oordeel over zijn studieobject over aan de lezer. Een afgewogen oordeel over diens optreden lijkt hem vooralsnog onmogelijk, zo schrijft hij. Fennema draagt overzichtelijk feiten aan over de politieke Werdegang van Wilders. Hij heeft deze zo goed mogelijk op juistheid nagetrokken, zoals het hoort.

Fennema draagt overzichtelijk feiten aan over de politieke Werdegang van Wilders

Normaal leg je het resultaat ook aan de betrokkene voor. Dat heeft Fennema gedaan, maar zijn studieobject heeft nooit op enig bericht van de auteur gereageerd.

Dit is het kernprobleem bij Wilders. Zijn tactiek is om nooit op argumenten of vragen van anderen in te gaan, anders dan scheldend. Hij schiet oneliners af over een veelheid van onderwerpen, maar vermijdt de discussie. In een democratie is juist de open gedachtenwisseling de kern van het politieke leven. Zo wordt de publieke opinie gevormd. In het Engels heeft politiek de meervoudsvorm, ‘politics’. In zijn nog altijd zeer leesbare klassieker *In Defence of Politics* (Pelican Books, 1964) legt Bernard Crick uit dat politics meer-voudig zijn, omdat politiek bestaat uit een voortdurend onderling zoeken naar wat samen aanvaard kan worden. Het afschieten van oneliners levert daartoe geen positieve

Erik Jurgens

bijdrage. Wilders doet niet aan 'politics'. Hij is dus niet een politicus, maar een actievoerder.

De subtitel van Fennema's boek wordt in de eerste hoofdstukken waargemaakt. Uit niets tijdens diens eerste jaren in de VVD-politiek was te voorspellen dat Wilders zich aan 'politics' zou onttrekken. In tegendeel, hij nam daaraan acht jaar actief deel als intellectueel goed onderbouwde fractiemedewerker. Hij beschouwde zich als leerling van de voorzitter, Frits Bolkestein. Vanaf 1997 lid van de Utrechtse gemeenteraad. Dit laatste bleek een opstap te zijn naar het Kamerlidmaatschap in 1998. Fennema heeft over deze periode velen kunnen raadplegen die hem in de VVD-periode, tot zijn uittreden, hebben leren kennen. Ofschoon hij sociale zaken in zijn portefeuille had gehad werd hij in 2004, toen VVD-staatssecretaris Annette Nijts tussentijds aftrad, gepasseerd. Mark Rutte werd haar opvolger. Dat zette bij Wilders kwaad bloed.

Niet lang daarna kwam zijn breuk met de VVD-fractie en vond ook de laffe moord op Theo van Gogh plaats. Het is onmiskenbaar dat de tijden grimmiger werden, en daarop speelde Wilders vervolgens bekwaam in.

Fennema gebruikt een aantal kenmerken-de episodes om de ontwikkeling van Wilders en zijn PVV te volgen: de film *Fitna*, en de forse reacties daarop; de verkiezingssuccessen in 2010 en 2013; het gedogen van het kabinet-Balkenende II; botsingen binnen de PVV; de rol van Martin Bosma als 'ideoloog' van de PVV; de contacten met buitenlandse soortgenoten; het eerste strafproces tegen Wilders en de aanloop tot het tweede. Het boek heeft een sterk journalistiek karakter. Vooreerst omdat het eigentijdse geschiedschrijving betreft. Maar vooral omdat het moeilijk is om door te dringen in de innerlijke beweegredenen van zijn studieobject, en de wijze waarop hij zijn gesloten imperium bestiert. Er zijn immers weinig bronnen. Misschien is bij een vijfde druk analyse en terugblik mogelijk...

Vervolg van religiekritiek

In zijn boek laat Fennema Paul Cliteur behoren tot 'de libertaire intellectuelen rond Hirsi Ali', die — met Wilders — hebben gewaar-schuwd tegen een 'islamisering van Nederland', maar zich in 2007 — met Hirsi Ali — van Wilders distantiëren. Dit omdat hij zich ook hierin overschreeuwt, en het resultaat daarvan de aandacht afleidt van de hoofdzak. Zoals Cliteur in 2016 optreedt als getuige à decharge in het tweede proces Wilders, inzake de 'minder Marokkanen' uitspraak, omdat hij meent dat nu de overheid met zo'n proces zichzelf overschreeuwt.

Cliteur wil in zijn boek, dat de titel draagt van vier strafprocessen tegen bekende personen wegens religiekritiek, aantonen dat wat hij 'theoterrorisme' noemt (terrorisme met beroep op goddelijke openbaring) wel degelijk een gevaar voor de samenleving vormt. En dat dit moet worden onderkend. En dat dus kritiek daarop niet met strafprocessen moet worden bestreden. Voor zijn stelling is veel te zeggen.

Helaas gaat hij er vanuit dat 'de politiek correcte, liberaal-progressieve intelligentsia of linkse elite' bewust poogt het bestaan van theo-terrorisme te verdoezelen. Nu behoort(de) ik, onmiskenbaar tot deze elite, maar ik heb

Wij hebben in dit land geen ervaring met een religie die geweld niet schuwt tegen andersdenkenden

die neiging absoluut niet, en merk dat ook niet in mijn omgeving. Ook heb ik niets gemerkt van een 'enorme lobby' die zou bestaan om 'islamofobie' als strafrechtelijk delict erkend te krijgen' (p.80).

Erik Jurgens

Eerder is aan de orde het feit dat wij in dit land geen ervaring hebben met een religie die geweld niet schuwt tegen andersdenkenden. Christenen hebben dat al tijdens de Verlichting afgeleerd. Tevens hebben we geleerd om onze religieuze minderheden te respecteren, tot en met kosjer en halal slachten. Wel zijn we er bedacht op dat bepaalde vormen van religie-kritiek minderheden, als hele groep tegelijk, in de hoek zetten waar de klappen vallen.

Dat betekent geenszins dat er, zoals Cliteur veronderstelt, een 'impliciete consensus' zou bestaan 'dat religiekritiek verwerpelijk, wellicht zelfs racistisch, of op zijn minst ongepast is'. En dat er een 'taboe' zou bestaan op godsdienstkritiek. Ik heb in een lang openbaar leven nooit iets van die consensus gemerkt.

Dat het in beschaafde kringen ongebruikelijk is om in een gesprek af te geven of elkaars godsdienst of levensovertuiging, wil niet zeggen dat je er geen forse kritiek op zou mogen hebben. 'Katholieken fokken als konijnen', werd mij vroeger voorgehouden. Dat tot midden vorige eeuw katholieken gemiddeld veel kinderen hadden, was onmiskenbaar. Ik antwoordde altijd dat we inderdaad graag meerderheid willen worden.

Ruud Koopmans, hoogleraar sociologie en migratie-onderzoek in Berlijn, heeft onlangs uit onderzoek opgemaakt dat de helft van de miljard moslims in de wereld een intolerante vorm van de islam aanhangt. En dat daar weer 10% van bereid is om geweld te accepteren. *NRC Handelsblad* heeft dit bericht nagetrokken, en op 6 januari gemeld dat dit bericht als waar moet worden beoordeeld.

Als dit zo is, dan is kritiek daarop volop gerechtvaardigd, zeker ook op het feit dat het die religie zelf is die, kennelijk, een aanzienlijk aantal volgelingen aldus inspireert. De liberaal progressieve elite hanteert die kritiek volgens mij wel degelijk. Cliteur betoogt, met argumenten uit de gevallen die hij onderzocht, dat dit steviger moet. En dat de overheid daartegen niet met processen moet optreden.

Zelf heb ik inderdaad moeite met art. 137c Wetboek van Strafrecht. Dit stelt het beledigen van een groep mensen vanwege hun ras, geloof et cetera strafbaar. Art. 137d stelt vervolgens het aanzetten tot haat tegen deze groepen strafbaar, gek genoeg niet met strafverzwaring als die haat leidt tot gebruik van geweld.

Beledigd zijn zit 'tussen de oren', je kunt het ook van je laten afglijden

Art. 137c past volgens mij niet meer in een samenleving waar we nogal openhartig ons uiten. Beledigd zijn zit 'tussen de oren', je kunt het ook van je laten afglijden. Ooit ben ik opgetreden als getuige à décharge in een proces tegen Gerrit Komrij. Hij had over de radio gezegd dat katholieken bij de communie 'in reepjes gesneden abortus tot zich namen'. Ik getuigde dat ik deze opmerking hoogst smakeloos achtte, maar dat ik mij als katholiek niet beledigd achtte. 'Beleidigter Leberwurst', zeggen de Duitsers over hen die zich licht beledigd voelen. Islamiëten zijn nog niet zover: elke opmerking over de Profeet geldt als ernstige belediging van de islam. Met forse gevolgen voor hen die dat doen. Islamiëten zullen in ons land, en elders, moeten leren om zulke opmerkingen of cartoons van zich te laten afglijden.

Oproepen tot haat, discriminatie en geweld tegen groepen uit de samenleving vallen daarentegen wel onder een strafbare categorie. Dat kunnen we niet aanvaarden, tegenover wie dan ook. Dat hebben we in de jaren 1933-1945 langs de harde weg geleerd. In dit kader is de studie van Cliteur interessant.

Brigitte Bardot, de heldin van mijn jonge jaren, is dierenactiviste. Zij noemde het

Erik Jurgens

religieus voorschrift dat voor een islamitisch feest dieren onverdoofd worden geslacht immoreel. Dat kwam haar op strafvervolgung te staan. Ook de journaliste Oriana Fallaci, en de schrijver Michel Houellebecq zijn door hun kritiek op religie strafrechtelijk vervolgd, net als Wilders. Cliteur beschrijft die gevallen.

Het boek van Cliteur getuigt van een grote belezenheid over zijn onderwerp. Terecht verdedigt hij, principieel, dat religiekritiek normaal is. Terecht stelt hij ook dat vrijheid van godsdienst niet gelijk is aan het recht om gevrijwaard worden van kritiek op je godsdienstige overtuiging.

Maar hij lijkt geobsedeerd door de gedachte dat het weldenkende deel van de natie het niet met hem eens zou zijn. De tolerantie in ons land, zegt hij, zou onder druk staan. Dit 'vanwege het niet aflatende geklaag van de politieke en bestuurlijke elite over kritiek op het gewelddadig islamisme' (p.98). Hoe komt het dat dit geklaag mij niet ter ore komt? Natuurlijk heeft terrorisme geïnspireerd door een jihad ('theoterrorisme') zijn wortels in de islam. Waar anders? En dat moet en mag gezegd en bestreden

worden, liefst ook door gematigde islamieten zelf.

Het is niet waar dat 'de struisvogels van de progressieve politiek' (p.112) er niks van willen weten. Moeilijker is echter de vraag te beantwoorden wat we eraan kunnen doen.

Strafrechtelijke vervolging van mensen die over religie krasse dingen zeggen, heeft in ieder geval geen zin, daarin heeft Cliteur gelijk.

Er bestaat echter geen onwil om op te treden, daarin vergist Cliteur zich grondig. Er is onmiskenbaar onzekerheid hoe we dan wel effectief kunnen optreden, zonder tevens wezenlijke elementen van onze rechtsstaat te ondermijnen.

Cliteur verdedigt zijn stelling met overtuiging, met vele boeiende verwijzingen naar de praktijk en naar andere literatuur. Maar hij stoot (potentiële) medestanders af – zeker die uit de door hem benoemde 'linkse elite' – door hen bij voorbaat voor struisvogels uit te maken.

Dat is jammer. De bestrijding van wat hij 'theo-terrorisme' noemt, vergt juist een nieuwe, brede consensus, die zich uitstrekt tot de lezers van *S&D*.

BOEKESSAY

Europa van waarde

- ▶ **Frans Bieckmann Frans & Monika Sie Dhian Ho (red.)**, *De belofte van een ander Europa. Naar een Europese Unie van waarde*, het 35^e jaarboek voor de sociaaldemocratie, Van Gennep, Amsterdam, 2016
- ▶ **Luuk van Middelaar**, *De Europese Unie en de gebeurtenissenpolitiek*, oratie, Universiteit Leiden, 23 september 2016
- ▶ **Frans Timmermans**, *Broederschap. Pleidooi voor verbondenheid*, Uitgeverij Podium, Amsterdam, 2015

MARNIX KROP

Voormalig Nederlands diplomaat & thans lid van de Commissie Europese Integratie van de Adviesraad Internationale Vraagstukken

‘A perfect storm’, zo wordt de situatie waarin Europa zich momenteel bevindt wel omschreven. Deze Engelse uitdrukking sluit goed aan bij de schok die de uitkomst van het referendum over een Brexit teweeg heeft gebracht. Na de eurocrisis, de Oekraïne-crisis en de vluchtelingen-crisis, alle op zichzelf al ingrijpend genoeg, kwam daar dit existentiële moment bij: nog niet eerder had de bevolking van een lidstaat in meerderheid aangegeven de Europese Unie te willen verlaten. Zouden meer landen deze door het Verdrag van Lissabon (2009) geschapen mogelijkheid van uittreden willen aangrijpen? De groeiende eurosceptis en de wijdverbreide aantrekkingskracht van populistische bewegingen elders in Europa doen intussen het ergste vrezen. Het electorale jaar 2017 – naast Nederland zijn er verkiezingen in de sleutellanden Frankrijk, Duitsland en wellicht ook Italië – zou tot verdere dijkdoorbraken kunnen leiden. De verkiezing van Donald Trump in het Witte Huis voegt daar de nodige orkaan-kracht aan toe: de traditionele Amerikaanse steun

voor Europese eenwording lijkt in één klap verdwenen. Sterker nog: Europese verbrokkeling en Duits isolement zijn het nieuwe parool in Washington. De gehele naoorlogse orde in Europa wordt daarmee op de proef gesteld. ‘A perfect storm’ inderdaad; beter kan het niet worden uitgedrukt.

Een storm roept om dijkbewaking en, als de woelingen zijn geluwd, om dijkverzwaring en het aanbrengen van stormkeringen. Om omvangrijke deltaplannen zelfs. Tenminste als we de dreigende fragmentatie niet voor lief willen nemen en het verenigde Europa niet in het geweld van de golven willen laten wegzakken. Bij alle twijfels over Europa lijkt er onder de Europeanen toch voldoende steun voor voortzetting van het Europese project te bestaan. En ook de huidige regeringen van de lidstaten willen nog van geen opgeven weten. In Bratislava (september 2016) en Malta (februari 2017) is het voorwerk gedaan: eind maart van dit jaar moet een Verklaring van Rome de nieuwe vastbesloten eensgezindheid gaan uitstralen. Maar met een verklaring keer

Marnix Krop

je de storm nog niet. Daar zijn jaren van aanhoudende werkzaamheden voor nodig, voortgedreven door een solide analyse van de problemen, een scherp besef van urgentie en een breed gedeelde politieke wil tot verbetering en verandering. Tot op zekere hoogte moet Europa zichzelf opnieuw uitvinden om ook in de toekomst stormbestendig te zijn. Behoort dit ook tot de mogelijkheden?

Politiek filosoof Luuk van Middelaar, adviseur en toesprakenschrijver van Herman van Rompuy – voorzitter van de Europese Raad (2009-2014) – sneed in zijn Leidse oratie in september vorig jaar een belangrijk probleem aan: kan Europa wel met grote gebeurtenissen omgaan? Is de EU eigenlijk wel crisisbestendig, waar het gaat om dramatische ontwikkelingen die om krachtig handelen vragen?¹

Met een Verklaring van Rome keer je de storm nog niet

Natuurlijk, regels ontwerpen en vastleggen, daarin is Europa een kei. En daar is op zichzelf niets mis mee, integendeel. De Europese integratie is in wezen het verhaal van het in regels vervatten van de wens en noodzaak om samen te werken. De EU is in eerste instantie een rechtsgemeenschap, waarin gemeenschappelijk recht de uitoefening van nationale macht moet temperen. De gewelddadige en rampzalige geschiedenis van ons continent moest beheerst en overwonnen worden: nooit weer oorlog, nooit weer Auschwitz, nooit weer economische ellende. Het is inmiddels al zeventig jaar geleden, maar de Europese Unie draagt nog steeds haar doopceel in zich. Haar hele cultuur en institutionele opbouw, haar hele 'politieke systeem' zo te zeggen, is gericht op het bouwen aan consensus voor het formuleren van gemeenschappelijke regels en op het

houden van toezicht dat zij ook worden uitgevoerd en nageleefd. Daarmee is de Unie een heel eind gekomen. Zonder al deze regels zouden lidstaten niet zo naar elkaar zijn toegroeid, zou er niet een vergaande vorm van gemeenschappelijke markt tot stand zijn gekomen, zou op zulke verschillende gebieden als landbouw, vervoer en buitenlandse handel niet tot zo'n gezamenlijk geordend beleid tot stand zijn gekomen, zou Europa – anders gezegd – niet zo'n vreedzaam en behoorlijk bestuurd continent zijn geworden. En toch: zijn regels wel voldoende om Europa bij elkaar te houden? Los van de vraag of deze regulerende machinerie – die niet alleen in Brussel zetelt: de lidstaten en hun parlementen zijn daar met huid en haar bij betrokken – wel altijd goed werkt en de nodige maat weet te houden (eurocommissaris Frans Timmermans is onder andere met *Better Regulation* belast), werpen de crises van de laatste jaren de nog dringender vraag op: kan Europa wel goed met plotselinge gebeurtenissen overweg? Laat bijvoorbeeld de vluchtelingencrisis niet zien dat Europa zo'n overweldigende ontwikkeling niet goed aankan, de zaak niet onder controle kan houden? Is dat niet een belangrijke reden waarom het Europa momenteel aan legitimiteit, aan publiek vertrouwen ontbreekt? Zo ja, wat valt daar dan aan te doen? Hoe kan Europa zo'n handelend vermogen verkrijgen? Moet Europa zo iets wel verwerven?

Zo zijn we langs de weg van de crisisbeheersing weer terug bij de aloude discussie over de uiteindelijke vorm van Europa, bij wat in het Frans zo prangend de *finalité politique* heet, het einddoel van het integratieproces. Dit is in het huidige klimaat een politiek wel erg incorrect onderwerp. Het riekt naar federalisering en daaraan is door de Franse en Nederlandse referenda van 2005 een hardhandig einde gemaakt. Maar toch kan de noodzaak crises te kunnen beheersen er niet helemaal omheen. Dit vindt overigens geen steun bij de populistisch nationalistische van vandaag, die immers

Marnix Krop

van mening zijn dat alle macht terug moet naar de eigen nationale staat en naar diens soevereine attributen, zoals het grensbeheer. 'Take back control' was niet voor niets de leus van de Brexiteers, dit keer vooral gericht op het stoppen van de arbeidsmigratie vanuit andere EU-landen. Ook in Trumps 'America first' weerklinkt dezelfde echo, zij het dat de continentale grootte van de VS dit een heel andere propositie maakt dan de veel kleinere schaal van de meeste EU-lidstaten. De vraag is dan ook of de EU voor het behoud van haar regels en arrangementen niet meer 'vuurkracht' nodig heeft om eventuele crises het hoofd te bieden. Daarbij moeten we niet in de eerste plaats denken aan de vorming van een Europese regering of iets dergelijks. Het begint veel eenvoudiger: moeten we bij het besluiten over Europese regels en arrangementen niet veel vaker het slechtst denkbare scenario in ogenschouw nemen? Ontwerpen we niet te vaak iets dat het bij mooi weer kan uithouden, maar dat onder de druk van tegenvallende omstandigheden moeilijk standhoudt? Want zo goed als Van Middelaar meent dat de Europese regels zijn, zijn ze ook weer niet. Twee voorbeelden.

Allereerst de euro. De gemeenschappelijke Europese munt, waartoe op politieke en economische gronden begin jaren '90 is besloten, vertoont een aantal defecten die in de zonnige periode van 2002 tot 2008/2009 nauwelijks aan de oppervlakte kwamen. Maar toen de internationale financiële crisis echt losbarstte, bleek het euro-bouwwerk zowel in zijn fundering als in zijn afwerking gebreken te vertonen die eerder verholpen hadden kunnen worden. In het algemeen kwamen deze defecten erop neer, dat de Europese landen de euro wel graag wilden hebben, maar niet of nauwelijks zin hadden de daarvoor nodige zeggenschap over de eigen economieën op te geven, of op zijn minst met een Europese instelling te delen. Daarom is de euro niet het product van een heuse Economische en Monetaire Unie, maar eerder van een veel beperktere Europese mun-

tunie. Het in 1997 toegevoegde Stabiliteits- en Groeipact (SGP) moest iets van dit defect verhelpen, maar zeker nadat Duitsland en Frankrijk zich er niet aan hielden was het hek van de dam. Tussen 2005 en 2009 werden de regels van het SGP zestig keer overschreden, zonder dat er ooit een sanctie werd uitgedeeld. Gevolg: het voor een gemeenschappelijke munt onmisbare samengroeien van het financieel en economisch beleid van de eurolanden kwam in de staatsschuldencrisis (de eurocrisis sinds 2009) krakend tot stilstand en werd tijdelijk zelfs ver teruggeworpen. Dat de euro nog steeds bestaat, en het ergste zelfs lijkt te hebben overleefd, is niet te danken aan het Europese vermogen tot crisisbeheersing. Integendeel, de crisis heeft zich een paar jaar van het ene dieptepunt naar het andere voortgesleept, en dat er uiteindelijk licht aan het einde van de tunnel verscheen (met een mengsel van discipline, solidariteit en goedkoop geld) was meer te danken aan het sturend vermogen van de Duitse kanselier Angela Merkel, ER-voorzitter Van Rompuy alsook ECB-president Mario Draghi, dan aan de overige instellingen en de verzamelde eurolanden. De euro ging bijna ten onder aan zijn onvolledige en wellicht halfhartige mix van Europese gemeenschappelijkheid en nationale zeggenschap. De zwakte van de euro is op zijn minst evenzeer het resultaat van het falen van de lidstaten als van de EU zelf.

Tweede voorbeeld: de vluchtelingen. Ooit, in de jaren tachtig, is op initiatief van een aantal lidstaten (waaronder de Benelux) besloten de zichtbare bewaking van de onderlinge grenzen op te heffen. Dit 'Schengen-arrangement', dat tien jaar later in het EU-verdrag is opgenomen en bijna algehele geldigheid kreeg, is lange tijd een van de succesnummers van de Europese integratie geweest. Het was erg populair bij zowel burgers als vervoerders die zo van het lange wachten aan Europese grenzen waren verlost. Natuurlijk is er bij de opzetten van Schengen ook gesproken over de noodzaak van het gemeenschappelijk bewaken

Marnix Krop

van de gezamenlijke buitengrens, zo nodig tegen grensoverschrijdende criminaliteit. Dit bleek echter een brug te ver. Dat zou de soevereiniteit van de lidstaten te zeer aantasten: grenzen raken immers aan het wezen van de nationale staat. De afspraak werd dus dat elke lidstaat voor alle andere deelnemende landen de ‘Europese buitengrens’ zou bewaken. Wie van buiten kwam, zou aldus de Europese grens passeren en de Europese ‘gemeenschappelijke ruimte’ betreden. De diverse poortjes op Schiphol maken dit arrangement heel inzichtelijk. Later is voor de coördinatie van dit grensbeheer nog een Europees agentschap opgericht, het in Warschau gevestigde Frontex, maar dit kwam geenszins in de plaats van nationale zeggenschap over de grens. Ook is in de loop der jaren enige voortgang geboekt met

We zijn nu weer terug bij de aloude discussie over de uiteindelijke vorm van Europa

het formuleren van een gemeenschappelijk migratie- en asielbeleid – voor het handhaven van een Europese buitengrens natuurlijk onmisbaar – maar dit was bij het uitbreken van de vluchtelingencrisis nog bij lange na niet afgerond. In feite werkte een onderdeel ervan – het zogeheten Dublin-akkoord – wel erg tegen de gemeenschappelijkheid in: het legde de last voor de ontvangst/afhandeling van asielzoekers exclusief bij de landen van aankomst. De erbarmelijke omstandigheden van vluchtelingen in landen als Italië en, vooral, Griekenland is mede op ‘Dublin’ terug te voeren. Toen, vooral door de oorlog in Syrië, de dijken bezweken en vele honderdduizenden vluchtelingen zich op weg naar het Europese hartland begaven, brak het Europese front

heel snel en viel de Europese ‘aanpak’ in uiteenlopende nationale benaderingen uiteen. Ook hier ging Europa praktisch ten onder aan genoemde onvoldragen mix en waren de lidstaten waarschijnlijk meer verantwoordelijk voor Europa’s gebrek aan beheersing van deze crisis dan Europa zelf. Inmiddels hebben de ‘deal’ met Turkije en de oprichting van een Europese kustwacht de rust weer wat doen terugkeren. Maar een oplossing is het niet echt.

Deze voorbeelden wijzen naar de noodzaak van eerder meer dan minder Europa. Voor een stabiele munt en een functionerende buitengrens, ten behoeve van het vertrouwen van Europa’s burgers. Of Europa over zo’n handelend vermogen voor crisisbeheersing ook echt moet beschikken, is overigens niet alleen een vraag van bestuurlijke wijsheid bij het ontwikkelen van Europese arrangementen. Het gaat natuurlijk ook om de steun die daarvoor op politiek niveau kan worden verworven. In de parlementen van de meeste landen is daarvoor nog wel enige ruimte voorhanden. Dit is zeker het geval wanneer de nood als hoog genoeg wordt ervaren, zo liet de eurocrisis tenminste zien. Maar onder de bevolkingen is die steun onzekerder geworden, wat natuurlijk bij de komende verkiezingen kan gaan doorwerken. Om die neerwaartse spiraal te doorbreken is meer nodig dan rationele belangenafweging; er moet ook een beroep worden gedaan op politieke emotionaliteit. Waar populistische leiders met hun ‘eigen-volk-eerst-betoog’ de gevoelens van burgers bespelen, hoeft dat niet een eenrichtingsverkeer te zijn. Dat lijkt in elk geval het motief van Frans Timmermans geweest om zich aan het schrijven van het boekje, getiteld *Broederschap. Pleidooi voor verbondenheid*, te zetten. Zoals Angela Merkel haar landgenoten probeerde aan te moedigen zich over vluchtelingen te ontfermen met haar inmiddels befaamde dan wel omstreden ‘Wir schaffen das’, zo doet Timmermans een beroep op een (via vertalingen) groeiend Europees publiek om de ogen voor de ‘ander’ niet te slui-

Marnix Krop

ten en juist het hart te openen. Vrijheid, gelijkheid, broederschap, die beroemde trits van de Franse revolutie stoft Timmermans (met hulp van Victor Hugo) weer af. Daarbij maakt hij duidelijk dat die begrippen, die ook zoveel aan de ontwikkeling van de sociaal-democratie hebben bijgedragen, in samenhang moet worden gelezen en geleefd: zonder broederschap (of solidariteit) blijven vrijheid en gelijkheid dode letters. Solidariteit is overigens niet alleen eenrichtingsverkeer; om haar te kunnen bestendigen, moet er altijd wel iets van eigen belang in schuilen. Daarom schrijft Timmermans niet alleen over de noodzaak vluchtelingen op te vangen en terrorisme te bestrijden, maar ook om de verbinding in onze eigen Europese samenlevingen weer op te zoeken en te herstellen. Vooral de jeugd, en degenen die door de internationale economie in de knel zijn geraakt, heeft hij hierbij op het oog. Europa is buitenland en binnenland tegelijk. Grenzen zijn nuttig en belangrijk, maar muren zijn gevaarlijk. We mogen niemand buitensluiten. Timmermans schreef een behartenswaardig, bijna romantisch aandoend, politiek pamflet. Concrete voorstellen bevat het echter niet.

De hartenkreet van Timmerman sluit daarom wonderwel aan bij de teneur van de 35^e uitgave van het Jaarboek voor de sociaal-democratie, dat een 'Europese Unie van waarde' behandelt. Ten dele tenminste. Met een dertiental, vaak begin 2016 geschreven, bijdragen alsook een verhelderende samenvatting van de redacteurs Frans Bieckmann en Monika Sie, onderzoekt deze bundel 'de belofte van een ander Europa'. Uitgangspunt van deze speurtocht is de vaststelling dat menig (vooral jonge) Europeaan onder misnoedigheid en uitzichtloosheid gebukt gaat, dat dit is terug te voeren op effecten van de economische mondialisering en dat de Europese Unie daar geen bescherming tegen biedt, maar juist geheel en al als onderdeel van die 'globalisering' wordt gezien. Dat deze statistiek uit België afkomstig is, doet aan de grondigheid

van de redenering enige afbreuk. Maar laten we *for the sake of the argument* aannemen dat dit verschijnsel zich ook Europa-breed aandient. Europa dus niet als ideaal van verheffing, maar als producent van neergang. Europa dat geen bescherming biedt. In dit licht verklaart het boek de vlucht van het anti-Europees populisme in onze streken, alsook de Britse keuze voor het verlaten van de Unie. Is dat ook een richting die de sociaal-democratie, voor wie Europa voorheen vooral een 'project van hoop' vertegenwoordigde, zou moeten volgen? Dat zeker niet; met overtuiging kiezen de redacteurs voor een politiek van verandering van de EU, van aanpassing van haar beleid, en van hernieuwde toenadering tot haar burgers (of liever: omgekeerd, want de aangegeven richting is democratisering). Dus geen keuze voor een exit, niet van Nederland, en niet van links. De bundel gaat in op verscheidene Europese thema's, van vluchtelingen naar Schengen, van duurzaamheid naar mondiaal bestuur, en van gedeelde veiligheid met Rusland naar de brandhaarden bij Europa's bureaus. De meeste aandacht, zowel naar thema's als naar politieke uitwerking, gaat echter uit naar de invloed van het 'neoliberalisme' op het Europees project. Dat wil overigens niet zeggen dat de auteurs steeds op dezelfde lijn zitten. Sommige auteurs bepleiten bijvoorbeeld een terughoudende Europese ontwikkeling, terwijl andere zich juist krachtig voor 'meer Europa', zelfs een politieke unie, uitspreken. Niet elk artikel is ook even voldragen, terwijl er daarnaast nog wel wat thema's lijken te missen. Wat dat laatste betreft had in het bijzonder 'sociaal Europa', een met recht veelbesproken onderwerp tegenwoordig, niet mogen ontbreken.² Dit vooral omdat de meeste auteurs toch als belangrijke onevenwichtigheid in het Europese bouwwerk aanmerken, dat het teveel op vrijmaking van de markt leunt en te weinig op bevordering van werkgelegenheid en verwezenlijking van sociale samenhang. Te veel negatieve integratie en te weinig positieve

Marnix Krop

integratie, kortom. En dat zou buitensluiting teweegbrengen.

Het is jammer dat de auteurs niet echt duidelijk maken hoe dat alles in zijn werk gaat. Waarin schuilt die onevenwichtigheid in Europa dan? En hoe werken de Europese mechanismen die buitensluiting dan in de hand? Er kan toch niet worden volstaan met de mededeling dat de verdragen die ten grondslag liggen aan de interne markt en het euro-geldstelsel vorm kregen in de jaren negentig, dat wil zeggen tijdens de hoogtijdagen van het vrijemarktdenken? De precisie waarmee bijvoorbeeld Ad Geelhoed met zijn artikel 'Maastricht' en de sociaaldemocratie' in het Jaarboek van 1995 de te eenzijdige marktoriëntatie in het Verdrag van Maastricht blootlegt, wordt hier node gemist.³ Een behande-

Zolang niet goed uiteengezet wordt waaruit die actie dan moet bestaan, blijft het pleidooi iets onbevredigends houden

ling van het vervolg daarop — de eventuele correcties op 'Maastricht' met het witboek-Delors over 'groei, concurrentievermogen en werkgelegenheid' van 1993, het Verdrag van Amsterdam (1997), de Lissabon-agenda van 2000, het Verdrag van Lissabon van 2007 — zou in dit Jaarboek niet hebben misstaan. Ook ontbreekt eigenlijk een analyse van de wijze waarop het euro-systeem functioneert en langs welke weg dit tot onrechtvaardige uitkomsten leidt. Nu moet de lezer de auteurs en redacteurs maar op hun woorden geloven en ook, wat ernstiger is, gissen naar de wijzen waarop dit euvel ten principale kan worden rechtgezet. Dat daarvoor meer principiële sociaal-demo-

cratische actie nodig is, wil de lezer wel geloven. En wellicht ook dat dit moet worden ondernomen in samenhang met diverse politieke protestbewegingen aan Europa's linkerkant. Maar zolang niet goed uiteengezet wordt waaruit die actie dan moet bestaan, blijft het pleidooi iets onbevredigends houden. Willen de auteurs bijvoorbeeld koers zetten naar een nieuw EU-verdrag?

Niettemin bevat dit jaarboek een reeks interessante suggesties voor beleidswijzigingen. De meest aansprekende zijn te vinden in de artikelen van Melkert, Passchier en het duo Hemerijck/ Nierop. Maar ook Van Tilburg heeft natuurlijk gelijk met zijn pleidooi voor sanering van de Europese financiële sector. En Tang heeft zeker een punt door te hameren op het belang van de aanpak van grootschalige belastingontwijking door grote ondernemingen, zij het dat individuele lidstaten zich hier eerder aan bezondigen dan de EU zelf. Integendeel zelfs, maar de tegenactie op Europees niveau verdient zeker versterking. Het klimaat is er inmiddels ook naar. Of dat ook geldt voor Melkerts pleidooi voor een verschuiving van het Europees accent op financiën naar arbeid, is de vraag. Zeker als het is bedoeld om de positie van de ministers van Financiën in het euro-systeem concurrentie aan te doen. Wel is duidelijk dat in Europa de werkloosheid structureel te hoog is en dat dit een verwoestende sociale en politieke uitwerking heeft. Of dat echter alleen met een breed vraaggestuurd investeringsprogramma kan worden verholpen, is weer een andere kwestie. Een vergelijking tussen de verscheidene Europese landen laat zien dat die cijfers nationaal (en zelfs regionaal) sterk kunnen verschillen. Vooral landen met door kartelvorming gebrekkig werkende producten- en dienstenmarkten en met cliëntelistische politieke stelsels onderscheiden zich door structureel grote werkloosheid, dito geringe werkgelegenheid en omvangrijke zwarte en grijze arbeidsmarkten. Deze landen, vooral in Zuid-Europa te vinden, kenden allang een cultuur

Marnix Krop

van bescherming van binnenstaanders en marginalisering van buitenstaanders; vandaar steeds hun torenhoge jeugdwerkloosheid. Sinds hun toetreding tot de euro kunnen ze hun problemen met achterblijvende arbeidsproductiviteit, oplopende inflatie en verminderd concurrentievermogen niet meer maskeren met regelmatige devaluaties van hun munten. Zij, dat wil zeggen hun overheden maar ook hun sociale partners, moeten nu echt aan de slag met de aanbodzijde van hun economie, en ja, dat betekent ook de verbetering van de werking van markten, in de bedrijvensector, maar deels ook in de publieke sector. Dit gaat doorgaans niet vanzelf en doet bij betrokkenen ook vaak pijn. Maar zonder euro zou dit ook moeten gebeuren, want anders is het toegroeien naar een sociaal duurzaam evenwichtige, maar ook concurrerende, economie niet goed denkbaar. Overeind blijft echter wel Melkerts suggestie van een coalitie voor meer productieve publieke investeringen, ook voor de arbeidsmarkt. Dat is een idee dat in de huidige situatie van economisch herstel zich in het noordelijke helft van de eurozone goed laat bespreken en dat eventueel ook deel kan uitmaken van een nieuwe, zeer wenselijke

samenwerking tussen Duitsland en Frankrijk (investeringen in ruil voor hervormingen).

Dit sluit ook aan bij het idee van Hemerijck en Nierop om in het Stabiliteits- en Groeipact ruimte te maken voor sociale investeringen, anders gezegd om versterking van terreinen als onderwijs en gezondheidszorg mee te laten tellen als belangrijk aspect van de gewenste structurele economische aanpassing. Dit zou kunnen bijdragen aan de modernisering van die in elke economie en maatschappij belangrijke sectoren en daarmee ook aan de aanvaarding van de noodzaak van structurele hervormingen. Nadere specificatie van deze sociale investeringen en de voorwaarde van toezicht op de uitvoering ervan zijn wel nodig om te voorkomen dat hier weer een 'bres' zou worden geslagen in het bolwerk dat nodig is om de gemeenschappelijke munt overeind te houden. Want dat de euro een belangrijk instrument is om Europa's politieke stabiliteit en economische welvaart te bevorderen, en tijdens de financiële crisis zelfs onmisbaar was om Europa's uiteenvallen te voorkomen, had in dit jaarboek wel wat meer erkenning kunnen krijgen. Ook de euro – verbeterd, versterkt, dat zeker – is voor Europa van waarde.

Noten

- 1 Zie ook: 'Europa moet leren bescherming te bieden', interview met Van Middelaar in *NRC Handelsblad*, 23 september 2016; tevens: Herman van Rompuy (2015), *Europa in de storm*, Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.
- 2 Zie bijvoorbeeld Ieke van den Burg (2008), 'Een sociale agenda voor Europa', in: Frans Becker, Menno Hurenkamp en Monika Sie Dhian Ho (red.), *Het ongemak over Europa*, WBS-jaarboek, Amsterdam: Mets&Schilt, pp 165-179.
- 3 Ad Geelhoed (1995), 'Maas-tricht' en de Nederlandse sociaal-democratie', in: Frans Becker, Wim van Hennekeler, Bart Tromp en Marjet van Zuylen (red.), *Nederland in de wereld*, Het zestiende jaarboek voor het democratisch socialisme, Amsterdam: De Arbeiderspers, pp 87-118.

Peuro

Door **Nik-Jan de Boer**

Redactielid S&D

Op 1 februari jongstleden debatteerde de Tweede Kamer over het voorstel voor een parlementaire enquête over de invoering van de euro, ook wel bekend als de 'peuro'. Het voorstel ging gepaard met stevige taal van initiatiefnemer Thierry Baudet: 'Open de euro-doofpot. Verschaf inzicht in deze grandioze misser'. In eerdere stukken waren Baudet en zijn mede-initiatiefnemers milder. Het ging hen niet om het aanwijzen van schuldigen, maar om verdiepen en zo 'tot inzicht en oplossingen te komen'. Gezien de aanhoudende problemen in de Eurozone leek dat geen slecht idee.

Volgens PvdA, D66, CDA en VVD is over de invoering van de euro destijds echter op democratische wijze besloten en dus komt die enquête er voorlopig niet. Minister Dijsselbloem stelde dat er toen ook uitvoerig is gepraat over de risico's van een monetaire unie.

Dat beeld klopt slechts ten dele. Het besluit om een economische en monetaire unie (EMU) op te richten werd genomen met het Verdrag van Maastricht in 1992. Nederland is niet de euro in gerommeld, maar stemde zelf toe. Toch leidde het Verdrag van Maastricht tot weinig debat buiten het parlement. Ook weten we dat de EMU op Europees niveau is onderhandeld in een beperkte kring van onderhandelaars op basis van een technische en weinig politieke agenda; met een belangrijke rol voor de Europese centrale bankiers. Controversiële onderwerpen, zoals de relatie tot de politieke unie, werden van de agenda geweerd. Enerzijds maakte die beperking een overeenkomst over de EMU waarschijnlijk

mogelijk. Anderzijds maakte dat de EMU ook kwetsbaar, zoals de crisis onverhuld heeft blootgelegd. De mogelijkheid van een crisis speelde in het Nederlandse parlementaire debat over Maastricht slechts een beperkte rol.

Het is dus onjuist dat de risico's van de EMU ten tijde van Maastricht volledig zijn besproken in het Nederlandse parlement. Bovendien heeft de eurocrisis aangetoond hoe fundamentele aannames in het originele ontwerp van de EMU incorrect bleken. Jeroen Dijsselbloem wekt nu de indruk dat de maatregelen van tijdens de eurocrisis voldoende zijn. Verschillende economen achten verdere stappen echter nodig. Sterker nog, Dijsselbloem zelf is mede-auteur van het *'Five Presidents' Report'* dat verdere Europese integratie voorstelt.

Ondertussen laait de eurocrisis weer op. Terwijl het twitter-presidentschap van Trump, de Brexit en de aankomende verkiezingen de voorpagina's kapen, zijn de onderhandelingen over nieuwe financiële steun aan Griekenland in een impasse beland. Een meerderheid van het IMF-bestuur concludeerde onlangs dat de Griekse schuld onhoudbaar is. Met een werkloosheid van boven de 20% en jaren van economische krimp lijkt de ruimte voor Griekenland om nog meer te bezuinigen uitgeput. Bovendien is het een doodlopende weg. Zonder schuldenverlichting is er niet langer een realistisch perspectief op herstel. Voor noordelijke lidstaten lijken de grenzen van solidariteit echter ook bereikt. Hoe zijn we hier precies aanbeland en hoe moet het verder? Het is geen overbodige luxe dat over die vragen een stevig debat gevoerd wordt. Integendeel, dat is bittere noodzaak. Die rol had een parlementaire enquête kunnen vervullen.

A.L. Snijders

Geschiedenis

Mijn zoon laat me de kaart zien, een ontploffing aan wandelingen. 'Maak jij deze maar', zegt hij, 'deze is wel te doen'. We staan op een camping in Stavelot (Ardennen), waar hij deze zomer kampeert. Ik ben een etmaal zijn gast, hij wil dat ik wandel. Ik heb de hond bij me, het is een Weimaraner, hij is 12 jaar oud. Meestal zijn het kleine mannetjes met hoeden die zo'n hond hebben (Plasterk), of VPRO-managers met een Saab in cabriolet-uitvoering, maar soms zie je ze ook in het gezelschap van gewone mensen. Wat ik eigenaardig vind, is de gewoonte om de hond met zeven te vermenigvuldigen. Hij is 12 jaar geleden geboren, maar zijn 'eigenlijke' (d.i. menselijke) leeftijd is $7 \times 12 = 84$ jaar. Ik ben dus op stap met een oude hond van 84 jaar. Daar merk ik niets van, want hij loopt veel makkelijker de berg op dan ik, terwijl ik 14 jaar jonger ben. Het pad zigzagt langs een steile wand omhoog, de hond loopt vooruit en kijkt regelmatig om of ik wel kan volgen. Op de plaats waar ik bijna doodga van uitputting heeft de toeristische dienst van België een bankje geplaatst. Ik ga erop zitten en dank God dat ik in een beschaafd, rationeel land aan het wandelen ben. Als we over de berg heen zijn, lopen we door de buitenwijken van Stavelot. Het is erg vroeg, er is niemand op straat. Ik bekijk een goed onderhouden legervoertuig uit de Tweede Wereldoorlog dat achter keurige linten in een mooi perkje staat. Men mag er niet op klimmen, maar dat doe ik toch, omdat er niemand op straat is. Ik bekijk ook de rijen namen van mannen die in de strijd tegen de Duitsers zijn doodgeschoten. Daarna loop ik Stavelot weer uit op weg naar de camping. Bij een stuw kom ik een man met een zeer grote hond tegen. Hij wil alles over de mijne weten. Als ik hem vertel dat het een Duitse hond is, veert hij op. Hij is namelijk pro-Duits. Hij komt oorspronkelijk uit Malmédy, enkele kilometers verderop. Daar werden de soldaten van Hitler met gejuich en hakenkruisvlaggen begroet. Daar zijn foto's van, zegt de man, het is een oude wond. In Stavelot houden ze niet van mensen uit Malmédy. Ik vraag waarom hij dan niet verhuist. Hij zegt dat in Stavelot de huizen goedkoper zijn. Ik knik begrijpend. Als ik verder loop, roept hij me na dat ik een mooie hond heb. Ik zwaai naar hem.

Rood-groene politiek voor de 21e eeuw

Onder redactie van

**Heleen de Coninck, Menno Hurenkamp, Lieke Melsen
& Hans Opschoor**

De sociaal-democratie is van oudsher beter in rood dan in groen, beter in economie dan in ecologie. Met het project 'rood-groene politiek voor de 21ste eeuw' maakt de WBS daar een einde aan. Wat te doen na de energieakkoorden van het kabinet Rutte II, na het klimaatakkoord van Parijs? Oude rotten als Hans Opschoor, Rudy Rabbinge en Jan Pronk slaan de handen ineen met jonge honden als Heleen de Coninck en Socrates Schouten, met wetenschappers als Jozef Keulartz en Joyeeta Gupta en met activisten als Wijnand Duyvendak om een internationaal en groen georiënteerde agenda voor de komende twintig jaar te presenteren – *In april te verschijnen bij Van Gennep.*

Over de grens – Vluchten naar Europa

Onder redactie van

René Cuperus, Monika Sie Dhian Ho & Annelies Pilon

De Wiardi Beckman Stichting (WBS) onderzoekt de schakels in de migratieketen: van brandhaard tot inburgering en van vertrek naar bestemming. De WBS ging op missie naar de 'opvang in de regio' (Libanon en Jordanië) én naar gemeenten die hier in Nederland vluchtelingen opvangen. Naar de Hongaarse grens én naar het uitzetcentrum op Schiphol. Een boek met bijdragen van wetenschappers, ngo's en politici. Op zoek naar een progressief antwoord op de vluchtelingen-crisis – *In april te verschijnen bij Van Gennep.*

- 3 *Redactioneel* Verlies
4 *Column* **Menno Hurenkamp** Nestgeur uit een spuitbus
-

Tweede Kamerverkiezingen 2017

- 5 **Wimar Bolhuis** Vanuit de oppositie bouwen aan een moderne sociaal-democratie
8 **Dirk-Jan van Baar** Niet hip of sexy, maar noodzakelijk
14 **Paul Tang** Als de splinters winnen
18 **Thomas von der Dunk** Pleidooi voor een bescheiden elite
-

De PvdA en het Midden-Oosten

- 25 **Max van Weezel** De PvdA, Israël en de Palestijnen: een ongelukkige driehoeksrelatie
37 **Patrick J. de Vries** Naar nieuwe samenwerking met de Arabische wereld
-

Boekessays

- 45 **Erik Jurgens** Struisvogels zijn we niet, maar onzeker wel
50 **Marnix Krop** Europa van waarde
-

- 57 *Column* **Nik-Jan de Boer** Peuro
58 **A.L. Snijders** Geschiedenis

PvdA, hoe verder? Door Ruud Koole, Paul Kalma, Sarah de Lange, Kees Aarts, Matthijs Rooduijn, Marijke Linthorst & Paul Bordewijk

Over de grens. Nieuwe migratiepolitiek

MET PRACHTIGE FOTOREPORTAGES DOOR WERRY CRONE

Debat 'kunst of koopwaar', met onder andere:

HEDY D'ANCONA

We hebben het
gezapig ondergaan

B.J. LANGENBERG

Nederland heeft
nooit van cultuur
gehouden

FLIP DE KAM

Alle kunst
is koopwaar

Jaargang 74, nummer 2, juni 2017

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Versijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer

Nik Jan de Boer

Meike Bokhorst

Eva van Burg (*eindredactie*)

Tom Eijsbouts

Menno Hurenkamp (*hoofredactie*)

Ruud Koole

Marijke Linthorst

Monika Sie Dhian Ho

Evelien Tonkens

Redactieraad

Maurits Barendrecht

Liesbeth Noordegraaf

Marc Chavannes (*voorzitter*)

Paul Tang

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting

Emmapark 12

2595 ET Den Haag

Telefoon (070) 262 97 20

E-mail send@wbs.nl

Lay-out & omslag

Uitgeverij Van Gennep

**De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl.**

Digitaal S&D-archief

Alle S&D-artikelen vanaf 2002
kunt u gratis downloaden van
www.wbs.nl.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennep

Nieuwpoortkade 2A

1055 RX Amsterdam

info@vangennep-boeken.nl

(020) 606 07 21

Abonnementen

Bel (020) 606 07 21 of mail info@vangennep-boeken.nl
voor een abonnement of kennismakingsnummer.

Abonnementsprijzen per jaargang

Papier

- ▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 39,50
- ▶ Particulier Nederland: € 82,50

Papier & digitaal

- ▶ Student/aio/oio/Jong wbs/Jonge Socialisten: € 49,50
- ▶ Particulier Nederland: € 91,-
- ▶ Instelling Nederland: € 161,50
- ▶ Particulier buitenland: € 145,-
- ▶ Instelling buitenland: € 172,-

- ▶ Losse nummers € 17,50

Een abonnement kan op elk gewenst moment ingaan. Opzeggen kan tot één maand voor het einde van de jaargang. Vanwege de aard en inhoud van de uitgave wordt u geacht het abonnement in het kader van uw beroep of bedrijf te ontvangen en niet als consument op te treden in de zin van de artikelen art. 236 en 237 boek 6 BW. Mocht dit anders zijn, dan bent u gehouden dit binnen één maand na ingang van het abonnement per e-mail, telefonisch, schriftelijk of anderszins bij de abonnementenadministratie van de uitgever aan te geven.

© 2017 Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam

*Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.*

Redactioneel

Na Depla

Er ligt nu een mooie toekomstagenda van de hand van Paul Depla, onder het motto 'voorwaarts en niet vergeten'. Met veel bestaanszekerheid als thema en verder zoekt Depla vooral naar een sfeer waar mensen zich graag bij aansluiten. Depla zet de Sex Pistols (fris!) en Dire Straits (saai!) tegenover elkaar – wat misschien betwistbaar is omdat Johnny Rotten al best lang dood is en eigenlijk vooral toch een marketingtruc was (je zou hem hooguit de Justin Bieber van zijn tijd kunnen noemen). Het nasale geleuter van Mark Knopfler daarentegen is diep in de samenleving verankerd, met veel platen, veel hits en fans onder veel generaties.

Belangrijker is dat – naast het herstel van de sfeer en het afstoffen van terugkerende voorstellen tot partij vernieuwing – er ook de opgave ligt om het vertrouwen van de kiezers terug te winnen. Want leden zijn goed, maar kiezers zijn beter. En daarover gaan een aantal bijdragen in dit nummer. Kees Aarts en Sarah de Lange laten nog eens zien hoe ingewikkeld het is die kiezers terug te halen. De competitie tussen partijen is groot en wordt eerder meer dan minder. Het electoraat laat zich steeds lastiger binden op basis van klassieke thema's. Is de onderliggende vraag niet: wil de PvdA inderdaad de derde linkse partij in oppositie zijn? Of zijn de maatschappelijke ambities van de partijen uiteindelijk groter dan de politieke, en komt één of andere vorm van linkse samenwerking toch in beeld?

Op basis van de voorkeuren van de achterbannen is samenwerking mogelijk, zo laat Matthijs Rooduijn zien, maar de voorgeschiedenis van de afgelopen verkiezingen stemt sceptisch, het is alsof niemand in de top van de partijen er echt zin in had. Maar daarin kan verandering komen. Een jaar geleden voorzag niemand de winst van Emmanuel Macron, een week in de politiek is erg lang, en over hoe een koe een haas vangt is ook weinig bekend. Paul Kalma verhoudt zich wél tot de afgelopen vier jaar, en constateert dat het zonder een eigen verhaal over de sociale markteconomie niet zo gek is dat de kiezers gingen lopen. Misschien daarom toch ook maar weer wat kapitalismekritiek, behalve gezelligheid.

Bescherm burgers tegen globalisering

Door **Paul de Beer**

Redacteur S&D

In veel verklaringen voor de verkiezingsnederlaag van de PvdA wordt verwezen naar de culturele dimensie van het electorale krachtenveld. De PvdA is sterk geworden in een periode waarin sociaaleconomische tegenstellingen de belangrijkste scheidslijn in het electoraat vormden. Deze klassieke links-rechts tegenstelling zou aan belang hebben ingeboet doordat kiezers hun stem steeds meer laten bepalen door hun positie op de culturele dimensie. Op die dimensie vormt een open, liberale en kosmopolitische positie het ene uiterste en een gesloten, conservatieve en nationalistische positie het andere uiterste. De PvdA voelt zich het meest verwant met de eerste pool, maar een belangrijk deel van haar traditionele achterban ziet globalisering, migratie en culturele diversiteit juist als een bedreiging van zijn positie. Zij kiezen daarom voor het gesloten en nationalistische wereldbeeld van rechtspopulisten, zeker als die op sociaaleconomisch gebied naar links bewegen. In een poging een middenpositie te kiezen op deze culturele as is de PvdA in een spagaat terecht gekomen, waardoor zij geen duidelijk profiel meer heeft en haar kiezers in alle richtingen ziet vertrekken.

Opvallend is dat deze analyse haaks staat op de verklaring uit het verleden voor het succes van de sociaal-democratie in kleine, open economieën als de Nederlandse. Peter Katzenstein in de jaren tachtig en Dani Rodrik in de jaren negentig zagen juist een kwetsbare, open samenleving als een vruchtbare voedingsbodem voor sociaal-democratische politiek. Het dilemma van een open samenleving is, dat die openheid – via internationale handel en culturele diversiteit – bijdraagt aan

de welvaart, maar tegelijkertijd onzekerheid creëert voor individuele burgers. Een klein open land is als een dobberend schuitje op de golven van de internationale conjunctuur. Zich afsluiten van de buitenwereld is echter geen optie, omdat de welvaart daarvan afhankelijk is. Het alternatief is dat de overheid een buffer vormt om de risico's voor de burgers op te vangen. Daarom, zo stelde Rodrik, hebben kleine open economieën de meest omvangrijke en genereuze verzorgingsstaten.

Waarom is een gevoel van onzekerheid over de gevolgen van globalisering en onbehagen over de groeiende diversiteit dan nu reden voor veel kiezers om zich af te keren van de PvdA? Blijkbaar vertrouwen zij er niet meer op dat de PvdA hen tegen de risico's die daaruit voortvloeien, zal beschermen. Dat heeft niet alleen te maken met het kabinetsbeleid van de afgelopen vier jaar, maar met de steun die de PvdA al zeker twintig jaar geeft aan de hervorming van de verzorgingsstaat. Daar kun je veel mooie etiketten op plakken – participatiesamenleving, eigen kracht, dichterbij de burgers – maar in essentie betekent ze dat burgers meer zelf verantwoordelijk zijn voor de risico's die zij lopen.

In plaats van op de culturele dimensie een meer conservatieve positie in te nemen, zou de PvdA juist degenen die de nadelen van openheid en diversiteit ondervinden, voldoende bescherming moeten bieden. Wie door globalisering of migratie zijn of haar baan dreigt te verliezen, moet er weer op kunnen vertrouwen dat er dankzij de PvdA een nieuwe baan – en anders een genereuze uitkering – voor in de plaats komt. Neem de weerstand tegen globalisering en openheid weg door ervoor te zorgen dat ze geen bedreiging meer vormen. Dat lijkt mij de belangrijkste opdracht voor de PvdA in de komende jaren.

OVER DE GRENS

Het boek *Over de grens. De vluchtelingencrisis als reality test* is het resultaat van een onderzoek naar migratie dat de Wiardi Beckman Stichting heeft gedaan, in nauwe samenwerking met de PvdA Eurodelegatie.

- **Monika Sie Dhian Ho, René Cuperus & Annelies Pilon (Red.),** *Over de grens. De vluchtelingencrisis als reality test*, Van Gennep Amsterdam, 2017

Migratie is een van de grote politieke vraagstukken van deze tijd. De stroom vluchtelingen uit het Midden-Oosten en Afrika zorgt voor grote spanningen in de Europese Unie en heeft het politieke landschap in de verschillende Europese landen waaronder Nederland grondig veranderd.

Over de Grens zoomt in op de oorzaken en gevolgen van de vluchtelingencrisis. Alle schakels van de 'migratieketen' komen aan bod. De oorlog in Syrië, de bizarre dictatuur in Eritrea, de smokkelroutes in West-Afrika. Er wordt gekeken naar de omstrede 'opvang in de regio' en naar hoe Europa gefaald heeft aan haar buitengrenzen.

In *S&D* een voorproefje van een deel van het boek: de reportages en de prachtige foto's die Werry Crone maakte in onder meer Libanon, Jordanië, Griekenland en Hongarije.

OVER DE GRENS

Oorlog op 7 kilometer

Vluchtelingenkamp aan de Syrisch-Jordaanse grens

Zaatari, het grootste vluchtelingenkamp in de Syrische regio, ligt in het noorden van Jordanië op 7 kilometer van de grens. Eerder verbleven hier 150.000 vluchtelingen, nu zijn het er tussen de 80.000 en 90.000. Het kamp ligt vlakbij de plaats Mafraq. Ook daar wonen bijna 80.000 vluchtelingen, naast de oorspronkelijke bevolking van 80.000. Voor iedere Jordaniër twee Syriërs.

De kampmanager van UNHCR vertelt dat ze niet aan alle noden van de vluchtelingen tegemoet kunnen komen. Een waardig bestaan gaat verder dan de basis van onderdak, drinkwater en voedsel, en gezondheidszorg. Ook onderwijs en werk zijn nodig. Voor de meerderheid van de vluchtelingen is dat er nu niet. Het gaat de goede kant op. De Jordaanse regering geeft inmiddels werkvergunningen af. 'Focus, en investeer in onderwijs,' adviseert de kampmanager.

Abdel en Jasmin zijn vier jaar geleden met twee kinderen uit de Zuid-Syrische stad Daraa gevlucht. Hun jongste dochter is in het kamp geboren. Jasmin is kapster en oefent soms op het haar van hun dochter. In het kamp verdient ze met knippen wat bij. Abdel is timmerman, maar heeft geen werk. Hij hoopt dat er op een dag een fabriek dichtbij het kamp komt, zodat hij daar kan werken.

Ze proberen de herinneringen aan Syrië levend te houden door de kinderen foto's te laten zien van hun oude huis en de hond, en door verhalen te vertellen over familieleden die ze nog nooit hebben ontmoet. Het gezin wil het liefst terug naar Syrië.

Juni 2016

04
P-387E
B-04.10

PVDA, HOE NU VERDER?

Het mooie werk van Paul Depla kon onmogelijk antwoord op alle vragen bieden. Paul Kalma, Ruud Koole, Kees Aarts, Sarah de Lange, Marijke Linthorst, Paul Bordewijk en Matthijs Rooduijn gaan dieper in op de kwesties waar de sociaal-democratie voor staat. En die zijn niet gering. Want met een prettig verenigingsleven en bestaanszekerheid als centraal thema is het werkterrein van de PvdA niet afgebakend – zo blijkt hierna. En ook dat de competitie met andere partijen groot is, en de ambities voor linkse samenwerking klein. Wordt vervolgd.

Gezelligheid is goed, vertrouwen is beter. Het rapport-Depla dat geen rapport mocht heten

Half juni bracht Paul Depla, burgemeester van Breda, verslag uit over een rondgang door de PvdA na de dramatische verkiezingsnederlaag van afgelopen maart. Bestaanszekerheid als cruciaal thema en een goede sfeer als meest concrete doel zijn de uitkomsten. Of dat kiezers op gaat leveren is nog een open vraag.

RUUD KOOLE

Hoogleraar politicologie te Leiden en redacteur van S&D

Paul Depla heeft een mooi rapport geschreven. Zo mocht het niet heten, want rapporten zouden toch maar in een la verdwijnen, maar *Op de toekomst* is dat natuurlijk wel. Met zijn 33 bladzijden is het niet eens zoveel korter dan het rapport *De kaasstolp aan diggelen* dat in 2002 eveneens enkele maanden na een grote verkiezingsnederlaag werd gepubliceerd.

Depla heeft met verschillende mensen gesproken en mede op basis hiervan zijn bespiegelingen aan het papier toevertrouwd. Als het stuk iets is, dan is het een sfeerdocument. Depla wil wegblijven bij de grimmigheid en verbetering die na de historische verkiezingsnederlaag van dit voorjaar op de loer ligt. Hij was door het partijbestuur gevraagd de PvdA een spiegel voor te houden, niet om met 'een grote commissie een doorwrocht wetenschappelijk rapport te schrijven'. Dat is het inderdaad niet geworden. Maar er wordt wel degelijk gerapporteerd wat er zoal misging, dat er maar niet zomaar op de oude

voet kan worden doorgedaan en er dus zaken moeten veranderen. Impressies opgedaan in die gesprekken worden afgewisseld met 'columns' waarmee hij hoopt discussies uit te lokken. De conclusie is dat PvdA toekomst heeft en dat dat gevoel breed gedragen is.

Maar aan die toekomst moet volgens Depla wel hard worden gewerkt. De partij moet daarom veranderen. Opvallend is dat de meeste van de voorstellen neerkomen op een terugkeer naar eerdere ideeën en organisatievormen, ondanks de titel van het werkstuk.

Klassieke thema's

Inhoudelijk bepleit Depla een concentratie van de aandacht op klassieke thema's als 'werk en inkomen', 'zorg', 'wonen' en 'milieu'. De eerste drie zijn van oudsher centrale thema's van de sociaal-democratie; het milieu is daar in de jaren 1970 van de vorige eeuw bijgekomen. Door recente ontwikkelingen als de

Ruud Koole *Gezelligheid is goed, vertrouwen is beter*

globalisering, flexibilisering, robotisering, klimaatverandering, vergrijzing en de multi-culturele samenleving moeten op die thema's nieuwe antwoorden worden geformuleerd, maar ook dat is een klassiek sociaal-democratische attitude: het bevorderen van bestaanszekerheid in veranderende omstandigheden. Bestaanszekerheid wordt door Depla een 'kernwaarde' genoemd.

Deze concentratie op klassieke thema's is een verstandige keuze. Kiezers associëren de PvdA vooral daarmee. Wanneer de PvdA in de ogen van die kiezers niet of niet voldoende 'levert', ontstaat een vertrouwenscrisis. Dat is een belangrijke verklaring voor de electorale positie waar de PvdA is komen te verkeren. Het herstel van vertrouwen door de focus op die thema's zal de nodige tijd vergen. Temeer omdat de thema's slechts worden aangestipt. Het zijn niet meer dan 'de vier hoekstukjes van een puzzel die we de komende jaren met vele mensen moeten leggen. Alleen dan is het proces geslaagd en zullen we als PvdA een mooie toekomst tegemoet kunnen zien.' Veel verder gaat het rapport van Depla niet. Er wordt vooral een sfeer opgeroepen. Onduidelijk is bijvoorbeeld of Depla voorstelt door te gaan op de weg van het Van Waarde-project, ook al wordt veelvuldig gesproken over de PvdA als een 'waardenpartij'. Evenmin wordt verwezen naar het recente verkiezingsprogramma. Dat roept de vraag op of Depla met de focus op klassieke thema's niet herhaalt wat de PvdA reeds – althans op papier – had omarmd. Reeds in het beginselprogramma van 2005 staat bijvoorbeeld: 'Iedereen heeft tenminste recht op een dusdanig niveau van bestaanszekerheid dat men volwaardig aan de samenleving kan deelnemen'. Wanneer dat zo is, moet het iets anders zijn dan een gebrek aan focus op genoemde thema's dat de beroerde electorale positie van de PvdA verklaart. Depla geeft wel verklaringen, maar in een vriendelijke, ietwat ontwijkende, vorm van vragen en 'beelden'. Zo stelt hij dat 'het dominante beeld was dat de PvdA vooral bezig was om binnen de VVD-kaders het

beleid te maken'. Dat Rutte II op weinig steun van de PvdA achterban kon rekenen, verklaart hij vragenderwijs. Bijvoorbeeld: 'Was men in het kabinet zo druk bezig met de immense hervorming dat men kritiek niet hoorde of geïrriteerd terzijde schoof? Of had de PvdA – ondanks het Van Waarde-project – verzuimd om een echte sociaaldemocratische hervormingsagenda op te stellen waardoor men in het kabinet eigenlijk weinig anders kon dan vooral leunen op de heersende trends en doctrines?'

Depla bedient zo de kritiek die er leeft in de PvdA, zonder dat hij zichzelf er volledig mee vereenzelvigd. Zo probeert hij te voorkomen dat hij wordt als 'Ome Harry', die hij opvoert in één van zijn 'columns'. Die Ome Harry verpestte vroeger een verjaardag of familiefestje, omdat hij altijd het grootste woord had en ontzettend zat te zeuren, bijvoorbeeld over het eten dat vroeger beter was. Meestal liet men hem begaan: ach, Ome Harry. Maar dat leidde er toe dat nieuwe generaties die familiefestjes gingen mijden omdat ze geen zin hadden in dat gezeur van Ome Harry. Het is duidelijk: in de PvdA van Depla is geen plaats meer voor Ome Harry.

Naar een beweging!

De organisatievorm van de PvdA moet veranderen, volgens Depla. De PvdA moet 'voorbij de klassieke tegenstelling kiesvereniging of ledenpartij' en zich als 'onderdeel van een maatschappelijke beweging' opstellen. In een andere column scherpt hij dat nog eens aan door te zeggen dat de PvdA een voorbeeld moet nemen aan de *Sex Pistols* van Johnny Rotten in plaats van aan *Dire Straits* van Mark Knopfler. De laatsten mochten dan misschien een paar muziekkakkoorden hebben vervangen, de eersten 'vonden de muziek opnieuw uit'. Les: je moet niet uitgaan van het bestaande, maar proberen radicaal te vernieuwen. Depla is duidelijk een fan van de *Sex Pistols*. Ikzelf zou eerder Frank Zappa genoemd hebben als radicale vernieuwer.

Ruud Koole *Gezelligheid is goed, vertrouwen is beter*

Wanneer je echter kijkt naar de suggesties die Depla doet voor de vernieuwing van de partij, komt veel bekend voor. Weliswaar is de omgeving veranderd, met name door de digitale revolutie, waardoor velen in een zuiltje van gelijkgestemden zijn komen te verkeren. Maar veel ideeën voor nieuwe organisatievormen zijn al geopperd en uitgeprobeerd vóór die digitale revolutie. Bovendien kan een vraagteken worden gezet bij de analyse of die 'netflixisering', zoals Depla deze ontwikkeling noemt, wel de belangrijkste uitdaging is waarvoor de PvdA zich gesteld ziet.

Juist vanwege het ontstaan van *filter bubbles* bepleit Depla het vasthouden aan de ambitie van een brede, progressieve volkspartij. De PvdA zal daarom tegen de stroom in moeten roeien. Ook het reeds genoemde rapport *De kaasstolp aan diggelen* uit 2002 schreef als één van de aanbevelingen: 'herontdek het karakter van een volkspartij!'. Dat rapport uitte zware kritiek op de campagnepartij. Depla zegt dat in reactie op die campagnepartij destijds pleidooien werden gevoerd voor een democratische ledenpartij, maar dat het nu de vraag is of de ledenpartij niet teveel nadruk op de leden legt. Moet de PvdA de tegenstelling tussen kiesvereniging (campagnepartij) versus ledenpartij niet achter zich laten, zo vraagt Depla zich af? Nu is een ledenpartij niet meer dan een partij waarin leden reële zeggenschap hebben in het bepalen van de koers van de partij. Zij staat dus niet tegenover het zich richten op de kiezers (dat moet een partij altijd), maar vult die gerichtheid aan met interne partijdemocratie. Wat de laatste jaren echter is gebeurd is een ver doorgevoerde 'stemdemocratie', waarbij 'het stemmen over moties en amendementen op congressen beschouwd wordt als de hoogste vorm van de ledendemocratie' (de termen zijn van Depla). Depla had zijn analyse nog iets scherper kunnen stellen door te analyseren dat deze overdreven gerichtheid op stemmen de plebiscitaire democratie binnen de PvdA heeft doen zegevieren ten koste van de ontmoetingsdemocratie (zie:

Socialisme & Democratie, december 2016, p. 7). Een democratische ledenpartij hoeft niet te verworden tot een 'stemdemocratie', maar dat is wel gebeurd.

Als belangrijke oplossing voor de penibele situatie waarin de PvdA is komen te verkeren, stelt Depla voor de PvdA in te richten als een organisatie van themanetwerken, waarbij per netwerk de thema's aan bod komen die voor de PvdA centraal staan. Nu is de PvdA teveel een organisatie van beroepsgroepen. De inzet van de netwerken zou minder moeten liggen op besluitvorming, en veel meer op de ideeënvorming. Daarbij zou geleerd kunnen worden van manieren waarop nieuwe politieke bewegingen in andere landen hun organisatie opzetten. Belangrijke voorwaarde is in ieder geval dat de netwerken worden ondersteund vanuit organisatie van de PvdA, aldus Depla.

Het is alsof de jaren negentig terugkeren. Alleen heetten die thema-netwerken toen kenniscentra. Kennelijk toch wat meer *Dire Straits* dan *Sex Pistols*. Prima om nog eens te proberen om leden en andere belangstellenden ook een andere manier aan te bieden om actief te worden dan via de geografische organisatie van afdelingen en gewesten. Maar dat is enorm moeilijk gebleken. Er dient voor te worden gewaakt dat met die themanetwerken niet opnieuw verwachtingen worden gewekt, die niet kunnen worden waargemaakt. Depla stapt daar wel erg gemakkelijk over heen. Veel verder dan dat hier in de begroting van de partij ruimte voor moet worden gemaakt en dat 'groepen - alla Niet Nix - de ruimte moeten krijgen om voor deze netwerken te organiseren, te modereren en te begeleiden' komt hij niet. Het citaat verraadt tevens dat Depla zijn inspiratie niet alleen haalt uit de jaren zeventig, toen hij als kleine jochie naar muziek begon te luisteren, maar ook uit de jaren negentig, toen hij actief werd in de politiek.

De verwijzing naar 'bewegingen' elders is nog niet erg richtinggevend. Wat wordt überhaupt 'met 'beweging' bedoeld? Meestal tooien groeperingen zich met die aanduiding om

Ruud Koole *Gezelligheid is goed, vertrouwen is beter*

zich af te zetten tegen de bestaande politieke partijen. Dat is van alle tijden. De liberalen van de negentiende eeuw noemden zich liever 'Unie' dan partij, omdat zij moeite hadden met het ontstaan van moderne politieke partijen. De NSB in de jaren dertig noemde zich een beweging, uit afkeer van partijpolitiek. Rita Verdonk moest evenmin iets hebben van de 'gevestigde' partijen en noemde Trots op Nederland een beweging. Forum voor Democratie doet iets soortgelijks. In Frankrijk wist Emmanuel Macron vanuit het niets de beweging *En Marche!* uit de grond te stampen.

Met de term 'beweging' worden kennelijk nogal verschillende organisaties bedoeld. Ook GroenLinks van Jesse Klaver wordt soms met de term aangeduid. Sommige bewegingen hebben een formeel lidmaatschap, andere staan (ook) open voor niet-leden. Wel zou men voorzichtig kunnen zeggen dat zij alle gebaseerd zijn op een leidersprincipe: de persoon van de politiek leider staat centraal. Niet voor niets komt de afkorting van de beweging van Macron overeen met zijn initialen: EM! Wil de PvdA daar heen? De indruk bestaat dat Depla met zijn pleidooi voor een 'beweging' meer de sfeer heeft willen oproepen van een open partij, dan dat die gedachte is uitgewerkt. GroenLinks laat overigens zien dat nieuwe vormen van campagnevoeren en open bijeenkomsten (*meet ups*) goed gecombineerd kunnen worden met het bestaan van een formele partijorganisatie,

waarbinnen ook democratische besluitvorming plaatsvindt.

Niet de vorm, maar de inhoud!

Alle aandacht die Depla besteedt aan nieuwe vormen van het betrekken van mensen bij de PvdA, zou mogelijk de indruk kunnen wekken dat die nieuwe vormen doorslaggevend zijn voor het versterken van de electorale positie van de PvdA. Niets is minder waar. Hoezeer ik ook de poging waardeer om de gezelligheid in de partij terug te brengen (graag zelfs!), voorkomen moet worden dat nu de meeste energie wordt gestoken in vormdiscussies over thema-groepen, bewegingen en 'doe-democratie', terwijl het inhoudelijke verhaal nog niet is uitgewerkt. Om het vertrouwen van kiezers terug te winnen, zijn uitgewerkte inhoudelijke voorstellen nodig op de vier thema's die Depla terecht heeft benoemd. Net zoals *De kaasstolp aan diggelen* in 2002 'nieuwe maatschappelijke coalities' bepleitte, is het goed dat te doen in contact met maatschappelijke initiatieven en zo mogelijk ook in samenwerking met de andere linkse partijen. Die inhoudelijke voorstellen moeten dan door de gezichtsbepalende figuren van de partij met overtuiging worden uitgedragen, willen de verloren kiezers en nieuwe kiezers hun vertrouwen (weer) stellen in de PvdA. Dan heeft de PvdA inderdaad toekomst.

Ontwaak, sociaal-democraat!

De PvdA leed op 15 maart de zwaarste nederlaag in haar geschiedenis. Hoe kon dit gebeuren? Kan de PvdA van het geleden verlies herstellen?

PAUL KALMA

Was van 1977 tot 2006 verbonden aan de Wiardi Beckman Stichting; vanaf 1988 als directeur. Van 2006 tot 2010 was hij lid van de Tweede Kamer voor de PvdA.

De eerste mei is normaal gesproken niet een dag om als Partij van de Arbeid over jezelf te gaan zitten tobben.¹ Het gaat toch meestal om zaken als strijdbaarheid; trots op behaalde resultaten; en om de vraag hoe we in de toekomst nóg sterker kunnen worden. Maar in de huidige omstandigheden zou dat toch iets kunstmatigs hebben. De PvdA leed op 15 maart de zwaarste nederlaag in haar geschiedenis. Ze werd op die dag de zevende partij van het land; kleiner dan GroenLinks, D66 en de SP; terwijl in sommige stadswijken zelfs nieuwkomer DENK meer stemmen kreeg.

Het is een verkiezingsuitslag die vragen oproept waaraan we ons niet kunnen onttrekken. Hoe kon dit gebeuren? Wat is er politiek en maatschappelijk allemaal gaande – niet alleen in Nederland? Kan de PvdA van het geleden verlies herstellen? Of gaat dat bij volgende verkiezingen op dezelfde schaal doorwerken? Op een stad als Rotterdam betrokken: het aantal raadszetels zou bij een vergelijkbare uitslag teruglopen van acht naar drie (in een raad met 45 zetels). Terwijl de partij vroeger een meerderheid had.

Nederlaag of niet, de sociaal-democratische traditie – als tegenwicht en hervormende kracht ten opzichte van een op hol geslagen markteconomie – is onverminderd relevant.

Het kapitalisme is, zoals de kredietcrisis heeft laten zien, van zijn naoorlogse ankers geslagen. Het stelt financieel gewin boven maatschappelijke doelstellingen (sociaal, cultureel, ecologisch) en jaagt het maken van schulden zoveel mogelijk op. Dat wil zeggen: schulden van particulieren, want die van overheden moeten naar nul.

De strijd tegen een dergelijk financieel kapitalisme zou een belangrijke doelstelling moeten zijn van de hedendaagse sociaal-democratie – en van de linkse beweging in bredere zin. De Amerikaanse schrijver en essayist Thomas Frank herinnerde de Democratische partij – en Hillary Clinton in het bijzonder – daar al ver voor de presidentsverkiezingen aan in een boek getiteld *Listen, Liberal!*. Een Nederlandse respectievelijk Europese versie van zo'n pleidooi zou kunnen luiden: *Ontwaak, sociaal-democraat!*. Dat pleidooi wil ik graag houden.

Wilders' jargon overgenomen

Ik begin met het steeds gebrekiger functioneren van de politiek in democratische landen – ook in Nederland. In buitenlandse kranten kreeg ons land na 15 maart lof toegezaaid voor het feit dat de PVV niet de grote winnaar

Paul Kalma *Ontwaak, sociaal-democraat!*

van de verkiezingen was geworden. Dat hadden de gevestigde partijen hier toch maar mooi voor elkaar gekregen. Maar tegen welke prijs eigenlijk? En wat levert het op? VVD en CDA namen in de verkiezingscampagne een groot deel van het jargon van Wilders over. 'Doe gewoon of pleur op.' 'Pas je aan of je wordt het land uitgezet.' Andere partijen hebben dat gelukkig niet gedaan. Maar tot een serieuze discussie over immigratie en integratie is het geen moment gekomen.

Paul Scheffer heeft dat in een artikel in *NRC Handelsblad* van 1 en 2 april ('Zonder wij werkt het niet') helder geanalyseerd. 'Gebrek aan oriëntatie en onmacht', schrijft hij, hadden de overhand. Enerzijds werd Nederland, tot en met het Sinterklaasfeest, als een 'racistisch land' bestempeld. Anderzijds kregen immigranten te horen dat ze zich moesten aanpassen of vertrekken. Rutte sprak hen typerend genoeg niet aan op hun verantwoordelijkheid. De nadruk lag niet op 'doe mee' maar op 'ga weg'. Met als waarschijnlijk gevolg, aldus Scheffer, dat wie het slecht gaat juist hier blijft – en wie succes heeft vertrekt. Zijn conclusie: te veel politici doen nog steeds alsof we ons kunnen onttrekken aan de realiteit; aan 'de gemengde gemeenschap die we als gevolg van de migratie zijn geworden'.

Even eendimensionaal verliep volgens hem de discussie over de opvang van vluchtelingen. Noch het idee van open grenzen noch dat van gesloten grenzen gaat ons veel helpen. Wat we nodig hebben, aldus Scheffer, is een uitspraak over de reikwijdte van onze humanitaire verantwoordelijkheid: 'hoeveel vluchtelingen kunnen we hier redelijkerwijs opvangen?' Maar geen politicus waagde zich daaraan (in mijn herinnering Diederik Samsom overigens wel). Dat stilzwijgen is onverantwoord – zeker als we weten dat nieuwe vluchtelingenstromen onontkoombaar zijn. Hetzelfde geldt volgens de auteur overigens voor de arbeidsmigratie: geen politicus die aangeeft welke behoefte Nederland de komende tien tot twintig jaar heeft aan geschoolde en minder geschoolde arbeids-

krachten. Dat zal moeten veranderen.

Waar is de politicus, vraagt Scheffer zich samenvattend af, die de maatschappij voorhoudt dat Nederland, als gevolg van de immigratie in de afgelopen halve eeuw, blijvend is veranderd? En, zoals hij zijn artikel besluit: 'migratie vraagt oriëntatie, in plaats van node-loos mensen van elkaar te vervreemden.' Dat laatste – laat dat duidelijk zijn – heeft de PvdA niet gedaan. Maar we hebben het uitgangspunt waaraan geen serieuze politicus ontkomt ('we zijn een andere samenleving geworden') evenmin verwoord. Zoals we Rutte en Buma ook niet op hun onverteerbare uitspraken hebben aangevallen. Droeg dat misschien bij aan de spectaculaire winst van DENK in een aantal grote steden in ons land? Heeft haar anti-PvdA-sentiment deze partij onder veel allochtonen populair gemaakt?

En dan was er, tot slot, een onderdeel van het kabinetsbeleid dat weer anderen zwaar op de maag zal hebben gelegen: de beslissing om de kosten voor de opvang van vluchtelingen voor een groot deel met gelden voor ontwikkelingssamenwerking te financieren. Er moest immers bezuinigd worden. Zoals Oxfam Novib het formuleerde: een 'blamage' voor een regering die de mond vol had van 'meer opvang in de eigen regio' en het structureel investeren in arme landen om de oorzaken van migratie tegen te gaan. Die kritiek is volkomen terecht – en laten we wat er gebeurd is maar rangschikken onder de categorie: 'voorwaarts en niet vergeten'.

Europa en de onmacht van de politiek

Dan een tweede belangrijk onderwerp dat in de verkiezingsstrijd eigenlijk geen serieuze behandeling kreeg. Het betreft het huidige en toekomstige Europa. Ook hier werd het debat – net als bij immigratie- en integratie – vooral teruggebracht tot: ben je 'voor' of ben je 'tegen'? Populisten zijn tegen Europa en dat moest ze ingepeperd worden. Maar de dringende vraag welke gebreken de huidige Unie vertoont; hoe ze zouden kunnen wor-

Paul Kalma *Ontwaak, sociaal-democraat!*

den verholpen; en waar de grenzen van de Europeanisering liggen – die kwam eigenlijk nauwelijks aan de orde. Neem de centralisatie van de besluitvorming die in de eurozone heeft plaatsgevonden. Die staat niet alleen in dienst van contraproductieve bezuinigingen en van eenzijdige, betwistbare ‘structurele hervormingen’ (op de arbeidsmarkt en in de publieke sector), maar is ook democratisch een probleem. Ze leidt tot een oplopend verlies aan nationale politieke zeggenschap, zonder vergelijkbare winst op Europees niveau.

Het zijn niet alleen wetenschappers (zoals in Duitsland bijvoorbeeld Fritz Scharpf en Wolfgang Streeck) die zich over dat alles grote zorgen maken. Ook in Nederland mengt onvrede over een beleid dat de gevolgen van de crisis op de bevolking afwentelt, zich met het gevoel dat de beslissingen eigenlijk elders worden genomen. Dat maakt ‘Europa’ steeds minder populair. De PVV speelt daar, net als verwante partijen elders, op in met een fel anti-Europees, rancuneus programma. Bezorgdheid daarover is terecht, maar blijft *gratuit* zonder het besef dat het gevoerde beleid (ook dat van Rutte II) betwistbaar is en de onvrede verder heeft aangewakkerd. En wel in drie opzichten:

- ▶ in de eerste plaats: *een fixatie op bezuinigingen en zogenaamde ‘structurele hervormingen,’ zonder serieuze politieke discussie.*

Achtereenvolgende kabinetten kortten, met een beroep op Europese afspraken, zwaar op de overheidsbegroting. Serieuze kritiek op een dergelijk beleid – in tijden van crisis en van voorzichtig herstel – werd genegeerd. Intussen stapelden bij de uitvoering van dat beleid de ongerijmdheden zich op: kortingen op de voorzieningen voor arbeidsgehandicapten, terwijl de werkloosheid in deze groep sterk is toegenomen. Versoberde uitkeringen, terwijl de hoge inkomens voor wat minder hypotheekaf trek gecompenseerd werden met een lager toptarief. Schulden maken ontmoe-

digen, behalve als dat de overheid uitkomt – zoals bij de studiefinanciering;

- ▶ een tweede kenmerk van het beleid: *nog meer boven-nationale dwang om de verzorgingsstaat in te krimpen.*

Genoemde ‘structurele hervormingen’ (van een verbod op begrotingstekorten tot een verdere flexibilisering van de arbeidsmarkt en meer marktwerking in de publieke sector) moesten volgens de heersende beleidsopvattingen ook elders plaatsvinden – en in de toekomst Europa-breed afgedwongen kunnen worden. Maar een serieus debat over deze verre gaande inperking van de nationale soevereiniteit heeft in Nederland – anders dan bijvoorbeeld in Duitsland – niet plaatsgevonden. Parlementair verzet, zoals met betrekking tot de zeggenschap over pensioenen, bleef van incidentele aard;

- ▶ in de derde plaats – en tot slot: *mistvorming rond de toekomst van de Europese Unie.*

Pleidooien voor een verdere overdracht van bevoegdheden aan de EU werden ook door het kabinet-Rutte II moeiteloos gecombineerd met het tegendeel: nadruk op de wenselijkheid van ‘minder Europa’ en van ‘subsidiariteit’. ‘De tijd van een ‘ever closer union’, zei minister Timmermans (inmiddels al lange tijd bestuurder in Brussel) ‘is voorbij.’ Waarna het kabinet en het overgrote deel van de Tweede Kamer kozen voor verdere centralisering in Europa, zoals op het terrein van het bankentoezicht. Geen kiezer kon er uit wijs uit worden – en dat is sindsdien niet veranderd.

De kritiek op een dergelijk opportunisme, zoals van onderzoekers van Instituut Clingendael, is volkomen terecht. En ze impliceert geenszins een terugval in simplismen als ‘zijn we vóór of tegen Europa?’ Bovendien moeten we ons realiseren dat de Europese samenwerking een intensiteit bereikt heeft die niet zo maar valt terug te draaien. Stappen om de eurolanden in

Paul Kalma *Ontwaak, sociaal-democraat!*

een minder knellend neoliberal korset te snoeren – waaronder vermindering van de bezuinigingen: er valt veel voor te zeggen (ik kom er straks op terug), maar zou een enorme ommekeer in het beleid vergen. Zoals invoering van een euro van meerdere snelheden (bijvoorbeeld door de eerder genoemde Duitse wetenschappers bepleit) het bespreken waard is, maar een moeizame en pijnlijke operatie zou zijn.

Het ernstige democratische tekort is er niet minder om. Elke serieuze discussie over intensiteit, bereik en vormgeving van de Europese Unie heeft de afgelopen jaren in Nederland ontbroken. Daar is bij de verkiezingscampagne geen uitzondering op gemaakt. Het grootste probleem van de muntunie (de feitelijke onmogelijkheid van een Europese staat) wordt niet onder ogen gezien; de oplopende spanning tussen economie en democratie miskend. Een vrijhandelsakkoord dat de EU met de Verenigde Staten zou sluiten (en dat onder meer bedrijven in staat zou stellen om nationale staten wegens schadelijke wetgeving aan te klagen) is gelukkig van tafel verdwenen – maar ook daar zonder duidelijke betrokkenheid van democratische organen.

Het dringend gewenste debat over Europa kwam ook in de verkiezingscampagne niet op gang. Wel leek Lodewijk Asscher aanvankelijk een stap in die richting te doen. Hij scherppte bij zijn aantreden als lijsttrekker het PvdA-verkiezingsprogramma met betrekking tot de Europese regels voor arbeidsmigratie aan. ‘Niet te verkroppen’ noemde hij het dat je als werknemer ‘weggeconcurrereerd wordt door iemand die jouw werk tegen andere voorwaarden en voor veel minder geld doet.’ Wie ervan profiteert ‘zijn grote werkgevers die met schimmige constructies hun zakken vullen’. Een centraal thema in de verkiezingsstrijd is het echter niet geworden – en de PvdA heeft daar verder ook niet veel moeite voor gedaan. Hetzelfde geldt voor verwante onderwerpen als euro en Brexit.

Andere centrale thema’s ontbraken overigens eveneens – op het geschetter over ‘aan-

passen of oprotten’ na. De verzamelde lijsttrekkers voerden (al dan niet in duo-vorm) tv-debatten, zonder dat er veel samenhang in de controverses zichtbaar werd. En cabaretier Freek de Jonge wist zijn publiek onbedaarlijk aan het lachen te krijgen door – zonder commentaar – passages uit de campagne-pamfletten van verschillende partijen letterlijk voor te lezen. Gelukkig is de opkomst op 15 maart toch nog redelijk hoog gebleven.

Verbestuurlijking en vermarkting

Hoe moeten we de onmacht van de politiek in dit opzicht, deze vorm van depolitisering interpreteren? Wat verklaart het onvermogen van politieke partijen om belangrijke thema’s als integratie en immigratie, de toestand van Europese Unie – of, om nog wat andere voorbeelden te noemen: de noodzaak van bezuinigen; de verhouding tussen de milieu en economie; de opmars van ongelijkheid en commercialisering – om die tot inzet van een serieus politiek debat te maken?

Herman Tjeenk Willink heeft dat jaren geleden als vice-voorzitter van de Raad en State scherp onder woorden gebracht. Regering en parlement, schreef hij, zijn in de ban geraakt van een ‘bureaucratisch-bedrijfsmatige logica’. Het management-denken, gefixeerd op controle en interne flexibiliteit, beroofde de departementen van veel ervaring en een collectief geheugen – en maakte hen gevoelig voor beleidsmoden. Wetgeving is sterk geïnstrumentaliseerd; rechtstatelijke uitgangspunten zijn vervaagd. En het parlement heeft zich in dat proces laten meezuigen. De politiek, schreef Tjeenk Willink, ‘is verbestuurlijkt en het bestuur is – in zijn denken – vermarkt’.

En nog een citaat: ‘Politieke partijen hebben nog zelden een samenhangende visie, een “groot verhaal”, waarin (...) heldere – van andere partijen duidelijk afwijkende – keuzen worden gemaakt; waaruit (ook) passie en emotie spreekt.’² Journalist Marc Chavannes uitte in zijn boek *Niemand regeert. De privatisering van de politiek* vergelijkbare kritiek. Hij achtte de

Paul Kalma *Ontwaak, sociaal-democraat!*

gevestigde partijen medeverantwoordelijk voor het ontstaan van een ‘voedingsbodem waarop het cynisme en de boosheid van Fortuyn, Verdonk en Wilders konden bloeien’. Met het deregulerings- en privatiserings-beleid liet de politiek haar verantwoordelijkheid verwaaien – en werd zo voor burgers ook minder aanspreekbaar.³

Analyses als van Tjeenk Willink en Chavannes laten zien dat de gangbare kritiek op het functioneren van onze democratie aanvulling en toespitsing verdient. In die kritiek ligt de nadruk op de afstand (de ‘kloof’) tussen politici en ‘gewone’ burgers. Met de professionalisering van het openbaar bestuur en de verminderde maatschappelijke inbedding van partijen, zo wordt geredeneerd, heeft de politiek een technocratisch karakter gekregen. Partijprogramma’s zijn tegenwoordig vooral een opsomming van beleidsvoorstellen. En de politici die al die plannen gaan uitvoeren, ontbreekt het vaak aan kennis van de praktijk. Die redenering snijdt hout, net zoals de verschillen in opleiding tussen kiezers en gekozenen de kloof vergroten.

Maar het probleem zit veel dieper. Het ‘kloof’-denken gaat voorbij aan de verminderde *relevantie* van de politiek. Die opereert niet alleen op te grote afstand van de burgers, maar is ook van karakter veranderd. Ze raakte, bijvoorbeeld met het privatiseringsbeleid, verantwoordelijkheden kwijt. Ze is er minder toe gaan doen.

Daar komt nog een ander belangrijk probleem bij. De gevestigde politieke partijen zelf zijn, lang voor de kiezers dat deden, gaan ‘zweven’. Onder invloed van de hiervoor geschetste ontwikkelingen hebben ze aan richtinggevend en probleemoplossend vermogen ingeboet. Ze volgden vooral de heersende beleidsmoden – en verloren inhoudelijk aan relevantie. In plaats daarvan is de volle nadruk komen te liggen op verkiezingen en verkiezingscampagnes.

Deze hele ontwikkeling is een aanzienlijk achteruitgang vergeleken met vroeger. De volkspartijen van weleer hadden een zichtbare achterban. Hun visie op het algemeen be-

lang was verweven met belangenbehartiging-van-onderop – waarin ook de betrokken bevolkingsgroepen participeerden. Politiek was ook een zaak van strijd en engagement. Dat is geheel naar de achtergrond verdwenen. En de gevolgen zijn er naar. Enerzijds neemt de druk op de politiek vanuit de bevolking, decennialang gericht op vermindering van de sociale ongelijkheid, structureel af. En anderzijds is ze zelf veel toegankelijker geworden voor de (soms uiteenlopende) belangen van de zakenwereld.⁴

Zo begint de politiek trekken te vertonen van wat ze vroeger, in pre-democratische tijden, altijd was: een terrein dat vooral ten dienste staat van de geprivilegieerden.

De PvdA heeft zich ten tijde van de coalitie met de VVD als een sterk verbestuurlijkte partij gedragen

Is Nederland er weer bovenop?

Uiteraard staat dat laatste niet in het programma van de PvdA. Maar ze heeft zich ten tijde van de coalitie met de VVD wel als een sterk verbestuurlijkte partij gedragen. Typerend is de email die ik, net als alle andere leden, op 15 maart om 23 uur 16 van de partijleiding ontving. ‘Een bittere avond voor de Partij van de Arbeid’, schreven de lijsttrekker en de voorzitter van de partij. ‘De uitslag is ongelooflijk teleurstellend.’ Dat was die zeker. Maar ze vervolgden: ‘Onze partij heeft Nederland de afgelopen jaren, samen met de VVD, op een fatsoenlijke en rechtvaardige manier uit de crisis geloodst. Ons land staat er nu veel beter voor dan in 2012. Toch zijn we er helaas niet in geslaagd om met onze resultaten uit het kabinet en onze plannen voor de komende vier jaar onze kiezers te overtuigen.’

Paul Kalma *Ontwaak, sociaal-democraat!*

Aldus werd onverminderd vastgehouden aan de zonnige toon die het PvdA-verkiezingsprogramma *Een verbonden samenleving* al ken-

De sociale markteconomie vormt het bestaansrecht van de sociaal-democratie – over de afbrokkeling daarvan maken PvdA-bestuurders zich ten onrechte weinig zorgen

merkte. ‘Het gaat gelukkig weer de goede kant op met Nederland’, aldus de opstellers. Zeker, de PvdA is mensen kwijtgeraakt. Maar er is ‘gestreden voor verandering, het herstel is aantoonbaar en we zijn verheugd over de resultaten die het verschil maken’. Daar valt heel veel op af te dingen. De hardheid van bepaalde ingrepen (bezuinigingen op de zorg en op de AOW bijvoorbeeld) blijft voor het gemak buiten beschouwing, terwijl de opbrengst van het beleid wel erg gunstig wordt voorgesteld. Neem de groei van het nationaal inkomen en de daling van de werkloosheid in ons land in de afgelopen jaren. Op zichzelf positieve ontwikkelingen, maar wat zijn ze precies waard?

Het aantal werklozen in ons land in inderdaad verminderd, maar ligt nog altijd hoger dan toen het kabinet aantrad. Dat noopt toch tot enige bescheidenheid. En nationaal en internationaal komen steeds meer economen tot de conclusie dat een hard bezuinigingsbeleid, zoals door het kabinet gevoerd, maatschappelijk én economisch schadelijk is. De netto-overheidsinvesteringen in de grote economiën van de euro-zone schommelen, zo constateerde *Financial Times*-columnist Martin Wolf onlangs, rond het nulpunt. In een tijd van economische slaptes, zo luidt zijn oordeel, is dat ‘dwaasheid’. Waarom is op der-

gelijke kritiek – in het programma noch in de campagne van de PvdA – serieus gereageerd?⁵

Het gaat overigens niet alleen om de omarming van de manier waarop het kabinet de groei van economie en werkgelegenheid heeft willen stimuleren. Minstens zo belangrijk is de vraag welke groepen in de samenleving van die groei hebben geprofiteerd. Tijdens de crisis, zo stelde arbeidseconoom Paul de Beer al eerder vast, verloren maar liefst 250.000 arbeidsgehandicapten hun baan. Het kabinet denkt dat in 2026 de helft weer betaald werk zal hebben. ‘Dat kun je’, aldus de Beer, ‘een lage ambitie noemen’. Daar komt bij dat van de 20.000 mensen uit deze groep die in afgelopen jaren weer aan de slag konden, de grote meerderheid voorheen bij een sociale werkplaats werkte. En die werkplaatsen heeft het kabinet zelf gesloten.⁶ Is dit nu een voorbeeld van wat in het verkiezingsprogramma werd bedoeld met: ‘het herstel is aantoonbaar en we zijn verheugd over de resultaten die het verschil maken’?

Ik wil hiermee – na de dramatische verkiezingsuitslag – niet een potje vliegen afvangen beginnen. Wat me wel bezighoudt is dat landelijke vertegenwoordigers van de PvdA (de fractieleiding, het PvdA-bestuur, PvdA-vertegenwoordigers in het kabinet) zich kennelijk niet of nauwelijks zorgen maken over een ontwikkeling die zich in de afgelopen decennia in ons deel van de wereld heeft voltrokken – de afbrokkeling van de sociale markteconomie, ten gunste van een agressief financieel kapitalisme. En dat terwijl zo’n sociale markteconomie eigenlijk het bestaansrecht van de sociaal-democratie vormt, zoals haar geschiedenis leert. In de eerste fase, toen elementaire sociale (en politieke) rechten nog ontbraken; in de jaren van economische crisis vóór de Tweede Wereldoorlog; en met aanzienlijk succes in de naoorlogse periode.

De sociale markteconomie die na 1945 in West-Europa – en in mindere mate ook in de VS, werd opgebouwd – had een morele kern. Het ging, crisis en oorlog vers in het geheugen, om de opbouw van een rechtvaardiger en leef-

Paul Kalma *Ontwaak, sociaal-democraat!*

baarder samenleving. Ten grondslag aan het beleid lag, bij alle meningsverschillen, het besef van een *maatschappelijk contract*. De samenleving als geheel, zou voortaan delen in de toename van de welvaart. 'A rising tide that lifts all boats', zoals John F. Kennedy het een halve eeuw geleden omschreef. Dat perspectief maakte de bestaande, nog altijd aanzienlijke verschillen verdraaglijk. Ze bevorderde de bereidheid tot matiging, bijvoorbeeld ten behoeve van lagere inkomensgroepen en van niet-materiele doelstellingen. En ze vergrootte het vermogen om in tijden van tegenslag gezamenlijk een stap terug te doen.

Ondergang van de sociale markteconomie

Dat maatschappelijk contract, zo moet worden vastgesteld, heeft sterk aan werkingskracht ingeboet. Het is formeel niet opgezegd – sterker nog: het economische en politieke establishment acht het nog volledig intact. Maar in de praktijk wordt het steeds minder nagekomen. Daarvoor zijn harde aanwijzingen – ook in Nederland. Ik noem:

- ▶ een ongelijke verdeling van de welvaarts-groei.

De loonontwikkeling blijft in westerse landen structureel achter bij de groei van de winsten. De gemiddelde koopkracht zit, zo constateert historicus en WRR-adviseur Bas van Bavel, ook in Nederland al langdurig op hetzelfde niveau. 'Slechts 17% van de bedrijfswinsten wordt productief geherinvesteerd, het laagste niveau sinds de Tweede Wereldoorlog. Het meeste vermogen wordt gestoken in financiële markten, speculatie of beleggingen elders in de wereld. De vermogensongelijkheid heeft inmiddels een recordhoogte bereikt.'⁷
- ▶ verder: werk- en inkomensonzekerheid.

Reorganisatie van bedrijven is tegenwoordig geen uitzondering meer, maar regel. Ondernemingen zijn, in hun jacht op kostenbesparing, taken gaan uitbesteden en de arbeidscontracten gaan flexibiliseren.

De arbeidszekerheid daalt; concurrentie en werkdruk nemen, mede als gevolg van de export van arbeid en de import van kapitaal, toe. De hoogste prijs daarvoor betalen mensen met weinig scholing. Hoezo, eerlijk delen?

- ▶ en dan: een verschaalde verzorgingsstaat – en onbelaste rijkdom.

'Een evenwichtige inkomensverdeling' was indertijd een breed gedeelde beleidsdoelstelling. Maar daar komt weinig meer van terecht. Terwijl de uitkeringen hooguit de inflatie bijgehouden hebben en modale werknemers hun koopkracht vooral zien stijgen door langer te werken, zijn de hoogste inkomens fors gestegen. Een vermogenswinstbelasting ontbreekt hier. En internationale bedrijven onttrekken zich massaal aan belastingheffing. Samenvattend: de sterkste schouders dragen allerminst de zwaarste lasten.

- ▶ en niet in de laatste plaats: een verharding van de samenleving.

Het maatschappelijk klimaat is de afgelopen dertig jaar harder en onaangener geworden. Dat heeft vele achtergronden en oorzaken, maar een belangrijke verklaring vormt de sterk gegroeide invloed van het neoliberale denken. Dat verheerlijkt het egoïsme; erkent eigenlijk alleen de motiverende werking van financiële prikkels; en laat degenen die de top bereiken de hoofdprijs met niemand delen. *The winner takes it all*.

Omgekeerd worden degenen die in de economische wedren niet goed mee weten te komen, als *losers* voorgesteld. Die neerbuigende houding manifesteert zich in de grote inkomensachterstand die uitkeringsgerechtigden hebben opgelopen, maar bijvoorbeeld ook in het 'activerend arbeidsmarktbeleid'. Waar de meeste politici vroeger van geen druk of sanctie jegens werkzoekenden wilden weten (wat ook niet goed was) kiest men nu vaak voor het omgekeerde uiterste. De norm van passende arbeid is afgeschaft.

Paul Kalma *Ontwaak, sociaal-democraat!*

Uitkeringsgerechtigden worden verplicht en zonder uitzicht op een minimumloon aan het werk gezet. Aanpassing van de mens aan het systeem – niet omgekeerd.

En dan is er de commercialisering van wat vroeger tot de publieke dienstverlening werd gerekend. Eén van de voorbeelden betreft onze energievoorziening. De betreffende bedrijven zijn – conform Europese richtlijnen – inmiddels opgesplitst in netbedrijven (die het leidingennetwerk beheren en in overheids-handen moeten blijven) en energieleveranciers (die ook in commercieel beheer kunnen worden genomen). Het gemeentebestuur van Rotterdam heeft inmiddels Eneco in de etalage gezet en wil zijn belang van 31% (de rest is in handen van zo'n vijftig andere gemeenten) aan een privaat bedrijf verkopen. Wat dat uiteindelijk voor de prijzen van energie kan gaan betekenen, laat een land als Engeland zien. Burgers betalen er inmiddels onevenredig veel meer geld voor deze eerste levensbehoefte. Hier geldt letterlijk: tel uit je winst.

In dergelijke omstandigheden worden de globalisering van de economie en de liberalisering van het overheidsbeleid door steeds meer mensen ervaren als instrumenten ten dienste van de rijken en machtigen. Zoals de Europese Unie steeds meer de boodschapper is geworden van vrijhandel, van liberalisering en flexibilisering. In de woorden van sociaal-historicus Jan Luijten van Zanden, 'van slecht neoliberal nieuw'.⁸ Zeker, de financiële crisis die een speculerend bankwezen veroorzaakte, werd door de betrokken overheden bedwongen. Banken werden aan strakkere wettelijke regels gebonden. Maar is dat toereikend om herhaling te voorkomen? En waarom is het financiële kapitalisme in bredere zin buiten schot gebleven? Alsof dat uiteindelijk niet minstens evenveel schade aanricht.

Het opvallendst aan dat alles is het gemak waarmee leidende opvattingen over 'eerlijk delen van de welvaart' en 'minder ongelijkheid' zijn losgelaten. Het maatschappelijk contract wordt stap-voor-stap en stilletjes ontbonden. Geen politicus spreekt meer over 'a rising tide

[that] lifts all boats'. Filosoof John Rawls' pleidooi voor het belang van de minst geprivilegieerden als toetssteen voor het beleid, een kwart eeuw geleden zelfs half-en-half door de VVD onderschreven, is volkomen vergeten.

Zicht op een andere samenleving

Een politiek antwoord op al deze ontwikkelingen zal veel verder moeten gaan dan een pleidooi voor 'eerlijk delen' of voor 'maatschappelijke samenhang' dat de sociaal-democratie de afgelopen periode heeft gehouden. Een bredere programmatische invalshoek is dringend gewenst. Daarbij gaat het in de eerste plaats om herstel van het maatschappelijk contract dat de sociale markt-economie kenmerkte; om bestrijding van de ongelijke verdeling van risico's en opbrengsten in de samenleving. Die ongelijkheid is onrechtvaardig. Ze maakt een samenleving onaangenamer en doet de blik naar binnen slaan.

In het verlengde daarvan zal de sociaal-democratie zich moeten inzetten voor het terugdringen van de financialisering van de economie. Dan gaat het niet in de laatste plaats om duurzaamheid. Het is in Rotterdam havenstad een groot thema aan het worden. Jan Rotmans, transitie-hoogleraar en inmiddels adviseur van het Havenbedrijf, zei onlangs: 'de echte doorbraak moet nog komen' – en die gaat iedereen pijn doen.⁹ Het doel is een economie die de schade aan de natuur zo beperkt mogelijk houdt, maar die ook in andere opzichten op waarde-creatie op lange termijn gericht is. Winst-maximalisatie, moeten we bedenken, is een recent verschijnsel. Superwinsten waren er vroeger om afgeroomd te worden.

Verder wordt het hoog tijd dat de sociaal-democratie zich weer cultureel gaat roeren. Hoe marktwerking en commercialisering in te perken? Hoe de levenssferen en maatschappelijke activiteiten te beschermen die zich met geldelijk gewin sporen? Het gaat ook om waarden als toewijding en kwaliteit; om de wijze waarop rijkdom wordt besteed. En dan zijn we

Paul Kalma *Ontwaak, sociaal-democraat!*

terug bij de 'kwaliteit van het bestaan' als centrale sociaal-democratische waarde. Bij ambachtelijkheid en duurzame arbeidsverhoudingen. Bij vrijwilligerswerk en de plaats van cultuur in ons leven. Bij de intrinsieke betekenis van de cultuur.

Of om de Britse wetenschappers Robert en Edward Skidelsky (econoom en filosoof, vader en zoon) te citeren: 'The unending pursuit of wealth is madness.'¹⁰ Alleen maar rijkdom najagen is gekkenwerk. Het opent het zicht op een andere samenleving.

Ten slotte, maar niet in de laatste plaats: de Partij van de Arbeid zal, wil er van programmatisch en electoraal herstel sprake zijn, zichzelf opnieuw uit moeten vinden. Maar daartoe zal ze ook samenwerking moeten zoeken met verwante politieke partijen,

maatschappelijke organisaties en bewegingen. Links is in Nederland niet sterk genoeg om zich blijvende verdeeldheid te kunnen veroorloven. Maar hoe zo'n samenwerking te bevorderen? Niet door partijbesturen in conclaaf te laten gaan of partijleiders samen op één podium te hijsen (zoals jaren geleden af en toe gebeurde). Veel beter is om, op basis van gezamenlijke uitgangspunten, het onderlinge debat te gaan voeren. Dat debat verdeelt niet maar bindt. Tegenspraak brengt ons verder. Zoals pluriformiteit in het algemeen een waarde is die links zou moeten koesteren.

Misschien worden we daar als sociaal-democraten, nu we landelijk kleiner dan GroenLinks en dan de SP zijn geworden, iets gevoeliger voor.

Noten

- 1 Dit is een bewerking van de Spiekman-lezing, gehouden op 1 mei 1917 in Rotterdam.
- 2 H. Tjeenk Willink, 'De Raad in de Staat. Algemene Beschouwingen', in: *Jaarverslag Raad van State 2010*, Den Haag, 2011.
- 3 M. Chavannes, *Niemand regeert. De privatisering van de Nederlandse politiek*, Rotterdam, Uitgeverij NRC Boeken, 2009.
- 4 Zie ook: P. Kalma, *Makke schapen. Over volgzaam burgers en vluchtige politiek*, Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 2012; dez., 'Uit de greep van het bestuur: politiek als bezielde strijd om het algemeen belang', in: S. L. de Lange, M. Leyenaar en P. de Jong (red.), *Politieke partijen: overbodig of nodig?*, Den Haag, Raad voor het Openbaar Bestuur, 2014.
- 5 M. Wolf, 'More peril lies in wait for the eurozone', in: *Financial Times*, 6 december 2016.
- 6 'Arbeidsbeperkten de klos tijdens de crisis', in: *Trouw*, 2 december 2016.
- 7 "'Vrije markt eindigt in de ondergang'", in: *NRC Handelsblad*, 29/30 oktober 2016.
- 8 J. Luijten van Zanden, 'Verzet tegen een koude wereld', in: *Trouw*, 2 november 2016.
- 9 "'Afbraak van de fossiele haven gaat razendsnel'", in: *NRC Handelsblad*, 26 april 2017.
- 10 R. en E. Skidelsky, *How Much is Enough? Money and the Good Life*, New York, 2012.

Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is

Kiezers tellen hun voorkeuren anders bij elkaar op dan vroeger en traditionele doelgroepen vallen uiteen. De PvdA lijdt daar zoals alle sociaal-democratische partijen meer dan gemiddeld onder. Toch is verbinding van verschillende groepen de enige oplossing.

SARAH DE LANGE

Politicooloog en Den Uyl-hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam

De uitslag van de verkiezingen van 15 maart 2017 dreunt nog door in de PvdA. Een verlies van 29 zetels of 19 procentpunt van de aanhang is extreem pijnlijk en vraagt om opheldering. Natuurlijk verklaren de onvrede met de regeringscoalitie tussen VVD en PvdA en de rommelig ogende lijsttrekkersstrijd deels de leegloop.

Politologisch onderzoek toont aan dat junior regeringspartners vaak meer verliezen dan de premierspartij, dat brede coalities die links en rechts verenigen onpopulair zijn en dat groene partijen profiteren van het zogenaamde *negative incumbency effect* waardoor regerende sociaal-democraten getroffen worden.

De focus op deze verklaringen suggereert dat het verlies van de PvdA iets incidentieels is en met enkele aanpassingen (geen deelname aan brede coalities, betere communicatie, afschaffen van of betere organisatie van de lijsttrekkersverkiezingen) in de toekomst vermeden kan worden. Ten onrechte, aangezien het

verlies van de PvdA past binnen de neerwaartse trend die in 2002 is ingezet. Sindsdien heeft de partij bij de meeste nationale verkiezingen verloren en is zij van 29 procent van de stemmen in 1998 teruggezakt naar 5,9 in 2017. In het licht van deze trend zijn het de uitslagen van de verkiezingen van 2012 (+ 5,2 procentpunt) en 2003 (+12,2 procentpunt) die als uitzondering op de regel moeten worden gezien, niet de klap van dit jaar.

Het verlies van de PvdA is groot, ook in vergelijkend perspectief. Zelden verliezen partijen het leeuwendeel van hun aanhang in een keer. Tegelijkertijd is het lot van Nederlandse sociaal-democraten geen unicum. Diverse zusterpartijen hebben de afgelopen jaren klappen gekregen, waarbij het verlies van het Griekse PASOK (-30,7 procentpunt in 2012), de Spaanse PSOE (-19,0 procentpunt in 2011) en de Franse kandidaat van de PS in de eerste ronde van de presidentsverkiezingen op 23 april jongstleden opvallen. In andere landen

Sarah de Lange *Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is*

(bijvoorbeeld België, Denemarken, Finland, Noorwegen, Oostenrijk en Zweden) is de terugloop meer gestaag.¹ De trendlijn voor sociaal-democratische partijen in Europa is echter onmiskenbaar neerwaarts (zie figuur 1). Wel geldt in het algemeen dat hoe dominanter de sociaal-democratische partij in de afgelopen decennia, hoe groter de neergang.

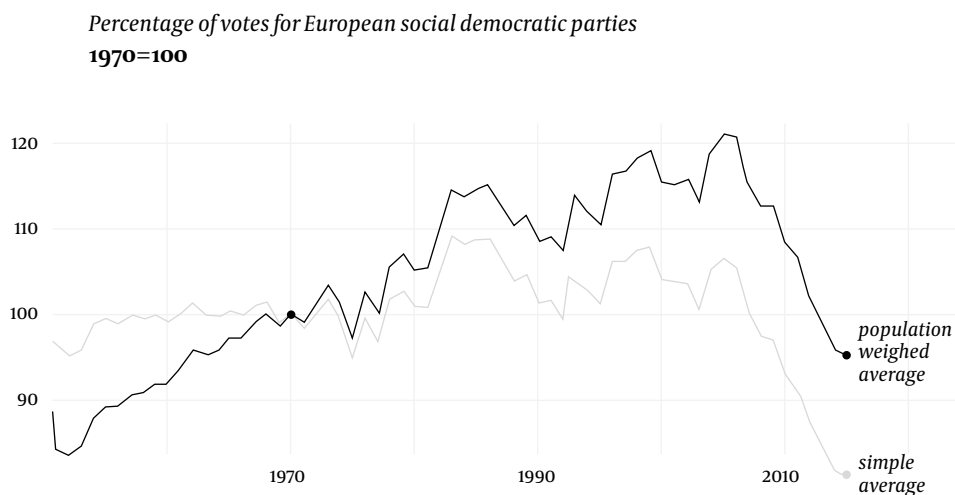
In sociaal-democratische kringen bestaat doorgaans de overtuiging dat de opkomst van radicaal-rechts populistische partijen debet is aan het verlies van de sociaal-democraten. Een eerste groep linkse critici wijdt dit verlies aan het afschudden van de ideologische veren en de neoliberalisering van de sociaal-democraten (bijvoorbeeld Oudenampsen en Van Rijsbergen²). Een tweede groep juist aan het negeren van de opvattingen van lager opgeleiden over immigratie, integratie en Europa (bijvoorbeeld Cuperus in diverse geschriften³).

De correlatie tussen opkomst van radicaal-rechts populisme en ondergang van de soci-

aal-democratie is in veel West-Europese landen inderdaad aanwezig, alhoewel niet altijd even sterk (zie het recente overzicht van Hix). Onderzoek wijst uit dat de overlap tussen de kiezers van sociaal-democratische en radicaal-rechts-populistische partijen echter doorgaans beperkt is, zeker in Nederland. Alhoewel het electoraat van radicaal-rechts populistische partijen in sommige opzichten lijkt op dat van een arbeiderspartij, koestert slechts een klein deel van de aanhang van deze partijen sympathie voor de sociaal-democratie.⁴

Het probleem voor de sociaal-democratie is dus complexer dan een correlatie suggereert. Het verlies van sociaal-democratische partijen is onderdeel van een bredere transformatie van de West-Europese partijpolitiek. Deze transformatie zorgt ervoor dat sociaal-democratische partijen zich ook op de middellande termijn in een zeer uitdagende electorale markt moeten positioneren.

Figuur 1 Verlies sociaaldemocratie in Europa

Bron: Prof. Chris Hanretty, University of East Anglia

Sarah de Lange *Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is*

De West-Europese transformatie van de partijpolitiek

Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw bevindt de Europese partijpolitiek zich in een staat van verandering. Deze transformatie de Europese partijssystemen ondergaan kent drie componenten: (1) de opkomst van de sociaal-culturele dimensie, (2) de toenemende polarisatie op deze dimensie en (3) de fragmentatie van het partijstelsel.

Tot ver in de naoorlogse periode zijn West-Europese partijssystemen gestructureerd geweest door historisch gegroeide maatschappelijke en politieke tegenstellingen, bijvoorbeeld op basis van religie of sociale klasse. In Nederland waren tot eind jaren tachtig de communautaire, de ethische, en

Wie gaat stemmen is even belangrijk als wat gestemd wordt

de sociaaleconomische tegenstellingen in zowel samenleving als politiek dominant, wat leidde tot een driedimensionale ruimte waarin CDA, PvdA en VVD-pijlers van een ideologische driehoek vormden.⁵ Sinds de jaren '90 is de ethische dimensie naar de achtergrond verdwenen, en is de communautaire dimensie getransformeerd tot de sociaal-culturele dimensie.⁶

Dit is geen Nederlands fenomeen, maar een ontwikkeling die overal in de Westerse wereld wordt waargenomen, ongeacht het karakter van de oorspronkelijke tegenstellingen die bestonden. Op de sociaal-culturele dimensie staan libertaire partijen, die geloven in een open, pluriforme samenleving, tegenover autoritaire partijen, die streven naar een gesloten, hiërarchisch georganiseerde, en homogene maatschappij. De opkomst van deze tegenstel-

ling is een gevolg van het ontstaan van een scheidslijn in de samenleving op basis van achtergrondkenmerken zoals opleidingsniveau. Op basis van dit kenmerk worden burgers doorgaans geïnclassificeerd als kosmopolitisch versus globaliseringsverliezers.

Opleidingsniveau is echter niet het enige kenmerk dat een rol speelt in de tegenstelling tussen kosmopolieten en globaliseringsverliezers. In toenemende mate lijken etniciteit, gender, leeftijd, en woonplaats de scheidslijn op basis van opleidingsniveau te versterken. Tijdens de Britse Parlementsverkiezingen, de Oostenrijkse presidentsverkiezingen en het referendum over de Brexit stonden hoger opgeleide, jonge kiezers uit de steden, en met name de hoofdstad, bijvoorbeeld tegenover lager opgeleide oudere stemmers uit de provinciesteden en het platteland.

In andere landen kruisen deze kenmerken echter met bestaande tegenstellingen, vooral omdat deze kenmerken zowel stemgedrag als opkomst beïnvloeden. Bij de Nederlandse verkiezingen stemden oudere lager opgeleiden 50Plus, PVV of SP, terwijl jongere lager opgeleiden massaal thuisbleven (de opkomst bij lager opgeleiden onder de 35 was dit keer slechts 42%).

Ook in de Britse en Franse parlementsverkiezingen speelden verschillen in opkomst op basis van leeftijd een rol in de uitslag. In Frankrijk bleef tijdens de tweede ronde van de parlementsverkiezingen ruim 70% van de jongeren onder de 34 thuis, terwijl de opkomst bij 60-plussers boven de 60% lag. Het omgekeerde was echter het geval in Groot-Brittannië. Doordat daar juist oudere kiezers afhaakten, wist Corbyn met een relatief jong electoraat 40% van de zetels te halen. Wie gaat stemmen is dus even belangrijk als wat gestemd wordt.

In de nieuwe politieke ruimte die wordt gevormd door de sociaal-culturele dimensie en de sociaaleconomische dimensie kunnen partijen links-autoritaire, links-libertaire, rechts-autoritaire, en rechts-libertaire posities innemen. Zo zijn partijen die op sociaaleconomisch

Sarah de Lange *Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is*

vraagstukken voorstander zijn van overheidsregulering van de markt en die voor een open samenleving staan te kwalificeren als links-libertair en partijen die juist voor marktwerking en een hiërarchisch georganiseerde en monoculturele samenleving zijn te kwalificeren als rechts-autoritair.

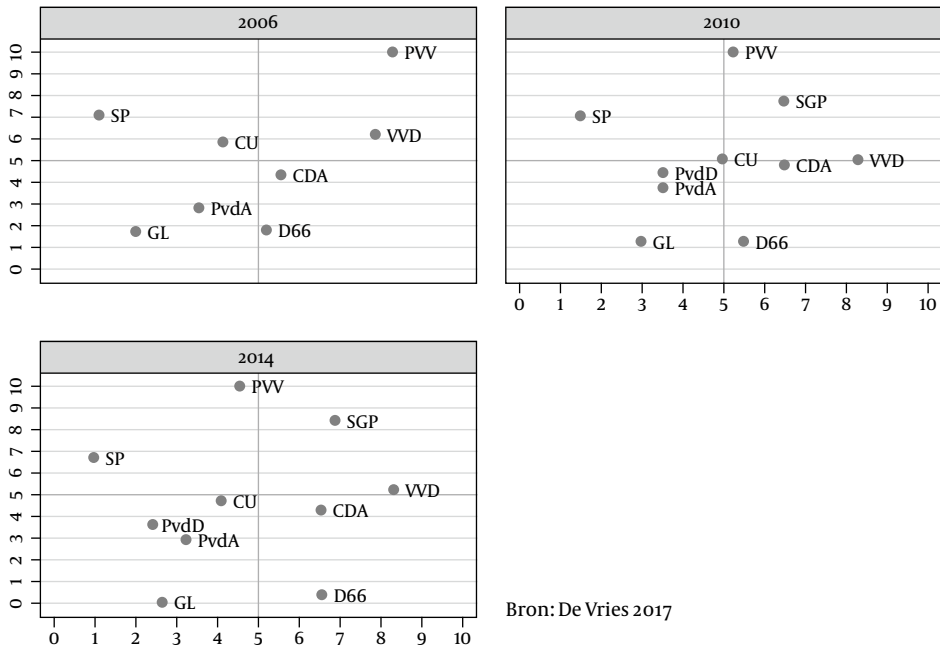
Op basis van de inhoud van hun verkiezingsprogramma's sinds 2002 kunnen GroenLinks en de PvdA in het links-libertaire kwadrant geplaatst worden, terwijl D66 in het rechts-libertaire kwadrant gesitueerd wordt. Het CDA en de VVD bevolken het rechts-autoritaire kwadrant. De PVV en SP zijn in de loop van tijd naar het links-autoritaire kwadrant getrokken.⁷ In Figuur 2 worden de posities van de partijen in Nederland schematisch weergegeven, waarbij op de horizontale as de partijposities op sociaaleconomische vraagstukken en op de verticale as

de partijposities op de sociaal-culturele zijn weergegeven.

Uiteraard is de sociaal-culturele dimensie niet alleen een expressie van ontwikkelingen in de maatschappij, zij wordt ook gecultiveerd door de partijen die op deze dimensie campagne voeren. Met name het succes van radicaal-rechts populistische partijen heeft als katalysator voor de groei in belang van deze dimensie, zowel politiek als maatschappelijk, gediend.

In de politieke arena zijn gevestigde partijen meer aandacht aan sociaal-culturele vraagstukken gaan besteden en hebben uitgesprokenere posities op issues als immigratie en integratie ingenomen.⁸ Deze partijen zijn vanuit het centrum naar de flanken opgeschoven, terwijl de partijen die zich daar al bevonden aanmerkelijk gegroeid zijn. De afgelopen jaren heeft dit tot toenemende polarisatie op deze dimensie geleid.⁹

Figuur 2 De Nederlandse politieke ruimte

Bron: De Vries 2017

Sarah de Lange *Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is*

Deze polarisatie is een deels het gevolg van de politiek-strategische reacties op het succes van radicaal-rechts populistische partijen en deels een reflectie van de sterke polarisatie onder burgers.¹⁰ Interessant is dat recent onderzoek heeft aangetoond dat het politiek-strategische gedrag van partijen de polarisering in de samenleving verder heeft versterkt.¹¹

In de verkiezingscampagne van 2017 was deze polarisatie duidelijk terug te zien. Door de vluchtelingen crisis en terreuraanslagen in onder andere België, Duitsland en Frankrijk voerden thema's als vluchtelingenopvang en de Nederlandse identiteit de boventoon in de campagne. Opvallend hierbij was het brede palet aan sociaal-culturele thema's dat werd aangesneden (inclusief klimaatverandering en levensbeëindiging), en het feit dat een aantal libertaire partijen deze issues ook op de voorgrond plaatsten. Deze partijen vormden dus meer dan voorheen een kosmopolitisch tegenwicht tegen de PVV en andere radicaal-rechts populistische bewegingen die aan de verkiezingen meededen, zoals VNL en FvD.

De toegenomen polarisatie ging gepaard met een stijging van de versnippering. Uiteraard is de toename van het aantal partijen dat verkozen werd hier enigszins debet aan. Belangrijker is echter dat de kiezers zich op basis van hun achtergrondkenmerken, zoals etniciteit, gender, leeftijd, opleidingsniveau, woonplaats en opvattingen verspreiden over de verschillende partijen in de kwadranten. Met andere woorden: de vier groepen kiezers die te onderscheiden zijn (links-libertair, rechts-libertair, links-autoritair, rechts-autoritair) hebben elk hun eigen set partijen om uit te kiezen (bijvoorbeeld GroenLinks, Partij voor de Dieren, PvdA in het geval van links-libertaire kiezers). Deze ontwikkeling wordt in het recent verschenen rapport Depla aangestipt en als de 'netflixisering' van het electoraat betiteld.

Belangrijk om te zien is dat veel keuzesets uit partijen bestaan die zich in verschillende

kwadranten bevinden. Zo twijfelen hoger opgeleide jongeren tussen D66, GroenLinks en PvdA, of tussen D66 en VVD, afhankelijk van hun opvattingen over sociaaleconomische en sociaal-culturele vraagstukken.

Lager opgeleiden overwegen zowel CDA, PvdA, PVV als SP. Bij verkiezingen geeft uiteindelijk het belang dat sociaal-culturele en sociaal-economische vraagstukken die op dat moment hoog op de agenda staan de doorslag. In de context van de financieel-economische crisis brachten burgers binnen hun

Er zijn vier groepen kiezers te onderscheiden die elk hun eigen set partijen hebben om uit te kiezen

keuzeset vooral een stem uit op partijen met een sterk sociaaleconomisch profiel, terwijl in de context van de vluchtelingen crisis juist de partijen die als geloofwaardig op sociaal-culturele issues werden gezien in de lift zaten.

Het verlies van de PvdA in 2017

In dit politieke speelveld staan sociaal-democratische partijen voor een uitdaging van jewelste. Meer dan andere gevestigde partijen bevinden zij zich in een spagaat, omdat zij in competitie zijn met zowel libertaire als autoritaire partijen en met zowel linkse als rechtse partijen. Het verlies van de PvdA in 2017 illustreert dit perfect. De partij verloor kiezers aan GroenLinks (19% van de kiezers uit 2012), D66 (13%), de SP (12%), het CDA (6%), de VVD (5%) en 50Plus en de PVV (elk 4%).¹² Er werd dus verloren aan links-libertaire, rechts-libertaire, links-autoritaire, en rechts-autoritaire partijen. Tegelijkertijd bleef 8% van de PvdA-stemmers uit 2012 thuis, wat onderstreept dat

Sarah de Lange *Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is*

wie er gaat stemmen even belangrijk is als wat zij gaan stemmen.

Hetzelfde was het geval in 2002, toen de PvdA ook fors verloor aan een grote diversiteit aan concurrenten.¹³ In dat jaar ging kiezers met name verloren aan het CDA, D66, GroenLinks, LPF, en SP. Door de foutieve analyse dat het succes van de LPF gelijk stond aan het verlies van de PvdA – de grootste groepen kiezers stapten over naar GroenLinks en CDA – is toen gekozen voor richting het links-autoritaire kwadrant op te schuiven. Deze strategie is echter niet effectief gebleken. De meeste links-autoritaire kiezers – ongeveer 30 tot 35% van het totale electoraat – verkiezen het autoritaire origineel boven een linkse kopie.¹⁴ Bovendien heeft het als bijwerking gehad dat libertaire kiezers steeds meer afstand tot de PvdA zijn gaan ervaren.

De samenstelling van het PvdA-electoraat bevestigt deze lezing van de ontwikkelingen. Waar de PvdA altijd een brede volkspartij is geweest, rijten de scheidslijnen op basis van etniciteit, gender, leeftijd, opleidingsniveau en woonplaats de partij nu uiteen. Verhoudingsgewijs verlieten meer lager dan hoger opgeleiden de partij. Waar de hoger opgeleiden echter vertrokken naar GroenLinks (21%) of D66 (18%), verspreidden de lage opgeleiden zich over SP (14%), PVV (8%) en 50Plus (7%). Wederom geldt dat lager opgeleiden verhoudingsgewijs vaker thuisbleven (11%).

Ook op basis van leeftijd zijn significante verschillen te zien. Jongeren verlieten de PvdA in grotere getalen dan ouderen (11% versus 34% stemde weer op de PvdA). Van het vertrek van deze jongeren profiteerden met name VVD (8%) en D66 (19%). Ook bleven jongeren die eerder PvdA stemden vaker thuis (11%). Met uitzondering van 50Plus (5%) profiteerde geen enkele partij echt in het bijzonder van de ouderen die de PvdA de rug toekeerden.¹⁵

Uit deze percentages blijkt dat het kernlectoraat van de partij bestaat uit oudere mannen met een hoog opleidingsniveau. Deze kiezers behoren niet tot een van de

hoofdgroepen stemmers die zijn ontstaan als gevolg van een nieuw politiek speelveld. Het is een subelectoraat dat niet eenvoudig te duiden is in termen van haar sociaaleconomische en sociaal-culturele oriëntatie, in tegenstelling tot de aanhangers van bijvoorbeeld D66, GroenLinks of de SP.

Deze claim wordt ondersteund door de stemmotivaties van PvdA-kiezers te vergelijken met die van D66- en GroenLinks-stemmers. Voor de laatste groep was een combinatie van sociaaleconomische en sociaal-culturele overwegingen doorslaggevend. In het geval van GroenLinks werden klimaat, sociale zekerheid en onderwijs het meest genoemd, in het geval van D66 onderwijs, de economie, en normen en waarden. PvdA kiezers daarentegen citeren primair sociaaleconomische motieven: de sociale zekerheid (77%), de ouderenzorg (69%) en de arbeidsmarkt (62%).¹⁶ Sociaal-culturele thema's worden door hen niet of nauwelijks genoemd.

Opvallend is overigens dat juist op het onderwerp onderwijs de PvdA slecht scoort in vergelijking met GroenLinks en D66, omdat dit issue nauw verbonden is met de tegenstelling tussen libertairen en autoritairen, kosmopolieten en nationalisten. Het thema staat symbool voor de nieuwe ongelijkheid en is daarmee van de belangrijkste sleutels voor verbinding en solidariteit.

Deze bevindingen laten zien dat de PvdA profiel mist in de nieuwe politieke ruimte. De PvdA slaagt er op het moment niet in zich op beide dimensies duidelijk te profileren, terwijl de combinatie van posities op sociaaleconomische en sociaal-culturele vraagstukken voor de meeste kiezers doorslaggevend is. Daardoor spreekt de PvdA de nieuwe kerngroepen in het electoraat, zoals hoger opgeleiden jongeren uit de Randstad, of lager opgeleide ouderen uit de provincie niet echt aan. Deze groepen kiezers hebben partijen in hun keuzeset die dit wel doen: D66 voor rechts-libertaire, GroenLinks voor links-libertaire, en PVV en SP voor links-autoritaire burgers.

Sarah de Lange *Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is*

Conclusie

Overleven vereist dat de PvdA vaststelt waartoe, en vooral *voor wie* zij op aard is. Uiteraard kan de partij zich richten op een specifiek subelectoraat en daarmee gaan voor wat soms wel het 'boutique model' wordt genoemd. De partij profileert zich dan op enkele thema's waarvan men weet dat deze juist hoger opgeleide jongeren uit de stad, of lager opgeleide ouderen van buiten de stad aanspreken. Als de PvdA voor deze koers opteert, moet zij echter de strijd aan met partijen die *issue owner* zijn op sociaal-culturele thema's. Bovendien vervreemdt de partij dan definitief andere groepen in de samenleving van zich.

Het streven naar een nieuw soort volkspartij is ingewikkelder, omdat het een verbond tussen verschillende maatschappelijke groepen met soms tegenstelde voorkeuren noodzakelijk maakt. Het is echter wel waar de sociaal-democratie voor opgericht is en waartoe zij in staat is moet zijn om haar bestaansrecht te kunnen verdedigen. Het rapport-Depla, dat inzet in de omvorming van de PvdA in de richting van een brede volksbeweging, is dan ook een goede stap in deze richting.

De transformatie van de PvdA tot een brede volksbeweging is ook niet onmogelijk. Alle kiezers die de PvdA is kwijt geraakt hebben affiniteit met haar standpunten op ten minste een van de twee soorten vraagstukken die hun partijvoorkeuren structureren. Ze voelen zich thuis bij de PvdA als het om sociaal-culturele of sociaaleconomische vraagstukken gaat, en een beperkte groep kiezers zelfs op beide terreinen.

De kunst gaat dan ook zijn om beide soorten vraagstukken met elkaar te verbinden, en niet langer als onafhankelijk van elkaar te zien. Ze moeten geïntegreerd worden tot een samenhangende visie op een open en rechtvaardige samenleving, waarin wordt onderkend dat alle vraagstukken die spelen sociaaleconomische en sociaal-culturele aspecten hebben. Grote maatschappelijke

De PvdA mist profiel in de nieuwe politieke ruimte

problemen als de vluchtelingen crisis, ongelijkheid en klimaatverandering kunnen alleen opgelost worden als beide componenten steeds in samenhang en gelijktijdig worden aangepakt.

Alleen op deze manier kan een nieuw verhaal worden geconstrueerd dat burgers met elkaar verbindt. Dit verhaal moet gestoeld zijn op een nieuw soort solidariteit, tussen allochtonen en autochtonen, hoger en lager opgeleiden, jongeren en ouderen, mannen en vrouwen, en wereldsteden en omliggend gebied. Het verhaal moet niet alleen deze groepen overtuigen van een stem op de PvdA, maar moet ook in staat zijn om te mobiliseren. Het moet met name jongeren en lager opgeleiden prikkelen om zelf politiek actief te worden en de zich bij de beweging aan te sluiten. Wie er gaat stemmen is tenslotte net zo belangrijk als op wie er gestemd wordt.

Noten

- 1 imgur.com/r/europeans/6hD7J
- 2 Oudenampsen, Merijn en Dylan van Rijsbergen (2015),

- 3 'De Moed om Onbescheiden te zijn', *S&D* 2015/2, pp. 52-57. www.policy-network.net/pno_detail.aspx?ID=1238&title=Populism-against-globalisation-a-new-Euro

- 4 [pean-revolt en library.fes.de/pdf-files/ipg/ipg-2003-3/artcu-perus.pdf](https://www.library.fes.de/pdf-files/ipg/ipg-2003-3/artcu-perus.pdf)
- 4 Wouter van der Brug, Meindert Fennema, Sarah L. de Lange, en Inger Baller (2012),

Sarah de Lange *Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is*

- 'Radical Right Parties: Their Voters and Their Electoral Competitors' in: Jens Rydgren (ed.) *Class Politics and the Radical Right*, Londen: Routledge, pp. 52-74.
- 5 De Beus, Jos W., Jacques A.A. van Doorn, en Percy B. Lehning (1989), *De ideologische driehoek: Nederlandse politiek in historisch perspectief*, Mepel: Boom.
 - 6 Pellikaan, Huib, Tom van der Meer, en Sarah L. de Lange (2003). 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', *Acta Politica*, 38(1): pp. 23-49; Pellikaan, Huib, Sarah L. de Lange en Tom van der Meer (2007). 'Fortuyn's Legacy: Party System Change in the Netherlands', *Comparative European Politics*, 5(3): pp. 282-302. In de sociologische en politicologische literatuur wordt deze dimensie omschreven als de sociaal-culturele dimensie (Kriesi, Hanspeter, Edgar Grande, Romain Lachat, Martin Dolezal, Simon Bornschier, en Timotheos Frey (2008). *West European Politics in the Age of Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.), de GAL-TAN (Green-Alternative-Libertarian versus Traditional-Authoritarian-Nationalist) dimensie (Hooghe, Liesbet, Gary Marks en C.J. Wilson (2002). Does Left/Right Structure Party Positions on European Integration? *Comparative Political Studies* 35 (8): pp. 965-989) of de libertair-autoritaire dimensie (Kitschelt, Herbert (1995). *The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis*. Ann Arbor: University of Michigan Press).
 - 7 De Vries, Catherine E. (2017) 'The Cosmopolitan-Parochial Divide: Changing Patterns of Party and Electoral Competition in the Netherlands and Beyond', *Journal of European Public Policy* [te verschijnen]; Otjes, Simon (2011). 'The Fortuyn Effect Revisited: How did the LPF Affect the Dutch Parliamentary Party System?', *Acta Politica* 46(4): pp. 400-424; Pellikaan, Huib, Tom van der Meer, en Sarah L. de Lange (2003). 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', *Acta Politica*, 38(1): pp. 23-49; Pellikaan, Huib, Sarah L. de Lange en Tom van der Meer (2007). 'Fortuyn's Legacy: Party System Change in the Netherlands', *Comparative European Politics*, 5(3): pp. 282-302; Pellikaan, Huib, Sarah L. de Lange en Tom van der Meer (2017) 'The Center Does not Hold: Coalition Politics and Party System Change in the Netherlands 2002-2012', *Government and Opposition* DOI: <https://doi.org/10.1017/gov.2016.20> [te verschijnen].
 - 8 Van Heerden, Sjoerdje, Sarah L. de Lange, Wouter van der Brug en Meindert Fennema (2014). 'The Immigration and Integration Debate in the Netherlands: Discursive and Programmatic Reactions to the Rise of Anti-Immigration Parties', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40 (1): pp. 119-13.
 - 9 Pellikaan, Huib, Sarah L. de Lange en Tom van der Meer (2017) 'The Center Does not Hold: Coalition Politics and Party System Change in the Netherlands 2002-2012', *Government and Opposition* DOI: <https://doi.org/10.1017/gov.2016.20> [te verschijnen].
 - 10 Oosterwaal, Annemarije en René Torenvlied (2010). 'Politics Divided from Society? Three Explanations for Trends in Societal and Political Polarisation in the Netherlands', *West European Politics*, 33(2): pp. 258-279.
 - 11 Castanho Silva, Bruno (2017) 'Populist Radical Right Parties and Mass Polarization in The Netherlands', *European Political Science Review* doi:10.1017/S1755773917000066 [te verschijnen].
 - 12 Resultaten van een representatieve steekproef onder 8000 Nederlanders, gehouden in de context van het ORA project Sub-national context and radical right support in Europe (SCoRE).
 - 13 Wouter van der Burg (2004) 'Zwevende of Geemancipeerde Kiezers?' in *Jaarboek DNPP 2002*. Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, pp. 230-251.
 - 14 Mudde, Cas (2004). 'The Populist Zeitgeist'. *Government and Opposition*, 39(4): pp. 541-563.
 - 15 Resultaten van een representatieve steekproef onder 8000 Nederlanders, gehouden in de context van het ORA project Sub-national context and radical right support in Europe (SCoRE).
 - 16 nos.nl/artikel/2163482-waarom-stemden-mensen-wat-zestemden.html.

De PvdA en de verkiezingen van 2017

Het lijkt alsof de kiezer eindelijk geëmancipeerd is. De opkomst bij verkiezingen is hoog, de zetels wisselen snel en het aantal partijen neemt toe. Maar besturen wordt ingewikkelder, want lang niet elke club is ertoe bereid of in staat en op regeren volgt straf. Jammer van de partijfolklore, maar voor stabiliteit is politieke hergroepering nodig.

KEES AARTS

.....
 Decaan van de Faculteit Gedrags- en Maatschappijwetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen en lid van het curatorium van de Wiardi Beckman Stichting

Er is inmiddels al erg veel gezegd en geschreven over de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Ze trokken internationaal ongekend veel aandacht als eerste belangrijke toets van de populariteit van populistische politiek na Groot-Brittannië (Brexit) en de Verenigde Staten (verkiezing Trump) en voor de presidentsverkiezingen in Frankrijk en de Bonds-dagverkiezingen in Duitsland later in 2017.

De uitslag is aanvankelijk met opluchting ontvangen: Geert Wilders' PVV werd niet de grootste partij. Maar achter deze opluchting gaan ook paradoxen schuil. De PVV werd niet de grootste partij maar won wel zetels. De VVD 'won' de verkiezingen door acht zetels te verliezen. *Collateral damage* was er eveneens. De steun voor de PvdA, een van de grote traditionele bestuurderspartijen van het land, is op ongekende wijze verschrompeld.

In beschouwingen over het debacle van de PvdA zijn verklaringen tot nu toe vooral gezocht in factoren die speciaal voor de PvdA

golden of gelden. Voorbeelden zijn: de volgens velen overhaaste coalitievorming met de VVD in 2012, het gebrek aan zichtbaarheid als kleinste coalitiepartner, de toegeschreven verantwoordelijkheid voor een streng crisisbeleid en voor alles wat er niet goed ging en gaat rond immigratie en integratie, verkeerde keuze van campagne-issues, een ziellose 'lijsttrekkersstrijd' tussen Diederik Samsom en Lodewijk Asscher.

Al deze verklaringen zullen ten minste voor een deel wel kloppen. Bovendien bieden sommige ook zeker nuttige aanknopingspunten om bij de volgende verkiezingen misschien een beter resultaat te boeken. Dit laatste is essentieel voor de toekomst van de PvdA, en het is dus van groot belang dat lering wordt getrokken uit de campagne en de afgelopen regeerperiode.

Deze bijdrage heeft echter een ander doel, en dat is: duidelijk maken dat de verkiezingsnederlaag van de PvdA niet onverwacht was,

Kees Aarts *De PvdA en de verkiezingen van 2017*

evenmin voorspelbaar was, maar past in ontwikkelingen in het Nederlandse electorale systeem die al decennia gaande zijn. Tegen de achtergrond van langetermijntwikkelingen blijkt het verkiezingsresultaat van 2017 alerminst verrassend te zijn. Het past in de ontwikkeling van het politieke systeem in de afgelopen halve eeuw. Dit roept natuurlijk de vraag op wat deze bevinding te zeggen heeft over toekomstige verkiezingen, en over het lot van de PvdA daarin.

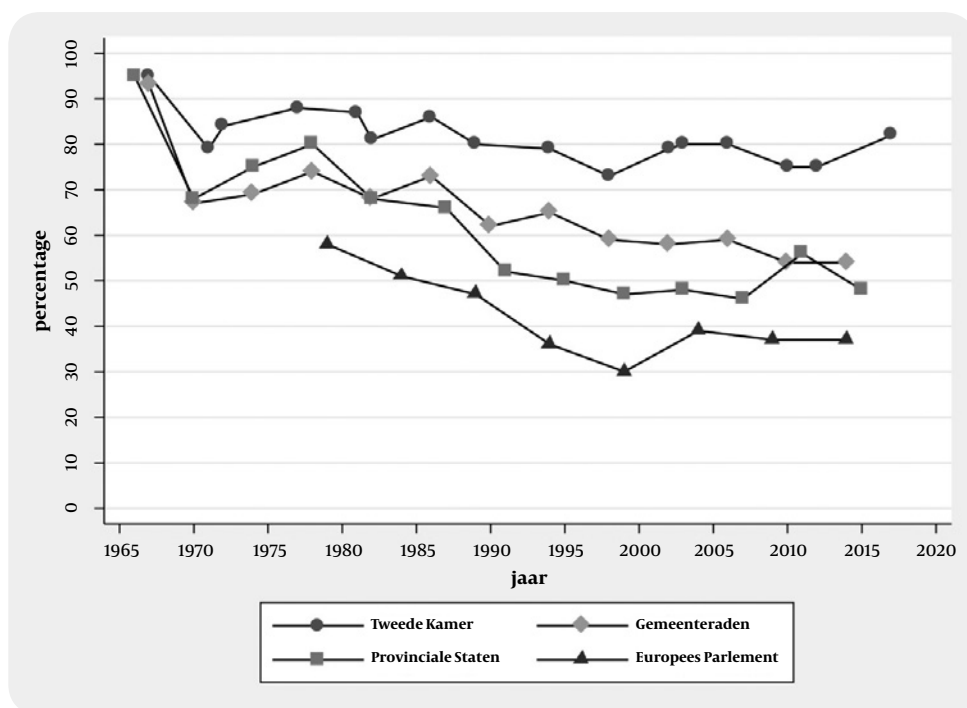
Politieke betrokkenheid neemt eerder toe dan af

Een van de opvallende kenmerken van de Nederlandse verkiezingsuitslag in 2017 was de hoge opkomst. Met 81,9% was deze zelfs het hoogst in dertig jaar: we moeten terug naar

1986 om een hogere opkomst te vinden (85,8%). Opkomst wordt vaak gezien als een teken van politieke betrokkenheid. Mensen met belangstelling voor en kennis van politiek stemmen, terwijl cynische burgers en degenen die weinig vertrouwen hebben in democratie vaker thuisblijven. Andersom kan een hoge opkomst worden opgevat als een aanwijzing dat belangstelling voor politiek en vertrouwen in democratie aanwezig zijn.

Al tientallen jaren wordt betoogd dat de opkomst bij verkiezingen in veel Westerse democratieën zeker over langere tijd gemeten een dalende tendens laat zien. Deze dalende tendens wordt bovendien vaak beschouwd als een onvermijdelijk gevolg van maatschappelijke ontwikkelingen. Meestal zijn deze verwachtingen gebaseerd op onderzoek in de Verenigde Staten¹, maar blijken ze bij nadere

Figuur 1 *Opkomst bij verkiezingen (1966-2017)*

Kees Aarts *De PvdA en de verkiezingen van 2017*

beschouwing niet goed over te planten naar Europa.² Nog maar twintig jaar geleden werd de dalende opkomst in Nederland beschouwd als een serieus probleem voor het vertrouwen in de politiek en werd hier en daar de herinvoering van de opkomstplicht bepleit.³

Dezelfde opkomstplicht, die we tot 1970 kenden, maakt een vergelijking met eerdere decennia lastig. Na het afschaffen van de opkomstplicht is de opkomst bij alle soorten algemene verkiezingen wel gedaald, maar de dalende trend is rond de eeuwwisseling tot stilstand gekomen en in sommige gevallen, zoals bij de Tweede Kamerverkiezingen, zelfs gekeerd. Niet alleen is de neergaande trend in Nederland zelf gestopt, ook in internationaal opzicht behoorde en behoort Nederland altijd al tot de landen met een relatief hoge opkomst. Alleen in landen die nog steeds een vorm van stem- of opkomstplicht hebben, zoals België, is de opkomst duidelijk hoger dan in Nederland.

Als we kijken naar de opkomst, is de politieke betrokkenheid in Nederland in 2017 dus hoog, zowel in historisch als in internationaal vergelijkend perspectief. Er zijn meer aanwijzingen dat er geen sprake is van een toenemende afstand tussen burger en politiek. De belangstelling voor politiek is in Nederland onverminderd groot; het vertrouwen in het democratisch stelsel eveneens.⁴

Wel is het zo dat tegenwoordig aanzienlijk minder mensen lid zijn van een politieke partij, en dat als gevolg daarvan sommige functies van politieke partijen – de articulatie van maatschappelijke belangen, de politieke socialisering van burgers – onder druk komen te staan.⁵

Fragmentatie van het partijstelsel

De meest belangwekkende ontwikkelingen in de Nederlandse electorale democratie zijn dan ook misschien niet te vinden bij de kiezers, maar eerder bij het partijstelsel. Partijstelsels – het geheel van politieke partijen in een land,

en hun onderlinge krachtsverhoudingen – laten een bepaalde balans zien tussen stabiliteit en vernieuwing. Stabiliteit, omdat politieke ideologieën niet van de ene op de andere dag veranderen en omdat de meeste partijen solide staande organisaties hebben. Vernieuwing, omdat zich nieuwe politieke problemen kunnen voordoen die door bestaande partijen niet goed worden opgepakt of doordat oudere politieke ideologieën minder relevant worden gevonden.

Deze balans is in Nederland de laatste decennia doorgeslagen naar vernieuwing op vernieuwing, met als netto-effect fragmentatie van het partijstelsel. Dit kan worden getoond aan de hand van het aantal politieke partijen in de Tweede Kamer. Nederland heeft een van de meest proportionele kiesstelsels ter wereld, en daardoor maakt het niet zo veel uit of gekeken wordt naar de percentages van de uitgebrachte stemmen of naar het aandeel van de Kamerzetels dat de partijen hebben behaald. In veel andere landen is de proportionaliteit tussen stemmen en zetels veel lager dan in Nederland. In het navolgende wordt uitgegaan van de zetels in de Tweede Kamer.

In plaats van het ruwe aantal fracties in de Tweede Kamer, gebruiken we hier het effectieve aantal partijen: een maat waarin behalve het ruwe aantal, ook de grootte van de fracties wordt meegewogen.⁶ Wanneer bijvoorbeeld twee partijen samen 90% van de zetels hebben en vijf andere samen 10%, levert deze maat een lager 'effectief aantal partijen' op dan wanneer zeven partijen ongeveer even groot zijn. Figuur 2 laat de ontwikkeling van dit effectieve aantal partijen in Nederland sinds 1959 zien.⁷

Het effectieve aantal partijen in de Tweede Kamer is na een stijging en een eerste piek begin jaren zeventig tijdelijk weer gedaald, onder meer door de vorming van CDA, GroenLinks en later ChristenUnie. Maar sinds de jaren negentig is de trend in het effectieve aantal partijen duidelijk stijgend. De waarde in 2017 is 8,13, wat in lekentaal betekent dat er

Kees Aarts *De PvdA en de verkiezingen van 2017*

geen grote partijen meer zijn. Het is niet alleen in historisch opzicht voor Nederland, maar ook in internationaal opzicht een bijzonder hoge waarde. In Europa zijn vergelijkbare waarden voor het effectief aantal partijen eigenlijk alleen te vinden in België, maar daar gaat het om twee naast elkaar bestaande partijstelsels (Vlaanderen en Wallonië) die aan dezelfde nationale verkiezingen meedoen. In de rest van de wereld zijn zulke hoge waarden als in Nederland alleen, en slechts soms, te vinden in sommige Latijns-Amerikaanse landen en in Israël.⁸

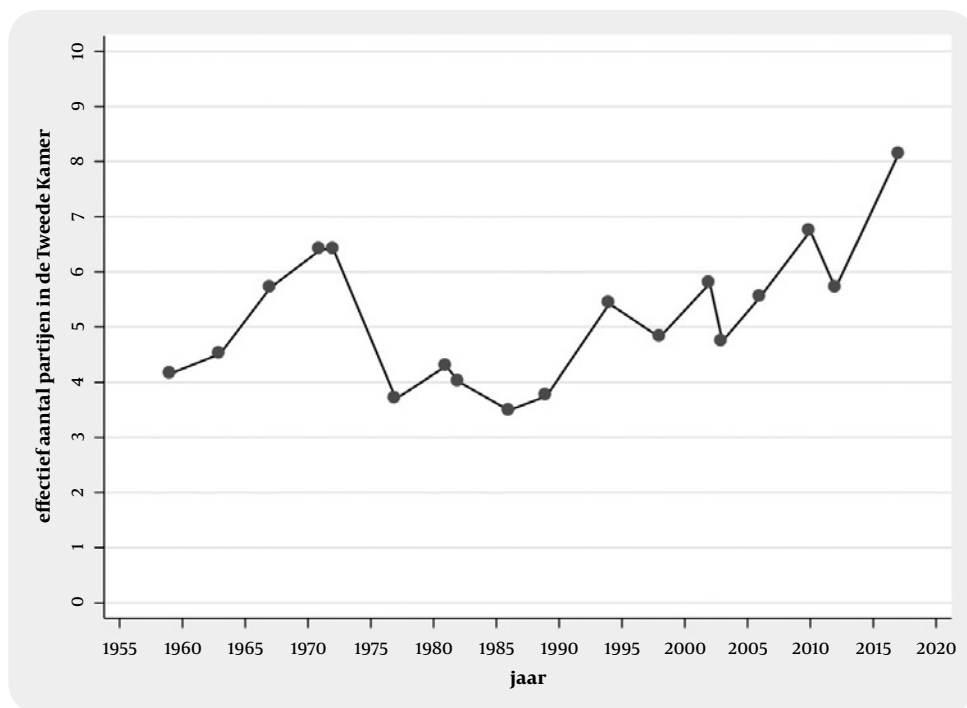
Een groot aantal partijen in de Tweede Kamer komt enerzijds ten goede aan de vertegenwoordiging van verschillende politieke stromingen. Aan de andere kant maakt een groot aantal partijen het lastig om een stabiele

regeringscoalitie te vormen, aangezien er met veel opvattingen rekening moet worden gehouden en de partijen niet alleen belang hebben bij coalitievorming maar ook bij het behouden van het eigen profiel. De samenstelling van de regeringscoalitie is pas (lang) na de verkiezingen duidelijk, waardoor kiezers voor verrassingen kunnen komen te staan als hun partij opeens een bondgenootschap blijkt aan te gaan.

Volatiliteit van de kiezers

Mede door de fragmentatie van het Nederlandse partijstelsel wordt het stemgedrag bij Tweede Kamerverkiezingen gekenmerkt door volatiliteit. Met volatiliteit wordt het (netto) aantal zetelwisselingen bedoeld dat in de

Figuur 2 Effectief aantal partijen in Tweede Kamer (1959-2017)

Kees Aarts *De PvdA en de verkiezingen van 2017*

Tweede Kamer bij elke verkiezing plaatsvindt. Een zetel die van de ene partij afgaat en er bij een andere bijkomt, telt als een wisseling. In figuur 3 is de electorale volatiliteit weergegeven voor de verkiezingen sinds 1959.

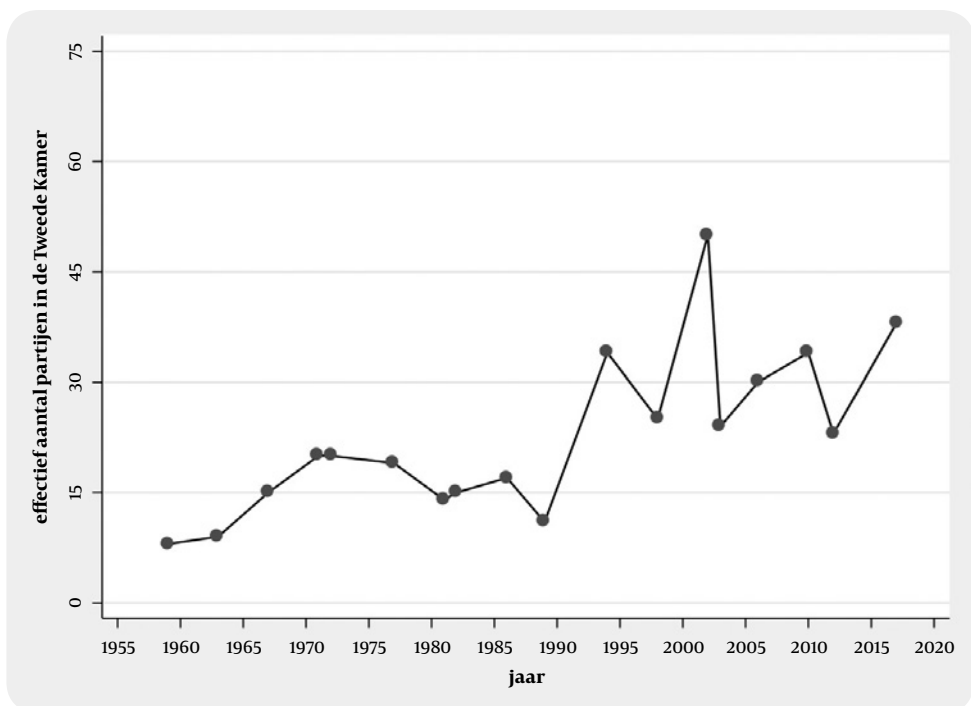
Deze cijfers zijn inmiddels wel bekend: Nederland geldt sinds begin jaren negentig als een democratie met een bijzonder hoge volatiliteit.⁹ Dit komt door de combinatie van een groot aantal partijen, waaronder regelmatig nieuwe, die zetels behalen in de Tweede Kamer, met een sterk afgenomen kiezerstrouw aan de partij.

Figuur 2 plaatst de politieke vernieuwing in de roemruchte jaren zestig in perspectief. De opkomst van Boerenpartij en D'66 en de afkalving van KVP en PvdA resulteren in een bescheiden molshoop in de grafiek. In 1994 leidt

daarentegen het tot dan toe ongekende verlies van CDA (-20 zetels) en PvdA (-14) een reeks pieken in. De verkiezingen van 2002 (opkomst LPF, verlies PvdA en VVD) gelden nog steeds als de meest volatiele in de Nederlandse geschiedenis (en staan ook internationaal erg hoog). De verkiezingen van 2017 hebben nu op de ranglijst van volatiliteit, na 2002, een duidelijke tweede plaats.

Is er uitzicht op dat deze volatiliteit in de nabije toekomst zal afnemen? Dit is niet het geval zolang het partijstelsel zo gefragmenteerd blijft als het nu is. Voor kiezers die geen langdurige en stabiele binding met politieke partijen meer hebben, zijn de stappen van PvdA naar SP of PVV, van GroenLinks naar D66, van CDA naar CU, van VVD naar PVV of D66, of andersom, heel erg klein geworden.

Figuur 3 Volatiliteit bij Tweede Kamerverkiezingen

Kees Aarts *De PvdA en de verkiezingen van 2017*

Uiteenlopende interpretaties van de trends

De stijging van het effectieve aantal partijen en de toename van de volatiliteit van de verkiezingsuitslagen kunnen, gekoppeld aan een relatief hoge opkomst, in principe optimistisch en pessimistisch worden geïnterpreteerd. Een optimistische interpretatie is dat het keuzeaanbod van partijen groot is, wat goed is voor de representatiefunctie die verkiezingen hebben. Bovendien zijn de Nederlandse kiezers blijkbaar echt gaan kiezen, in plaats van de partij trouw te blijven waar ze volgens hun sociale achtergrond bij

Niets wijst erop dat de kiezers in de loop der tijd ontevredener zijn geworden over de werking van onze democratie

horen. Met andere woorden: deze ontwikkelingen passen bij een volwassen democratie. Hieraan kan worden toegevoegd dat er – in tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd – in ieder geval geen aanwijzingen zijn dat de kiezers in de loop der tijd ontevredener zijn geworden over de werking van onze democratie (wat niet betekent dat iedereen tevreden is: er is altijd ten minste een kwart van de Nederlanders *niet* tevreden met de werking van de democratie).¹⁰

In deze optimistische interpretatie geven verkiezingen in Nederland aan de burgers dus maximale mogelijkheden om hun voorkeur uit te drukken in een stem, gebruiken de burgers die mogelijkheden ook naar believen, en zijn ze ook nog betrokken bij en in het algemeen tevreden over het systeem.

In deze interpretatie zit ongetwijfeld een kern van waarheid, maar het verhaal is daarmee nog lang niet compleet. Er is ook een veel pessimistischere interpretatie mogelijk. Waarop duidt de toename van het effectieve aantal partijen en van de volatiliteit? De traditionele regeringspartijen CDA, VVD, PvdA en D66, die nog steeds het leeuwendeel van de Nederlandse bestuurlijke klasse leveren, zijn door afname van ledental en veranderingen in hun sociale functie van binnenuit uitgehold. Ze behalen wisselende electorale resultaten, dus ook soms goede, maar hun harde kern van trouwe aanhangers is nog maar klein. Het lot van de PvdA verdient hierbij speciale aandacht. De PvdA maakte bijvoorbeeld ook al in 2006 een enorme duikeling, al was dat vooral een duikeling ten opzichte van de peilingen – maar de uitslag van 2017 laat zien dat de ‘vaste aanhang’ van deze partij nu wel heel erg klein is. Het CDA is eerder door een diep dal gegaan, en D66 en VVD in verschillende perioden eveneens.

Tegenover deze partijen, die wisselende resultaten behalen, staan oudere en nieuwere uitdagers. De bekende oudere uitdagers komen vooral van links (SP, GroenLinks) en deze partijen hebben geoliede organisaties. Aan de rechterkant is nu al ruim tien jaar de PVV actief, die in veel opzichten niets van een traditionele politieke partij heeft. De PVV heeft laten zien een belangrijke uitlaatklep te zijn voor onvrede met maatschappij en politiek, maar neemt tot nu toe geen plaats in het bestuurlijke landschap in. De verschillende andere, deels nieuwe uitdagers (Partij voor de Dieren, DENK, 50Plus, Forum voor Democratie) hebben samen een behoorlijk aantal zetels gehaald maar elk afzonderlijk hebben ze weinig in de melk te brokkelen, en de meesten zijn nog hard bezig om een organisatie op te bouwen.

Per saldo is het Nederlandse partijstelsel ernstig verzwakt en verbrokken en er zijn geen tekenen dat dit snel zal veranderen. Tegelijk zijn de politieke partijen nog onverminderd sleutelspelers in het bestuur van het land. Ze mogen dan zijn uitgehold, aan de

Kees Aarts *De PvdA en de verkiezingen van 2017*

buitenkant zien de partijen er nog best wel goed uit. Maar nieuwe, duurzame vormen van verbinding tussen kiezers en partijen zijn niet in zicht en hierdoor zal de instabiliteit van de samenstelling van de Tweede Kamer voortduren. Misschien behaalt de PvdA de volgende keer weer 30 of 40 zetels, het kan zomaar, en die kunnen enkele jaren later weer grotendeels verloren gaan.

Nieuwe verbindingen tussen kiezers en partijen zijn niet uit te sluiten. Het is hiermee een beetje zoals met de opkomst bij verkiezingen: het wegvallen van oude verbindingen zonder dat daar iets nieuws voor in de plaats komt is geen natuurverschijnsel en dus beïnvloedbaar door handelen. In de Nederlandse praktijk tot nu toe hebben nieuwe verbindingen, met enkele belangrijke uitzonderingen (CDA, GroenLinks, CU), toch vooral geresulteerd in meer partijen, niet in de revitalisering van oude partijen. Zowel VVD als PvdA bewegen zich inmiddels in een politieke ruimte waarin SP, PVV, GroenLinks, Forum voor Democratie, Partij voor de Dieren, 50Plus, DENK, nooit ver weg zijn – en waar als gevolg van het kiessysteem de deur voor nieuwkomers altijd wijd open staat.

Risky business?

Dit is nog niet alles over de pessimistische interpretatie. Optimisten leggen, zoals gezegd, veel nadruk op de representatiefunctie van verkiezingen. Maar representatie is, hoewel een essentiële, slechts een van de functies van verkiezingen. Een andere hoofdfunctie van verkiezingen in een democratie is dat zij het afleggen van verantwoording door de vertrekende regering mogelijk maken. Waar representatie vooral gaat over de toekomst, gaat verantwoording afleggen allereerst over het verleden: wat vinden kiezers van het gevoerde beleid van de zittende regering? Deze verantwoordingsfunctie kan werken als kiezers zich bij hun stemkeuze (mede) uitspreken over het gevoerde regeringsbeleid, en als die stemkeu-

ze consequenties heeft voor de samenstelling van de volgende regering.

Nu is dit in Nederland, als coalitieland, altijd al lastig geweest. 'De regering' wordt altijd gedragen door twee of meer partijen, en hoe weet een kiezer wie waarvoor verantwoordelijk was? Bovendien kunnen partijen ook na een electorale afstraffing toetreden tot de volgende coalitie, daarvan zijn voorbeelden te over.

De verantwoordingsfunctie lijkt in Nederland de laatste tijd echter nog slechter te werken dan gezien het kies- en partijstelsel van oudsher al het geval was. Verantwoording afleggen houdt in dat de regeringspartijen rekenschap geven van hun beleid en daarvoor

Regeren is niet langer een 'risky business' maar eerder een 'losing game'

worden beloofd of gestraft. Maar regeringspartijen worden in Nederland per saldo vrijwel nooit meer beloofd, alleen nog maar gestraft. In figuur 4 is te zien welk percentage de regeringspartijen tezamen sinds 1959 hebben gewonnen of verloren ten opzichte van de vorige verkiezing.¹¹ Dit percentage verhult natuurlijk winst en verlies van de afzonderlijke partijen binnen de regering, die soms sterk uiteenlopen, maar het algemene beeld is niettemin duidelijk. Met uitzondering van 1977 en 1998 zijn in alle verkiezingsjaren de regeringspartijen tezamen afgestraft. De electorale verliezen na het regeren zijn bovendien steeds groter geworden, waarbij 2017 weer de kroon spant.

Regeren is kortom niet langer een 'risky business' maar eerder een 'losing game'. Het is overigens interessant om na te gaan welke partijen bij alle hoogte- en dieptepunten in figuur 4 in de regering zaten. Het is duidelijk dat de PvdA daar in ieder geval bij hoort. Een specu-

Kees Aarts *De PvdA en de verkiezingen van 2017*

latie die hieruit volgt, is dat vooral regeringsdeelname van de PvdA verwachtingen wekt, die soms wel maar vaker niet worden ingelost.

Nederlandse verkiezingen vervullen, kortom, op het eerste gezicht hun representatiefunctie heel behoorlijk. Ook de tevredenheid van de burgers met het systeem wijst niet op acute problemen. Tegelijkertijd is het partijstelsel geërodeerd en kunnen volatiliteit gecombineerd met vierjaarlijkse rituele afstraffingen leiden tot een gebrekkige politieke sturing van het beleid.

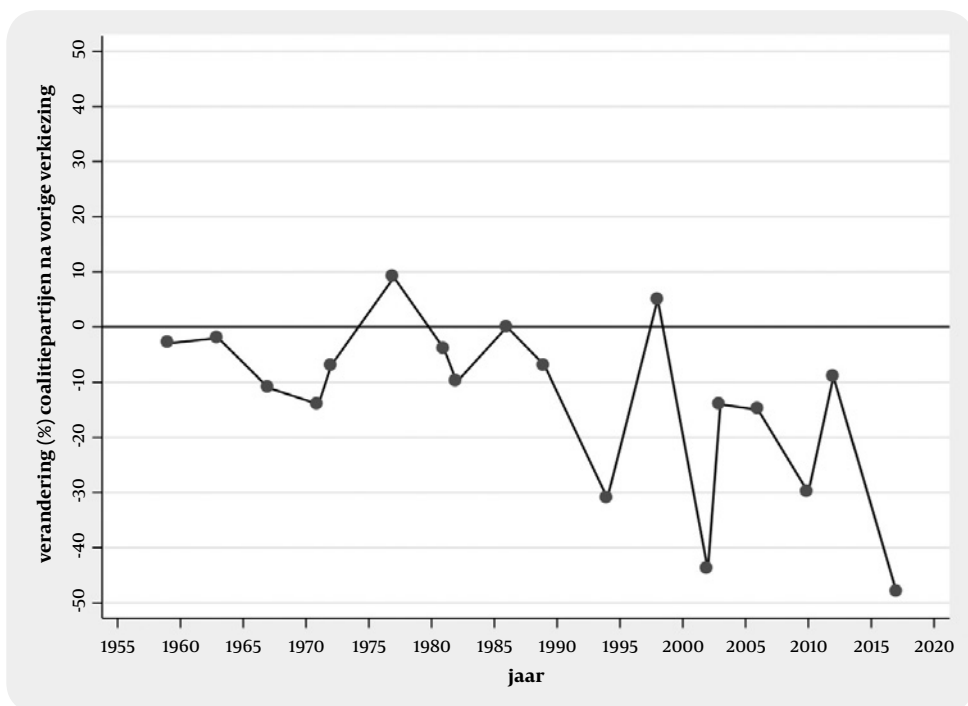
Toekomst

Over de toekomst van de PvdA is na 15 maart een stroom publicaties gerezen waaraan voorlopig geen einde lijkt te komen. Heel veel van

deze publicaties richten zich op de vermeende specifieke electorale problemen van de PvdA, en beperken zich vaak ook tot de recente regeerperiode. In het bovenstaande is betoogd dat een langetermijnperspectief, waarin ook aandacht is voor de andere partijen in het Nederlandse politieke systeem, tot meer inzicht in de achtergrond van deze tot nu toe ongekende afstraffing kan leiden.¹²

Als de pessimistische interpretatie van de trends in Nederlandse verkiezingsuitslagen die hierboven is uiteengezet ook maar half waar is, doet zich nog steeds de vraag voor of en hoe het beter kan. Deze vraag moet worden gesteld, maar beantwoorden is moeilijk. Het gaat hier om veel meer dan ontwikkelingen rond de PvdA - het gaat om de ontwikkeling van het Nederlandse politieke systeem.¹³

Figuur 4 Veranderingen in zetels voor coalitiepartijen, 1959-2017

Kees Aarts *De PvdA en de verkiezingen van 2017*

In Nederland zijn al heel lang (zeker sinds begin jaren zestig, misschien wel sinds einde negentiende eeuw) oplossingen voor het (vermeende) disfunctioneren van de electorale democratie gezocht in hervormingen van de systemen. Maar op enkele kleinere uitzonderingen na, zijn zulke hervormingen steeds weer vastgelopen in de onwil of onmacht van de bestaande partijen om hun eigen biotoop op de schop te nemen. Het zou ook een daad van Münchhausense proporties zijn.

Als systeemhervormingen onvoldoende steun krijgen, liggen hervormingen in deelsystemen voor de hand. Het partijstelsel is zo'n deelsysteem. Hervormingen hier kunnen worden bereikt door vergaande samenwerking tussen groepen partijen. Hierdoor kan worden bereikt dat (1) op korte termijn de fragmentatie van het partijlandschap afneemt, (2) de keuzen voor de kiezer scherper worden, en (3) de verantwoordingsfunctie bij verkiezingen beter gaat werken. Uiteraard zal

hierbij nationale folklore verloren gaan, maar dat lijkt nodig om op iets langere termijn brede, en machtige, politieke bewegingen te hebben. Natuurlijk komt hervorming van het partijstelsel evengoed als systeemhervorming neer op jezelf aan je haren uit het moeras trekken. Maar er zijn min of meer succesvolle voorbeelden van te geven: we noemden eerder CDA, GroenLinks, ChristenUnie. Samen optrekken met verwante partijen lijkt op dit moment misschien niet de gemakkelijkste, maar wel de meestbelovende route.

Als ook hervormingen in het deelsysteem van politieke partijen niet van de grond komen, zullen de geschetste trends zich nog een tijdje voortzetten. Dan kan in 2021 of eerder zomaar het Forum voor Democratie, of DENK, een geweldig verkiezingsresultaat neerzetten. De benodigde onvrede is er, en de uitlaatkleppen zijn er eveneens. Om de trends te breken moet het speelveld er anders uit komen te zien.

Noten

- 1 Onder meer: Martin P. Wattenberg (2000), 'The decline of party mobilization', in R.J. Dalton & M.P. Wattenberg (eds.) *Parties without partisans: Political change in advanced industrial democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- 2 Kees Aarts & Bernhard Wesels (2005), 'Electoral turnout', in J. Thomassen (ed.) *The European voter: A comparative study of modern democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- 3 Jan Marijnissen in *NRC Handelsblad*, 5 maart 1999; zie ook Arend Lijphart (1997) 'Unequal participation: Democracy's unresolved dilemma' *American Political Science Review* 91: pp. 1-14.
- 4 Jacques Thomassen, Carolien van Ham & Rudy Andeweg (2014) *De wankele democratie: Heeft de democratie haar beste tijd gehad?* Amsterdam: Prometheus – Bert Bakker.
- 5 Ann-Kristin Kölln (2014) *Party decline and response: The effects of membership decline on party organisations in Western Europe, 1960-2010*. Proefschrift, Universiteit Twente.
- 6 De formule is: , waarin s_p de proportie van het totaal aantal zetels van partij p is. De cijfers zijn ontleend aan Michael Gallagher (zie www.tcd.ie/Political_Science/staff/michael_gallagher/ElSystems/index.php), aangevuld met eigen berekening voor 2017.
- 7 De berekening is steeds gemaakt direct na de verkiezingen. Hierdoor zijn tussentijdse afsplitsingen van fracties niet verwerkt in de grafiek.
- 8 Zie de database van Michael Gallagher, noot 6.
- 9 Peter Mair (2008) 'Electoral volatility and the Dutch party system: A comparative perspective' *Acta Politica* 43: pp. 235-253.
- 10 Jacques Thomassen, Carolien van Ham & Rudy Andeweg (2014), a.w.
- 11 In sommige verkiezingsjaren is de vergelijkingsbasis voor discussie vatbaar. In 1967 is de vergelijking gemaakt voor de partijen die deelnamen aan het kabinet-Cals. In 1977 is het resultaat voor CDA vergeleken met de resultaten voor KVP, ARP en CHU in 1972.
- 12 Voor een beter inzicht moeten de hier gepresenteerde trends worden aangevuld met analyses op het niveau van de kiezer. Daardoor kan ook een

Kees Aarts *De PvdA en de verkiezingen van 2017*

onderscheid worden gemaakt tussen korte- en langetermijnfactoren die het kiezersgedrag beïnvloeden, en tussen de effecten voor afzonderlijke partijen.

13 In dit licht is het erg opvallend hoe veel publicaties van de laatste maanden er juist geen enkele moeite mee lijken te hebben om meteen remedies voor te schrijven, liefst in de

gebiedende wijs. Zie bijvoorbeeld *Socialisme & Democratie* 74:1 (2017) en het rapport van Paul Depla, *Op de toekomst* (2017).

Linkse samenwerking of het festival van de gemiste kansen

In de opvattingen van linkse stemmers zit meer dan genoeg overlap om nog eens na te denken over samenwerking. Maar het ziet er niet rooskleurig uit.

MATTHIJS ROODUIJN

Politiek socioloog aan de Universiteit Utrecht

Een kleine twee jaar geleden organiseerden de Wiardi Beckman Stichting en Bureau de Helling een bijeenkomst over de toekomst van links. Een van de belangrijkste aanleidingen voor het organiseren van dit symposium was de dramatische stand in de peilingen op dat moment. Gezamenlijk zouden PvdA, SP en GroenLinks nog slechts zo'n 45 zetels in de wacht weten te slepen. Ter vergelijking: bij de laatste verkiezingen in 2012 waren dat er nog 57. En in 2006 maar liefst 65. Oftewel, de nood was hoog. Maar tijdens die bijeenkomst kwamen de clubs niet echt dicht bij elkaar. Het was een gemiste kans.

De inzet was toen: hoe zou links het tij kunnen keren? Is er ruimte voor samenwerking? En wat wil de linkse kiezer eigenlijk? Laten we, nu de peilers meer gelijk kregen dan gesuggereerd en links inderdaad gezamenlijk een nederlaag van jewelste leed, nog eens met die laatste vraag beginnen. Linkse kiezers verschillen duidelijk van andere kiezers. Met name als het gaat om hun opvattingen over sociaaleconomische ongelijkheid. Uit het Nationaal Kiezersonderzoek uit 2012 blijkt bijvoorbeeld dat kiezers van PvdA, SP en GroenLinks het thema ongelijkheid allemaal

erg belangrijk vinden, en van mening zijn dat ongelijkheid zou moeten worden teruggedrongen door meer sociaaleconomische herverdeling, meer sociale zekerheid en meer investeringen in onderwijs.

Hoewel linkse kiezers hun zorgen over ongelijkheid dus met elkaar delen, zijn er ook thema's waarop linkse kiezers het onderling sterk met elkaar oneens zijn. Twee voorbeelden: democratische vernieuwing en Europese eenwording. SP-kiezers zijn, veel meer dan mensen die op GroenLinks of de PvdA stemmen, voor meer directe democratie. Kiezers van GroenLinks staan weer, veel meer dan SP- en PvdA-kiezers, positief tegenover Europese eenwording. Met betrekking tot deze twee thema's onderscheidt links zich als geheel bovendien nauwelijks van andere partijen. Als het om de EU gaat, denken GroenLinks-kiezers vrijwel hetzelfde als D66-stemmers, terwijl PvdA-kiezers zich nauwelijks onderscheiden van mensen die op VVD- en CDA-stemmen.

Twee thema's die links ook splijten, maar die minder problematisch zijn, worden gevormd door immigratie en milieu. Kiezers van GroenLinks zijn veel sterker pro-immigratie en pro-duurzaamheid dan kiezers van de PvdA

Matthijs Rooduijn *Linkse samenwerking of het festival van de gemiste kansen*

en de SP. Het belangrijkste verschil met onderwerpen als Europese eenwording en directe democratie is dat de thema's immigratie en milieu nog altijd onderscheidend genoeg zijn voor het linkse electoraat in zijn geheel: hoewel PvdA- en SP-kiezers minder uitgesproken zijn dan GroenLinks-stemmers, verschillen zij nog altijd sterk van mensen die op bijvoorbeeld CDA, VVD of PVV stemmen. (Een uitzondering is hier D66, en misschien ook Denk en Artikel 1.) Als linkse partijen op deze thema's compromissen sluiten, zijn ze waarschijnlijk nog altijd onderscheidend genoeg voor de linkse kiezers.

Eigenlijk zijn er dus twee groepen linkse kiezers. Beide groepen maken zich zorgen over sociaaleconomische ongelijkheid en zijn voor grotere sociaaleconomische herverdeling, meer sociale zekerheid en meer geld voor onderwijs. Maar de ene groep houdt er meer nationalistische en eurosceptische houdingen op na, terwijl de andere groep wat meer kosmopolitisch, groen en pro-EU is. Een bindend Groot Links Verhaal zou zich dus vooral moeten richten op sociaaleconomische ongelijkheid, en eventueel duurzaamheid en immigratie. Onderwerpen als Europese integratie en democratische vernieuwing zouden de linkse partij- en echter beter links kunnen laten liggen.

Hoe staan de zaken er nu voor met betrekking tot het bindende Groot Linkse Verhaal? De SP benadrukte in haar verkiezingsprogramma *Nu wij* de (met name) sociaaleconomische verschillen tussen 'de elite' of 'de grootverdieners aan de top' en de gewone Nederlander of 'de rest van de bevolking'. De rode draad door het programma is een pleidooi voor het terugdringen van deze ongelijkheid door iedereen te laten meedoen ('meer zeggenschap' is een terugkerend thema). De nadruk ligt daarbij op het bieden van meer zekerheid (door middel van bijvoorbeeld een hoger minimumloon, betere zorg en meer belasting voor de rijkere).

GroenLinks benadrukte in *Tijd voor verandering* ook de toegenomen ongelijkheid. De oor-

zaak ervan wordt met name gelegd bij 'het economisme', en de oplossing wordt gezocht in een groenere economie en meer nadruk op samenwerking en onderling vertrouwen. In een opiniestuk in *NRC Handelsblad* pleitte GroenLinks-leider Jesse Klaver voor een 'radicaal links verhaal over het tegengaan van ongelijkheid en onzekerheid'.

Ook de PvdA schreef veelvuldig over ongelijkheid. Net als de SP benadrukte de partij in haar verkiezingsprogramma *Een verbonden samenleving* het belang van 'zekerheid', en net als GroenLinks heeft de partij het veel over 'vertrouwen'. Bovendien scherpte Lodewijk Asscher, nadat hij was verkozen tot lijsttrekker van de sociaal-democraten, het programma aan. Zo wil hij een belastingtoptarief van 60% voor inkomens boven de 150.000 euro. Er leek dus ruimte te zijn voor een Groot Links Verhaal over ongelijkheid en sociale zekerheid.

Ooit gingen de PvdA, D66 en de PPR de verkiezingen in met een gezamenlijk programma: *Keerpunt '72*. Het mooie van dit stembusakkoord was dat de partijen hiermee al vóór de verkiezingen duidelijk maakten dat ze met elkaar een regering wilden vormen. Op deze manier werden de coalitieonderhandelingen gedeeltelijk naar voren gehaald, en kregen kiezers daardoor een grotere invloed op de uiteindelijke regeringsvorming.

Er zijn het afgelopen jaar wel allerlei positieve geluiden in de richting van zo'n soort samenwerking te horen geweest. Femke Halsema toonde zich eerder al voorstander van een stembusakkoord met de PvdA. Ook Job Cohen hoopte herhaaldelijk hardop dat linkse partijen goed naar elkaar zouden gaan luisteren, en volgens Jeroen Dijsselbloem was 'de noodzaak tot samenwerking groter dan ooit'. En de PvdA-jongeren pleitten niet zo lang geleden ook voor een stembusakkoord met de SP en GroenLinks. Zelfs Jan Marijnissen, oud-leider van de SP - de partij die het meest terughoudend staat tegenover linkse samenwerking - heeft zich positief over een

Matthijs Rooduijn *Linkse samenwerking of het festival van de gemiste kansen*

stembusakkoord uitgelaten. Zo zei hij twee jaar geleden op BNR Nieuwsradio: 'Als progressieve partijen, welke dat ook zijn, vóór de verkiezingen aan tafel zouden gaan zitten, 25 tot 30 punten zouden afspreken die te realiseren zijn als ze met z'n allen een meerderheid halen, weet de kiezer tenminste ook voor de verkiezingen waar 'ie op stemt als er uiteindelijk een coalitie komt. Dat is veel eerlijker ten opzichte van de kiezer'. Voormalig PvdA-prominent Jan Pronk acht linkse samenwerking de enige voorwaarde waaronder hij nog op de PvdA kan stemmen, zo schreef hij onlangs op zijn eigen website.

Ook de partijleiders lieten zich positief uit. Jesse Klaver stelde tijdens de verkiezingen voor dat linkse partijen na de verkiezingen vasthouden aan een aantal niet-onderhandelbare principes – waaronder het verkleinen van de ongelijkheid, het vergroenen van de economie en het terugdringen van de marktwerking in de zorg. PvdA-leider Asscher nam het initiatief voor een progressief verbond over de arbeidsmarkt. Hij wilde dat de linkse partijen elkaar ook na de verkiezingen vasthouden op een aantal voorstellen die de zekerheid van mensen in loondienst en flexwerkers moeten vergroten. GroenLinks en SP reageerden positief op de inhoud van het door Asscher gepresenteerde puntenplan. Ook is er de klimaatwet – een initiatief van GroenLinks en de PvdA dat nu ook door onder andere de SP wordt ondersteund. En daarnaast heeft Asscher al aangegeven linkse en progressieve pacts te willen sluiten met betrekking tot de zorg (denk aan het afschaffen van het eigen risico en het terugdringen van de bureaucratie) en gelijke kansen voor kinderen op het gebied van onderwijs en armoedebestrijding.

Noch tijdens de voorbereidingen van de programma's, noch tijdens de campagnes was het onderwerp van een stembusakkoord ech-

ter bespreekbaar. Alweer een gemiste kans. Om niet een volgende kans te missen, zou het misschien beter zijn niet meer over eventuele fusies te spreken. Niet alle betrokken partijen lopen namelijk over van enthousiasme.

Het is ergens ook wel weer grappig dat de PvdA nu zo in de penarie zit

Zo heeft de SP er geen enkele behoefte aan zich bij de PvdA aan te sluiten als het gaat om de zorg. De partij heeft haar eigen initiatief – het Nationaal Zorgfonds – en vindt dat de sociaal-democraten zich dáárbij mogen aansluiten als ze zo nodig willen samenwerken. Men is het bepaald nog niet vergeten dat Samsom de SP in 2012 direct uitsloot van de formatie. En hoewel SP en GroenLinks zich in grote lijnen kunnen vinden in de arbeidsmarktplannen van Asscher, willen ze zich nergens op vastleggen. Het is ergens ook wel weer grappig dat de PvdA nu zo in de penarie zit.

De trage formatie is een nieuwe kans voor linkse samenwerking. GroenLinks doet niet meer mee aan een kabinet, de PvdA heeft bezworen niet mee te doen, de SP wil alleen maximaal over links. Die laatste optie, een kabinet met alle linkse partijen, zal de samenwerking natuurlijk drastisch versnellen. Maar ook wanneer een rechts minderheidskabinet aantreedt, zou het bepaald geen bizarre gedachte zijn dat de partijen toch weer hun hoofden bijeensteken. Mogelijk dat drie keer toch scheepsrecht is.

Neem de economie van de economen af

De PvdA heeft zich te lang koest gehouden over de economie. Hoezo zouden er geen alternatieven zijn? De sociaal-democratie heeft wel degelijk een eigen analyse, maar die moet steviger uitgedragen worden. Veel steviger – en tot die tijd maar even niet regeren.

MARIJKE LINTHORST

Redacteur S&D

Met het project ‘Van Waarde’ droeg de Wiardi Beckman Stichting bouwstenen aan voor een nieuwe sociaal-democratische politiek. Het was een mooi project waaruit naar voren kwam dat de oude idealen van de sociaal-democratie nog recht overeind staan: bestaanszekerheid, fatsoenlijk werk en onderlinge verbondenheid. De commissie-Melkert¹ heeft daar in 2013 met concrete voorstellen op voortgebouwd. De commissie is vooral in het nieuws gekomen met de voorgestelde ‘werkloosheidsnorm’: zoals Europese landen gehouden zijn aan een begrotingstekort van maximaal 3%, zo zou dat ook moeten gelden voor de werkloosheid (maximaal 5%). Maar er stonden veel meer voorstellen in het rapport. Ze hadden één ding gemeen: de economie en de samenleving weer in te richten ten dienste van de mensen en niet ten dienste van particuliere beleggers en financiële instellingen.

Het is opmerkelijk dat in de jaren dat de PvdA daarna nog onderdeel van de regering uitmaakte daar weinig van heeft doorgeklonken. Lodewijk Asscher heeft een aantal pogin-

gen ondernomen. Hij heeft de oneerlijke concurrentie met werknemers uit met name de Oost-Europese landen aangekaart en geprobeerd om tijdelijke contracten aan banden te leggen en zo meer bestaanszekerheid te creëren. (Dat laatste is jammerlijk mislukt.) Maar voor het overige stonden de sociaal-democratische idealen niet bepaald in de schijnwerpers.

In *Tegenwicht* een van de publicaties van ‘Van Waarde’, stellen verschillende auteurs² dat de financiële globalisering, of financialisering van de economie, een belangrijke factor is bij de crises die zich de afgelopen jaren hebben voorgedaan. En dan vooral de ontwikkeling van kapitaal als investeringsmiddel naar kapitaal als flitskapitaal, gericht op het behalen van snelle en hoge rendementen. Tot halverwege de jaren zeventig van de vorige eeuw was de financiële markt een hulpmiddel om de economie soepel te laten draaien. Kapitaal werd gebruikt voor investeringen die op hun beurt leidden tot een grotere productiviteit en daarmee hogere winsten, waarna de cyclus opnieuw begon. Sinds die tijd is de financiële

Marijke Linthorst *Neem de economie van de economen af*

markt steeds verder losgezongen van de reële economie.

Onder Rutte I is dit proces verder gegaan. Dat de VVD hiervoor koos is niet verrassend. Deze partij gelooft onvoorwaardelijk in de heilzame werking van de markt. Maar ook onze eigen minister van Financiën heeft geen, of in ieder geval onvoldoende, tegenwicht geboden. Belastingontwikkelingsconstructies werden onder zijn verantwoordelijkheid niet afgeschaft. Aan rulings, 'op maat gemaakte' belastingafspraken die buitenlandse bedrijven met de fiscus kunnen sluiten, is niet getornd. Sterker, onlangs bleek de Nederlandse Staat soms zelfs een financiële bijdrage te leveren aan bedrijven om een belastingstudie te laten uitvoeren. Dijsselbloem werkte mee aan de goedkeuring van ondoorzichtige financiële producten (coco's). En als voorzitter van de Eurogroep heeft hij weinig moeite gedaan om de Griekse bevolking enige lucht te geven. (De werkloosheid onder de jeugd bedroeg in Griekenland in 2016 47.2%, 's winters sluiten sommige basisscholen (!) de deuren omdat zij de brandstofkosten niet kunnen betalen en in Athene gaat een groot aantal kinderen door de week naar een charitatieve 24-uursopvang omdat zij daar tenminste een maaltijd krijgen.) Verrassend genoeg zijn de financiële instellingen, die toch een belangrijke rol bij het ontstaan van de crisis hebben gespeeld, in hoge mate ongemoeid gelaten. Het is een wereld van verschil met de voorstellen van de Commissie Melkert en Van Waarde.

De afgelopen jaren heeft het neoliberale denken in de PvdA aan invloed gewonnen. Volgens het neoliberalisme brengt globalisering vooruitgang en verhoogt vrijhandel de welvaart van iedereen. Deze redenering gaat in ieder geval niet altijd op. In 1994 kwam de North American Free Trade Agreement (NAFTA) tot stand, een vrijhandelsverdrag tussen Canada, de Verenigde Staten en Mexico. De voorstanders betoogden dat het verdrag alleen al in 1995 tot 200.000 nieuwe banen in de VS zou leiden. In plaats daarvan zijn er in twin-

tig jaar tijd 700.000 banen verloren gegaan. En ook de Mexicaanse bevolking is er niet op vooruit gegaan. Het voordeel van de nieuwe banen die Amerikaanse bedrijven creëerden, is meer dan teniet gedaan door de nadelen die Mexicaanse boeren ondervonden van de grootscheepse invoer van Amerikaanse agrarische producten. De enige die er echt op vooruit zijn gegaan zijn de Amerikaanse werkgevers. Zij beschikken niet alleen over goedkope arbeid en zwakke milieuverordeningen in Mexico, maar hebben ook een drukmiddel naar hun werknemers in eigen land: als jullie niet akkoord gaan verplaatsen we de productie naar Mexico.³

Het feit dat de globalisering ook verliezers kent, wordt inmiddels wel erkend. Daarbij doet zich een merkwaardig fenomeen voor. Met het benoemen van winnaars en verliezers lijkt ook de maatschappelijke tegenstelling van karakter veranderd. Het gaat niet meer om de verzoening tussen kapitaal en arbeid, maar tussen progressieven en conservatieven, tussen kosmopolieten en nostalgisten. Dat klinkt een stuk onschuldiger en moderner, maar het verhuult de rol van met name de financiële sector. Mogelijk vinden sommige partijen dat prima, maar de PvdA mag zich niet langer laten verblinden door deze schijn-tegenstelling, die de echte maatschappelijke opgave aan het oog onttrekt.

Die opgave is dat we proberen mensen een gelijke uitgangspositie te geven en solidair met elkaar zijn als iemand buiten de boot valt. Dat vergt een overheid die haar rol als 'marktmeester' weer op zich neemt, die voorwaarden stelt aan het soort bedrijvigheid en de soort economische groei die we willen. Want dat is geen onveranderlijk gegeven. Er zullen ongetwijfeld tegenwerpingen komen. Dat het naïef is om te denken dat je je aan de globalisering kunt onttrekken en dat anderen er dan met de buit vandoor gaan. Maar waar bestaat die buit uit? En wie gaat ermee vandoor? Wereldwijd, ook in Nederland, daalt het aandeel van arbeid in het nationaal inkomen.⁴ Tegelijkertijd

Marijke Linthorst *Neem de economie van de economen af*

is de nettowinst van bedrijven tussen 1995 en 2015 bijna verdubbeld. Van deze winst werd maar een beperkt deel besteed aan nieuwe investeringen.⁵

Er is wel een alternatief

De afgelopen jaren is ons keer op keer verteld dat er geen alternatief is. 'Het aantrekken van bedrijven, ook met dubieuze belastingvoordelen, is goed voor de economie.' 'Het opleggen van restricties door de overheid leidt tot lagere economische groei.' 'Een groeiend aandeel voor kapitaalverschaffers is terecht want zonder hen wordt er geen werkgelegenheid en welvaart gecreëerd.' 'Het beteugelen van de financiële sector is niet nodig want de crisis van 2008 was een eenmalig iets en de banken hebben hun lesje geleerd.' 'Als we ons niet voegen naar de vrije markt roepen we armoede en ellende over onszelf af. In het gunstigste geval worden we het 'Jutland' van Europa.' We zijn het allemaal gaan geloven, maar het is niet waar.

De econoom Ha-Joon Chang documenteert uitvoerig dat bijna alle rijke landen protectionisme en subsidies hebben gebruikt ter ondersteuning van hun opkomende industrie. Vaak stelden ze ook beperkingen aan buitenlandse investeringen.⁶ Rolph van der Hoeven wijst op de gestage economische groei in India, China en Brazilië, ondanks de restricties op kapitaalstromen die daar gelden.⁷ IJsland liet niet alleen zijn banken na de financiële crisis van 2008 failliet gaan, maar bestrafte de bankdirecteuren ook met gevangenisstraffen van vier tot vijf jaar en bezuinigde niet op onderwijs en sociale zekerheid. Inmiddels is het land de economische crisis te boven (en kwam het ook nog behoorlijk ver bij het Europese kampioenschap voetbal). Ondanks de hel en verdoemenis die erover wordt uitgeroepen kan een eigenzinnig beleid dus wel degelijk succesvol zijn.

Wat wij als PvdA om te beginnen zouden moeten doen is openlijk en expliciet afstand

nemen van het neoliberalisme en het mensbeeld dat daarbij hoort. De gedachte dat de wereld het meest gebaat is bij burgers die zich vooral om hun eigen belang bekommeren, is wel erg armetierig. Verreweg de meeste mensen willen zich aan elkaar verbonden weten. Dat blijkt uit de vele interviews die door het Van Waarde-team zijn gehouden. Maar ook uit de emotie die Jan Terlouw opriep met zijn 'touwte uit de brievenbus'. Daaruit sprak een gevoel van heimwee naar de tijd dat we elkaar nog konden vertrouwen.

Bij het verloren gaan van dit vertrouwen heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld.

Om te beginnen heeft de overheid de burgers de laatste jaren vooral gestimuleerd om zich calculerend te gedragen. Op tal van terreinen, van (zorg)verzekeringen tot nutsvoorzieningen, kreeg de burger de boodschap mee om er toch vooral een zo goed mogelijke deal voor zichzelf uit te slepen. Het is naïef om ervanuit te gaan dat het stimuleren van dit soort gedrag geen gevolgen zou hebben op andere terreinen van de samenleving. Temeer omdat het moreel kompas van het kabinet zelf nogal eenzijdig was. 'Met zijn allen veel geld verdienen', was zo ongeveer het hoogste ideaal. Dat laatste staat zo centraal dat naar de wetgeving omtrent bonussen nog eens gekeken kan worden als dit het binnenhalen van financiële instellingen uit Londen zou belemmeren. En het weerhoudt onze (PvdA-)minister van Buitenlandse Zaken er niet van de van corruptie verdachte president van Mozambique te ontvangen om de 'handelsbetrekkingen aan te halen'. Economisch gewin gaat vóór solidariteit en fatsoen, met de behandeling van de gedupeerde inwoners van Groningen als moreel dieptepunt.

Gemeenschappelijkheid

Deze eenzijdige economische blik komt ook naar voren in de manier waarop de overheid naar zichzelf kijkt. De overheid is log en niet efficiënt; alles wat enigszins naar 'de markt'

Marijke Linthorst *Neem de economie van de economen af*

kan, moet daar ook naartoe worden gebracht. Maar op de eerste plaats *hoeft* de overheid niet log en inefficiënt te zijn en is zij dat vaak ook niet. Ten tijde van de bankencrisis toonden verschillende overheden zich uitermate daadkrachtig. Het is vooral een ideologie. Als je het maar lang genoeg herhaalt gaat iedereen er op een gegeven moment in geloven. En op de tweede plaats heeft de overheid een andere rol dan de markt. De overheid kan gezien worden als een marktmeester die de scherpste kanten van de marktwerking afhaalt en toeziet op (een minimum aan) fatsoen en rechtvaardigheid in de samenleving.

Dat heeft ook gevolgen voor de positionering en beloning van publieke gezagsdragers. Overheidsdienaren en bestuurders van semi-publieke instellingen zijn geen managers, maar hoeders van de belangen van de burgers. Behoorlijk betaald, maar niet buitensporig. Hier wordt vaak tegenin gebracht dat je dan 'geen goede mensen' meer krijgt. Er zullen ongetwijfeld mensen zijn die veel geld verdienen het hoogste goed in het leven vinden. Het staat hen vrij om in de vrije markt zo'n baan te vinden. Maar in (semi-) collectieve sectoren, waarvan de kosten door de samenleving als geheel worden opgebracht, is dat niet gepast. Het is bovendien een affront naar al die andere mensen die in deze sector werkzaam zijn: leraren, politieagenten en verpleegsters, om maar een paar beroepen te noemen.

In het bedrijfsleven is de gemeenschappelijkheid eveneens afgenomen. Werknemers blijven geen leven lang meer bij dezelfde werkgever, werkgevers nemen mensen vaak aan in een zo goedkoop mogelijke constructie, via payroll of als zzp-er. De meeste bestuurders van bedrijven zien een bedrijf als middel om productie te genereren en daarmee winst te maken. Het bedrijf is middel, geen doel. Maar er zijn ook eigenaars en bestuurders die het bedrijf zien als een eigen entiteit. Het bedrijf heeft dan ook tot doel om doorgegeven te worden aan toekomstige generaties.

Familiebedrijven vormen daar bij uitstek een voorbeeld van. Lange tijd is er een beetje smalend over dit type bedrijven gedaan. Ze zouden niet de beste managers in huis halen en aanmerkelijk minder innovatief zijn. Inmiddels is men daarvan teruggekomen. Familiebedrijven blijken een stabiele factor. Vertegenwoordigers van familiebedrijven zijn regelmatig op locatie te vinden. Daar zien en horen zij wat er speelt. In het tv-programma 'Undercover boss' gaat de baas van een groot bedrijf incognito als werknemer in zijn eigen bedrijf aan de slag. In een van de uitzendingen gaat de baas van de metro in Toronto undercover. Het bedrijf verkeert in zwaar weer en moet bezuinigen. Een van de mogelijkheden is het 'outsourcen' van de schoonmaak. Tijdens zijn werk raakt hij in gesprek met een schoonmaakster. En raakt hij onder de indruk. Van haar betrokkenheid, maar ook van de positieve reclame die zij voor het bedrijf uitstraalt. Outsourcen gaat het niet worden. De baas heeft bovendien genoeg ideeën meegekregen hoe verschillende werkzaamheden beter of eenvoudiger kunnen worden uitgevoerd.

De burger, ten slotte, is de laatste jaren 'opgevoed' tot iemand die vooral zijn eigen belangen goed moet behartigen. Maar ik geloof dat 'de burger' zich helemaal niet zo gelukkig voelt in die rol. Praktisch niet (wie heeft er in godsnaam zin om voortdurend alle tarieven van alle aanbieders te vergelijken? Om nog maar te zwijgen over de ongevraagde telefoontjes met allerlei aanbiedingen?) en ook moreel niet. Er wordt in Nederland nog heel veel vrijwilligerswerk en mantelzorg verricht. We hebben alleen afgeleerd daar een maatschappelijk item van te maken en dat politiek te bepleiten. Maar het kan wel. Zoals met de actie van Hugo Borst en Carin Gemers voor betere verpleeghuiszorg. Borst is gestart vanuit de ervaringen met zijn moeder, maar heeft dat verbreed tot een maatschappelijk thema.

Marijke Linthorst *Neem de economie van de economen af*

Maatregelen

Er is veel te lang, ook door ons, in vaagheden en eufemismen gesproken. 'Modernisering van de arbeidsmarkt' in plaats van verslechtering van arbeidsvoorwaarden bijvoorbeeld. Of 'participatie van mensen met een beperking' in plaats van het sluiten van sociale werkplaatsen. Als de PvdA haar morele gezag wil herwinnen moeten we de economie niet langer aan economen overlaten (die het trouwens onderling ook niet eens zijn) en maatschappelijke thema's weer durven agenderen. Ik zet een aantal maatregelen op een rijtje die (deels) door de Commissie Melkert zijn uitgewerkt en in het verkiezingsprogramma 2017 zijn opgenomen.

1 Beteugel de financiële markten

Herstel van de scheiding tussen zakenbanken en banken voor particulieren

De financiële crisis was vooral zo omvattend omdat banken en financiële instellingen wereldwijd met elkaar verknoopt zijn. Het is moeilijk voor te stellen, maar tot 1999 waren zakenbanken en banken voor particulieren strikt gescheiden. Bill Clinton hief deze scheiding in 1999 op, waarna de rest van de westerse wereld spoedig volgde. De meeste burgers hebben geen enkele behoefte aan financieel riskant gedrag van hun bank. Zij willen vooral dat hun relatief simpele bankzaken (salaris, hypotheek of lening) goed geregeld worden. Door de opheffing van de scheiding tussen zakenbanken en particuliere banken worden zij echter gedwongen te delen in de risico's die de bank neemt. We hebben een bank waarvan de staat het meerderheidsaandeel heeft. Tot nu toe lijkt er weinig animo om daar een bank voor particulieren van te maken, maar het kan wel.

Opzetten van een investeringsbank

Ondanks een historisch waanzinnig lage rente en een stimuleringsprogramma van de Europese Centrale Bank dat ik in elk geval niet kan

omvatten, slagen de banken er niet in om de bedrijvigheid te stimuleren. Zij geven nauwelijks leningen aan bedrijven en instellingen. Door voorstanders van deze terughoudendheid wordt gewezen op de voorzichtigheid die banken betrachten, juist na de lessen die zij van de crisis in 2008 geleerd zouden hebben. Of banken ook daadwerkelijk voorzichtiger zijn geworden is nog maar de vraag. Vast staat in elk geval dat een krap financieerbeleid door banken grote gevolgen heeft. Eén van de belangrijkste gevolgen is dat bedrijven en instellingen noodzakelijke investeringen niet kunnen doen, waarmee hun groeiomvang en productiviteit afnemen, of zijn aangevoerd op duurdere opties. Vorig jaar zomer heeft Jeroen Kremers, onder meer oud bankier en oud IMF-bestuurder, voorgesteld om de Nederlandse Financierings-Maatschappij voor Ontwikkelingslanden (FMO), de Bank Nederlandse Gemeenten (BNG) en de Nederlandse Waterschapsbank (NWB), alle drie overheidsinstellingen, te laten fuseren tot één nationale investeringsbank. Deze bank zou minimaal €100 miljard in kas hebben. Na een warm onthaal van dit voorstel door het kabinet ging het plan in februari van dit jaar alsnog van tafel: de beoogde fusiepartners zagen het niet zitten. In plaats daarvan komt er nu een investeringsfonds met een budget van € 2,5 miljard. Iets is beter dan niets, maar zo'n fonds haalt het natuurlijk niet bij de beoogde investeringsbank.

Geen winstuitkering door instellingen die een maatschappelijke voorziening vertegenwoordigen

In het huidige demissionaire kabinet heeft minister Schippers met verve geprobeerd winstuitkering door ziekenhuizen mogelijk te maken. Daarbij noemde ze als voordeel dat private kapitaalverschaffers zorginstellingen stimuleren tot innovatie. Maar dat blijkt nu juist een rol die private kapitaalverschaffers in toemende mate niet meer vervullen. We zouden instellingen met een maatschappelijk belang,

Marijke Linthorst *Neem de economie van de economen af*

zoals ziekenhuizen maar ook zorgverzekeraars, niet in handen mogen laten vallen van het huidige flitskapitaal. Dus geen winstuitkering, dan zijn ze ook geen aantrekkelijke prooi.

Het vaststellen van voorwaarden voor overnames van bedrijven

De mogelijkheden om met geld snel geld te maken heeft in korte tijd een hoge vlucht genomen. Met alle creatieve oplossingen van dien. De meest bizarre uitwas is het opkopen van een bedrijf, waarbij dat bedrijf zijn eigen overname financiert. Sprinkhaankapitalisten worden ze ook genoemd: het bedrijf wordt volgehangen met schulden en vervolgens kaal gegeten door de nieuwe eigenaars. Ook al zijn dit soort constructies legaal, moreel zijn ze volstrekt verwerpelijk. Het gaat hier niet om een hoedje dat je aanschaft en weer weg doet als het je niet bevalt, maar om de werkgelegenheid en bestaanszekerheid van mensen.

2 Een nieuw fiscaal regime

Bedrijven

De afgelopen jaren zijn alle bedrijven over één kam geschoren. Althans, de gemiddelde Nederlandse bedrijven. Voor buitenlandse multinationals mag graag een uitzondering worden gemaakt. Want premier Rutte vaart vooral op één mantra: het aantrekken van bedrijven is goed voor de economie. Zo ongenueanceerd is dat nog maar de vraag. Een bedrijf dat zich hier vestigt vanwege geboden fiscale voordelen hoeft niet per se gunstig te zijn voor de economie en de werkgelegenheid. En al helemaal niet voor doelstellingen als duurzaamheid en milieu. Het zou helpen als we in ons fiscale regime ook rekening zouden houden met sociale en duurzaamheidsaspecten van ondernemingen. Een bedrijf dat zijn personeel een fatsoenlijk loon betaalt, krijgt een korting. Dat is terecht, omdat bedrijven die dat niet doen het werk veelal laten uitvoeren door Oost-Europeanen die, al of niet als zzp-er, de klus onder de prijs klaren en daarmee de

Nederlandse staat opzadelen met de kosten van werkloosheidsuitkeringen van Nederlandse werknemers die dat niet kunnen doen. Bovendien dwingen zij de bedrijven die wel een fatsoenlijk loon willen betalen om mee te gaan met de 'race to the bottom' op straffe van faillissement. Een bedrijf dat oog heeft voor duurzaamheid krijgt eveneens een korting. Terecht, omdat de kosten voor het repareren van de gevolgen voor klimaatverandering, uitputting van grondstoffen of luchtvervuiling altijd bij de overheid neerkomen.

Werknemers en zzp'ers

Een van de grote issues voor de komende tijd is de verhouding tussen werknemers en zzp'ers. Een oplossing zou kunnen zijn om werknemersverzekeringen als WAO en Ziektewet te splitsen in een algemene basisvoorziening en een werknemersdeel. Vergelijkbaar met de oudedagsvoorziening: iedereen betaalt premie voor de AOW en krijgt, afhankelijk van de levenssituatie, hetzelfde bedrag. Daarnaast kunnen werknemers een pensioen opbouwen en kunnen zelfstandigen eveneens een voorziening treffen. Als we de werknemersverzekeringen voor inkomensderving bij ziekte en arbeidsongeschiktheid op eenzelfde manier inrichten als de oudedagsvoorziening draagt iedereen zijn steentje bij en wordt de kloof tussen werknemers en zzp'ers aanmerkelijk gedicht.

Niet nu regeren

Het ontbreekt de PvdA niet aan ideeën om de 'oude' sociaal-democratische waarden vorm te geven – wel aan het zelfvertrouwen en het elan om deze uit te dragen. Niet alleen in commissies en werkgroepen, maar ook door Tweede Kamerleden als Henk Nijboer of een Euro-parlementariër als Paul Tang zijn concrete voorstellen genoeg ontwikkeld. Wat we in de toekomst nodig hebben zijn bewindspersonen die deze voorstellen ten volle onderschrijven en bereid zijn ze uit te voeren. Daarbij snapt iedere kiezer het als het ideaal niet in

Marijke Linthorst *Neem de economie van de economen af*

één keer gerealiseerd wordt en er compromissen moeten worden gesloten. Maar er moet wel een 'stip op de horizon' zijn en die is niet:

zonder ons was het nog veel slechter geweest. Dus liever even wachten met regeren.

Noten

1 Commissie-Melkert, <i>De Bakens Verzetten</i>, november 2013. 2 Zie de bijdragen in deze publicatie van Rolph van der Hoeven, Bastiaan van Apeldoorn, Hans Schenk en Arie van der Zwan.	3 Thomas Frank, <i>Listen, liberal</i>, Melbourne, Londen 2016. pp. 85-89. 4 IMF: World Economic Outlook, aangehaald in de NRC, 12 april 2017, p. E5. 5 Aldert Boonen op de economensite Mejudice, 26 april 2017.	6 Ha-Joon Chang, '23 dingen die ze je niet vertellen over het kapitalisme', Amsterdam, 2010, p. 89. 7 Rolp van der Hoeven, 'De financiële mondialisering moet worden bijgestuurd', in: <i>Tegenwicht, waarom waarden ertoe doen</i>, Amsterdam, 2013.

Tegen de pasokificatie van de PvdA

Op de grootste verkiezingsnederlaag ooit lijkt de rust van het kerkhof te volgen. Met samengeknepen billen de gemeenteraadsverkiezingen in? Dat kan niet de bedoeling zijn. Tijd voor linkse oppositie.

PAUL BORDEWIJK

Publicist en oud-wethouder van Leiden

De PvdA heeft dit jaar de grootste verkiezingsnederlaag geleden die een politieke partij in Nederland ooit geleden heeft. Ten opzichte van de vorige Tweede Kamerverkiezing gingen 29 zetels verloren, bijna driekwart. Met 5,7% van de stemmen ligt de partij minder dan één procent boven de Duitse kiesdrempel van 5%, een grens die zelfs nu nog door veel PvdA-stemmers als wenselijk wordt beschouwd.¹ De PvdA is ten prooi aan wat René Cuperus² noemt pasokificatie, naar de Griekse Pasok die in maart 2015 nog maar 4,7% van de stemmen kreeg.

In vergelijking daarmee zijn de reacties op de nederlaag wel erg laconiek. Natuurlijk, we hebben een tik gehad, en we gaan niet in het kabinet zitten, althans voorlopig. Maar we komen er wel weer bovenop, Feijenoord is er immers ook bovenop gekomen. In plaats van ons af te vragen hoe dit alles heeft kunnen gebeuren, moeten we vooruitkijken. En dus gaan we hard werken voor de gemeenteraadsverkiezingen.

Het lijkt taboe om te zeggen dat dit niet een tik was maar een catastrofe. De PvdA heeft niet zomaar een paar zetels verloren, maar er heeft zich een dramatische verschuiving in

het politieke landschap voorgedaan. Niet langer meer is de PvdA de brede middenpartij op links, met kleinere partijen aan zijn flanken die meer uitgesproken opvattingen hebben, maar de PvdA is nu de kleinste van de drie, en kan zich niet langer opwerpen als de partij die door zijn bredere electoraat ook meer invloed kan uitoefenen.

Er is nog wel discussie over de campagne die de PvdA heeft gevoerd. Was het wel slim om Samsom door Asscher te vervangen, en had Spekman niet beter een stropdas kunnen dragen? Het lijkt me allemaal van secundair belang. We zijn op negen zetels uitgekomen, en daarop scoorden we bij Maurice de Hond begin december ook. Je kunt je afvragen waarom de interne lijsttrekkersverkiezing en de rest van de campagne daar geen verandering in gebracht hebben, maar belangrijker is toch de vraag hoe we op die negen zetels zijn uitgekomen.

Daarbij vallen twee dingen op. In de eerste plaats is deze uitkomst een voortzetting van de trend sinds 1986. Toen behaalde de PvdA 52 zetels, maar de teleurstelling daarover leidde tot meer onrust in de partij dan de negen ze-

Paul Bordewijk *Tegen de pasokificatie van de PvdA*

tels nu. De PvdA kwam niet in de regering! Het roer moest om! We moesten ons meer richten op de middengroepen! Het kwam goed uit dat we net een nieuwe lijsttrekker kregen die de ramen openzette en de ideologische veren afschudde. Zo veranderde de PvdA van een reformistische in een contra-reformistische partij.

Anders dan de bedoeling was, is de PvdA daarna in een electorale achtbaan terechtgekomen. De dalen werden steeds dieper, en de pie-

Kabinetsdeelname leidt voor de PvdA alleen tot winst als de PvdA ook de premier levert

ken werden minder hoog. De verschuivingen werden groter naarmate de binding van kiezers aan politieke partijen afnam, op zichzelf een emancipatieverschijnsel. In plaats van de linkse partij van Nederland werden we een middenpartij, beconcurrerd door GroenLinks en de SP. En nu staan we dus lager dan ooit.

De verkiezingsuitslag bevestigt ook dat kabinetsdeelname door de PvdA alleen tot winst leidt na kabinetten waar de PvdA ook de premier levert en als die premier lijsttrekker is. Dat gold voor Drees in 1952 en 1956, Den Uyl in 1977, en Kok in 1998. Alle kabinetten waar de PvdA aan deelnam zonder dat de premier lid was van de PvdA, hebben tot verlies geleid.

Dat was al zo in 1948 toen Drees onze partijleider was maar Beel premier, en herhaalde zich bij het kabinet-Cals, het tweede kabinet-Van Agt, het derde kabinet-Lubbers, en het vierde kabinet-Balkenende. En nu dus bij Rutte II. De laatste vier kabinetten hadden gemeen dat zij elementen van de verzorgingsstaat aantastten: Van Agt II de ziektewet, Lubbers III de WAO, Balkenende IV de AOW-leeftijd, Rutte II zo ongeveer alles.

In drie van deze gevallen stapte de PvdA uit het kabinet, waarna het verlies stopte (Cals) of herstel optrad (Van Agt II, Balkenende IV). Nadat Lubbers III de rit had uitgezet (1994), werd de PvdA weliswaar de grootste partij, maar dat kwam alleen omdat het CDA nog meer verloor. De PvdA zelf verloor twaalf zetels, maar omdat we de grootste werden is dat uit het partijgeheugen gewist.

De nederlaag van nu zag je van verre aankomen. De raadsverkiezingen van 2014 verliepen al dramatisch. In de vier grote steden, ooit de burchten van het wethouderssocialisme, heeft de PvdA nu nog maar één wethouder (teza-men). Men had daarvoor, net als in 2010, uit het kabinet kunnen stappen. In 2010 had een derde van de PvdA-raadsleden zijn zetel daaraan te danken. Je zou zeggen dat vanwege de decentralisaties het nog belangrijker geworden was om te zorgen voor een goede representatie van de PvdA op gemeentelijk niveau, maar dat vond de PvdA van ondergeschikt belang.

Om verschillende redenen is het niet tot een breuk in het kabinet gekomen. Anders dan bij Balkenende IV konden de ministers goed met elkaar overweg, de 'chemie' binnen het kabinet was goed. De ministers waren het ook met elkaar eens dat er een straf bezuinigingsbeleid moest worden gevoerd, de PvdA had na zijn ideologische ook zijn keynesiaanse veren afgeschud. De neoliberale zienswijze van het CPB op de arbeidsmarkt³ werd kritiekloos omarmd.

De PvdA wilde niet als wegloper te boek staan en had al ingecalculerd dat regeringsdeelname electoraal verlies op zou leveren. Voor zover het ging om degenen die in 2012 om strategische redenen op de PvdA hadden gestemd, was dat natuurlijk ook onvermijdelijk. De PvdA oogstte zo ook veel lof in neoliberale kranten als de NRC en de Volkskrant, en van de coalitiepartner. De PvdA heeft zichzelf opgeofferd voor het landsbelang en is nu een kleine partij geworden. Rutte en Zijlstra rouwen met ons mee.

Paul Bordewijk *Tegen de pasokificatie van de PvdA*

Ten onrechte heeft de leiding van de PvdA verwacht dat het electorale verlies wel mee zou vallen als het weer goed kwam met de economie. Volgens veel economen trad het herstel eerder op ondanks het beleid dan dankzij het beleid. Je kunt immers niet doen alsof de ontwikkeling van de economie een natuurverschijnsel is waaraan je je alleen maar kunt aanpassen, en wanneer het ineens goed gaat dat als vrucht van het beleid claimen. Wel heeft Nederland geprofiteerd van de geldschepping door de ECB, maar dat beleid werd niet gesteund door het kabinet.

Veel nieuwe banen zijn ook tijdelijk. Het is Asscher niet gelukt de arbeidsrelaties bevredigend te regelen, zoals het Van Rijn niet lukte om de uitbetaling van de persoonsgebonden budgetten goed te laten verlopen. De uitkleding van de verzorgingsstaat is gebleven ook nu het beter gaat: later AOW, korter WW, en minder betaalbare huizen door de verhuurdersheffing.

Volgens Jacqueline Kalk, secretaris van het Centrum voor Lokaal Bestuur van de PvdA, komt het allemaal omdat Nederland rechts is geworden. 'Solidariteit tussen jong en oud, arm en rijk, laag- en hoogopgeleid en nieuwkomer en autochtoon is niet meer vanzelfsprekend'.⁴ Oftewel: de hedendaagse kiezer is te rechts om nog op de PvdA te stemmen. Het lijkt me eerder andersom: veel mensen hebben de PvdA niet vaarwelgezegd omdat ze geen belang hechten aan bestaanszekerheid, goede zorg en rechtvaardige inkomensverhoudingen, maar omdat ze daar te weinig van terecht zagen komen.

Het antwoord van de PvdA daarop is dat het niet anders kon, waarbij het overigens niet altijd duidelijk is of dat was vanwege de noodzakelijke samenwerking met de VVD of dat er eenvoudig geen linkser beleid mogelijk was vanwege Europa en de financiële markten. Maar ook als dat zo is, kun je degenen die dat niet geloven niet verwijten dat ze rechts zijn geworden. Waardenoriëntaties van mensen kunnen in de loop van de tijd

wel veranderen, maar veel langzamer dan hun partijkeuze.

Van degenen die in 2012 op de PvdA hebben gestemd, hebben er deze keer meer voor GroenLinks gekozen dan voor de PvdA.⁵ Maar er zijn ook mensen terechtgekomen bij D66, 50Plus, PvdD en DENK, zonder dat hun opvattingen veel gewijzigd zijn. Ook de SP heeft kiezers van ons gewonnen, maar tegelijkertijd kiezers verloren aan GroenLinks en de PVV, net als wijzelf.

Daar zit het grootste pijnpunt. De PvdA tracht nationale en internationale solidariteit te combineren, maar realiseert zich onvoldoende dat voor veel van onze traditionele kiezers die nationale solidariteit beslissend is voor hun stem. Toen in 1961 de PvdA voor het eerst verkiezingsonderzoek liet doen, bleek al dat voor een groot deel van onze aanhang ontwikkelingshulp niet hoefde.⁶ Om dat toch te realiseren moet de PvdA kiezers het gevoel geven dat het met de zorg voor hun bestaanszekerheid wel goed zit, en dat is duidelijk niet gelukt.

Dat de SP niet gewonnen heeft, wordt soms als argument gehanteerd dat de kiezers helemaal niet zo ontevreden waren over het sociale beleid van het kabinet. Ik geloof dat niet. Kiezers laten zich zowel leiden door wat zij zien als de intentie van partijen als hun inschatting van de competentie van partijen, en die laatste was laag bij de SP. Vergelijk de afkeer van immigratie bij veel kiezers: in 1998 verdween Janmaat uit de Kamer, maar dat betekende niet dat daarmee die afkeer verdween. Dat bleek in 2002 duidelijk uit de opkomst van Fortuyn.

De meeste mensen die actief zijn in de PvdA doen dat uit respectabele motieven. Het zijn heel vaak ook aardige mensen. Maar als collectief lukt het de PvdA om heel veel ergernis op te wekken. Ik denk dat dat vooral komt door het gevoel van morele superioriteit dat de club uitdraagt, zoals Jacqueline Kalk dat ook vertoont. De PvdA is sterk vatbaar voor groepsdenken. Daarom heeft het PvdA-kader zich ook als makke schapen naar de ondergang laten leiden.

Paul Bordewijk *Tegen de pasokificatie van de PvdA*

Ik zal het speldje dat ik kreeg toen ik vijftig jaar lid was goed bewaren, maar ik vraag mij toch ernstig af of er nog een toekomst is voor de PvdA. Met de huidige omvang in de Tweede Kamer kun je prima functioneren als one-issue-partij, maar niet als brede volkspartij die juist allerlei belangen wil verbinden. Maar wanneer je verder wilt, moet je één ding in ieder geval niet doen: pretenderen dat jij het alleenvertegenwoordigingsrecht voor Nederland en omstreken hebt van het sociaal-democratische gedachtegoed.

Ook in het buitenland betekent pasokificatie niet dat er geen linkse kiezers meer zijn, maar dat de kiezers vooral zijn uitgeweken naar andere linkse partijen. In Griekenland is dat Syriza en in Spanje Podemos. In Frankrijk behaalden in de eerste ronde van de presidentsverkiezingen Mélenchon en Hamon tezamen meer stemmen dan Macron.

Door het twee-partijenstelsel kreeg het verlagen naar een linksere politiek in het Verenigd Koninkrijk en in Amerika op een andere manier vorm, maar het betekende even goed een aanval op het partij-establishment. Het lukte Bernie Sanders niet de democratische kandidaat voor het presidentschap te worden, maar hij was wel kansrijker tegen Trump geweest dan Hillary Clinton. Corbyn lukte het wel om tegen de zin van het partij-

De PvdA moet haar aandacht verleggen van de positie van de eigen partij naar die van gezamenlijk links

establishment partijleider te worden. Hoewel afgeserveerd door de hele conservatieve en neoliberale pers, boekte Labour bij de parlementsverkiezingen een winst van 31 zetels, en staat Labour inmiddels in de polls zelfs hoger dan de Conservatieven.

De PvdA moet daarom zijn aandacht verleggen van de positie van de eigen partij naar die van gezamenlijk links. In veel gemeenten zal een gezamenlijke lijst met GroenLinks de enige manier zijn om nog invloed uit te kunnen uitoefenen, waarbij de PvdA zich bescheiden zal moeten opstellen om dat te realiseren. Vanuit het partijbureau bepleit Geert Jan Leerink dat de PvdA zelfstandig aan raadsverkiezingen blijft meedoen zolang er zicht is op een zetel, maar dan stel je het belang van de eigen organisatie boven dat van wat je in de gemeenteraad zou kunnen realiseren.

In de Tweede Kamer is er meer kans op linkse samenwerking wanneer PvdA, GroenLinks en SP alle drie in de oppositie zitten. Ze kunnen dan gezamenlijk moties indienen en worden daarbij niet gehinderd door de loyaliteit aan de coalitie van één van de partijen. We vermijden dan ook dat steeds een andere linkse partij zich door met rechts te regeren ongeloofwaardig maakt. Daarom hoop ik dat de motorblokpartijen uiteindelijk toch bij de ChristenUnie uitkomen.

Het is de vraag of een nieuw kabinet zonder een van de linkse partijen een rechtser beleid zal gaan voeren dan het huidige. Er is weer geld om gaten in de collectieve sector te stoppen, en je voelt iets van een linkse onderstroom. Zelfs de VVD wil meer geld voor de ouderenzorg, zoals de PvdA ineens het eigen risico in de zorgverzekering wil afschaffen. D66 en CDA zien de flexibilisering op de arbeidsmarkt ineens als probleem. En VVD-minister Kamp wil aandeelhouders minder macht geven.

Misschien levert een kabinet met een gezamenlijke oppositie van links dus wel meer op dan een kabinet waarin één linkse partij zich laat gijzelen. Dat hangt ervan af hoe het maatschappelijk klimaat zich gaat ontwikkelen. Achteraf moet je constateren dat het vermaleddigde kabinet-De Jong indertijd een heel links beleid heeft gevoerd, al wilden we dat toen uiteraard niet weten.⁷

Paul Bordewijk *Tegen de pasokificatie van de PvdA*

Noten

- 1 Volgens 'De Stemming van 16 april 2017' (Maurice de Hond) is 54% van de geënquêteerde PvdA-stemmers voor een dergelijke kiesdrempel. <https://www.noties.nl/v/get.php?a=peil.nl&s=weekpoll&f=2017-04-16bbc.pdf>
- 2 Rene Cuperus, 'De-technocratie en repolitiseer de sociaal-democratie' in F. Bieckmann en M. Sie Dhian Ho (red.) *De belofte van een ander Europa*, Van Gennep, Amsterdam 2016, pp. 277-298.
- 3 P. Bordewijk, 'Het neoliberale mens- en maatschappijbeeld van het CPB', in *Sociaal bestek* oktober/november 2015, pp. 9-11.
- 4 Jacqueline Kalk, *Blik vooruit*, in Nieuwsbrief Centrum voor Lokaal Bestuur 2 april 2017. www.lokaalbestuur.nl/lokaal_bestuur/artikel/t/column_jacqueline_blik_vooruit/bron/nieuwsbrief
- 5 Peil.nl 18 maart 2017 <https://www.peil.nl>
- 6 A. Vondeling, *Naspraak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën*. De Arbeiderspers, Amsterdam 1968, p. 19.
- 7 publieketribune.net/2016/08/01/in-memoriam-piet-de-jong-leider-van-het-meest-linkse-nederlandse-kabinet-ooit/

OVER DE GRENS

Grens bereikt

Een miljoen vluchtelingen in Libanon

Meer dan een miljoen Syriërs hebben hun toevlucht gezocht in buurland Libanon. Dit aantal drukt zwaar op de Libanese samenleving: een kwart van de bevolking bestaat uit Syrische vluchtelingen. Daarmee is voor de regering de grens bereikt: ze laten geen vluchtelingen meer toe.

Omdat de Libanese regering het idee van asiel verwerpt, zijn de enige opties: terugkeer of hervestiging. Het land heeft geen erkende vluchtelingenkampen, slechts *informal settlements*. Ook wonen veel vluchtelingen 'gewoon' in huizen en appartementen in de steden en dorpen.

Ten zuiden van Beiroet ligt de plaats Saida waar veel bananenplantages omheen liggen. We rijden een van die plantages op en na zo'n 5 minuten rijden zien we tussen de planten enkele zelfgemaakte tenten langs het zandpad staan. De vluchtelingen betalen huur aan de eigenaar van de plantage.

Velen waren seizoenarbeider voor de oorlog uitbrak. Zij kwamen enkele maanden per jaar om te werken op de plantages en woonden in de hutten. Nu wonen ze er met hun hele familie. Het hoofd van de familie, een man van rond de 65, vertelt dat hij 11 kinderen heeft, 8 zoons en 3 dochters. Ook zijn oude vader en broer met zijn gezin wonen bij hen.

Omdat Syriërs officieel niet mogen werken, is deze familie bijna helemaal afhankelijk van externe hulp. Soms is er tijdelijk, illegaal werk bij een boer. De kinderen zouden naar een Libanese school kunnen, maar er is geld om hun vervoer te betalen.

Juni 2016

FRANS BECKER & PAUL KALMA

KUNST
of
KOO-
WAAR

HOE DE
CULTUURPOLITIEK
UIT NEDERLAND
VERDWEEN

het 37e jaarboek voor de sociaal-democratie

vangennep amsterdam

KOMT DE CULTUURPOLITIEK TERUG IN NEDERLAND? VIER REACTIES EN ÉÉN REPLIEK

Eind vorig jaar verscheen *Kunst of Koopwaar*, door Frans Becker & Paul Kalma. Het boek is nummer 37 in de reeks jaarboeken voor de sociaal-democratie die de Wiardi Beckman Stichting uitgeeft. Becker & Kalma uiten in het boek kritiek op de cultuurpolitiek van de afgelopen decennia.

Hedy D'Ancona, Flip de Kam, Leen Hoffman en Berend Jan Langenberg – allemaal schrijvers met een forse staat van dienst, ook in de cultuur – reageren op het boek. Becker & Kalma geven hun critici weerwoord.

We hebben het gezapig ondergaan

Het VVD/PvdA-kabinet repareerde de door het eerste kabinet-Rutte veroorzaakte kaalslag in de culturele sector amper. Commercialisering van de kunst was het gevolg, laten Becker & Kalma zien. Ook voor democratisch burgerschap zijn de gevolgen groot.

HEDY D'ANCONA

Oud-minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (1989-1994)

Het Parool van 10 maart toont een foto van twee Amsterdamse wethouders – Arjan Vliegenthart en Kajsa Ollengren – samen met staatssecretaris Klijnsma. Blij lachend. Een gemoedstoestand die verband houdt met een presentatie van ‘kunstenaars-ondernemers’ bij de Kamer van Koophandel. Negentien jonge kunstenaars volgden vier maanden een cursus om zich als zzp-er beter in de cultuursector te kunnen redden.

‘Bezuinigingen en vooral het schrappen van de kunstenaarsuitkering WWIK, hebben erin gehakt’, zegt de staatssecretaris. ‘Behoorlijk wat kunstenaars zijn aan lagerwal geraakt. We moeten ze leren hun vleugels uit te slaan en hun eigen broek op te houden.’ Hoewel die beeldspraak wat ongelukkig lijkt, hopen de bestuurders dat deze cursussen, die lokaal en door het ministerie gefinancierd worden, in de rest van Nederland navolging zullen krijgen. Is dit een steuntje in de rug voor de 20.000 kunstenaars die hun baan verloren en voor een nog groter aantal waarvan het inkomen onder de armoedegrens zakte?

Na het lezen van *Kunst of Koopwaar* is het antwoord op die vraag niet moeilijk. De pro-

gressieve bestuurders uit het krantenbericht dweilen met de kraan open; ze bevestigen met hun sympathiek ogende actie de opvatting van de VVD. Die is sinds het staatssecretarischap van Halbe Zijlstra in het kabinet-Rutte I onveranderd. Kunstenaars moeten zo min mogelijk op overheidssubsidies leunen. Daarom moeten ze vaardigheden aanleren om geld uit de markt te persen. Kunst is koopwaar en als de klanten wegblijven, moet de winkel dicht. Becker & Kalma verdedigen met passie het tegenovergestelde standpunt.

Hun referentiekader is de cultuurpolitieke traditie van de sociaal-democratie zoals verwoord in het proefschrift van Emanuel Boekman – *Overheid en Kunst* – dat in 1939 verscheen. Niet alleen de naoorlogse collega-wethouders van Boekman implementeerden zijn visie, deze werd ook de kern van ons nationale cultuurbeleid. Een beleid dat gekenmerkt wordt door de verantwoordelijkheid die overheden hebben om cultureel erfgoed te beschermen en eigentijdse kunst te stimuleren en door het streven de belangstelling voor kunst en cultuur voor zoveel mogelijk mensen te vergroten. Daarbij gaat het niet alleen om de subsidiëring van

Hedy D'Ancona *We hebben het gezapig ondergaan*

uitvoerende kunsten, niet alleen om een actief aankoopbeleid voor musea en openbare gebouwen, maar ook om vormgeving van het publieke domein. Dit alles onder de bewaking van de onafhankelijkheid van de kunsten. 'De kunst wordt niet in dienst van de maatschappij verricht en is niet haar dienstknecht', aldus Boekman.

Die actieve cultuurpolitiek alsook het gedachtegoed waarop deze gebaseerd was, is volgens Becker & Kalma de laatste decennia te loorgegaan. Terwijl ze van mening zijn dat we een dergelijke cultuurpolitiek meer dan ooit nodig hebben in een samenleving waar de ongelijkheid in economisch en sociaal-cultureel opzicht is toegenomen, als gevolg waarvan verschillende bevolkingsgroepen er sterk uiteenlopende wereldoriëntaties en waardesystemen op nahouden. Omdat ik als minister van onder andere Cultuur (WVC) de ontwikkeling op dit terrein de eerste helft van de jaren negentig van nabij meemaakte, is het interessant om de visie van de schrijvers op een proces dat meer dan een eeuw bestrijkt, naast die praktijk van alledag te leggen.

Om te beginnen was het toen nog een gewild beleidsterrein, met uitnemende woordvoerders zoals Beinema (CDA), Dijkstal (VVD) en Van Nieuwenhoven (PvdA). Bij de formatie werd tussen CDA en PvdA overeengekomen dat er 40 miljoen gulden aan de cultuurbegroting werd toegevoegd. In de periode direct daarna brak de bezuinigingswoede los, maar om cultuur stond een muurtje. Ook de oppositie (VVD) liet het budget voor kunst en cultuur ongemoeid. De titel van de 4-jarige Cultuurnota onderstreepte die houding: *Investeren in Cultuur*.

Becker & Kalma duiden op de nadruk op eigen inkomsten van de culturele instellingen en het belang dat gehecht werd aan participatie; factoren die bijdroegen aan de commercialisering. Maar de nadruk op bezoekersaantallen had toch vooral te maken met de kreet 'Komt dat zien!' – zoveel mogelijk mensen moesten van dat prachtige aanbod genieten.

Veel en divers, want uit studies van het SCP bleek dat vooral hoger opgeleiden gebruikmaakten van voorzieningen waaraan alle Nederlanders meebetaalden, hetgeen de legitimatie onder druk zette. Ook mijn opvolgers waren zich daarvan bewust. Cultuureducatie werd het speerpunt van Nuis. Van der Ploeg richtte zich op aanbod en afname vanuit andere culturen.

Al dat goedbedoelde gescharrel van ons stelde natuurlijk niets voor in een wereld die globaliseerde, die geregeerd leek te worden door multinationale ondernemingen en banken,

'Al dat goedbedoelde gescharrel van ons stelde natuurlijk niets voor in een wereld die globaliseerde, die privatisering predikte ten koste van publieke voorzieningen'

die privatisering predikte ten koste van publieke voorzieningen. Becker & Kalma laten aan de hand van het internetbedrijf Amazon zien hoe dergelijke giganten doordringen tot in de haarvaten van ons culturele netwerk, zodat de kleine boekhandel sneuvelde en het uitgevervak totaal veranderde.

Commercialisering drong eveneens door in de wereld van de beeldende kunst en de musea, van de televisie, de kranten en opiniebladen.

We lieten het met gezapigheid over ons uitrollen. Vandaar wellicht dat de beleidsomslag onder het kabinet-Rutte I niet werd voorzien. De gigantische bezuiniging op de cultuur- en mediabegroting werd door Zijlstra begeleid met een volstrekt respectloze houding tegenover kunstenaars die als subsidieslurpers werden weggezet. De kunstwereld moest onaf-

Hedy D'Ancona *We hebben het gezapig ondergaan*

hankelijk van de overheid opereren, het ging om cultureel ondernemerschap, om het vinden van kunstminnende sponsors, om het verhogen van toegangsprijzen.

Becker & Kalma gaan uitvoerig in op de consequenties van deze ingreep. Culturele instellingen als het Muziek- en het Theaterinstituut verdwenen, meer dan 20.000 kunstenaars verloren hun baan, productiehuisen werden opgeheven, inkomens van musici werden vaak drastisch verlaagd – meer dan de helft van de beeldend kunstenaars verdient minder dan het modale inkomen. Het is veelzeggend dat deze kaalslag weinig verontwaardiging te weegbracht; het grote publiek voelde het kenmerkend niet als gemis.

Hoewel de hoofdschuldige voor dit alles het kabinet Rutte I was, is er onder Rutte II – afgezien van een veel mildere toon van Jet Bussemaker – nauwelijks iets gerepareerd. De schrijvers maken zich ook ongerust over de maatschappelijke taken die in de beleidsnota's van de minister aan kunst worden toe-

Maatschappelijke relevantie staat lang niet altijd op gespannen voet met artistieke kwaliteit

bedeeld. Die onrust lijkt me overbodig: maatschappelijke relevantie staat lang niet altijd op gespannen voet met artistieke kwaliteit. 'It's the duty of each artist, to reflect on the society in which he lives' is een uitspraak van Nina Simone. Gezelschappen als de Mug met de Gouden Tand, het Jeugdgezelschap De Toneelmakerij, Conny Janssen Danst, Johan

Simons met zijn NT Gent, om er maar een paar te noemen, kunnen niet anders. Zina en Introdans werken met specifieke groepen, respectievelijk bewoners van gekleurde wijken en ouderen. Musea als Het Rijks en het Van Abbe, ontwikkelden programma's voor Alzheimerpatiënten.

Maar de analyse van Becker & Kalma over het verdwijnen van de cultuurpolitiek uit Nederland, is meestal herkenbaar en overtuigend. De rijkdom van ons culturele aanbod komt steeds meer onder druk te staan door groeiende ongelijkheid van het publiek, de vermarkting van kunst en cultuur en de afgenomen belangstelling van de politiek.

En daarom moet een nieuw beleid gebaseerd zijn op hogere overheidsuitgaven voor cultuur. Daarnaast moet de rol van de overheid als opdrachtgever – in het bijzonder bij de ruimtelijke inrichting van ons land en bij de vormgeving van de dagelijkse omgeving – weer worden opgepakt. Cultuureducatie en ontwikkeling van de taalbeheersing zijn noodzakelijk voor alle kinderen. En ten slotte moeten wettelijke grenzen worden gesteld aan het verzamelen en exploiteren van gegevens rond het internetgedrag van burgers. Dit alles om het begrip 'kwaliteit van het bestaan', door Joop den Uyl in de jaren zestig gelanceerd, te revitaliseren. We moeten investeren in collectieve voorzieningen die uitstijgen boven de directe, consumptieve behoeften.

De confrontatie met kunst en cultuur brengt mensen esthetische gevoeligheid bij. Daardoor zijn ze beter in staat om – voorbij het eigen ik – afwegingen te maken, om maatschappelijker te denken. Dat is een bijdrage aan het democratisch burgerschap. Dat is een argument dat ik miste in het interessante werk van Becker & Kalma. Ik hoop daarom op een vervolg; een beschouwing over het maatschappelijk nut van kunst en cultuur met inbegrip van dit aspect.

Alle kunst is koopwaar

Alle kunst heeft een prijs. Daar is niets aan te doen. Becker & Kalma richten zich te veel op klagen over economisme. Aan de vraag wie aan de hand van welke criteria beslist over de uitgaven aan kunst, komen ze daardoor onvoldoende toe.

FLIP DE KAM

Emeritus-hoogleraar Openbare Financiën, Rijksuniversiteit Groningen

Onlangs treinde ik naar Parijs om daar voor de tweede keer de tentoonstelling *Icons de l'Art Moderne* te zien. In het futuristische gebouw van de Fondation Louis Vuitton werden meer dan honderdvijftig schilderijen tentoongesteld die de rijke Russische textielfabrikant Shchukin in het begin van de vorige eeuw aankocht. Cézanne, Matisse, Monet, Picasso... Het - ook politieke - gewicht van de tentoonstelling blijkt uit het voornemen dat de staats- hoofden Hollande en Poetin haar samen zouden openen. Na de Franse kritiek op het Russische optreden in Syrië bleef Poetin echter thuis.

Onderweg naar de Franse hoofdstad las ik met interesse *Kunst of koopwaar*, waarin de auteurs de staf breken over het in de afgelopen jaren door de Nederlandse overheid gevoerde kunst- en cultuurbeleid. Impliciet pleiten ze voor een ruimer overheidsbudget voor bibliotheken, beeldende kunst, de podiumkunsten en zo meer. Op weg naar het ronduit schitterende museum, ontworpen en gebouwd in opdracht van de Franse miljardair Bernard Arnault, kwam onvermijdelijk de vraag op waarom de overheid zich intensief met kunst en cultuur zou moeten bemoeien. Het Concertgebouw is aan het eind van de negentiende eeuw gesticht door de goeude burgerij van

Amsterdam. Vermogende particulieren zetten nog steeds musea neer. Niet alleen in Frankrijk. In ons land zijn recent museum More (realisme) en museum Voorlinden (moderne en hedendaagse beeldende kunst) geopend. De sector floreert kennelijk ook zonder overheidsbemoeienis.

Valse tegenstelling

Ten onrechte suggereert de titel van het jaarboek van de Wiardi Beckman Stichting een tegenstelling tussen kunst en koopwaar. Alle kunst die wordt geproduceerd, verhandeld en getoond in ruil voor geld vormt 'koopwaar'. Literatuur wordt verkocht in de boekwinkel, kaartjes voor musea en de podiumkunsten zijn voor bezoekers niet gratis. Soms wordt de koopkrachtige vraag naar kunst uitgeoefend door een particulier (boekenukoper) of onderneming (sponsor van voorstellingen), soms door de overheid. Een voorbeeld bieden de schone letteren. Veel auteurs die amper worden verkocht, ontvangen via het Nederlands Letterenfonds financiële steun van de overheid. Zij manifesteert zich ook als kunst koper door bij te dragen in de kosten van musea en de uitvoerende kunsten. Subsidies van de overheid maken soms

Flip de Kam *Alle kunst is koopwaar*

meer dan viervijfde van de productiekosten goed.

Kunstvoorwerpen en -voorstellingen voorzien, net als tal van andere zaken, in een behoefte. Het prijsmechanisme – de wisselwerking van koopkrachtige vraag en beschikbaar aanbod – bepaalt hoeveel en welke kunst en cultuur worden geproduceerd en verhandeld. Zoals gezegd, ook de overheid is hierbij marktpartij, soms rechtstreeks als koper, veel vaker als subsidiegever. De overheid springt bij wanneer particulieren en ondernemingen onvoldoende bereid of in staat zijn om voor kunst en cultuur in de eigen buidel te tasten.

Los daarvan is er voor overheidsingrijpen soms geen alternatief. De markt ‘faalt’, aangezien sommige zaken door hun aard niet via de markt kunnen worden voortgebracht. De oorzaak is dat zulke collectieve goederen technisch niet splitsbaar zijn in via de markt verhandelbare eenheden. Mensen die niet meebetalen, profiteren daardoor gratis mee. Uitsluitend de overheid kan ervoor zorgen dat collectieve goederen tot stand komen, waarbij iedereen is gedwongen daar via de belastingen aan mee te betalen. Bescherming van een stads- of dorpsgezicht is een voorbeeld van een collectief goed, dat zonder overheidsingrijpen niet tot stand komt. Verbetering van het vestigings- en werkklimaat en toerisme door stimulering van een bruisend kunstklimaat is een ander voorbeeld. Met de positieve effecten van deze zaken houden particuliere marktpartijen bij hun beslissingen geen of onvoldoende rekening.

Het verschil tussen collectieve goederen enerzijds en brood, vervoer, huisvesting, museum- en concertbezoek anderzijds, is dat de laatstbedoelde individuele goederen wél splitsbaar zijn in over de markt verhandelbare eenheden. Wie er niet voor willen of kunnen betalen, komen niet langs de kassa en zijn van het profijt uitgesloten.

Twee motieven bewegen de overheid om zich met vraag en aanbod van individuele

kunstgoederen te bemoeien. Ten eerste kunnen gekozen politici in meerderheid oordelen dat hun kiezers de waarde van kunst onderschatten. Om de kunstconsumptie te stimuleren wordt de prijs die consumenten aan de kassa betalen via overheidssubsidies fors verlaagd. Ten tweede vormt een kostendeekkende toegangsprijs van kunstmanifestaties voor een deel van de bevolking een onneembare financiële horde. Via subsidies verlaagt de overheid dan de toegangsprijs op inkomenspolitieke gronden. Dit type subsidie vergroot de vraag naar kunst. Andere subsidies stimuleren het aanbod: toelagen en beurzen voor kunstenaars, overheidsuitgaven voor de renovatie (een half miljard euro voor het Rijks) of nieuwbouw van een museum.

Sociaal-democratische visie

Valide argumenten voor overheidsbemoeienis met de financiering van kunst en cultuur zeggen nog niets over de gewenste omvang van het budget dat de begrotingswetgever hiervoor beschikbaar stelt. Hoeveel middelen worden uitgetrokken is de uitkomst van een afweging van prioriteiten. Overheidsuitgaven voor de landsverdediging, de collectief gefinancierde zorg en het onderwijs zijn ook belangrijk. Extra budgettaire ruimte voor kunst en cultuur en andere overheidsuitgaven komt beschikbaar door de belastingen voor deze en andere prioriteiten op te schroeven. Het politieke spectrum langslowend, wordt duidelijk dat links meer oog heeft (en altijd heeft gehad) voor financiële ondersteuning van de sector kunst en cultuur dan rechts. Liberalen vertrouwen meer op particuliere initiatieven en tillen minder zwaar aan financiële drempels voor burgers met lage(re) inkomens.

Uit de doorrekening van de verkiezingsprogramma's voor de komende kabinetsperiode blijkt dat de linkse partijen in de komende kabinetsperiode 100 à 200 miljoen euro extra uittrekken voor kunst en cultuur – inclusief de

Flip de Kam *Alle kunst is koopwaar*

publieke omroeporganisatie. Rechtse partijen zoeken juist besparingen, meer in het bijzonder bij de publieke omroep.

Tabel 1 *Verandering in het uitgavniveau (verkiezingsprogramma's) voor kunst en cultuur ten opzichte van ongewijzigde voortzetting van het bestaande beleid in de periode 2018-2021 (x miljoen euro)*

politieke partij	kunst en cultuur	publieke omroep
VVD	+100	-/300
PvdA	+100	+100
SP	+100	
D66	+100	
GroenLinks	+200	

Bron: Centraal Planbureau. 2017. Keuzes in Kaart 2018-2021. Een analyse van elf verkiezingsprogramma's. Den Haag: CPB.

Afgezien van de omvang is er de vraag naar de bestemming van de subsidies voor kunst en cultuur. De besluitvorming welke individuele kunstenaars en kunstinstellingen voor subsidiëring in aanmerking komen, is in de loop van de tijd in hoge mate gedepolitiseerd. Becker & Kalma schetsen mooi hoe de oorspronkelijke sociaal-democratische visie op doel en middelen van het kunst- en cultuurbeleid (verheffing) in de tweede helft van de vorige eeuw is verschoven naar louter de vormgeving van procedures om subsidies toe te wijzen. De verklaring hiervoor is niet ver te zoeken. Politici durven niet langer expliciet te kiezen voor bepaalde kunstuitingen. Zij hebben die hete aardappel doorgeschoven naar raden en commissies met een zelfbenoemde elite van experts en deskundigen.

De kunstelite

Op dit moment bepaalt een coterie van deskundigen met het mandaat van de politici wat kunst is en welke kunstproducenten in welke mate voor financiële ondersteuning door de overheid in aanmerking komen. Deze aanbevelingen worden door gemeenteraden en de Tweede Kamer doorgaans klakkeloos aanvaard en hooguit marginaal geamendeerd. Relatief kleine aanpassingen op de valreep zijn vaak de vrucht van externe druk. Die is doorgaans gegenereerd door het directe eigenbelang van de betrokken kunstproducenten en staat geheel los van een intrinsieke, partij-ideologische kijk op de kunsten en haar functie.

Een essentieel punt blijft daarmee in deze aflevering van het jaarboek van de Wiardi Beckman Stichting onbesproken. Wie dienen aan de hand van welke criteria te beslissen welke kunstvormen en individuele kunstenaars hoeveel financiële ondersteuning van de overheid ontvangen? Juist de PvdA zou hierover best duidelijker mogen zijn.

Heroverweging kunst- en cultuurbeleid

Met de auteurs heb ik een open oog voor de grote bezwaren die kleven aan een situatie waarin kunst en cultuur uitsluitend varen op het kompas van privaat geld. Maar dan zou de overheid haar aankopen en subsidies vooral moeten richten op activiteiten die in dat klimaat wegwijnen. Dit uitgangspunt heeft ingrijpende gevolgen voor de grootste cultuuruitgafa van de rijksoverheid. Omroeporganisaties zouden nog uitsluitend voor steun uit de schatkist in aanmerking komen, wanneer sport, quizzes en andere commercieel levensvatbare programma's worden geschrapt.

Inderdaad tuimelen dan de kijkcijfers, maar dat is juist de reden om een dergelijke organisatie met subsidie levensvatbaar te houden. Een bijkomend voordeel is dat een einde komt aan de situatie waarin publieke

Flip de Kam *Alle kunst is koopwaar*

en commerciële omroep tegen elkaar opbieden voor de uitzendrechten van populaire sporten. Valt de biedingsstrijd weg, dan daalt de prijs van die rechten, waardoor clubs hun spelers minder eenvoudig exorbitante salarissen kunnen betalen. Een redelijker personele inkomensverdeling is daarmee gediend.

Nu is er wel een tegenargument. Populaire

sportuitzendingen zouden publieke omroeporganisaties kunnen helpen om kijkers vast te houden voor verheffende, subsidiewaardige programma's. Naar mijn beste weten is dat verband echter nooit overtuigend aange-toond. Kijkers zappen steeds gemakkelijk van de ene naar de andere zender, zoals kiezers van de ene naar de andere politieke partij.

Kaalslag was er al lang voor de kabinetten-Rutte

Eerder dan commercialisering is langdurige verwaarlozing van de kunst het probleem. Vooral de amateurkunst lijdt

LEEN HOFFMAN

Econoom en fellow van de WBS

Een haai die met zijn enorme bek kunst verslindt, siert de omslag van het 37ste jaarboek voor de sociaal-democratie. Kunst is volgens de auteurs in handen gekomen van de commercie. De kabinetten-Rutte hebben daarbij een belangrijke rol gespeeld. In het kabinet-Rutte I heeft de verantwoordelijk VVD-staatssecretaris Zijlstra met een botte bijl de cultuurbegroting kleiner gehakt en in het kabinet-Rutte II heeft PvdA-minister Bussemaker dat niet gecorrigeerd. Economisering en marktwerking hebben cultuur ondergeschikt gemaakt aan rendementsdenken.

Het is een goed geschreven en gedocumenteerd betoog dat de ontakeling van het cultuurbeleid aangeeft en hoe dit beleid weer kan terugkeren. De auteurs doen dat op een originele manier. De hoofdstukken van hun analyse worden afgewisseld met interviews met personen uit de wereld van de cultuur. De interviews zijn door Nienke van Heukelingen journalistiek verwerkt. Omdat de interviews een aardig inzicht geven in wat in de praktijk wordt ervaren, heb ik, ter onderbouwing, in dit artikel enkele persoonlijke ervaringen verwerkt.

Het was nuttig geweest als de auteurs de cultuurbegroting in een wat langer tijdspectief van bijvoorbeeld enkele decennia

hadden geplaatst. Nu wordt vrijwel alleen aangegeven dat de VVD-staatssecretaris van Cultuur in het kabinet-Rutte I, Zijlstra, €200 miljoen wilde bezuinigen. De bezuinigingen begonnen echter al vóór Zijlstra. Dit blijkt onder andere uit de cultuurindicatoren in de Cultuurindex van de Boekmanstichting. De auteurs maken daarvan geen gebruik. Uit die index blijkt dat al vanaf 2005 het aandeel van de overheidsuitgaven aan kunst en cultuur in de totale nationale bestedingen fors is afgenomen.

Bezuiniging treft vooral amateuristische kunstbeoefening

In 1998 werd ik voorzitter van de gemeentelijke muziekschool van Capelle aan den IJssel. Meteen werd ik geconfronteerd met bezuinigingen die waren opgelegd door nota bene de PvdA-wethouder. De muziekschool moest zelfstandig worden en dat zou gepaard kunnen gaan met nog meer bezuinigingen. Toen ik de fractievoorzitter van de PvdA daarover aansprak, antwoordde deze: 'De tennisles van mijn dochter wordt toch ook niet door de gemeente gesubsidieerd?' Gelukkig heeft het Rotterdamse centrum voor de kunsten, de SKVR, vervolgens in Capelle een filiaal geves-

Leen Hoffman *Kaalslag was er al lang voor de kabinetten-Rutte*

tigd. In diezelfde tijd werd overigens wel een nieuw theater gerealiseerd.

Capelle aan den IJssel was geen uitzondering in deze verschuiving van middelen voor amateuristische kunstbeoefening naar prestigieuze 'cultuurpaleizen'. Door deze bezuinigingen werden ook docenten getroffen. Zij moesten vaak hun vaste aanstelling inruilen voor een flexibel contract. Het gevolg was ook, zoals blijkt uit de cultuurindex van de Boekmanstichting, dat van 2005 tot 2014 het aantal leerlingen van de centra voor de kunsten afnam met bijna 40%.

De cultuurindex maakt onder andere een onderscheid tussen canonieke en populaire podiumkunsten. Het bereik van de canonieke podiumkunsten is dalend, dat van de populaire is stabiel. Voor het subsidiebeleid is dit onderscheid relevant. Nadat vanaf 2006 (onder minister Plasterk van OCW) de organisatie van het subsidiebeleid fors is gewijzigd, heb ik de indruk dat canonieke kunstbeoefening prioriteit heeft gekregen. Amateurmusici waren wat betreft subsidie en ondersteuning vóór 2006

Subsidieaanvragers moeten zich door een brei van onduidelijke voorwaarden worstelen – en daarna is succes niet verzekerd

afhankelijk van één organisatie, waar ze ook hun onderlinge ervaringen uitwisselden: de LOAM. Deze maakte via UNISONO en Kunstfactor plaats voor het huidige Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA) en het Fonds Cultuurparticipatie. Aan de traditie dat een door een kunstinstelling ingediende goede begroting vrijwel zeker tot een jaarlijkse subsidie leidde, kwam een eind. Subsidieaanvragers moeten zich nu door een

brei van onduidelijke en niet altijd relevante voorwaarden worstelen en daarna is succes nog niet verzekerd.

Ik heb daarmee te maken gehad toen ik penningmeester was van een landelijke koepeel voor amateurorkesten, de Nederlandse Organisatie van Accordeon en Mondharmonica (NOVAM) en van een landelijk jeugdorkest, het Nederlands Jeugd Accordeon Orkest (NJAO). Het accordeon werd en wordt door vele klassieke musici nog steeds als een minderwaardig instrument gezien, hoewel zowel de NOVAM als het NJAO veel aandacht besteden aan canonieke kunstbeoefening. Relevant is de ervaring van een accordeonist uit het orkest van Malando, Henny Langeveld, die piano studeerde aan het Koninklijk Conservatorium in Den Haag en ook accordeon speelde. Toen hij op verzoek van zijn docent een fuga van Bach op accordeon speelde, werd hij wreed gestoord door een boze Herman Krebbers, die dat vulgaire instrument niet wilde horen. Zelf heb ik meegemaakt dat een vertegenwoordiger van een fonds een subsidie voor het NJAO afwees met de opmerking: 'Waarom zouden we accordeonorkesten subsidiëren, we subsidiëren toch ook geen mandoline-orkesten?' Maar wat is er tegen een mandoline-orkest? Het NJAO kreeg dus geen subsidie, terwijl het Nederlands Jeugdorkest (NJO) met orkestleden die even begaafd zijn als die van het NJAO wel subsidie kreeg.

Financialisering

Becker & Kalma stellen terecht dat kunst en cultuur gekolonialiseerd worden 'door commerciële belangen en marktinvloeden; en een afgenomen engagement – inhoudelijke en financieel – van de politiek. (...) Kunst staat bovendien onder een moordende financiële druk en wordt onvoldoende beschermd tegen de macht van het geld.' Ze grijpen ter ondersteuning van deze stellingen terug op *Om de kwaliteit van het bestaan*, een rapport van de Wiardi Beckman Stichting uit 1963. Ze hadden

Leen Hoffman *Kaalslag was er al lang voor de kabinetten-Rutte*

evenwel beter gebruik kunnen maken van *De weg naar vrijheid*, een rapport uit 1951 waarin de PvdA *Het Plan van de Arbeid* actualiseerde voor de naoorlogse periode. Die studie pleit onder meer voor de opbouw van een in de gemeenschap gewortelde cultuur met als visie: 'De socialistische beweging staat voor de wezenlijke en onontkoombare taak een belangrijke bijdrage te leveren tot een nieuw algemeen cultuurbesef, waarin menselijke verhoudingen gekenmerkt zullen zijn door samenwerking en solidariteit, waarin de middelen tot cultuuropvoeding en cultuuroverdracht in ruime mate aanwezig moeten zijn, en waarin tevens een onaantastbaar richtsnoer moet zijn het streven naar gelijke kansen voor allen om met deze middelen in aanraking te komen'. In *Om de kwaliteit van het bestaan* wordt onder cultuur slechts onderwijs behandeld. Dit rapport geeft wel goed aan dat er een jacht is ontstaan naar permanente en luxe consumptie, ten koste van collectieve voorzieningen.

Becker & Kalma pleiten voor een 'revisited' kwaliteit van het bestaan. Dat zal niet meevalen. De PvdA heeft er na 1963 geen succes mee geboekt. De bevolking bleef prioriteit geven aan private boven publieke bestedingen. Zo kregen we de toch wel zotte situatie dat in een periode waarin de welvaart veel lager was dan thans er relatief meer aan cultuur werd uitgegeven. Becker & Kalma wijten de teloorgang van het cultuurbeleid aan economisering, marktwerking en neoliberalisme. In plaats van economisering spreek ik liever van financialisering, omdat waarden steeds meer in geld en rendement worden uitgedrukt.

Kunst of koopwaar?

Vanaf de jaren negentig hebben alle grote politieke partijen meegewerkt aan liberalisering van gemeenschapsvoorzieningen. Door de gemeenschap opgebouwde publieke voorzieningen werden geprivatiseerd en zelfstandig. Becker & Kalma willen terecht

daaraan een eind maken. Maar wat zou het gemeentebestuur van Amsterdam doen als een rijke investeringsmaatschappij een miljardenbod uitbrengt op het Rijksmuseum? Wat zou het ministerie van OCW doen als een Amerikaanse topuniversiteit een bod doet op de TU-Delft? Wellicht overdreven vragen, maar wie had decennia terug voorspeld dat de publieke telecommunicatiesector zou worden geprivatiseerd? Thans zien we - en daar wijzen de auteurs ook op - dat als gevolg van die liberalisering het cultuuraanbod door rendementsdenken wordt gedreven. Dat Nederland moord en brand schreeuwt als een deel van de marktsector in buitenlandse handen komt, doet daaraan niets af.

Keuzes zullen altijd moeten worden gemaakt. Flip de Kam schrijft in zijn bijdrage in dit nummer terecht dat kunst ook koopwaar is en dat het prijsmechanisme daarvoor een nuttig instrument is. Consumenten zullen altijd een keuze blijven maken waaraan zij hun inkomen besteden. Dat geldt ook voor de overheid. Vandaag willen we meer geld voor cultuur, morgen meer voor zorg. De overheid kan de keuze van de consument beïnvloeden door subsidies en fiscale maatregelen.

De auteurs bekritisieren het inschakelen van kunstenaars door gemeentebesturen om steden te verfraaien. Waarom? Had Amsterdam vroeger niet een geweldige stadsbeeldhouwer, Hildo Krop, waarvan we nu nog kunnen genieten? En wat is ertegen om bij een bouwopdracht voor te schrijven dat een deel van de bouwsom aan kunst wordt besteed?

Cultuureducatie verdient mijns inziens hoge prioriteit. Leer iedereen van jongs af aan actief en passief kennismaken met cultuur door herstel van de kunstencentra en als vast onderdeel van de lesstof op basisscholen, zoals dat jaren geleden ook bestond, en niet door middel van een project waarop subsidie kan worden aangevraagd. Daarna kan iedereen zelf kiezen of en van welke cultuuruiting hij of zij wil genieten. Maar kunstbeoefening is kostbaar, vooral wanneer er muziekinstru-

Leen Hoffman *Kaalslag was er al lang voor de kabinetten-Rutte*

menten moeten worden aangeschaft. Daarvoor dienen er inkomensafhankelijke subsidies te bestaan.

Zorg er ook voor dat kunstbeoefenaars een redelijk inkomen verdienen. Ik heb de afgelopen jaren voor enkele bladen veel musici geïnterviewd en ben geschrokken van hun lage inkomen en slechte arbeidsvoorwaarden. Wellicht moeten we daarom de instroom op conservatoria en kunstacademies afremmen ten gunste van supertalenten.

Eigenlijk zou de PvdA weer een cultuur-

beleid moeten ontwikkelen als in *De weg naar vrijheid*, waarbij iedereen door middel van cultuureducatie zelf zijn of haar keuzes kan maken en waarbij ons cultureel erfgoed goed beschermd blijft. Daarbij draait het altijd om keuzes, nationaal en individueel, waarbij niet alleen subsidie, maar ook beprijzing een middel is om keuzes in een bepaalde, politiek gewenste richting te sturen. Als het ooit zover mocht komen dan mogen, ondanks mijn kritische opmerkingen, Becker & Kalma mijn ministers van Cultuur zijn.

Nederland heeft nooit van cultuur gehouden

Natuurlijk is het goed om te hoop te lopen tegen de commercialisering van de kunst. Maar mag er alsjeblieft wel verantwoording worden afgelegd?

BEREND JAN LANGENBERG

Onderzoeker en adviseur arbeidsmarkt in de culturele sector

Onder het betoog voor een actiever cultuurbeleid in *Kunst of Koopwaar* zit een gedocumenteerde kritiek op de 'economisering van de samenleving' in het algemeen. Daarin is ook de recente kritiek te herkennen op de gezondheidszorg, het maatschappelijk werk, onderwijs, et cetera. Voor een econoom schuurt dat begrip 'economisering' alleen waarschijnlijk net zo als het begrip 'juridisering' voor een jurist. Een verklaring voor beleidsmaatregelen uit de afgelopen veertig à vijftig jaar – die de laatste tijd in mijn ogen onterecht allemaal met dat begrip 'economisering' aan de kant worden gezet – is hier op zijn plaats. Daarvoor heeft een zin uit het stimulerende interview in dit boek met Gijs Scholten van Aschat mij gekieteld: 'De overheid moet tegenwoordig efficiënt en marktgericht werken. Wie heeft dat in godsnaam bedacht?' (p.12).

Mijn antwoord daarop is: dat is in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw 'godzijdank' bedacht, niet alleen in Nederland maar in vele westerse samenlevingen. Het is bedacht omdat de collectievelastendruk in de westerse samenlevingen onbeheersbaar aan het worden was: die druk steeg ieder jaar meer dan was bedoeld. Welke partij ook aan het roer

stond. Dat was mooi voor de sectoren, die daar garen bij spinnen, zoals de industrie, de landbouw, het maatschappelijk werk, de zorg en ook de kunst. Maar de solidariteit tussen burgers werd aangetast door dat groeiende aandeel van de belastingen en sociale premies. Dat kwam bijvoorbeeld in ons land tot uitdrukking door het uit de pan rijzen van het 'zwart werk'. Daar moest iets aan gebeuren.

De kennis die bijdroeg aan het in de klauwen krijgen van die onbeheerst stijgende lastendruk, werd in die tijd aangereikt door de politieke en economische wetenschappen: de 'Public Choice Theory' van Buchanan en Niskanen om twee grondleggers te noemen. Die theorie legt ragfijn uit dat de rantsoenerende werking van de markt binnen een democratische en bureaucratische overheids-huishouding niet werkt. Er zit geen rem op: degene die beslist tot een uitgave is een ander dan degene die betaalt en die is ook weer een ander dan degene die van de uitgave geniet. Terwijl dat in het prijsmechanisme – de markt – een en dezelfde persoon is.

Alle oplossingen die toen bedacht zijn om wel een rem op die overheidsuitgaven te krijgen, hadden altijd iets te maken met een zoek-

Berend Jan Langenberg *Nederland heeft nooit van cultuur gehouden*

tocht naar vervangende rantsoenering voor bestuurders, politici en ambtenaren: heroverwegingen, verzelfstandiging, decentralisatie, kosten-batenanalyses et cetera. Die oplossingen zijn alleen aan het begin van deze eeuw doorgeslagen: het toepassen van economisch inzicht verwerd zo tot 'economisering'. Een soort tovenaarsleerling-verhaal. De beheersing van de overheidsuitgaven was toen immers al bereikt. We hoeven ons maar de brede grijns van minister van Financiën Zalm te herinneren toen hij rond 2000 een sluitende overheidsrekening kon presenteren.

De wonderbaarlijke terugkeer van de cultuurpolitiek

Becker & Kalma hebben een mooie volgorde gevonden in de overheidsbemoeyenis met de cultuur: dat het ooit behoorlijk was gesteld met die cultuurpolitiek, maar dat het daarna verarmd raakte en pas sinds kort weer terug-

Diepgewortelde interesse voor de cultuur is er in Nederland niet – we zijn een land van kooplieden en dominees

keert. Hun duik in de publicaties in verleden en heden zou bijna bewijzen dat het waar is. Mijn indruk is een andere. De constante in de geschiedenis van de bemoeyenis van de overheid met kunst en cultuur in Nederland is juist dat er – in vergelijking met ons omringende, grote landen – zo bar weinig cultureel bewustzijn in ons land was en is. De constante is dat 'de' Nederlander en weshalve zijn politici weinig met cultuur 'hebben'. Het heeft pleitbezorgers voor de cultuur – hoeveel ze ook soms schreven – juist altijd enorm veel

moeite gekost om reacties te krijgen vanuit de politiek.

De lange strijd om de overheidsbemoeyenis met kunst wettelijk verankerd te krijgen (van vlak na WO II tot 1993, *mind you!*) leidde uiteindelijk met pijn en moeite alleen tot een dunne procedurele wet: de wet op het specifiek cultuurbeleid. Want het inzicht dat kunst 'moet' – net zoals bijvoorbeeld onderwijs – wordt in Nederland niet gedeeld. Ik ben in mijn hele werkzame leven in de kunst door wijze ouderen voor dat verschijnsel, die koele houding van burgers en politiek, gewaarschuwd.

Diepgewortelde interesse voor de cultuur, waar je van kindsbeen af in wordt opgevoed, is er in Nederland niet. Een land van kooplieden en dominees. Multatuli schreef het al en het is verworden tot een cliché. Omdat het zo ongelofelijk waar is. Daarom kon de 'regime change' zo makkelijk worden doorgevoerd: de burgers werden er niet warm of koud van dat de politiek zo grof in greep. *Kunst of koopwaar* beschrijft dat prachtig. Maar ik zou willen toevoegen: dat is nooit anders geweest. Het enige dat in Nederland telt, is het 'op orde houden' van de overheidsfinanciën.

De intrinsieke waarde van kunst

Het welvaarts-theoretische argument voor elk ingrijpen van de overheid is het 'maatschappelijk nut' van dat ingrijpen boven het niet-ingrijpen. Hoe moeilijk dat maatschappelijk of collectief nut ook democratisch vast te stellen valt. Goedhart, hoogleraar Openbare Financiën aan de UvA in de jaren zestig van de vorige eeuw, noemde maatschappelijk nut daarom een 'black box'. Dit in tegenstelling tot het individueel nut, dat elk mens dagelijks voor zichzelf bepaalt en dat zijn bestedingen richting geeft.

Het gaat erom vast te stellen welk maatschappelijk nut de overheidsbemoeyenis met cultuur dient. Pas daarna komt de keuze tussen de inhoudelijke of de functionele betekenis van kunst om de hoek kijken. Ik ben het

Berend Jan Langenberg *Nederland heeft nooit van cultuur gehouden*

met de schrijvers eens dat in het recente verleden te veel op de functionele betekenis van kunst is gewezen. Kunst als middel om iets anders te bereiken. Een dergelijke redenatie bijt zich in haar eigen staart, want kunst bereikt niet zoveel anders dan zichzelf. Het belangrijkste maatschappelijk nut dat bereikt wordt, is de kunst zelf. Kunst, die er zonder overheidsingrijpen helemaal niet was geweest.

Ik weet daarom ook niet of het verstandig is van Becker & Kalma om te hoop te lopen tegen de cultuurplansystematiek (p. 190). De kunstlobby heeft vanaf de Tweede Wereldoorlog gevochten voor een wettelijke verankering van de overheidsbemoeyenis met de cultuur. Men was vreselijk benauwd ooit weer aan het lot van de markt over gelaten te worden, zoals de ouderen zich dat maar al te goed wisten te herinneren. Wat mij betreft verandert de aard van de wet van een procedure-wet in een inhoudelijke wet, om in de termen van dit boek te blijven. Dat niet het plan, het instrument voorop staat, maar de verantwoordelijkheid voor de cultuur zelf. Maar ook dan zal net zo goed een planmatig instrumentarium nodig zijn. Ook de bemoeyenis met het onderwijs en de wetenschap werken volgens zo'n stramien. Zo zit het overheidsbestuur tenslotte in elkaar. Het moet geschikt zijn om verantwoording naar de Tweede Kamer over af te leggen.

Het is wel fascinerend hoe de schrijvers impliciet de discussie terug laten komen, die in de jaren zestig van de vorige eeuw plaatsvond tussen onder meer Jan Pen en Jan Kassies. Jan

Kassies had het over 'Tussen Mammon en Mecenaz',¹ waarin hij de ondersteuning van de kunst door het bedrijfsleven op de korrel nam. Het aardige van Jan Pen was dat hij de economische welvaartstheorie uitlegde aan de hand van de overheidsbemoeyenis met kunst.² Het gaf mij en enkele andere collega-economen vanaf die tijd de moed het economisch instrumentarium juist ten bate van de cultuur en de overheidsbemoeyenis daarmee in te zetten. Hoe vaak wij economen ook in die tijd al door sommigen in de kunstwereld verguist werden.

Daarom bevalt het mij ook zo goed, dat de schrijvers – zelf geen economen, zoals u niet zal verbazen – aan het slot van hun boek toch verwijzen naar vader en zoon Skidelsky.³ Vader is een internationaal gerenommeerd Engels econoom, die zich heeft bewezen als biograaf van John Maynard Keynes. Voorafgaand aan het door Becker & Kalma geciteerde boek vatte vader Skidelsky zijn – door het jarenlang grasduinen in de geschriften van Keynes aangescherpte – economische kennis nog eens samen in een handzaam overzicht, waarin het uiteindelijke doel van al ons ondermaanse gedoe, 'the good life', fijntjes uit de doeken wordt gedaan.⁴ Becker & Kalma herkennen daarin terecht 'de kwaliteit van het bestaan' waarnaar de sociaal-democraten ons de weg wijzen. Dus aan het eind van dit boek, na heren der heel wat verguizing van het economisch denken, toch nog een lichtpuntje voor die tak van sport. Het deed mij goed.

Noten

- 1 Jan Kassies (1962/63) 'Tussen mommon en maecenas', *Maatstaf*, jrg 10, nr 7, pp. 454-477.
- 2 Jan Pen (1964), 'Kunst en commercie'; herdrukt in Jan Pen (1967) *Economische actualiteiten*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, pp. 56-62.
- 3 Robert Skidelsky & Edward Skidelsky (2012), *How much is*
- 4 Robert Skidelsky (2009), *Keynes. The return of the master*, Londen: Allen Lane.

De economie is wél het probleem – een repliek

Economen volgen altijd de laatste mode, en daarom verdient de kunst een eigen verhaal. Als we van kunstenaars ondernemers maken, kijken we straks alleen nog naar dezelfde blockbusters.

FRANS BECKER EN PAUL KALMA

Oud-directeur en oud-adjunct-directeur van de WBS

‘Wat ik zie is dat kunst überhaupt geen issue meer is vandaag de dag. Zelfs politici die ik spreek, geven aan dat ze het thema niet eens op de agenda binnen hun eigen fractie krijgen.’ Aldus acteur en auteur Gijs Scholten van Aschat in een vraaggesprek dat wij met hem hadden voor ons boek *Kunst of koopwaar. Hoe de cultuurpolitiek uit Nederland verdween*. Dat gesprek vond plaats ruim voor de Tweede Kamerverkiezingen van dit jaar, maar het is een uitstekende typering van de plaats die kunst en cultuurpolitiek in de verkiezingscampagne voorafgaande aan de 15^e maart 2017 toegemeten kreeg: geen issue. Zou het in de formatie en een nieuw kabinet anders gaan?

Laten we hopen dat GroenLinks, D66, SP of PvdA – voor zover ze (weer) aan de onderhandelingsstafel plaatsnemen – dat *wel* als hun opdracht zien. In hun verkiezingsprogramma’s wordt duidelijk afstand genomen van het harde bezuinigingsbeleid van de kabinetten-Rutte en wordt gepleit voor een actievere overheidsopstelling, inclusief een verhoging van de uitgaven voor kunst en cultuur. Daar is ook alle reden voor. In *Kunst of koopwaar* laten we zien dat het optreden van het kabinet-Rutte I een harde breuk, een regime change in het naoor-

logse cultuurbeleid is geweest, met ingrijpende gevolgen voor de wereld van kunst en cultuur – en hoe weinig onder Rutte II daarvan hersteld is.

Maar dit beleid had natuurlijk wel een voor geschiedenis. Al langer, zo luidt de centrale stelling van ons boek, is de cultuurpolitiek in Nederland onttakeld. Beleid en debat beperkten zich steeds meer tot financiële kwesties (in de praktijk: steeds minder geld) en de subsidiesystematiek. De politieke en bestuurlijke elite raakte bovendien in de ban van het cultuurrelativisme – en zei opvattingen over volksverheffing en *Bildung* vaarwel.

Economische modellen en metaforen werden dominant. Geld diende uit de markt te worden gehaald en succes werd steeds meer gedefinieerd in termen van cijfers. Kunst en cultuur moesten vooral dienstbaar zijn aan andere doelstellingen, zoals economische marketing van steden, maatschappelijke cohesie of begeleiding van dementerende ouderen. Het cultuuronderwijs werd verwaarloosd, evenals de rol van de overheid als opdrachtgever en verantwoordelijk voor een esthetisch waardevolle ruimtelijke inrichting van ons land.

Frans Becker en Paul Kalma *De economie is wél het probleem – een reëliek*

Die terugtrekkende beweging van de overheid beschrijven we als een geval van *tragic timing*. Want er is juist grote behoefte aan sterke publieke instituties die corrigerend optreden ten aanzien van de groeiende ongelijkheid, ook op het culturele vlak. Publieke instituties die verantwoordelijkheid nemen om de toenemende laag- en ongeletterdheid te bestrijden. Die een gemeenschappelijk referentiekader helpen scheppen tegenover verbodkelling en fragmentering en cultureel burgerschap bevorderen. En die vooral ook tegenwicht bieden aan de sterke opmars van marktkrachten en commerciële belangen in de wereld van kunst en cultuur – waardoor pluriformiteit en hun rol als vrijplaats in onze op nut en financieel gewin georiënteerde maatschappij in het gedrang komen.

We doen in het boek een aantal voorstellen voor een actieve, eigentijdse cultuurpolitiek: een structureel hogere overheidsfinanciering; behoud van het Nederlandse model van een mix van topinstellingen en kleinschalige culturele initiatieven en experimenten; een breuk met de heersende beleidsfilosofie van marktmodellen; een doorbraak in het cultuuronderwijs, inclusief een zorgvuldige omgang met onze taal; een betere bescherming van de uitgave en verkoop van boeken en kranten; een versterking van de publieke omroep; en regulering – bij voorkeur in internationaal verband – van de digitale mega-bedrijven, inclusief het stellen van grenzen aan het verzamelen en gebruiken van gegevens over het internetgedrag van burgers.

Het zijn bouwstenen voor een beleid dat onderdeel uitmaakt van een breder perspectief op de toekomst van onze maatschappij, inclusief de rol van kunst en cultuur daarin. Hun belang en intrinsieke waarde kunnen moeilijk overschat worden. Inspiratie voor een dergelijke toekomstvisie vonden we niet alleen bij hedendaagse cultuurdragers, die we voor ons boek interviewden, maar ook in de traditie van de Nederlandse sociaal-democratie – zoals in het werk van de vooroorlogse

Amsterdamse wethouder en wetenschapper Emanuel Boekman en de naoorlogse politicus en denker Joop den Uyl. Een nieuwe cultuurpolitiek vraagt om een inhoudelijke oriëntatie – en om een breuk met het heersende instrumentele denken.

De economie overgewaardeerd

De bijdragen in dit nummer van S&D met kanttekeningen en commentaar op ons boek bevatten veel nuttige en interessante stellingen. Zo wijst Hedy d'Ancona op de vroegere aanwezigheid en het belang van een sterke parlementaire vertegenwoordiging op cultuurpolitiek vlak. Flip de Kam laat zien dat de links-rechts tegenstelling op dit terrein ook nu niet is verdwenen. Berend Jan Langenberg vraagt aandacht voor het intense debat dat zich afspeelde in de jaren zeventig. En Leen Hoffman getuigt van de schermutselingen – ook op lokaal niveau – over de financiering van cultuur voordat het eerste kabinet-Rutte aantrad. Zoals hij het ook terecht voor de accordeon opneemt.

Drie thema's in hun beschouwingen vragen naar onze mening om een nadere argumentatie van onze kant: de verhouding tussen economie, economische wetenschap en kunst en cultuur; het maatschappelijk nut van kunst en cultuur, inclusief hun bijdrage aan democratisch burgerschap; en de subsidiesystematiek. Met alle respect voor de drie economisch georiënteerde commentatoren: juist in de economische benadering – en de huidige overwaardering ervan bij de analyse van zo ongeveer alle maatschappelijke verhoudingen en vraagstukken – schuilt een belangrijk probleem. Het begint met het misverstand dat de economische wetenschap ons de juiste begrippen verschaft voor het analyseren en evalueren van de werkelijkheid. 'Kunst is koopwaar' – vanzelfsprekend. De overheid subsidieert kunst en cultuur voor zover het om 'collectieve goederen' gaat – natuurlijk.

Maar hoe vanzelfsprekend of natuurlijk is

Frans Becker en Paul Kalma *De economie is wél het probleem – een repliek*

dat? Het gaat in beide gevallen om stellingnames vanuit een eenzijdige, economische blik. Kunst is veel meer dan koopwaar en subsidiëring ervan berust op politieke krachtsverhoudingen, nationale culturele tradities, en politieke keuzes die samenhangen met opvattingen over mens en maatschappij. Met andere woorden: de economisch-wetenschappelijke benadering leert ons misschien iets over de economische aspecten van een bepaald verschijnsel, maar ook niet meer dan dat. We hebben er alleen door de bril van de econoom naar gekeken. Dat die bril akelig modegevoelig is, weten we inmiddels ook – met alle zwenkingen in het mainstream economisch denken van de afgelopen decennia. Maar ook los daarvan schiet het economisch-wetenschappelijk instrumentarium te kort bij het analyseren van de wereld van kunst en cultuur.

Cultuuronderwijs is van belang vanwege de zelfstandige waarde die het aan ons leven toevoegt – en niet vanwege zogenaamde 21st century skills

Het is als bij affectieve relaties: we kunnen er allerlei economische begrippen op loslaten, maar dat leidt tot een zeer beperkt begrip van wat zich afspeelt. Een dergelijk economisme is misleidend – en ronduit schadelijk wanneer economische modellen en metaforen leidend worden in het cultuurbeleid. De waarde van een zelfstandige, relatief onafhankelijke sfeer van kunst en cultuur moet juist verdedigd worden tegen een dergelijke kolonisering. Net zoals cultuuronderwijs van belang is vanwege de zelfstandige waarde die het aan ons

leven toevoegt – en niet vanwege zogenaamde 21st century skills. Het is van groot belang maatschappelijke sferen van elkaar te blijven onderscheiden, zoals verdedigd door Michael Walzer in zijn *Spheres of justice*, juist om het overwicht van een opdringerige economische sfeer te beperken.

In *Kunst of koopwaar* laten wij zien hoezeer dat laatste dreigt – als gevolg van sterke marktkrachten en bedrijfsbelangen. De economische dynamiek komt in strijd met cultuurpolitieke doelstellingen en publieke waarden – in de museumwereld, bij de publieke omroep, bij veilingpraktijken, in het boekenvak en in de journalistiek. Maar die spanning zien we in de gangbare analyses niet terug. Integendeel: ook kunst en cultuur moeten gewoon ‘markt-conform’ gaan functioneren. In de discussie over de publieke omroep botsen deze opvattingen frontaal: moet de publieke omroep zich beperken tot een aanvulling op de markt, zoals ook Flip de Kam bepleit? Of heeft zij de veel bredere functie om een toegankelijk aanbod te scheppen waarin publieke waarden doorklinken – hetgeen bijvoorbeeld de Vlaamse VRT met succes doet? Wij kiezen voor het laatste.

Om de zelfstandigheid van de kunsten

Een tweede thema dat nadere beschouwing vraagt, is het maatschappelijke nut van de kunst en de bijdrage die ze levert aan democratisch burgerschap. Het raakt enerzijds aan het verlangen naar maatschappelijk engagement van kunstenaars, dat overigens ook regelmatig in de sociaal-democratische beweging de kop op stak.

Anderzijds spoort het met de wens van hendaagse beleidsmakers dat kunst en cultuur een maatschappelijk nut dienen. *L'art pour l'art*. Dat is helemaal voorbij, aldus minister voor cultuur van het kabinet Rutte-II, Jet Bussemaker. Gelukkig is dat niet het geval. Evenmin levert de confrontatie met kunst en cultuur vanzelfsprekend een bijdrage aan de

Frans Becker en Paul Kalma *De economie is wél het probleem – een reëliek*

mocratisch burgerschap, zoals Hedy d'Ancona suggereert. De geschiedenis van kunst en cultuur laat zien dat er op dit punt geen enkel automatisme bestaat. Cultureel bijzonder goed onderlegde SS-ers gingen als beesten tekeer in de Tweede Wereldoorlog. Sommige schitterende kunst is gemaakt in dienst van hogere machten – van de rooms-katholieke kerk tot koningen en koninginnen, van een communistisch regime tot rijke ondernemers. Maar andere schitterende kunst kwam juist tot stand in protest tegen deze hogere machten. En weer andere (of: de meeste) artistieke top-prestaties kunnen in geen van beide categorieën worden ondergebracht.

Onze opvatting sluit direct aan op die van Emanuel Boekman. Hij schreef: 'De kunst heeft een zelfstandige oorsprong, wordt niet in dienst van de maatschappij verricht en is niet haar dienstknecht.' Het is een groot voorrecht van een democratische maatschappij – en een uitstekend uitgangspunt voor cultuurbeleid: vrijheid voor de ontwikkeling van kunst en cultuur. De kwaliteit en waarde ervan worden niet bepaald door hun maatschappelijk nut. De RAND Corporation liet in 2004 in een diepgravend onderzoek alle argumenten en empirische onderbouwingen over en weer nog eens de revue passeren. Het bracht de onderzoekers tot een ondubbelzinnige afwijzing van de instrumentele argumenten en een krachtig pleidooi voor de herwaardering van de intrinsieke waarde van de kunsten. Om dat laatste is het het publiek en de kunstenaars zelf primair te doen. Alleen beleidsmakers grijpen steeds naar het veronderstelde 'nut', zo luidde hun conclusie.

Dat neemt niet weg dat kunstenaars en kunstinstellingen ook allerlei maatschappelijk nuttige effecten teweeg kunnen brengen. En kunstenaars kunnen zich in alle vrijheid verbinden aan een maatschappelijk of politiek doel, een bedrijf of een product. Maar over de kunstzinnige waarde van wat zij maken zegt dat niets. Evenmin zijn kunstenaars per definitie beter gepositioneerd om een bij-

drage aan maatschappelijke of politieke doelstellingen te leveren, zoals Maarten Doorman in *De navel van Daphne* heeft laten zien. Kunst moet, aldus Doorman, haar onmiskenbare dubbelzinnigheid behouden, wil ze met ondubbelzinnig engagement kunnen samengaan: 'het politieke engagement overtuigt dankzij zijn meerduideligheid'.¹

De derde kwestie die we hier willen aansnijden, betreft de wijze waarop de overheidssubsidies worden verdeeld. Is een fundamentele verandering nodig? Of zijn we juist gebaat bij continuïteit? Ons lijkt een wijziging gewenst, zonder nu alles op zijn kop te zetten. Aanpassing ligt voor de hand voor een beperkt aantal instellingen die feitelijk *hors concours* zijn. Het Concertgebouw en het Concertgebouw Orkest bijvoorbeeld, de Nationale Opera en Ballet, het Mauritshuis. Zij behoren tot een categorie instellingen die niet aan een vierjarige hoepelsprong door de subsidiecriteria horen te worden blootgesteld. We gaan toch ook niet iedere vier jaar de universiteiten van Leiden, Utrecht, Amsterdam en nog enkele steden voor de existentiële vraag stellen of ze nog wel bestaansrecht hebben?

Jan Raes, directeur van het Concertgebouw Orkest, pleit in het vraaggesprek dat we met hem hadden terecht voor een dergelijke overheidsondersteuning voor de lange termijn. Aanpassing is ook gewenst omdat de onderlinge afhankelijkheid van landelijke, regionale en plaatselijke overheidsfinanciering zo groot is geworden, dat een betere coördinatie noodzakelijk is. Het pleidooi voor een landelijk dekkend net van cultuureducatie past in zo'n aanpak.

Ten slotte achten we een inhoudelijke positiebepaling van politici en politieke partijen in de cultuurpolitiek van groot belang. In de huidige systematiek weten zij daar al te gemakkelijk aan te ontkomen. Dat geldt a priori voor de betekenis die de politiek aan kunst en cultuur wil toekennen in het geheel van het overheidsbeleid en voor de prioriteiten die daarbij gekozen worden. Het geldt evenzeer

Frans Becker en Paul Kalma *De economie is wél het probleem – een repliek*

voor de plaats en inhoud die partijen willen geven aan het kunst- en cultuuronderwijs. En het geldt nog sterker voor de beslissingen op het gebied van stedelijke ontwikkeling, volkshuisvesting en de inrichting van de openbare ruimte – terreinen met een onmiskenbaar culturele component.

Kunst of koopwaar?

Ten slotte nog een opmerking over de titel van ons boek: *Kunst of koopwaar*. In en rond de kunstwereld, zo duiden we daarmee aan, is zich de afgelopen decennia een cultureel kapitalisme gaan manifesteren. Kunstenaars gelden tegenwoordig als ondernemers en kunstliefhebbers als consumenten. Hedendaagse schilderkunst is een investeringsgoed geworden. Het blockbuster-denken rukt op in musea en in de podiumkunsten, terwijl overheden ten behoeve van het toerisme fors in cultureel vastgoed hebben geïnvesteerd. Intussen is er op de cultuurbegroting zwaar bezuinigd. Vergelijkbare ontwikkelingen doen zich op naburige terreinen voor. Bijvoorbeeld bij de distributie van literatuur en film, waar samenwerking en een harde commerciële opstelling

steeds gangbaarder zijn geworden, en bij de inrichting van de informatievoorziening en de publieke meningsvorming – ook op cultureel gebied (kranten en tijdschriften, radio en tv). Het zoeken van rendement is op die terreinen een steeds grotere prioriteit geworden.

Wat daarbij hoop op verandering geeft – en ook enige relativering aanbrengt – is dat het niet een geheel nieuwe ontwikkeling betreft. Ruim een eeuw geleden presenteerde een dwarse groep kunstenaars zich in Wenen, met Gustav Klimt als een van de centrale figuren: de Wiener Secession. Zij verzetten zich tegen de incestueuze relatie tussen kunsthandelaars en enkele kunstenaars; tegen kunstenaars 'die van mening zijn dat schilderijen artikelen zijn, zoals broeken en kousen, te produceren naar de wens van de klant'. Zij wilden de 'kunst van de ziel' brengen. 'Laat de kunstenaar de wereld tonen, de schoonheid die met hem werd geboren, die er niet eerder was en er nooit opnieuw zal zijn', aldus criticus Hermann Bahr. Hij schreef ook: 'Handel of kunst, dat is waar het om draait bij onze Secession'.² Ruim een eeuw later is het de hoogste tijd voor een Secession in de cultuurpolitiek – in Den Haag, in Nederland.

Noten

1 Maarten Doorman, *De navel van Daphne. Over beeldende*

kunst en engagement, Amsterdam 2016, 138 resp. 128.

2 Anne-Marie O'Connor, *De dame in goud. Het verhaal van*

Klimts beroemde portret dat in handen viel van de nazi's, Amsterdam 2012, pp. 40-41.

OVER DE GRENS

‘Stinkende mensen’

De grens tussen Kroatië en Hongarije

Een witte bus rijdt tot aan de grens tussen Kroatië en Hongarije. Zodra de Hongaarse politie een teken geeft, komen de vluchtelingen een voor een naar buiten en steken de grens over. Hun tassen worden gecontroleerd, ze krijgen eten, drinken en dekens van het Rode Kruis. Daarna gaan ze in een blauwe bus en rijden weg.

Zo gaat het tot drie keer toe. De hele operatie verloopt rustig, met af en toe wat geschreeuw als de Hongaren vinden dat de Kroaten de vluchtelingen te snel doorlaten. Bevreemdend zijn de mondkapjes en handschoenen. ‘Megélhetési bevándorlók’ noemt Viktor Orbán, de Hongaarse premier, vluchtelingen. Lastig te vertalen, maar ‘stinkende mensen’ komt aardig in de buurt. Onaanraakbaar. Angst voor besmetting dus.

De Kroatische grenswacht vertelt dat hij dit nog nooit heeft meegemaakt in de vijf jaar dat hij nu op deze normaal gesproken rustige en landelijke grensovergang werkt. Terwijl hij dit zegt, bouwen achter hem Hongaarse soldaten gestaag verder aan het grenshek dat de twee landen (weer) zal scheiden. Orbán zelf bouwt verder aan de juridische muren, met als apotheose het referendum in oktober 2016.

De blauwe bussen brengen de vluchtelingen naar een treinstation 10 kilometer verder. Uren wachten in een stilstaande trein. Vrijwilligers delen eten en drinken uit. Dan komt er bericht uit Boedapest: de trein mag vertrekken en brengt ze tot op een paar kilometer van de grens met Oostenrijk. Het is na middernacht als de trein in beweging komt.

September 2015

A.L. Snijders

De Brievenbus

Ik ben naar de brievenbus geweest die zoals iedereen weet 150 meter van mijn huis staat. Ik moet 300 meter afleggen voor een brief of andere post. Soms op de fiets, soms met een volwassen autopod, maar meestal lopend, omdat men zegt dat lopen het gezondst is. Wie lang wil leven, loopt. Vandaag ontvang ik een met pen en inkt geschreven brief uit Vachères-en-Quint (Drôme), een bergdorpje waar enkele mensen wonen. De briefschrijver heeft twee keer deelgenomen aan de Olympische Spelen en is in het dagelijks leven ook nog een incunabel-deskundige. Bovendien is hij landbouwer, met percelen die op gevaarlijke hellingen liggen. Hij rijdt met een witte tractor van het merk Lamborghini langs diepe ravijnen die bij nonchalant rijgedrag een zekere dood betekenen. Het merk Lamborghini heb ik nooit gekoppeld aan zware arbeid, integendeel, ik dacht bij dat merk altijd aan onbetaalbare Italiaanse sportwagens op de Zuidas, en aan de cynische bankiers die daar bij horen.

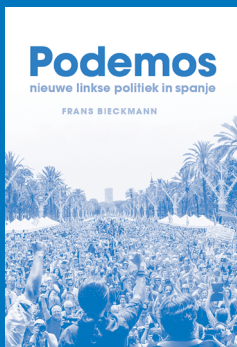
Het tweede poststuk is het zomernummer van Human, het blad van de humanistische omroep. Daarin wordt met voorbeelden uitgelegd wat we van de waarheid weten. (1) Ons weer komt er niet goed vanaf, het regent, hagelt of sneeuwt hier altijd. In werkelijkheid is het hier 93 procent van de tijd droog. (2) Het aantal slachtoffers van terrorisme stijgt. Nee, het is afgenomen sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw. (3) De wereld gaat aan overbevolking ten onder. Voor deze profetie ben ik wel gevoelig. Ten onrechte, we hebben de peak child in 2011 al gehad. Sindsdien neemt de groei van de bevolking af. We zijn dus zwartgalliger dan nodig is.

Om mezelf te verlossen van de brief uit Vachères en om poëzie te maken van het zomernummer van Human (en natuurlijk als boete voor het niet kennen van de controleerbare waarheid) besluit ik terug te lopen naar de brievenbus, waar ik hardop een gedicht van Bernd Bevers zal voorlezen.

Nakomelingen

Wij lazen de boeken,
recepten van blinden en zieners,
de regens van november en mei.
Wij weten nu wie wij zijn.
Wij kregen vanzelf een gezicht
en een naam, een mond waar de honger
uit spreekt in iedere taal.

Wij kwamen niet van de plaats
maar droomden ons zingend een route
naar een andere tijd, een zonnig adres
blauw als de verte.
En baden ons vloekend in slaap.

Podemos. Nieuwe linkse politiek in Spanje

Door

Frans Bieckmann

Podemos geeft een beeld van de fascinerende politieke ontwikkelingen in Spanje en Europa sinds 15 mei 2011, toen in Spanje de pleinbezettingen van de *Indignados* (de Verontwaardigden) begonnen. Ze vormden de aanzet voor een grote politieke dynamiek. Het Spaanse project biedt een alternatief voor het neoliberale denken dat de EU in haar greep heeft én voor het rechtse populisme dat de maatschappelijke onvrede hiermee eenzijdig kanaliseert. *Podemos* organiseerde een brede beweging die komt met een eigen verhaal over grote maatschappelijke problemen als corruptie, werkloosheid en ongelijkheid – samen met de bevolking, niet van bovenaf, maar van onderop.

Omvang 200 pagina's | € 17,90 | ISBN 978 94 6164 444 2

Verschenen juni 2017

Recente publicaties WBS

Over de grens. De vluchtelingencrisis als reality

test, Monika Sie Dhian Ho, Annelies Pilon &

René Cuperus (red.)

Omvang 416 pagina's | € 24,90 | ISBN 978 94 6164 459 6

Verschenen juni 2017

Rood-groene politiek voor de 21e eeuw,

Heleen de Coninck, Menno Hurenkamp, Lieke Melsen

& Hans Opschoor (red.)

Omvang 416 pagina's | € 22,50 | ISBN 978 94 6164 453 4

Verschenen april 2017

Kunst of koopwaar. Hoe de cultuurpolitiek uit

Nederland verdween, Frans Becker & Paul Kalma (red.)

Omvang 416 pagina's | € 19,90 | ISBN 978 94 6164 420 6

Verschenen november 2016

- 3 **Redactioneel** Na Depla
 4 **Column Paul de Beer** Bescherm burgers tegen globalisering

5 **Over de grens** | *Oorlog op 7 kilometer*

PvdA, hoe nu verder?

- 11 **Ruud Koole** Gezelligheid is goed, vertrouwen is beter
 15 **Paul Kalma** Ontwaak, sociaal-democraat!
 24 **Sarah de Lange** Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is
 32 **Kees Aarts** De PvdA en de verkiezingen van 2017
 42 **Matthijs Rooduijn** Linkse samenwerking of het festival van de gemiste kansen
 45 **Marijke Linthorst** Neem de economie van de economen af
 52 **Paul Bordewijk** Tegen de pasokificatie van de PvdA

59 **Over de grens** | *Grens bereikt*

Komt de cultuurpolitiek terug in Nederland?

- 64 **Hedy D'Ancona** We hebben het gezapig ondergaan
 67 **Flip de Kam** Alle kunst is koopwaar
 71 **Leen Hofman** Kaalslag was er al lang voor de kabinetten-Rutte
 75 **Berend Jan Langenberg** Nederland heeft nooit van cultuur gehouden
 78 **Frans Becker & Paul Kalma** De economie is wél het probleem – een repliek

85 **Over de grens** | *'Stinkende mensen'*

- 88 **A.L. Snijders** De Brievenbus

PvdA, hoe verder? Door Philip van Praag, Wim Meijer & Margriet van Lith

Red de zeggenschap van de technocratie

MET BIJDAGEN VAN MEIKE BOKHORST, HESTER VAN DE BOVENKAMP,
ANTOINETTE DE BONT, PAULINE MEURS & SJORS OVERMAN

ANNEMARIE KOK

Over het participatie-evangelie van Jacques Wallage & Ronald Plasterk

HUGO PRIEMUS

Over het woonbeleid voor de periode 2017-2021

Jaargang 74, nummer 3, augustus 2017

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Versijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer

Nik Jan de Boer

Meike Bokhorst

Klara Boonstra

Eva van Burg (*eindredactie*)

Menno Hurenkamp (*hoofdredeactie*)

Ruud Koole

Marijke Linthorst

Redactieraad

Maurits Barendrecht

Liesbeth Noordegraaf

Marc Chavannes (*voorzitter*)

Paul Tang

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting

Emmapark 12

2595 ET Den Haag

Telefoon (070) 262 97 20

E-mail send@wbs.nl

Lay-out & omslag

Uitgeverij Van Gennep

De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl.

Digitaal S&D-archief

Alle S&D-artikelen vanaf 2002
kunt u gratis downloaden van
www.wbs.nl.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennep

Nieuwpoortkade 2A

1055 RX Amsterdam

info@vangennep-boeken.nl

(020) 606 07 21

Abonnementen

Bel (020) 606 07 21 of mail info@vangennep-boeken.nl
voor een abonnement of kennismakingsnummer.

Abonnementsprijzen per jaargang

Papier

- ▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 39,50
- ▶ Particulier Nederland: € 82,50

Papier & digitaal

- ▶ Student/aio/oio/Jong wbs/Jonge Socialisten: € 49,50
- ▶ Particulier Nederland: € 91,-
- ▶ Instelling Nederland: € 161,50
- ▶ Particulier buitenland: € 145,-
- ▶ Instelling buitenland: € 172,-
- ▶ Losse nummers € 17,50

Een abonnement kan op elk gewenst moment ingaan. Opzeggen kan tot één maand voor het einde van de jaargang. Vanwege de aard en inhoud van de uitgave wordt u geacht het abonnement in het kader van uw beroep of bedrijf te ontvangen en niet als consument op te treden in de zin van de artikelen art. 236 en 237 boek 6 BW. Mocht dit anders zijn, dan bent u gehouden dit binnen één maand na ingang van het abonnement per e-mail, telefonisch, schriftelijk of anderszins bij de abonnementenadministratie van de uitgever aan te geven.

© 2017 Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

Redactioneel

Kern

De reeks 'PvdA, hoe verder?' krijgt een vervolg met overlappende, dringende analyses van Philip van Praag en Wim Meijer & Margriet van Lith. De focus ligt op de verzorgingsstaat en op werk. En dan nog zal er ook geluk aan te pas moeten komen om serieuze invloed terug te winnen. Of linkse samenwerking, maar dat heeft ook een tamelijk grote casinofactor.

In dat perspectief zijn de daaropvolgende beschouwingen over inspraak en zeggenschap niet zonder waarde. Annemarie Kok verbaast zich hevig over het gemak waarmee de PvdA, bij monde van onder meer Ronald Plasterk als minister van Binnenlandse Zaken en Jacques Wallage als voorzitter van de Raad voor Openbaar Bestuur, burgerinspraak als haarlemmerolie inzetten.

En in een themadeel, georganiseerd door S&D-redacteur Meike Bokhorst, wordt het gemak waarmee sociaal-democraten zeggenschap als oplossing voor alle kwalen zien, nog eens verder op scherp gezet. Inspraak is nodig, maar het vergt veel werk om het proces eerlijk en degelijk te laten verlopen.

Eerst maar eens terug naar de kern – zoals Van Praag en Meijer & Van Lith betogen.

Nou jij, Jeroen!

Door **Menno Hurenkamp**

Redacteur S&D

Er zijn minstens twee overeenkomsten tussen Jeroen Dijsselbloem en Max van der Stoel. Ze hadden/hebben geen moeite met hun in sociaaldemocratische ogen 'rechtse' profiel en waren/zijn bekend in Griekenland. Alleen was Van der Stoel in dat land tamelijk populair.

De Griekse econoom Yannis Varoufakis schreef onlangs een boek over het halve jaar dat hij minister van Financiën van Griekenland was. Het is een fascinerend betoog. Ja, het is wat dik en ja, Varoufakis is best blij met zichzelf. Dat verwijt van ijdelheid viel ook regelmatig terug te lezen in de media in de tijd dat Varoufakis meedraaide in de Europese politiek. Blijkbaar, zo constateert hij zelf ook, waren zijn public relations niet op orde. Maar ingebed in een zeer leesbare analyse van Brusselse machinaties is diens getut over leren jasjes of ritjes op de motor een mooi extraatje, geen straf. Werkelijk iedere politicus mocht willen dat hij zo'n boek kon of durfde schrijven.

Belangrijker echter is zij-n poging een 'ander' verhaal over Europa te vertellen. De partij van Varoufakis was begin 2015 in Athene aan de macht gekomen met de belofte dat men een einde zou maken aan de vernederende bezuinigingen die de Grieken opgelegd hadden gekregen van het IMF en de EU. In het verlengde van de Amerikaanse bankencrisis in 2008 waren ettelijke Franse, Duitse maar ook Nederlandse banken in problemen geraakt mede omdat ze veel geld aan Griekenland hadden geleend. Om de Grieken dat terug te laten betalen kregen ze weer andere leningen van Europa.

Maar gaten met gaten vullen, dat kan niet goed gaan. De banken werden gered, maar de

Griekse economie raakte steeds verder in het slop. Wanneer Varoufakis aantreedt wil hij de Griekse schuldenlast herstructureren. Zorg nou dat eerst onze economie groeit, dan betalen we daarna terug, is zijn verhaal. Van een kale kip kun je niet plukken.

Wat zich daarna in de zeer gedetailleerde lezing van Varoufakis ontpint is ontluisterend. Zo'n beetje iedereen – van IMF baas Christine Lagarde tot de Duitse minister van Financiën Wolfgang Schäuble – geeft de energieke econoom op enig moment informeel gelijk. (Varoufakis doet er verslag van aan de hand van zelf gemaakte opnames van gesprekken – niet heel koosjer maar wel effectief.) Zodra het op besluitvorming aankomt, houdt men hem echter voor dat hij zich moet houden aan de afspraken die met de vorige Griekse regering gemaakt zijn. Want, zo is de teneur in Brussel, als we luisteren naar de Griekse verkiezingen, dan gaan de Spanjaarden, Portugezen en uiteindelijk ook de Fransen morrelen aan hun begrotingen en dan is het einde euro.

Wie echter bij de koffieautomaat nooit zoe- te broodjes met Yannis bakte, was eurogroep voorzitter Jeroen Dijsselbloem. Je zou zeggen dat diens eerlijkheid een compliment waard is, maar Varoufakis zet Dijsselbloem neer als een meedraaiend tandwiel in een technocratie waarin partijpolitieke komaf of alternatieve economische analyses zonder betekenis zijn, omdat er maar één manier is om de euro overeind te houden – Duitse begrotingsdiscipline. Leuk als je een flinke export hebt, minder leuk als je jeugdwerkeloosheid tientallen procenten is. Dan is het, volgens Varoufakis, wachten tot de populisten aan de macht komen. Daar valt over te twisten. Dus Jeroen, nou jij!

Dit zijn de kernthema's

De nederlaag die de PvdA begin dit jaar leed was al jaren in de maak. Ook de slechte campagne en het impopulaire kabinetsbeleid joegen natuurlijk kiezers weg. Maar het traditionele electoraat krimpt al decennia, net als de bereidheid PvdA te stemmen. Alleen met een verzorgingsstaat die beschermt tegen globalisering is herstel mogelijk, zij het een beperkt herstel.

PHILIP VAN PRAAG

Politicooloog en auteur van vele studies over de PvdA

De teleurstellende verkiezingscampagne zou volgens veel journalisten en andere waarnemers de oorzaak zijn van de pijnlijke verkiezingsnederlaag van de PvdA. Het harde maar succesvolle bezuinigingsbeleid waarin het landsbelang centraal stond, had immers tot een krachtig herstel van de economie geleid. Als de partij deze resultaten van ruim vier jaar kabinetsbeleid tot inzet van de verkiezingen had gemaakt, zou de uitslag er heel anders hebben uitgezien. De kiezers zouden dat zeker gehonoreerd hebben.

Dat is een aantrekkelijke redenering, maar er klopt weinig van. De campagne was chaotisch en ontbeerde een centraal thema, maar dat kan de diepe val van de PvdA niet verklaren. De problemen van de PvdA en veel andere sociaal-democratische partijen in Europa zitten veel dieper. Het lijkt er zelfs op dat de partijen een existentieel probleem hebben en vechten voor hun voortbestaan.

Als we willen begrijpen waarom de PvdA electoraal in zo'n benarde positie verkeert, is het goed te weten dat de positie van een politieke partij door verschillende ontwikkelingen wordt bepaald en dat verklaringen die op een

factor inzoomen altijd ernstig tekortschieten. In de eerste plaats gaat het om langetermijnontwikkelingen, oftewel veranderingen die over een of meerdere decennia invloed uitoefenen. Daarnaast zijn middellangetermijnontwikkelingen van belang, het gaat dan om ontwikkelingen die in de voorafgaande periode van ongeveer vijf jaar spelen. Ten slotte zijn de kortetermijngebeurtenissen van belang; gebeurtenissen die in het laatste halfjaar voor de verkiezingen spelen, in het bijzonder de verkiezingscampagne. In deze bijdrage gaat het om de politicologische en sociologische ontwikkelingen op de lange en de middellange termijn.

Electurale kracht van de sociaal-democratie

Een volkspartij als de PvdA berust sinds haar oprichting in 1946 op een coalitie van arbeiders en middengroepen. De partij vormde na de oorlog altijd een redelijke afspiegeling van de bevolking, met een lichte oververtegenwoordiging van kiezers die zich tot de arbeidsklasse rekenden en een ondervertegenwoordiging van kerkelijke kiezers.¹ De niet-kerkelijke arbeidersklasse, tot ver in de jaren zeventig

Philip van Praag *Dit zijn de kernthema's*

het overgrote deel van de electorale achterban, wordt daarbij veelal als het traditionele kernelectoraat van de PvdA beschouwd.

Deze electorale coalitie was lange tijd zeer succesvol omdat het sociaal-democratische programma verschillende bevolkingsgroepen aansprak. Daarbij is belangrijk te onderkennen dat er drie belangrijke motieven een rol speelden bij de steun voor de PvdA. In de eerste plaats verwachtten veel kiezers terecht een materiële lotsverbetering van de realisering van het sociaal-democratisch programma. De belofte van bestaanszekerheid en materiële lotsverbetering voor hunzelf en hun kinderen sprak met name grote groepen arbeiders aan en meer algemeen lager opgeleide kiezers. In de tweede plaats stond de sociaal-democratie voor een sterke publieke sector. Daarbij ging het niet alleen om sociale wetten en voorzieningen, maar ook om zaken als goed en toegankelijk onderwijs voor iedereen en goede gezondheidszorg. Dit tweede motief is waarschijnlijk het belangrijkste en meest breed gedragen en gedeelde motief onder de achterban van de partij.

Het derde te onderscheiden motief is het streven naar een rechtvaardige nationale en internationale samenleving, ook wel aangeduid als het solidariteitsmotief. Dit is altijd een wezenlijk onderdeel geweest van het sociaal-democratische gedachtegoed en sprak vooral de middengroepen aan, zeker vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw. De solidariteit met kwetsbare en arme groepen buiten de Nederlandse samenleving is echter nooit diep verankerd geweest onder grote delen van de arbeidersklasse. In de jaren zestig constateerde Anne Vondeling, als partijleider de voorganger van Joop den Uyl, op basis van het eerste grote onderzoek onder PvdA-kiezers dat de partij 'de materialistische inslag van de kiezers, ook van de PvdA-kiezers' heeft onderschat om te vervolgen met de constatering 'dat een groot deel van de PvdA-stemmers toen weinig weet had van een aantal officiële partijstandpunten, zoals bijvoorbeeld over de ontwikkelingshulp'.²

In 1968 stelde Marcel van Dam op basis van onderzoek onder de PvdA-leden van de afdeling Utrecht vast dat onder oudere, veelal laagopgeleide kiezers de steun voor de vernieuwingsbeweging Nieuw Links beperkt was. Onder deze kiezers waren er ook veel die van mening waren dat buitenlandse arbeiders geweerd dienden te worden zolang er in Nederland werkloosheid was en dat de hulp aan arme landen niet vergroot diende te worden. WBS-directeur Henk van Stiphout wees er intern op dat de verdeeldheid onder de PvdA-kiezers ongetwijfeld nog groter was.³

In zeker zin sloten deze bevindingen aan bij de stelling van Amerikaanse socioloog Seymour Martin Lipset die er in de jaren vijftig al op wees dat in de arbeidersklasse sterk van de middenklasse afwijkende opvattingen over orde, gezag en individuele vrijheden leefden.⁴ Deze verschillen bleven verborgen zolang de opvattingen over een rechtvaardige economische ordening en de concrete beleidsresultaten beide groepen in voldoende mate bonden. Het vormde lange tijd de kracht van het sociaal-democratische programma dat de verschillen in belangen minder belangrijk waren dan de gemeenschappelijke belangen. De lange- en middellangetermijnonwikkelingen hebben de laatste decennia de drijfveren van verschillende groepen kiezers om de PvdA te steunen ondergraven. Het gevolg is dat de drie motieven voor verschillende groepen kiezers om de PvdA te steunen ernstig zijn verzwakt; de tegengestelde belangen gaan hoe langer hoe meer de gemeenschappelijke belangen overheersen.

Lange termijn

In haar bijdrage aan het zomernummer van *S&D* wijst Sarah de Lange op enkele langetermijnonwikkelingen, zoals de opkomst van nieuwe tegenstellingen in de politiek, naast de traditionele links-rechts tegenstelling.⁵ Verder wijst zij op politisering van deze nieuwe

Philip van Praag *Dit zijn de kernthema's*

tegenstellingen, meestal aangeduid als tegenstellingen op de sociaal-culturele dimensie en de fragmentatie van het partijstelsel. Er zijn echter meer ontwikkelingen in de laatste decennia die de electorale positie van de PvdA aantasten. In de eerste plaats is de samenstelling van de beroepsbevolking ingrijpend veranderd, dit in samenhang met een stijgend opleidingsniveau en een veranderde arbeidsmarkt. Tabel 1 laat deze ontwikkeling zien aan de hand van het aantal kiezers dat van zichzelf aangeeft te behoren tot de (hogere) arbeidersklasse (het zogenoemde subjectieve klassenbegrip). Deze groep be-

staat grotendeels, maar niet volledig uit mensen met (uitgebreid) lager onderwijs en eventueel mbo.

In 1977 beschouwde ongeveer de helft van de kiezers zichzelf als arbeider, en ongeveer de helft van deze groep stemde PvdA. Dat zorgde voor ruwweg 25% van de stemmen in dat jaar. Ongeveer tweederde van de kiezers die de PvdA van Den Uyl steunde, beschouwde zichzelf als arbeider. Veertig jaar later schommelt het aantal kiezers dat zichzelf tot de arbeidersklasse rekent rond de 30%. Bovendien is binnen deze geslonken groep de populariteit van de PvdA sterk gedaald. Tot 1989 bleef rond de helft PvdA

Tabel 1 Stemgedrag van de (hogere) arbeidersklasse (zelfbeeld) per verkiezingsjaar (%)

	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012	2017
steekproef (%)	48	41	38	37	32	28	25	17	16	33	29	30	28
<i>Stemgedrag</i>													
PvdA	49	40	48	51	53	36	44	29	43	30	25	34	7
CDA	34	29	25	29	24	17	19	24	22	22	11	10	9
VVD	5	6	12	5	4	11	9	4	5	6	11	14	6
SP					1	3	8	11	11	24	18	15	16
D66					7	18	4	3	1	1	4	3	10
GroenLinks					5	4	9	8	4	3	4	2	8
LPF/PVV								12	8	8	21	12	24
50Plus												3	9
overig												8	11

Bron: Nationaal Kiezersonderzoek (NKO), voor 2017 onderzoek van Kantar voor de Universiteit van Amsterdam en *de Volkskrant*.

Philip van Praag *Dit zijn de kernthema's*

stemmen, maar bij de succesvolle verkiezingen van 2012 was dit nog maar een derde.

De zeer lage score van 7% in 2017 zou een eenmalige uitschieter naar beneden kunnen zijn, maar het succes van 2012, ook onder arbeiders, zou ook een uitschieter naar boven kunnen zijn. Vijf jaar later, in 2017 steunt een kwart van het oude sociaal-democratische kernelectoraat Wilders, en stemt 16% op de SP. Dat betekent niet dat PvdA-stemmers direct zijn overgelopen naar de PVV; vaak heeft men al bij meerdere verkiezingen op de VVD of de SP gestemd. Er is bovendien sprake van een generatie-effect dat in veel electoraal onderzoek wordt verwaarloosd. In 2010, toen Wilders 25 zetels haalde, verklaarde de helft van de PVV-kiezers dat hun vader of moeder een partijvoorkeur had voor de PvdA.⁶ Jongere, veelal

laagopgeleide kiezers wier ouders in het verleden PvdA stemden, hebben geen enkele affiniteit meer met de PvdA. In 2017 genoot de PvdA nagenoeg geen steun onder de kiezers onder de 35 jaar. Kort en goed komt het erop neer dat het traditionele electoraat van de PvdA de laatste veertig jaar drastisch in omvang is afgenomen en bovendien steeds minder geneigd is om op de PvdA te stemmen. Electoraal zou dat geen probleem zijn als daar een toename van de steun uit de middengroepen tegenover zou staan, maar dat is niet het geval.

In samenhang hiermee en in aansluiting op de constatering van De Lange over de fragmentarisering van het partijpolitieke landschap moet erop gewezen worden dat het aantal kiezers dat serieus overweegt op

Tabel 2 Potentieel electoraat partijen twee weken voor de verkiezingen (stemkans 7 t/m 10, wanneer gevraagd wordt hoe groot de kans is op een schaal van 1 tot 10 dat men op een bepaalde partij stemt)

	1998	2003	2006	2010	2012	2017
PvdA	41	39	35	25	29	19
CDA	34	36	35	19	18	23
VVD	34	28	30	35	28	26
D66	32	14	10	24	23	26
GroenLinks	21	16	17	18	14	20
SP	11	20	35	19	29	20
LPF/PVV		8	17	19	16	23
PvdD			7	5	6	11
50Plus					10	10

Bron: onderzoeken van de Universiteit van Amsterdam en *de Volkskrant*, uitgevoerd door TNS/Nipo en Kantar.

Philip van Praag *Dit zijn de kernthema's*

de partij te stemmen, het potentiële electoraat van een partij, ook ingrijpend veranderd is. Twintig jaar geleden gaven vier op de tien kiezers de PvdA een serieuze stemkans. Nu is dat aantal gehalveerd. In 2017 overwoog nog maar één op de vijf kiezers serieus om op de PvdA te stemmen. Het snelle electorale herstel van de PvdA in 2003 was mogelijk omdat het potentiële electoraat voor de PvdA nog aanwezig was; nu zal dat een stuk moeilijker zijn. Over een iets langere periode heeft een vergelijkbare daling van het aantal potentiële kiezers zich voorgedaan bij de andere traditionele volkspartij, het CDA.

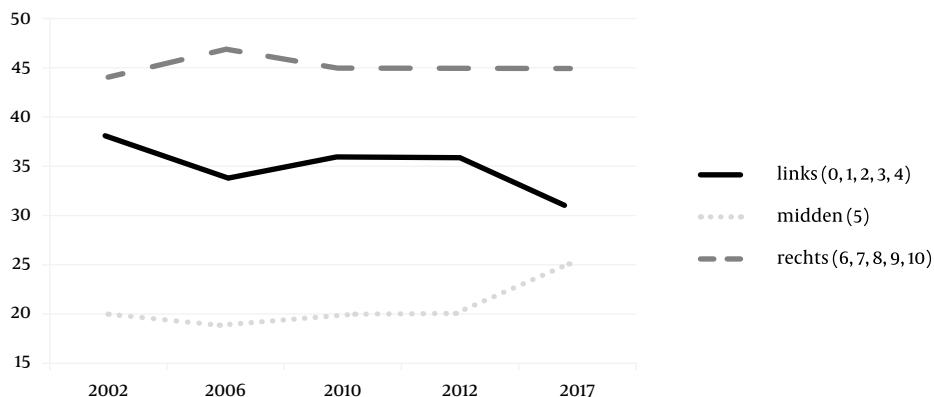
Tegenover de daling van het potentieel van de twee traditionele volkspartijen staat geen grote stijging bij andere partijen. Even leek het er in 2006 op dat de SP zou uitgroeien tot een nieuwe grote partij, maar het potentieel van de partij is inmiddels weer behoorlijk gedaald. In 2017 heeft geen enkele partij een potentieel dat boven de 30% uitkomt en ontlopen de zeven middelgrote partijen elkaar op dit punt niet veel. Opvallend is verder dat het aantal kiezers voor wie GroenLinks een serieuze mogelijkheid is ongeveer even hoog ligt als in 1998, de tijd dat Paul Rosenmöller de partij

leidde. Het 'Klavereffect' is tot nu toe op dit punt beperkt. De steun voor twee relatief nieuwe partijen als de Partij voor de Dieren en 50Plus is daarnaast opmerkelijk.

Een derde belangrijke ontwikkeling betreft een mogelijke verrechtsing van het electoraat. Nederland is altijd een rechts land geweest waarin links nog nooit een meerderheid heeft behaald. Het aantal kiezers dat zichzelf als (gematigd) rechts beschouwt, ligt al jaren rond de 45%. Het aantal kiezers dat zichzelf in het politieke midden plaatst, stijgt – een ontwikkeling die ten koste gaat van het aantal linkse kiezers. In 2017 beschouwde nog maar ruim 30% van de kiezers zichzelf als links (figuur 1). Afgewacht moet worden of deze daling een tijdelijke dip is of blijvend. Het feit dat ouderen (55 jaar en ouder) gemiddeld iets linkser zijn dan de jongere generaties stelt op dit punt niet gerust.

Een op de vier kiezers plaatst zich nu in het politieke midden. Gedeeltelijk zijn dit kiezers met weinig politieke belangstelling en kennis, gedeeltelijk zijn het ook kiezers die de links-rechts tegenstelling niet meer relevant achten. Verontrustend voor de PvdA en andere linkse partijen is dat deze kiezers in het poli-

Figuur 1 Zelfplaatsing kiezers op een links-rechts schaal (0 t/m 10)

Philip van Praag *Dit zijn de kernthema's*

tieke midden, als ze gaan stemmen, hun nauwelijks zien staan. De PVV is in deze groep in 2017 de grootste partij met 18%, gevolgd door CDA, D66 en de VVD. De SP is de linkse partij die het met een magere 9% nog het beste doet.⁷

Het gebrek aan aantrekkingskracht van links heeft te maken met de veranderende inhoudelijke opvattingen van veel kiezers. Links wordt geassocieerd met een sterke en actieve overheid, een overheid die veel geld kost, bureaucratistische regels verzint en de vrijheid van het individu beperkt – een associatie die veel kiezers minder aanspreekt dan enkele decennia geleden. Het is een uitdaging voor de PvdA en andere linkse partijen om in deze tijd van individualisering en geloof in de markwerking een overtuigend positief beeld van de rol van de overheid neer te zetten.

De electorale ontwikkelingen in de arbeidersklasse, het traditionele electoraat van de PvdA, en onder de kiezers in het politieke midden hebben alles te maken met de opkomst van nieuwe politieke tegenstellingen die vormkrijgen rond de sociaal-culturele dimensie. De nieuwe tegenstellingen gaan over onderwerpen als migratie en integratie, het beleid rond vluchtelingen, de positie van Nederland in de Europese Unie en de globalisering van de economie. De nieuwe culturele dimensie is belangrijk, de betrokken onderwerpen houden veel kiezers bezig en raken hen veelal direct.

Politieke partijen met een relatief homogene achterban qua opleiding en leefstijl als D66 en GroenLinks hebben het met de nieuwe sociaal-culturele tegenstellingen een stuk gemakkelijker dan een partij met de ambitie een heterogene achterban te behouden. De achterban van de PvdA is duidelijk verdeeld over een aantal belangrijke issues op deze nieuwe dimensie. Zo vond in 2012 de helft van de arbeidersachterban dat de eenwording van de Europese Unie te ver was gegaan tegenover ruim een derde van de middengroepen.⁸ In eerdere verkiezingsjaren was dat verschil tussen beide groepen soms nog groter. Op

deze en andere issues heeft een deel van PvdA-kiezers opvattingen en voorkeuren die op gespannen voet staan met het beleid van de partij.

Het is goed om zich te realiseren dat sommige onderwerpen op de sociaal-culturele dimensie nieuw zijn en andere al behoorlijk oud, maar dat ze nooit een prominente rol in het politieke debat en de strijd om de kiezer speelden. Zo'n dertig jaar geleden voelden veel PvdA-kiezers ook weinig voor ontwikkelingshulp of voor het toelaten van vluchtelingen uit Sri Lanka, maar ze accepteerden dit, zo lang ze ervan overtuigd waren dat op andere terreinen er wel voor hun belangen werd opgekomen. De opkomst en politisering van de nieuwe dimensie betekent niet dat de sociaaleconomische onderwerpen voor de kiezers geen belang meer hebben. Wel geldt dat als in het

Zo'n dertig jaar geleden voelden veel PvdA-kiezers ook weinig voor ontwikkelingshulp of voor het toelaten van vluchtelingen uit Sri Lanka

publieke en politieke debat de sociaaleconomische tegenstellingen onzichtbaar zijn, ze in het stemhokje ook minder belangrijk worden.

Middellange termijn

De ontwikkelingen op de lange termijn zijn voor politieke partijen niet of nauwelijks te beïnvloeden. Dat geldt niet voor de ontwikkelingen op de middellange termijn, die spelen over een periode van een jaar of vijf. Daarin wordt het beleid beoordeeld en ontstaan onder de kiezers bepaalde opvattingen over partijen. Het gaat daarbij om vragen als wat de

Philip van Praag *Dit zijn de kernthema's*

partij gerealiseerd heeft, of men voor het optreden als regerings- of oppositiepartij waar-dering kan opbrengen en zich kan herkennen in het gevoerde beleid. In eerste instantie zijn het vaak voorlopige beelden die nog kunnen veranderen, maar als de informatie die kiezers krijgen naar hun mening steeds in dezelfde richting wijst, wordt het hoe langer hoe moeilijker om het beeld nog te veranderen. Bij de afgelopen verkiezingen viel deze termijn ongeveer samen met de deelname van de PvdA aan het tweede kabinet-Rutte.

Na een zeer succesvolle campagne in 2012, waarbij de PvdA onder leiding van Diederik Samsom, een zeer groot deel van haar potentiële aanhang wist te motiveren de partij te steunen, ging het in de ogen van de kiezers al heel snel mis. De snelle formatie, het beeld dat er belangrijke onderwerpen waren uitgeruild met de VVD, gaf veel PvdA-kiezers het gevoel dat er niet voor hun belangen en idealen was geknokt. Als daarna al snel de invoering van de inkomensafhankelijke premie voor de zorgverzekering onder druk van protesten uit de hoek van de VVD weer wordt afgeschaft, wordt dat beeld slechts versterkt.

De snelle maar ongelukkige start van het kabinet vertaalde zich al direct in een sterke daling van de PvdA in de peilingen. Binnen een jaar na het aantreden van het kabinet van VVD en PvdA was de partij de campagnewinst weer kwijt en zakte ver onder de twintig zetels. De bezuinigingen op voor PvdA-kiezers belangrijke onderwerpen als gezondheidszorg, ouderenzorg en de sociale werkplaatsen zorgden voor een vertrouwensbreuk tussen de PvdA en haar kiezers, een vertrouwensbreuk die veel dieper zat dan de PvdA-leiding vermoedde.

Op dit punt is de rol van het PvdA-kader eveneens opmerkelijk. Het kader heeft de mogelijkheid, hoewel minder dan in het verleden, om de top van de partij, met name de fractie, fractieleider en de ministers enigszins onder druk te zetten. Het partijcongres en de politieke ledenraad zijn daar de geëigende plaatsen voor. Kritiek en verzet was er zeker maar dat

spitste zich vooral toe op het kinderpardon en de bed-bad-en brood-regeling voor illegalen. Zonder twijfel zijn dit belangrijke onderwerpen en het is goed dat actieve partijleden zich daar voor inzetten, verontrustend is het echter dat het verzet uit de partij zich tot deze onderwerpen beperkte. Thema's die veel kiezers direct in hun dagelijkse bestaan raakten, zoals de ouderenzorg en de gezondheidszorg, werden al dan niet morrend geaccepteerd en waren geen aanleiding voor felle debatten.

Ook de verwerping van de zorgwet van minister Schippers door het tegenstemmen van Adri Duivesteijn en twee andere PvdA-senatoren leidde niet tot een openlijke conflicten met de VVD. Het stelselmatig vermijden van elk conflict met de VVD op deze belangrijke beleidsterreinen bevestigde voor veel kiezers dat de partij daar geen prioriteit aan hechtte. Het kan dan ook niet verbazen dat het kabinetsbeleid aan het einde van de rit door de kiezers vooral als VVD-beleid werd beoordeeld.

In het onderzoek dat dit jaar werd uitgevoerd voor *de Volkskrant* was enkele weken voor de verkiezingen 40% van alle kiezers tevreden met het gevoerde kabinetsbeleid, dit gold echter voor 90% van de VVD-kiezers en slechts voor ruim de helft van de in maart van dit jaar resterende PvdA kiezers.⁹ De achterban van CDA- en D66-kiezers waren ongeveer even tevreden als de PvdA'ers. Interessanter is te kijken naar de grote groep kiezers die in 2012 PvdA had gestemd en nu een andere partijvoorkeur had: zij waren met ruim 40% minder tevreden over het kabinetsbeleid dan de resterende PvdA-kiezers maar duidelijk meer tevreden dan kiezers van de PVV, SP en 50Plus. De groep 'PvdA-verlaters' is overigens een redelijke afspiegeling van de PvdA-kiezers uit 2012, alleen hoger opgeleiden zijn licht oververtegenwoordigd.

In het onderzoek is voor de verkiezingen ook enkele keren gevraagd hoe belangrijk kiezers verschillende onderwerpen vonden. Gezondheidszorg was daarbij steeds het onderwerp dat het meest belangrijk werd gevonden,

Philip van Praag *Dit zijn de kernthema's*

ruim 90% van de ondervraagden gaf dat aan. Daarna volgden werkgelegenheid, veiligheid en onderwijs. Het minst belang hechtten de ondervraagden aan milieubeleid, vluchtelingenbeleid en integratie van minderheden, deze drie werden door rond de 60% als belangrijk aangeduid. Gezondheidszorg was daarbij niet alleen het belangrijkste onderwerp, het beleid op dit terrein kreeg een stevige onvoldoende met een cijfer van 4,7. Alleen het migratiebeleid en het vluchtelingenbeleid scoorden nog net iets slechter.

Enkele dagen na de verkiezingen hebben we de respondenten gevraagd welke rol een vijftal thema's heeft gespeeld bij hun stemgedrag. Het ging daarbij om ouderenzorg, werkgelegenheid, gezondheidszorg, klimaatverandering en immigratie. De meeste kiezers laten zich in hun stemgedrag niet leiden door één onderwerp, maar de antwoorden op deze vragen geven wel een indicatie van de inhoudelijke overwegingen die hebben meegespeeld in het stemblokje.

De gezondheidszorg, voor de verkiezingen het meest aangeduid als belangrijk beleidsterrein, wordt door de kiezers het meest genoemd als onderwerp dat een grote tot zeer grote rol heeft gespeeld bij het stemgedrag (64%). Het minst gebeurde dat door de VVD-kiezers (54%) en het meest door de SP-kiezers (87%).

Laagopgeleide kiezers en ouderen noemen het meer dan gemiddeld als belangrijke factor. Bij het thema ouderenzorg zien we hetzelfde patroon, maar met grotere verschillen tussen SP- en VVD-kiezers en aanzienlijk grotere verschillen tussen hoog- en laagopgeleiden en tussen ouderen en jongeren kiezers. De groep 'PvdA-verlaters' noemt het met 67% ook vaak.

Bij het onderwerp werkgelegenheid zijn de verschillen tussen partijen en groepen kiezers zeer beperkt. Iets minder dan de helft van de kiezers geeft aan dat het een (grote) rol heeft gespeeld. De rol van het thema immigratie laat ook weinig verschil tussen de kiezers zien, met één uitzondering. Voor de PVV-kiezers is het met 86% het belangrijkste onderwerp dat

een rol speelde in het stemblokje, aanzienlijk meer dan bij alle ondervraagden (52%), terwijl slechts 42% van de voormalige PvdA-kiezers de rol als belangrijke beoordeelt voor het eigen stemgedrag. De PvdA-verlaters verschillen op dit punt niet van de PvdA-stemmers van 2017.

De rol van klimaatverandering bij het stemgedrag wordt met 31% het minst genoemd als belangrijk. Alleen voor de kiezers van GroenLinks is het erg belangrijk geweest bij hun stemgedrag, en meer in het algemeen voor hoogopgeleiden. Klimaatverandering is ook de factor waarbij de verschillen het grootst zijn, variërend van 13% bij de PVV-kiezers en 22% bij de VVD-kiezers tot 64% bij de kiezers van GroenLinks. Hoewel veel voormalige PvdA-kiezers nu GroenLinks en D66 gestemd hebben, noemen zij klimaatverandering minder als onderwerp dat een rol speelde bij het stemgedrag dan de kiezers die wel PvdA stemden (43 versus 52%). Dit betekent dat de voormalige

Voormalige PvdA-kiezers noemen vooral gezondheidszorg en ouderenzorg als thema dat hun stemgedrag heeft beïnvloed

PvdA-kiezers vooral gezondheidszorg en ouderenzorg noemen als thema dat hun stemgedrag heeft beïnvloed. Ook voor de vrij kleine groep jonge PvdA-verlaters, jonger dan 35 jaar, geldt dat gezondheidszorg de belangrijkste factor was, maar bij hun staat klimaatverandering met 56% op de tweede plaats.

De PvdA heeft sinds 2012 de prioriteit gelegd bij het in stand houden van het kabinet met als doel het economisch herstelbeleid tot een succes te maken. Het landsbelang vereiste dit, aldus de leiding van de partij. Het is een

Philip van Praag *Dit zijn de kernthema's*

prioriteit en een argumentatie die door veel PvdA-kiezers nooit is begrepen. Het betekent dat het beleid sinds 2012 voorbijgegaan is aan de motieven die voor de kiezers belangrijk zijn om de PvdA te steunen. Als het gaat om lopsverbetering of de sociaaleconomische positie van de lagere groepen in de samenleving zullen de meesten vooral een verslechtering hebben ervaren als gevolg van de vele bezuinigingen. Kiezers stemmen geen PvdA vanuit de wens de verzorgingsstaat te versoberen. Het feit dat de PvdA zich heeft ingezet om vooral de laagstbetaalden te ontzien zegt veel kiezers weinig. Een grote groep stemt PvdA in de hoop de eigen positie te verbeteren, niet om de eigen achteruitgang te temperen. Dat dankzij de PvdA een nivellering van inkomens heeft plaatsgevonden is bovendien door de PvdA, na de juichkreten hierover van partijvoorzitter Spekman in 2012, nooit meer nadrukkelijk naar voren gebracht. De mogelijkheden om in te spelen op het solidariteitsmotief onder veel kiezers, het streven naar een meer rechtvaardige samenleving, is daardoor verwaarloosd.

Toekomst

Het is voor de PvdA en andere sociaal-democratische partijen noodzakelijk opnieuw een programma te ontwikkelen waarin verschillende groepen met vaak tegenovergestelde voorkeuren elkaar kunnen vinden. Ik betwijfel echter of het mogelijk is om de sociaal-culturele en sociaaleconomische vraagstukken met elkaar te verbinden en te integreren in een samenhangende visie, zoals De Lange in het vorige nummer van *S&D* bepleit. Op de sociaal-culturele dimensie staan groepen op basis van opleiding en etniciteit tegenover elkaar; hun

belangen en visies op de wereld zijn moeilijk met elkaar te verenigen. Op deze dimensie is er in belangrijke mate, maar niet alleen, sprake van botsende waardensystemen. Profilering op deze dimensie leidt juist tot een eenzijdige samengestelde achterban, zoals bij de PVV het geval is (laagopgeleid en blank) of GroenLinks en D66 (hoogopgeleid, iets minder blank en wat jonger).

Tot nu toe is het geen enkele partij gelukt om zich te profileren op de sociaal-culturele dimensie en een heterogeen samengesteld achterban te bedienen. Een partij die de ambitie heeft volkspartij te willen zijn en blijven kan niet overleven met een scherp profiel op de sociaal-culturele dimensie. Ook zonder scherp profiel op deze dimensie kan een partij duidelijk afstand nemen van intolerantie en racisme en zich kritisch opstellen over bijvoorbeeld de Europese integratie. Een scherp en herkenbaar profiel op de sociaaleconomische dimensie is voor de sociaal-democratie de enige mogelijkheid om een volkspartij te blijven. Daarbij zou het moeten gaan om een verzorgingsstaat die bescherming organiseert tegen de risico's van de globale marktsamenleving en het bestrijden van oude en nieuwe ongelijkheden.¹⁰ Met een dergelijk programma zijn er zeker mogelijkheden voor electoraal herstel voor de PvdA, maar gegeven de langetermijnontwikkelingen in de samenleving is een positie als middelgrote partij het hoogst haalbare.

► *Dit artikel is een bewerking van een op 4 april gehouden inleiding voor de werkgroep Partijpolitieke processen van de Wiardi Beckman Stichting.*

Noten

1 Zie verder Ph. van Praag (2016), 'Van kiezers en campagnes,

de electorale ontwikkeling van de PvdA' in Frans Becker en Gerrit Voerman (red.) *Zeventig jaar Partij van de*

2 *Arbeid*. Amsterdam: Boom. A. Vondeling, *Nasmaak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën*. Amsterdam:

Philip van Praag *Dit zijn de kernthema's*

- De Arbeiderspers, p. 19.
- 3 Ph. van Praag (1992) *Strategie en Illusie, elfjaar intern debat in de PvdA (1966-1977)*. Amsterdam: Het Spinhuis, p.
 - 4 S.M. Lipset, *Political Man, the social bases of politics*. (Londen, 1959/1983), met name het hoofdstuk over *working-class authoritarianism*.
 - 5 De Lange, S (2017) 'Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbewe-
ging nodig is', *S&D* 2017/2, pp. 24-32.
 - 6 Nationaal Kiezersonderzoek 2010.
 - 7 Onderzoek Universiteit van Amsterdam en *de Volkskrant* uitgevoerd door Kantar, post election meting van 17-19 maart 2017. Het betreft een panel onderzoek. Een groep van 1357 kiezers is vier keer ondervraagd. Het stemgedrag in 2012 van de deelnemers was daarbij al veel eerder door de Kantar geregistreerd.
 - 8 Van Praag, 2016, p. 120.
 - 9 De percentages betreffen de som van de scores 5, 6 en 7 op een zevenpuntschaal.
 - 10 F. Becker (2016) 'De ideologische en programmatische ontwikkeling van de PvdA' in Frans Becker en Gerrit Voerman (red.) *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*. Amsterdam: Boom.

Maak je naam waar, PvdA

De PvdA staat, wil ze overleven, voor een grote opgave. Zij moet de komende jaren haar positie heroveren, de positie van een betekenisvolle, brede sociaal-democratische partij. Een partij met een helder doel: het opnieuw centraal stellen van arbeid als leidend beginsel in strategie en programma.

WIM MEIJER & MARGRIET VAN LITH

Wim Meijer was voorzitter van de commissie die het verkiezingsprogramma van de PvdA heeft voorbereid. Margriet van Lith schreef een biografie over leven en werk van Wim Meijer, die in oktober 2016 verscheen (Tegen de stroom in, Nijgh en Van Ditmar 2016). Na de fatale verkiezingsuitslag voor de PvdA in maart 2017 hebben ze hun gesprekken voortgezet.

De uitslag van maart 2017 gaat niet over een moeizame regeringsdeelname, een onbegrepen programma of een verkeerde lijsttrekker. Deze uitslag raakt de cultuur, positionering, strategie, communicatie en vooral het vertrouwen. In de ogen van een groot deel van de traditionele achterban is de sociaal-democratie, in de gedaante, van de PvdA niet meer de hoeder van de beginselen waar je op kunt vertrouwen als het gaat om de essentiële zaken van het leven: werk, inkomen, zorg, huisvesting, onderwijs, veiligheid. En waarom zou je je stem geven aan een partij door wie je in de steek gelaten voelt? Wat eerder met het CDA gebeurde heeft nu ook de PvdA getroffen, nog ernstiger. De politiek-maatschappelijke ontzuiling van de partij heeft, mede als gevolg van de wijziging in de samenstelling van de klassieke arbeidersklasse, definitief toegeslagen.

Natuurlijk is er de afgelopen tijd wel voor de neergang gewaarschuwd, zoals begin 2017 bijvoorbeeld door Joop Van Holsteijn en Gerrit Voerman in een door Bram Peper geredigeerde essaybundel (*Haalt de PvdA 2025*, Thoth,

Bussum 2017) waarin de auteurs een beeld schetsen van de electorale positie van de PvdA nu en in de nabije toekomst. In alle scenario's die zij verkennen blijft de rol van de PvdA beperkt tot die van een qua electorale omvang bescheiden middenpartij. Hun conclusie is dat de partij zich daarin moet schikken – of iets heel nieuws bedenken. André Krouwel en Nachshon Rodrigues Pereira stelden al in 2015 ('Gesmolten kern' in *Socialisme en Democratie* april 2015) dat de PvdA niet langer in staat is de traditionele achterban – van arbeiders, middenklasse en stedelijke progressieve intelligentsia – met elkaar te verbinden en te mobiliseren. Vooral jonge kiezers kunnen het idee van de georganiseerde solidariteit tussen groepen en generaties moeilijk rijmen met hun eigentijdse individualisme en drang naar vrijheid, terwijl de lagere middenklasse diep ongerust is over de vraag of de PvdA nog wel in staat is te zorgen voor economische stabiliteit en welvaart. De achterban fragmenteert en de electorale kern van de sociaal democratie smelt weg, aldus de schrijvers. En ze kregen helemaal gelijk.

Wim Meijer & Margriet van Lith *Maak je naam waar, PvdA*

De trend is immers al jaren bergafwaarts. Soms is er een landelijke lijsttrekker die het goed doet in de media en dan lijkt het even weer goed te gaan. Maar lokaal is de neergang al vele jaren gaande. Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1991 verloor de partij 96 zetels en in 1995 nog eens 24, een verlies dat ondanks een opleving in 2003 alleen maar verder is toegenomen. De PvdA heeft nu 151 statenzetels minder dan in 1987. Hetzelfde geldt voor de gemeenteraadsverkiezingen. Bij de verkiezingen van 1986 haalde de PvdA nog 28,9% van de stemmen. In 1990 daalde dat naar 22% en met uitzondering van een opleving in 2006 is het percentage gestaag verder gezakt naar 10,2% bij de verkiezingen van 2014. Uitslagen die een ontluisterend beeld geven van het verlies op lokaal niveau, van oudsher de bakermat van de politieke invloed en macht van de PvdA. Deze aantasting van haar positie is nog veel fundamenteeler dan de grote teruggang op landelijk niveau.

Keynes

Hoe is het zover gekomen? In de eerste decennia na het einde van de Tweede Wereldoorlog was West-Europa sterk georiënteerd op de analyse van Keynes, de theorie van een gemengde economie met een cruciale rol voor de overheid. Die overheid moest zorgen voor sociale programma's in de vorm van compensatie in het geval van werkloosheid, ouderdom of arbeidsongeschiktheid. In tijden van economische tegenwind moet de overheid de bestedingen opvoeren om werkgelegenheid in stand te houden. Mede op basis van die theorie legden we de grondslagen van onze verzorgingsstaat. Die opbouw ging niet alleen om solidariteit op belangrijke aspecten van het leven – zorg, wonen, onderwijs, arbeid – maar gaf ook een belangrijke impuls voor de groei van welvaart en economie. Het was de wederkerigheid, de zorg voor elkaar, rechten en plichten, die een stevig fundament vormde voor de grote naoorlogse welvaart.

Het was een hoopvolle tijd, want de opbouw van de verzorgingsstaat ging niet alleen om zorg voor de laagstbetaalden, maar ze ging ook gepaard met meer kansen op opwaartse mobiliteit. Grote groepen kregen toegang tot wat hen daarvoor ontzegd was: onderwijs, betere voorzieningen, carrière, meer inkomen. En alles was gericht op de emancipatie van de arbeidersklasse en de middengroepen. De sociaal-democratie in Europa speelde in die periode een grote en leidende rol; vele jaren was zij een baken van zekerheid in een tijd van groeiende welvaart, herkenbaar aan een optimistisch vooruitgangsgeloof dat veel kiezers perspectief bood.

En toen kwam de crisis van de jaren tachtig. Het gedachtengoed van Keynes werd verdrongen door de liberale economische opvattingen van Milton Friedman, verdediger van vrijhandel, van een drastische beperking van de rol van de overheid, inspirator van Reagan en Thatcher. Ook in Europa groeide de invloed

Naast de tegenstelling tussen arbeid en kapitaal zijn andere controverses belangrijk geworden

van het conservatieve gedachtengoed. De val van de muur in 1989 gaf het laatste zetje: nu het kapitalisme had gezegevierd was de toekomst aan de liberale samenleving, aan de vrijhandel, aan het terugdringen van de rol van de overheid en de omvang van overheidsbestedingen, van deregulering en liberale marktordening.

Voor de sociaaldemocratie had deze omslag in denken en doen grote gevolgen, maar de boodschap drong maar langzaam door. De tijdgeest was haar bovendien niet goed gezind. Het initiatief gleed haar uit handen, ze werd in de

Wim Meijer & Margriet van Lith *Maak je naam waar, PvdA*

verdediging gedrukt. In de jaren die volgden verloor ze nagenoeg op elk terrein het initiatief in het debat. Eerst in de sociaal-economisch thema's, maar daarna ook in het culturele en in dat andere wezenlijke debat van deze tijd, dat over duurzaamheid. De sociaal-democratie vormt geen inspiratiebron meer. De sociaal-democraten hebben hun sociale opdracht vervuld en lijken niet meer interessant. Dat geldt overigens niet alleen voor de PvdA in Nederland. De sociaal-democratische partijen in andere landen van Europa laten in grote lijnen eenzelfde beeld zien. Recent hebben de Franse verkiezingen aangetoond dat de sociaal-democraten ook daar geen rol van betekenis meer spelen. Misschien vormt Labour met de verrassende populariteit van Corbyn een uitzondering. De tijd zal leren of de uitkomst van de laatste verkiezingen te danken is aan een tijdelijk sentiment onder de Britse kiezers of dat het een meer duurzaam resultaat is.

Hoe dan ook zijn, naast de tegenstelling tussen arbeid en kapitaal, andere controverses belangrijk geworden. Die tussen de mensen die profiteren van de mondialisering en globalisering en zij die daar alleen maar bij te verliezen hebben, tussen de kosmopolieten en de opwaarts mobiele tegenover de kansarmen en bedreigden, tussen de overlevers en de afvallers in de kenniseconomie. Daar komt dan nog bij de scherp aangezette tegenstelling tussen jong en oud en die tussen blank en gekleurd. In die tegenstellingen spelen sociaaldemocraten hun rol veel minder dan vroeger. Ze stelden er wel een verbindend verhaal tegenover, zeker. Opeenvolgende leiders hebben zich nadrukkelijk uitgesproken over die nieuwe tegenstellingen. Maar dat verhaal zette niet de toon en verloor aan kracht en betekenis onder het geweld van populistische en *one-issue* partijen.

Nieuwe dynamiek, andere eisen

In de ogen van velen behoren de sociaaldemocratische partijen in Europa inmiddels tot een voorbijgaande tijd, waarin de tegenstellingen tussen

kapitaal en arbeid helder waren, werknemers vaak hun hele leven bij één bedrijf werkten – lid waren van de daarbij horende vakbond – en waarin er sprake was van een homogene arbeidersklasse. Vernieuwingen werden altijd langzaam en van boven naar beneden doorgevoerd, gesteund door een economisch bestel dat sectoraal en branchegewijs was ingericht.

Maar dat bestel is afgebrokkeld en we zien inmiddels de contouren van nieuwe maatschappelijke patronen. In het post-industriële tijdperk staat het individu voorop en de verticale ordening gaat over in meer horizontaal gerichte verhoudingen. Met als gevolg een andere dynamiek, waarin bijvoorbeeld innovaties snel tot ontwikkeling komen in nieuwe samenwerkingconstructies van kennispartijen, overheid en bedrijfsleven. Verbindingen die sectoroverstijgend zijn, ontregelend voor de bestaande en gevestigde organisaties en bedrijven; kijk naar Airbnb en Uber en nieuwe organisatiepatronen in de deeleconomie. Gevestigde bedrijven als V&D vallen om en nieuwkomers als Coolblue zijn zeer succesvol.

Kenmerkend voor deze tijd: een onderneming of een dienstverlener kan snel groeien, maar even snel weer ten onder gaan. Zo wordt het steeds moeilijker het overzicht te bewaren en vooruit te kijken. De termijnen waarop een planning kan worden gemaakt worden korter: vroeger was een verkenning van vijf tot tien jaar niet ongebruikelijk, vandaag is in bepaalde sectoren een of twee jaar vooruitkijken al een hele opgave. Daarbij komt nog een ander fenomeen. Er bestaat geen overkoepelend overzicht van de ontwikkelingen in de belangrijke domeinen van wetenschap, zoals biotechnologie, nanotechnologie, genetica. Kunstmatige intelligentie wordt een drijvende kracht en de verzameling en bewerking van big data stuurt de nieuwe ontwikkelingen.

In deze maatschappelijke context ontstaan nieuwe ongelijkheden. Snelle technologische vernieuwingen leiden ertoe dat werknemers met weinig opleiding onvoldoende bagage hebben om met die technologie te werken

Wim Meijer & Margriet van Lith *Maak je naam waar, PvdA*

en daarom de meeste kans lopen van hun werkplek te worden verdrongen. Robotisering en automatisering geven aan dit proces een sterke dynamiek. Dat proces is in volle gang en de gevolgen zullen niet uitblijven. Het leidt tot grote onzekerheid, zoals het Sociaal-Cultureel Planbureau regelmatig in zijn *Burgerperspectieven* signaleert. Onzekerheid die zich overigens niet beperkt tot de lager opgeleiden: ook veel hoger opgeleiden worden geconfronteerd met tijdelijke contracten en onzekere arbeidsmarktperspectieven.

Het heeft in de PvdA in de afgelopen tijd niet ontbroken aan fundamentele beschouwingen over deze ontwikkelingen. Asscher, Samsom en anderen zijn bij meerdere gelegenheden ingegaan op de vraag hoe de sociaal-democratie zich moest verhouden tot de fundamenteel veranderde omstandigheden, met een andere industrie, andere arbeidsverhoudingen en nieuwkomers. Aan aandacht voor het thema heeft het dus niet ontbroken. Maar het sloeg niet aan, het werd geen wenkend perspectief. Er gebeurde iets anders. In de praktijk van alle dag verbonden de kiezers de PvdA met de bezuinigingen en de tekorten in de zorg en het onderwijs.

En waar de partij steeds zegt te staan voor een sterke overheid, steunden we in de Tweede Kamer voorstellen tot privatisering. Laatstelijk weer met het voorstel tot privatisering van het bouwtoezicht; met de Omgevingswet is de samenhang en kwaliteitsbewaking in de ruimtelijke ordening weggeorganiseerd. De motivering van de verhoging van de AOW-leeftijd voor zware beroepen; het tekort aan goede sociale woningen; de afbouw van sociale werkvoorziening in bepaalde regio's, het werd allemaal niet begrepen. Een goed bedoelde decentralisatie van de zorg werd in de praktijk vooral als een bezuinigingsoperatie ervaren. Het zijn slechts voorbeelden die de spanning weergeven tussen beginselen, strategie en programma en het beleid van alle dag.

Zijn we in staat en willen we mensen in een moderne en dynamische economie, nog enige vorm van bestaanszekerheid bieden en zo ja, hoe dan?

Dit raakte in de kern de geloofwaardigheid van de PvdA. Een beeld dat in verkiezingstijd pijnlijk werd bevestigd toen de top van de partij niet echt ging staan voor de concrete resultaten van vier jaar regeren, maar voortdurend betoogde wat er meer en anders moest gebeuren. Alle hoop was gevestigd op de slogan 'we zijn uit de crisis', maar dat werkte niet. We hebben onvoldoende duidelijk gemaakt waar het beleid door ons toedoen is bijgesteld. In die sfeer klonk onze kritiek op de neoliberale samenleving bepaald niet geloofwaardig. Evenmin het pleidooi voor een sterkere regie van de overheid. Hoe kan het ook anders, na een jarenlange praktijk van afbouw van de overheid en verlies van competente krachten? Met als uitkomst een zichtbaar onvermogen om als overheid complexe projecten op gebied van bijvoorbeeld IT en infrastructuur op een kwalitatief hoog niveau te realiseren.

De PvdA liet het toe en bood geen overtuigende weerstand. Daarnaast hebben veel burgers het gevoel dat niemand eigenlijk nog werkelijk zicht heeft op het geheel. Wat is de macht van de door mij gekozen regering eigenlijk nog, in deze tijd van mondialisering? En wat is eigenlijk de macht van mijn baas, die ook maar afhankelijk is van krachten die hij zelf allang niet meer onder controle heeft? Zij weten het allemaal net zo min als ik maar intussen hebben zij, de elite, het wel goed voor elkaar, terwijl ik totaal op mezelf ben

Wim Meijer & Margriet van Lith *Maak je naam waar, PvdA*

aangewezen. En zo gesteund als de mensen zich in de eerste decennia na de oorlog voelden door de overheid en door allerlei collectieve voorzieningen, zo in de steek gelaten voelen ze zich nu.

Onzekerheid en ontbrekende controle

En daar komen we bij twee kernvragen van dit moment en daarmee bij cruciale uitdagingen voor de PvdA. Zijn we in staat en willen we mensen in een moderne en dynamische economie, nog enige vorm van bestaanszekerheid bieden en zo ja hoe dan? En hoe gaan we om met het vraagstuk van de zeggenschap – wie heeft het eigenlijk voor het zeggen? En wat is nog de rol van de overheid?

Laten we daarmee beginnen, met de rol van de overheid. De afgelopen decennia is die rol, zoals hierboven reeds betoogd, door verzelfstandiging en privatisering van taken behoorlijk uitgehold ten gunste van de markt. Terugkijkend moeten we vaststellen dat de PvdA in die periode een kans heeft gemist. In plaats van mee te gaan in de mode van privatisering en verzelfstandiging had de PvdA toen het initiatief moeten nemen om de verzorgingsstaat te hervormen, de overheid te revitaliseren. Beide gebieden horen immers tot de kroonjuwelen van de sociaal-democratie.

Het afschudden van ideologische veren kan bevrijdend zijn, zei Kok in zijn inmiddels bijna beruchte Den Uyl-lezing van 11 december 1995 – en dat is ook zeker zo. Maar dan moeten er wel nieuwe veren voor in de plaats komen. Daarin zijn we te kort geschoten. En dat terwijl daar juist in de jaren van het premierschap van Wim Kok alle ruimte voor was. De Nederlandse economie bloeide; iedereen kreeg meer te besteden en het opleidingsniveau steeg, steeds meer jongeren stroomden in in het hoger onderwijs, steeds minder verlieten de school zonder diploma. De missie van de PvdA leek te slagen. Juist dat had het moment moeten zijn om na te denken over hoe het nu verder moest, hoe de PvdA een doorstart kon ma-

ken, zich nieuwe ideologische veren kon aanmeten. We hadden het begrip publieke ruimte opnieuw moeten definiëren: wat delen we gemeenschappelijk en hoe beheren we dat gebied? Welke alternatieven zijn er, welke andere publieke vormen?

We hadden bijvoorbeeld na kunnen denken over vormen van zelfbeheer en het idee van de sociale onderneming waarin burgers een controlerend belang dragen. Met uitzondering van het initiatief Samsom over de coöperatie valt er weinig te melden. Het leeft kennelijk niet. Terwijl het rapport *Van Waarde* van de WBS uit 2013 daar nu juist alle aanleiding toe heeft gegeven. Deze studie ontwikkelde op fundamenteel niveau nieuwe uitgangspunten voor het democratisch-socialisme. Maar dat moet een vertaling en invulling krijgen in de dagelijkse politiek. Die verbinding is echter onvoldoende gemaakt. Dat eigen ideologisch perspectief op wat van waarde is, is onvoldoende ontwikkeld, waardoor er ook steeds ruimte is ontstaan voor opvattingen waarin alles wordt uitgedrukt in termen van geld, rendement en winst.

We zagen hoe de privatisering van de publieke ruimte hand over hand toenam. De markt is steeds verder opgerukt in domeinen als zorg, sociale woningbouw, mobiliteit en energie; sectoren die in het verleden het karakter van een nutsvoorziening hadden, met een sterke rol voor de overheid. Soms was kostenbesparing het argument, dan weer werden de voordelen van de efficiency van de markt breed uitgemeten. Ook de Europese regels op het gebied van marktordening in de publieke sector hebben die ontwikkeling sterk bevorderd. Bij zeer belangrijke nutssectoren als het spoorbedrijf en de energieondernemingen werd een rigoureuze splitsing doorgevoerd tussen infrastructuur en dienstverlening, waarbij het domein van de dienstverlening het speelveld werd van de commercie. Het werd allemaal markt met de overheid op afstand en de burger als klant. Het sociaal-democratisch alternatief was afwezig.

Wim Meijer & Margriet van Lith *Maak je naam waar, PvdA*

En zo zijn we nu dan aangeland in een samenleving waarin mensen het gevoel hebben dat ze niet zoveel meer te verwachten hebben van de invloed van de overheid en dat ze in hoge mate aan zichzelf zijn overgelaten. Met een merkwaardige paradox, de idee dat de overheid steeds minder voor je doet, maar zich tegelijk wel meer met je bemoeit. Ingeikkelde regelingen en beleidstaal, bureaucratisch gedrag, het creëert allemaal afstand tussen de overheid en de burger. Globaal gezien is de welvaart in ons land nog steeds groot – we staan nog steeds in de top 3 van Europa. Maar voor grote groepen mensen geldt dat de onzekerheid over de toekomst diep ingrijpt in hun bestaan. Heb ik volgend jaar nog wel werk? Kan ik hier blijven wonen? Kan ik de studie van mijn kinderen betalen? Sta ik er alleen voor of kan ik ergens op terugvallen?

De opdracht

En hier raken we de kern van de opdracht van de sociaal-democratie: de zorg voor en waardering van arbeid en, daarvan afgeleid, bestaanszekerheid. Wie zoekt naar authenticiteit – de kernwaarde – in de geschiedenis van de sociaal-democratie vindt maar één antwoord: arbeid in de brede betekenis van het woord. Arbeid als bron van materiële zekerheid, vooruitkomen in het leven, maar ook van zingeving, van ontwikkeling en emancipatie, van sociale samenhang. Arbeid als verbinding tussen mens en samenleving. Het samenbindende, zinvolle en solidaire beginsel voor zowel individu als maatschappij.

Een eeuw sociaal-democratie laat zien welke strijd er is gevoerd voor verbetering van het lot van miljoenen mensen, maar ook waar die strijd toe heeft geleid: een fundamentele verbetering van levensomstandigheden voor grote massa's. In die zin is arbeid en alles wat daarmee is verbonden de kernopdracht van de sociaal-democratie. Elke aanzet tot vernieuwing van beginselen en programma zal invul-

ling moeten krijgen vanuit die visie op de betekenis van arbeid.

De tijd van grote collectiviteiten van industrie- of handarbeiders ligt achter ons en de arbeidsmarkt wordt gekenmerkt door toenemende specialisatie en fragmentatie, waarbij de sociale samenstelling van het legioen werkers ingrijpend is veranderd. De arbeidsmarkt verandert voortdurend van karakter. Maar ook vandaag vervult arbeid een centrale rol in het leven van miljoenen mensen. En nog steeds bestaat de inkomensafhankelijke werker, met de onzekerheden van deze tijd. En daarop moet de PvdA zich in de allereerste plaats richten.

Wat zijn onze oplossingen en plannen voor een duurzame ontwikkeling van de welvaart, wat is ons verdienmodel? En wat zijn onze ideeën over arbeid in een post-industriële, moderne samenleving? Voor die opgave is de partij opgericht. Ze ontleent er haar naam aan. Daarop is ze aanspreekbaar, daar zal ook haar toekomstige bestemming moeten liggen. Identiteit, de ziel van een beweging, en wervingskracht zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Vanzelfsprekend moet een politieke partij over veel onderwerpen een standpunt innemen – zoals duurzaamheid, immigratie en integratie, zorg, onderwijs, internationale betrekkingen – maar de identiteit van de sociaal-democratie is in de kern verbonden met de wereld van de arbeid en alles wat daarvan is afgeleid.

Arbeid onder spanning

Wat is nu de situatie van de factor arbeid in Nederland? Een van de verschijnselen – tevens een van de voornaamste factoren in de afnemende bestaanszekerheid – is de enorme groei van flexibele banen. De werkgevers schreeuwen om meer flexibiliteit op de arbeidsmarkt, met als argument dat we alleen op die wijze concurrerend kunnen blijven. Maar de prijs die daarvoor wordt betaald is hoog. Er is sprake van een groeiende kloof op de arbeidsmarkt tussen groepen werknemers met contractuele

Wim Meijer & Margriet van Lith *Maak je naam waar, PvdA*

zekerheid en de flexwerkers die verkeren in een positie van permanente onzekerheid.

Die discriminatie neemt steeds hardere vormen aan. Er groeien generaties op die nog nimmer een vaste baan hebben gehad, onbeschermd zijn tegen arbeidsongeschiktheid en waarvoor geen voorziening voor de oude dag wordt opgebouwd. We kunnen nu al voorspellen dat als we hier niets aan doen er een enorm sociaal probleem wordt opgebouwd dat over enkele decennia in volle omvang zichtbaar en voelbaar zal worden. Vanuit een gezichtspunt van sociale rechtvaardigheid is dit een ernstige vorm van marktfalen; het kapitalisme heeft kennelijk niet het zelfregulerend vermogen om deze groeiende ongelijkheid te corrigeren.

Natuurlijk zijn risico's rond baanzekerheid voor een deel onvermijdelijk: de wereld van de jaren vijftig komt niet meer terug en partijen die suggereren dat dat wel zo is, draaien de kiezer een rad voor ogen. De opdracht is om de betekenis en ruimte voor meer zekerheid in een onzekere omgeving te doordenken. Niemand kan voorspellen hoe de arbeidsmarkt er over pakweg twee decennia uit zal zien, maar we kunnen wel verschillende scenario's verkennen. Sterker, het is onze opdracht om te onderzoeken wat de bedreigingen zijn en hoe wij daarop willen reageren.

Als de arbeidsmarkt vraagt om meer flexibiliteit, dan moet daar op andere terreinen meer zekerheid tegenover staan. Het heeft geen zin te strijden tegen de noodzaak van meer flexibiliteit, maar wel tegen wat die flexibiliteit voortbrengt aan rechteloosheid en bestaansonzekerheid. De essentie van wederkerigheid – een grondbeginsel in de verzorgingsstaat – moet in deze tijd opnieuw inhoud krijgen. In de praktijk betekent dat: zorg voor een goed pensioen, een goede regeling bij ziekte en arbeidsongeschiktheid en vooral: scholing. Bij voorkeur in contracten tussen werknemers en werkgevers, maar anders via wet- en regelgeving.

De sociaal-democratie heeft een grote bijdrage geleverd aan de na-oorlogse opbouw

van de verzorgingsstaat. Het is een deel van ons erfgoed. En dat verplicht ook tot een voortdurende kritische houding en tot evaluatie van de ingezette middelen. Zelfgenoegzaamheid is in dit opzicht de grootste vijand van de sociaal democratie, ook als het om haar eigen schepping gaat. Daarom moeten we ons juist inzetten voor modernisering van die verzorgingsstaat. Als de factor arbeid aan zulke enorme veranderingen onderhevig is, dan moeten we zorgen dat de verzorgingsstaat daar ook bij aansluit. Flexibele contracten, tijd- en plaats-onafhankelijk werken in combinatie met zorgen en leren – het vergt veel van het vermogen tot beslissingen nemen, tot improvisatie en zelfregie bij de werkenden. En dat kan niet iedereen. Naast – of zelfs in plaats van – de aloude scheiding tussen de *have's* en de *have not's* zien we de scheiding tussen de *can's* en de *cannot's*, tussen de mensen die het tempo bij kunnen houden en de mensen die dat niet lukt. Die scheiding los je niet op met een toeslag of financiële compensatie.

Daarnaast zien we hoe de arbeidsmarkt steeds meer gekenmerkt wordt door de noodzaak van regelmatige wisselingen van beroep, een groter risico op werkloosheid en het verdwijnen van functies. Ook daarop zijn de arrangementen van de klassieke verzorgingsstaat niet ingericht. Maar duidelijk is wel dat mensen de risico's van snelle technologische veranderingen niet individueel kunnen dragen. In een wereld waarin mensen konden kiezen voor een beroep voor het leven, was de werkloosheidsverzekering een voorziening voor tijdelijke uitval van de vraag in de economie. In een wereld waarin mensen verschillende keren in hun leven compleet van beroep moeten veranderen gelden andere omstandigheden.

Het pleidooi voor de verschuiving van een 'compenserende' naar een 'preventieve' verzorgingsstaat, met nadruk op verhoging van competenties en adaptief vermogen, is niet van gisteren. Verschillende onderzoekers, van Anton Hemerijck tot Paul de Beer en Frank Vandenbroucke schrijven al jaren over de

Wim Meijer & Margriet van Lith *Maak je naam waar, PvdA*

noodzaak van een verschuiving van een verzorgingsstaat oude-stijl naar een sociale investeringsstaat, die op grote schaal investeert in scholing, training, kinderopvang en zorg. Het uitgangspunt moet zijn: je werkt of je bereid je al lerend voor op een nieuwe functie. En precies daarom moeten werk en opleiding worden samengebracht in een nieuw stelsel, waarvan ook de bestaande

werkloosheidsvoorzieningen deel uitmaken.

Daarnaast moeten we kijken naar de factor arbeidsduur in deze tijd van automatisering. In de jaren zestig van de vorige eeuw schetste de Franse futuroloog Jean Fourastie een toekomstperspectief van 40.000 uren arbeid in een mensenleven in 2050. Gegeven de ontwikkelingen in de laatste halve eeuw liggen we behoorlijk op schema – en dat gaat nog wel even door, waarbij we ook geconfronteerd worden met sectoren in de economie waarin ‘baanloze’ groei de trend wordt. In sommige sectoren – bijvoorbeeld in de financiële dienstverlening – is de vermindering van de werkgelegenheid in volle gang. Begrijpelijk dat in dat kader ook de discussie over het basisinkomen weer bovenkomt, als mogelijke remedie in een tijdperk waarin werk niet meer voor iedereen is gegarandeerd. Maar het hebben van een baan heeft niet alleen economische betekenis. Werk is, zoals hierboven ook is beschreven, zeker zo belangrijk als mogelijkheid tot ontwikkeling, participatie en sociale contacten. Dat los je met een basisinkomen niet op. Daar komt bij dat invoering van het systeem op grote schaal vele tientallen miljarden gaat kosten.

Bovendien moeten we ervoor waken dat het streven naar een basisinkomen geen valkuil wordt: een betrekkelijk lage financieel aanvulling op het systeem van kleine flexibele banen. Vanuit zowel inkomens- als uit arbeidsmarktperspectief een buitengewoon ongewenste uitkomst. Wat nog veel belangrijker is: er zijn nog vele nuttige en nodige taken op terreinen als zorg, veiligheid en toezicht en beheer van de publieke ruimte, waarvoor noch de markt noch de overheid nu de midde-

len wil inzetten. Kortom, wij moeten het van gerespecteerde en eerlijk betaalde banen met een goede rechtspositieregeling hebben.

De afnemende bestaanszekerheid zoals hiervoor geschetst is een grote bedreiging voor een rechtvaardige en solidaire samenleving. Die bedreiging wordt nog versterkt door het scherp toenemende verschil in bedrijven tussen de positie van enkelen aan de top en de grote groep werknemers. De groei van de vermogens in ons land is in de laatste decennia spectaculair geweest. Dan hebben we het toch vooral over de vermogende burgers en bedrijven. De ontwikkeling van de lonen blijft daarbij sterk achter. Bovendien weten sommige bedrijven zich zo te structureren dat ze snel kunnen groeien zonder verplichtingen naar grote groepen werknemers. Voor een beperkt aantal mensen worden garanties gereserveerd – en bonussen – maar verder kiezen bedrijven voor het vrijspelen van kapitaal door besparing op arbeid en overhead. De werknemers blijven zowel financieel als in bestaanszekerheid steeds meer achter op de top. En als robot en automatisering menselijke arbeid in toenemende mate gaan vervangen dreigt een situatie waarbij geld en macht nog meer in handen komt van een kleine en machtige elite.

De positie van de factor arbeid is dus de laatste decennia onmiskenbaar verzwakt. Dat geldt niet alleen voor de hierboven genoemde verslechtering van de rechtspositie maar ook in de vermindering van de organisatiegraad bij de vakbonden. En dan spreken we nog niet eens over de verdeling van het nationaal inkomen: het aandeel van de lonen is over een reeks van jaren ten opzichte van het winstinkomen scherp gedaald – van elke verdiende euro gaat nu 73 cent naar werknemers, terwijl dat in 2013 nog 78 cent was en halverwege de jaren negentig zelfs 81 cent. De machtsverhoudingen tussen werkgevers en werknemers in de markt lijken duurzaam uit balans.

Aan de kracht van de bedrijven ligt het niet. Veel bedrijven maken forse winsten: in het eerste kwartaal van 2017 liep de bruto-

Wim Meijer & Margriet van Lith *Maakje naam waar, PvdA*

winst van de Nederlandse bedrijven op tot 56,7 miljard euro. Maar wat gebeurt er eigenlijk met die winst? En dan met name met dat deel van de winst van een bedrijf, dat na aftrek van de vergoeding van de aandeelhouder en een verantwoorde reservering voor toekomstige investeringen over blijft? Dat vindt de afgelopen jaren voornamelijk een bestemming in drie richtingen: de aankoop van eigen aandelen, een superdividend voor de aandeelhouder en riantе bonussen voor het management. Daar zit iets fundamenteel fout. Want de resultaten van een onderneming komen niet alleen tot stand door bijdragen van het management en de aandeelhouder, maar evenzeer door de inspanningen van de werknemers. En dus behoren zij mee te delen in de overwinsten.

Het is de eerste opgave voor de sociaal-democratie om de posities van werknemers over de gehele linie te versterken – via sociale bescherming en goede regelgeving, maar zeker ook in onderwijs en opleiding

Wat nodig is, is een wettelijk recht dat de vakbeweging in staat stelt om te onderhandelen over het aandeel van de werknemers in de overwinst en de bestemming daarvan. Van wie is de onderneming? Van ons, zegt de aandeelhouder. Ook een beetje van ons, denkt het topmanagement als rechtvaardiging van de claim op opties en bonussen. Voor de grote groep werknemers geldt in veel gevallen nog steeds het oude Engelse adagium ‘asked hands’ en dat betekent in de praktijk: geringe zekerheid en weinig inspraak. Het meest duidelijk wordt

dit op het terrein van de bedrijfsovernames. Onder het motto ‘de markt regelt het zelf’ zien we bizarre vormen van groei- en overnameambities. Er is als het ware een handel in kastromen op gang gekomen, waarin efficiency en rendement leidend zijn ten koste van belangen van klanten en medewerkers. In het perspectief van duurzaam ondernemen is dit onhoudbaar. Het kapitalisme loopt ook hier tegen zijn eigen grenzen en er zullen nieuwe limieten moeten worden gesteld.

Links staat voor een grote opgave

Er wordt regelmatig betoogd – vooral als een soort bezweringsformule – dat het tijdperk van de links-rechts tegenstellingen voorbij is, maar het tegendeel lijkt dus eerder waar. Als we kijken naar de actuele situatie in de verhouding arbeid en kapitaal, verdeling van de vermogens, zeggenschap over eigendom van productie en dienstverlening, rechtszekerheid van grote groepen werknemers, dan is die tegenstelling nog volop aanwezig. De links-rechts tegenstelling raakt wel op de achtergrond als we de verschillen niet meer zien en benoemen. Dat is de kern van de huidige situatie waarin wij zijn beland.

Het geldt niet alleen de sociaal-economische verhoudingen, zoals hiervoor al betoogd, maar ook de verdeling van de voorzieningen van de verzorgingsstaat. In de gezondheidszorg hebben sommige groepen in de bevolking zeven tot tien jaar minder levenskansen dan het gemiddelde en in het onderwijs zien we dat kinderen op basis van hun herkomst achterblijven in ontwikkelingskansen, waardoor achterstand ‘erfelijk’ wordt.

Het is de eerste opgave voor de sociaal-democratie om de posities van werknemers over de gehele linie te versterken – via sociale bescherming en goede regelgeving, maar zeker ook in onderwijs en opleiding. In het recente verkiezingsprogramma van de PvdA wordt de ambitie uitgesproken ‘dat Nederland over tien jaar de best opgeleide beroepsbevolking ter we-

Wim Meijer & Margriet van Lith *Maak je naam waar, PvdA*

reld heeft'. Dat is zeer ambitieus, wervend en de beste bijdrage die de sociaal-democratie kan en moet leveren aan de versterking van de nationale welvaart.

Maar daarnaast staan we voor een opgave die minstens zo wezenlijk is. Politiek – ook sociaaldemocratische politiek – is de afgelopen decennia steeds technocratischer geworden. Het besturen van het land is steeds meer gericht op het fixen van problemen. Maar politiek heeft ook een moraliserende rol. We vinden ook iets van hoe het gaat in de samenleving en van de rol van burgers en overheid. We vinden dat de overheid een belangrijke rol moet spelen in de manier waarop we de samenleving ordenen. We vinden dat de verschillen in factoren als inkomen, bestaanszekerheid, gezondheid tussen groepen niet te groot moeten zijn. We vinden dat mensen niet alleen gelijke kansen moeten krijgen, maar dat je daarna ook wel kunt kijken naar de uitkomsten – wie de geboden kansen niet benut is niet per definitie een luiaard. We mogen van elkaar vragen en verwachten dat we bereid zijn tot burgerschap, ons inzetten voor een ander, gemeenschapszin bevorderen. Die moraliserende rol nieuw leven inblazen is een belangrijke opdracht. Waarbij het aan de sociaaldemocratische politici is om die moraal niet alleen uit te dragen, maar ook vorm en inhoud te geven.

Hoe nu verder met de partij?

Het politieke bestel staat onder druk. Met de middelen waarover ze beschikken kunnen de politieke partijen hun leidinggevende, sturende rol eigenlijk niet meer vervullen. Hier zou een stevige bijdrage uit de overheidsmiddelen tegenover moeten staan voor de versterking van het politieke bestel en de vertegenwoordiging van het publiek belang. Maar er is bijna geen partij die daarvoor durft te pleiten. Het is de treurige paradox in onze parlementaire democratie: het bestel heeft dringend behoefte aan opvoering van de kwaliteit, maar de ver-

antwoordelijke politici laten na de daarvoor nodige middelen te verschaffen.

Maar binnen die politieke-bestelverdrinking ligt er voor de PvdA ook nog een eigen, zeer stevige opdracht. Een politieke partij moet de kenmerken vertonen van het soort samenleving die zij nastreeft. En daar zal de PvdA bij zichzelf te rade moeten gaan, vooral als het gaat om de cultuur van de partij. Te veel naar binnen gericht, niet uitnodigend voor buitenstaanders. Veel symboliek uit een voorbije periode. Qua ledenbestand en vertegenwoordigers: veel bestuurders die nauwelijks nog een afspiegeling vormen van de kiezersgroep die men wil enthousiasmeren. Er is verder nauwelijks ruimte voor een open communicatie met een maatschappelijke omgeving, die de partij toch al meer ervaart als een 'zender' van boodschappen in plaats van een geïnteresseerde luisteraar. Het is allemaal eerder gezegd en geen nieuws. Het zijn waarnemingen die uitvoeriger terug te vinden zijn in evaluaties in de afgelopen decennia – veelal na slechte verkiezingen – van de PvdA. Vaak scherpe analyses van het politieke optreden en aanbevelingen voor verbeteringen. Maar waarom verandert er zo weinig? Waar zitten de weerstanden? Is het onmacht? Het antwoord op die vraag is de eerste stap naar herstel.

Beter aansluiten bij de tijdgeest is de opdracht. Dat geldt ook als het gaat om een minder centralistische en verticale structuur. Er moet veel meer geïnvesteerd worden in sterke lokale en regionale initiatieven, in verbinding met die delen van de samenleving, waar we de grootste veranderingen beogen: het bedrijfsleven, de kenniswereld, de sociale woningbouw, de zorg en het onderwijs. Aan de basis van de samenleving zal de potentiële achterban in beweging moeten komen. Daar zal de partij zich in belangrijke mate opnieuw moeten uitvinden; zowel naar inhoud als in bestuurskracht. Dat lukt alleen als er voor die lokale inspanning oprechte belangstelling en steun uit de top van de partij komt. Dat ver-

Wim Meijer & Margriet van Lith *Maakje naam waar, PvdA*

eist inzicht in het belang van een lokale revival, maar vooral belangstelling voor het wel en wee van mensen.

Het verlies aan lokale bestuurskracht is op lange termijn zeer bedreigend voor de positie van de PvdA. Dus het herstel begint aan de basis – of het begint niet. Lokale initiatieven moeten aangemoedigd en gefaciliteerd. Daarbij moeten we ook analyseren welke het antwoord moet zijn op de lokale partijen. Zo'n analyse kan helpen om meer begrip te krijgen voor het politieke proces in een decentrale en meer individualistische omgeving. Het kan helpen bij het vinden van de goede selectie van vertegenwoordigers in bestuursorganen als de gemeenteraad. Vanuit de vraag: representeren zij en maken zij herkenbaar deel uit het electoraat dat wij willen bereiken?

Ook zou de PvdA weer moeten investeren in het sociale verband dat een partij vormt. Reorganisaties in de laatste decennia hebben er veelal toe geleid dat de centrale rol van de partij werd versterkt. Daardoor is ook veel verloren gegaan. Samenkomen met burgers, kleinschalige activiteiten met elkaar organiseren. Ruimte voor het vertellen van 'verhalen' en ervaringen uit het leven delen. Weg van het beeld van de PvdA als een partij voor politieke carrières, voor mensen die de zaken en problemen beoordelen langs de meetlat: wat betekent dit voor mijn positie, mensen die tactisch en strategisch denken en niet ideologisch. Het gaat er juist om het ideologisch profiel van de partij verder te verdiepen en aan te scherpen. Als context voor het ontwikkelen van sociaal-democratische politiek met een krachtige uitstraling. Maar ook als eigen visie op mens en maatschappij tegenover het hedendaagse opportunisme en populisme.

Na de machtsvraag

Het debat over de progressieve samenwerking loopt al langer dan een halve eeuw. Het is er maar niet van gekomen, maar dat laat onver-

let dat er steeds weer hoopvolle en verwachtingsvolle verklaringen over worden afgelegd. Verklaringen waar ook een opportunistisch tintje aan zit, want een partij die het voor de wind gaat heeft even minder belang bij samenwerking dan een partij die denkt dat de alliantie haar helpt om uit het dal te komen. Maar een ding is duidelijk: in zo'n zich voortslepend proces zal het idee van progressieve samenwerking steeds meer aan geloofwaardigheid verliezen.

We moeten ook nuchter zijn: er zijn grote verschillen tussen de potentiële partners van een progressieve samenwerking. Misschien nog niet zo zeer programmatisch, maar vooral in sociale samenstelling en cultuur. We moeten verder het onderscheid blijven maken tussen politieke ideeënvorming en politieke machtsvorming – en voor die laatste zijn er meer alternatieven dan de vorming van een grote progressieve partij. Mensen die meteen na de verkiezingsuitslag hebben geroepen: 'Laten we maar fuseren met GroenLinks', dat is vooral Grote Stappen Gauw Thuis. Zo snel kan het niet gaan; vertrouwen is de basis van samenwerking en vertrouwen moet groeien.

Wat dat betreft zouden we een voorbeeld kunnen nemen aan de manier waarop het Des Indes-beraad tussen vertegenwoordigers van de PvdA, VVD en D'66 in de jaren tachtig zijn voorbereidend werk heeft gedaan voor het eerste Paarse kabinet. Als volgende stap zouden we ons bijvoorbeeld kunnen voorbereiden op een stembusakkoord op hoofdlijnen als gemeenschappelijke programmatische inzet bij de volgende verkiezingen. Met als opgave, net als in de jaren zeventig: we regeren samen, op basis van dit gezamenlijke programma, of we regeren niet. De werking ervan zal van grote betekenis zijn in de onderlinge samenwerking, maar ook voor de machtsverhoudingen in het parlement.

Sinds de juichkreet 'Hier de partij van de Arbeid!' waarmee de partij op 9 februari 1946 gelanceerd werd heeft de geschiedenis van de

Wim Meijer & Margriet van Lith *Maak je naam waar, PvdA*

PvdA zich gekenmerkt door grote hoogten en diepe dalen; volgens vele commentatoren is zij thans op haar dieptepunt aangekomen. Wie zal het zeggen? Een ding is duidelijk. Als we morgen hetzelfde doen als gisteren, dan krijgen deze commentatoren gelijk. De sociaal-democratie staat dus voor een grote, meer-voudige opgave: een centrale rol voor de factor

arbeid in de inhoud en een sterke heroverweging van de machtsvraag. Niemand kan met zekerheid zeggen dat de PvdA de huidige situatie overleeft. Maar laten we ons spiegelen aan de fases in het leven van de slang. Zo nu en dan stroopt hij de huid volledig af. Maar hij behoudt het lichaam.

—advertentie—

HELEEN DE CONINCK, MENNO HURENKAMP,
LIEKE MELSEN & HANS OPSCHOOR (RED.)

ROOD- GROENE POLITIEK VOOR DE 21e EEUW

EEN PACT TUSSEN GENERATIES

vangennep amsterdam

ISBN 9789461644534 | PAPERBACK | 424 PP. | €22,50 | NU VERKRIJGBAAR

—advertentie—

MONIKA SIE DHIAN HO, RENÉ CUPERUS &
ANNELIES PILON (RED.)

OVER DE GRENS

DE VLUCHTELINGEN
CRISIS ALS REALITY
TEST

vangenep amsterdam

Met prachtige fotoreportages van Werry Cronel!

ISBN 9789461644206 | PAPERBACK | 416 PP. | €24,90 | NU VERKRIJGBAAR

Klaar met politiek. Het participatie-evangelie van Wallage en Plasterk

Verworvenheden als de representatieve democratie, serieus openbaar bestuur en een verantwoordelijke overheid komen in het nauw nu steeds meer lokale politici ruim baan maken voor ‘burgerkracht’ en ‘burgermacht’. Annemarie Kok beschouwt de PvdA-ers Jacques Wallage en Ronald Plasterk als hoofdwegbereiders van deze in haar ogen onzalige ontwikkeling.

ANNEMARIE KOK

Publicist en docent ‘publieksgericht schrijven’ aan de faculteit wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit Groningen

Zonder enige politieke of ambtelijke ophef voltrekt zich in Nederland sinds enkele jaren een radicale verbouwing van de democratie. Het klinkt onwaarschijnlijk, maar helaas is het wel waar: van onze vertegenwoordigende organen is in elk geval de gemeenteraad zijn leven niet meer zeker. Onder meer zelfbestuur voor kleine gemeenschappen van burgers wint namelijk snel terrein.

Voor alle duidelijkheid: het zijn niet de burgers die massaal hebben gevraagd om extra inspraak en publieke taken. Onder bestuurders echter is het enthousiasme voor meer directe invloed ‘van onderaf’ groot en dit vertaalt zich in toenemende mate in opmerkelijke werkwijzen rond lokale beleids- en besluitvorming. Niet langer is het vanzelfsprekend dat de gemeente het voortouw neemt in visievorming en besluit welke kant het op gaat met dorp, stad, zorg en wijk. Steeds vaker wordt dat

(mede) overgelaten aan een buurtcoöperatie of burgerpanel, op basis van ‘loting’.

Aan de kiezer die het ondertussen even gek als zorgelijk vindt dat het in gemeenten bergafwaarts gaat met representatief bestuur, dringt de volgende vraag zich op: hoe zijn we toch in dit ‘weg-met-ons’-verhaal verzeild geraakt? Het lijkt wel of heel bestuurlijk Nederland zo langzamerhand meent dat er niets boven ‘burgerkracht’ gaat, oftewel: dat een actieve politiek en overheid niet langer voorwaarden zijn voor prettig, menswaardig samenleven, maar ‘ware democratie’, sociale binding en emancipatie slechts hopeloos in de weg staan. In dit stuk wil ik laten zien via welke kanalen de zelfaversie binnen het openbaar bestuur zich manifesteert en vermeerderd, waar die aversie mogelijk vandaan komt en waarom ik (als gewone staatsburger) met deze mentaliteit grote moeite heb.

'Voorhoede-gemeenten'

Een kleine reconstructie leert dat uitgerekend (ex-)politici van PvdA-huize een sleutelrol hebben vervuld in het verspreiden van het geloof in sociale en bestuurlijke zelfredzaamheid van 'de samenleving'. Zo kunnen we om te beginnen niet heen om verantwoordelijk demissionair PvdA-minister Ronald Plasterk van Binnenlandse Zaken (BZK) die de geschets-te vernieuwing van de democratie over het land heeft uitgerold. Dit deed hij vooral via de Vereniging Nederlandse Gemeenten. Zo is het VNG-team Democratic Challenge sinds 2015 belast met het bevorderen van zoveel mogelijk experimenten met lokaal bestuur. Aan plaatsen die hoog scoren op 'participatieve democratie' verleent dit team de eretitel 'voorhoede-gemeente'.

Ook SCP-directeur Kim Putters is een fervent hervormer van maatschappij en rechtsstaat. Vorig jaar zomer bepleitte hij in *NRC Handelsblad* een 'nieuw sociaal contract' dat zich kenmerkt door 'minder politiek' en méér burgerparticipatie, of, zoals hij het noemt: 'maatschappelijke democratie'. 'Organiseer zoveel mogelijk beslismacht dichtbij', riep hij de politiek op.

Putters' opvattingen zijn terug te voeren op een al decennia heersende vrees (in alle politieke kringen) dat de samenleving op het punt staat uit elkaar te vallen: doorgeslagen individualisme, gebrek aan fatsoen en 'tweedelingen' van allerlei aard zouden de samenhang van ons land bedreigen. Het versterken van de sociale cohesie was daarom een van de beleidsdoelen van de 'participatiesamenleving', ook wel 'doe-democratie' geheten. In dit nieuwe post-verzorgingsstaat maatschappijmodel van Rutte 2 treedt 'de burger' op als 'co-bestuurder' en als 'co-producent van publieke waarde'.

Professionele politiek kwam óók in het verdorven hoekje door het lawaaiige anti-elitaire populisme dat ons land sinds vijftien jaar teistert. Een tamelijk wijdverbreid journalistiek cynisme heeft het aanzien van politici eveneens geen goed gedaan. 'Onder Haagse journalisten

is het [goed gebruik] om ervan uit te gaan dat je draait en onwaarheid spreekt,' schreef Femke Halsema in haar memoires (2015).

Illustratief voor de neiging van gezagsdragers om hun bestaande democratische verantwoordelijkheden los te laten, is het eind 2016 opgerichte Code Oranje, een politiek bonte stoet burgemeesters, wethouders en raadsleden onder leiding van PvdA-bestuurder Bert Blase. 'Herontwerp - in hoog tempo - de democratie, met de aanwezige kracht uit de samenleving!' is de slagzin van dit gezelschap. Het wil gemeenteraadsverkiezingen vervangen door loting en ook het nationale bestuur met grote spoed vernieuwen. Volgens Blase (in *Trouw*) staat Maurice de Hond te 'trappelen' om debatten in de Tweede Kamer 'digitaal te verbinden met de opinies op straat'.

Overigens dringt ook een beperkte groep burgers aan op sterke uitbreiding van zeggenschap. Participatieprofessionals, zo worden zij in de vakliteratuur soms genoemd. In eigen kring heten ze kantelaars, stadmakers, ruimtemakers. Hun uitvalsbasis is het Amsterdamse bottom-up-bolwerk Pakhuis de Zwijger dat eerder dit jaar een bijeenkomst met de titel 'How to hack representative democracy' programmeerde. Dit centrum ontvangt subsidie van BZK voor een website over 'steden in transitie' en werkte samen met Code Oranje.

'Verticaal' bestuur als vloek

Al met al zijn dus heel wat factoren aan te wijzen die bestuurders in de stemming konden brengen voor depolitisering - een ontwikkeling die in 2015 op lokaal niveau nog een extra impuls kreeg door de decentralisatie van sociaal beleid. Gemeenten hebben sindsdien veel extra taken maar juist minder middelen, en kunnen de hulp van 'actieve burgers' dus uitstekend gebruiken.

Hoofdwegbereider van een fundamenteel andere samenleving en democratie is echter onmiskenbaar Jacques Wallage die eind juni van dit jaar na acht jaar afscheid nam als voorzitter van de Raad voor het Openbaar Bestuur.

In die hoedanigheid was de voormalige PvdA-politicus een van de ideologen van de zojuist genoemde ‘doe-democratie’.

Als geen ander keerde Wallage zich in de afgelopen jaren tegen wat hij ‘verticaal’ bestuur noemt. Arrogantie viert volgens hem onder zowel nationale als plaatselijke politici hoogtij. Zij doen ‘alsof ze de samenleving aan een touwtje hebben’ en daar moeten moderne mensen niets van hebben, aldus Wallage in publicaties, toespraken, debatten en vraaggesprekken. Met de ‘legitimiteit’ van de volksvertegenwoordiging is het volgens hem dan ook zo goed als gedaan.

Wat betreft de vermeend positieve uitwerking van decentralisaties op de kwaliteit van bestuur geldt hetzelfde: het is niet duidelijk waarop die hoop gebaseerd is

Na eerdere ROB-rapporten met deze strekking, zoals *Vertrouwen in democratie* (2010) en *Loslaten in vertrouwen* (2012) was het in juni van dit jaar tijd voor de publicatie *Democratie is méér dan politiek alleen*. Daarin doet de raad uit de doeken hoe semi-overheidsdomeinen zoals zorg en onderwijs democratischer kunnen worden. Waarom ‘meer democratie’ in die sectoren en daarbuiten volgens de ROB beslist niet langer kan uitblijven, wordt toegelicht in het voorwoord:

‘In een geïndividualiseerde samenleving, met een steeds stijgend onderwijsniveau en ongekende beschikbaarheid van informatie willen burgers niet alleen vertegenwoordigd worden, ze willen – zeker ten aanzien van zaken die hen rechtstreeks raken – zelf kunnen beslissen. Zij blijven vertrou-

wen houden in een stelsel van representatieve democratie, maar kijken bijzonder kritisch naar de rol van politici en politieke partijen. Het feit dat democratie in de regel beperkt wordt tot hetgeen zich in de politieke arena afspeelt, verdraagt zich steeds minder met de behoefte van veel mensen zelf het stuur van hun leven in handen te houden.’

Hoezo ‘vijf voor twaalf’?

Of de toestand van onze democratie werkelijk zo onhoudbaar is, en vooral ook: of samenleving en individu ervan zullen opknappen als de burger rechtstreeks bij beleid wordt betrokken, daarover ging het weinig in het maatschappelijke en politiek debat van de laatste jaren. Dat valt onder meer op te maken uit de bijdrage die RUG-hoogleraar Economie van decentrale overheden Maarten Allers recentelijk leverde aan een *liber amicorum* dat Wallage bij zijn vertrek uit de ROB ontving. Allers, tijdelijk lid van dit adviesorgaan, stelt daarin met terugwerkende kracht de vraag waarom ons politieke stelsel eigenlijk op de schop moest. Het antwoord suggereert – nogal pijnlijk voor betrokkenen – dat Wallage c.s. al die jaren onnodig in paniek verkeerden:

‘Het recente verschijnen van tal van publicaties [behalve die van de ROB ook vele andere rapporten, AK] wekt de indruk dat het voor onze democratie, en dan vooral de lokale, 5 voor 12 is. Maar waar precies hangt de klok waarop deze tijd valt af te lezen? Wie op zoek gaat naar harde feiten vindt er eigenlijk niet zo veel.’

Wat betreft de vermeend positieve uitwerking van decentralisaties op de kwaliteit van bestuur c.q. de relatie overheid-burger geldt volgens Allers hetzelfde: het is niet duidelijk waarop die hoop gebaseerd is.

Wie meegaat in de constatering dat het vijf-voor-twaalf-argument van onder meer de ROB dubieus is (dit jaar heeft ook UvA-politicoloog Tom van der Meer hier op gewezen) proeft in het jongste rapport van de raad des te sterker het onderliggende *normatieve*

pleidooi. Dit pleidooi valt uiteen in twee lastig te rijmen opvattingen. De eerste boodschap kwamen we net al tegen, en lijkt een emancipatoire: anno 2017 is het ronduit kleinerend om de samenleving nog langer 'van bovenaf' te ordenen; 'autonome' mensen wordt op die manier de kans ontzegd 'zelf' sturing te geven aan hun leven.

De tweede boodschap is expliciet gericht op herstel van gemeenschapszin:

'De betekenis van burgers in het vormgeven van de samenleving, zowel politiek als maatschappelijk, is verschaald. Een gevolg van die verschraling is dat het gevoel van eigenaarschap, van publieke verantwoordelijkheid, te weinig aanwezig is. Burgers worden onvoldoende uitgedaagd door maatschappelijke organisaties om zelf, als individu of gezamenlijk, mee te denken, mee af te wegen, mee te beslissen en mee uit te voeren.'

'(...) de school en de woningcorporatie (...) zijn geen organisaties die diensten aan hun klanten verlenen, maar zijn ten principale gemeenschappen van mensen die met elkaar zijn verbonden. Ze delen met elkaar hun morele eigenaarschap van de school, het appartementencomplex, de portiekflat of de straat en wijk waarin de huizen van de woningcorporatie staan, de zorginstelling et cetera, en zijn dus ook gezamenlijk verantwoordelijk voor het reilen en zeilen daarvan.'

Wij moeten ons dus (weer) onderdeel en 'eigenaar' gaan voelen van lokale 'gemeenschappen'. Wij dienen onze 'publieke verantwoordelijkheid' te beseffen en te nemen, en wel dicht bij huis. Het paternalisme dat Wallage c.s. willen vermijden door ons van politiek en overheid te bevrijden, keert aldus terug in de vorm van een inperking van de individuele vrijheid om zelf te bepalen op welke manier en op welk gebied je als burger actief en sociaal wilt zijn.

Binding genoeg

Het 'horizontale' gedachtengoed van de ROB (en anderen) leidt inmiddels tot het soort lokale praktijken dat ik eerder noemde. Als bur-

ger ben ik daar zoals ik al liet merken niet gerust op. Daarom publiceerde ik eerder dit jaar het essay *Binding genoeg. De stad en het geheim van aangenaam samenleven*. Om precies te zijn was de vraag die mij bezighield: waarom hoor je zelden dat samenleven in Nederland doorgaans wonderwel sláágt, en dat dit te danken is aan onze rechtsstaat, aan de inspanningen van politici, aan de inzet van vele anderen binnen en buiten het openbaar bestuur, aan individuele vrijheid, aan onze veelsoortige bindingen?

Bestuurders en hun medewerkers in gemeenten, het land en in Europa maken fouten en schieten vaak tekort maar doen dikwijls ook erg hun best om het welzijn van alle mogelijke groepen mensen te bevorderen. En daarin slagen zij in menig opzicht behoorlijk goed. Het zal geen toeval zijn dat Nederlanders zich in onderzoeken telkens opnieuw in grote meerderheid 'gelukkig' noemen. De modieuze obsessie met 'de burger' die het in veel gevallen beter zou weten dan de politicus, gemeenteambtenaar of schooldirecteur vind ik dan ook bevreemdend en misplaatst.

Afgezien daarvan hecht ik (onder meer op basis van een SCP-rapport uit 2014) geen geloof aan 'de algemene trend dat veel burgers hun rol als democratisch participant oppakken, of dat in elk geval willen', zoals de ROB poneert. Naast het aloude vrijwilligerswerk waarin vele Nederlanders meedraaien, en buiten het actieve lidmaatschap van maatschappelijke en politieke organisaties bestaan er heus nieuwe maatschappelijke initiatieven die voorzien in een bepaalde behoefte van een bepaalde groep mensen in een stad, dorp of buurt. Maar niets wijst op een spontane bereidheid onder de meeste burgers om gratis en voor niets op structurele basis over van alles mee te denken, maatschappelijk werk in de buurt te verrichten en/of bestuurlijke verantwoordelijkheid te dragen.

Volgens een jaarbericht van de Vereniging Nederlandse Gemeenten heeft 81% van de Nederlanders géén ervaring met bottom-up-initiatieven. En: 'van de wethouders en

gemeenteraadsleden denkt ruim 70% dat burgers graag participeren in lokale besluitvorming. Maar slechts 33% van de inwoners wil dat ook', zo las ik in een recente tekst van Margo Trappenburg.

Zij haalt daarin ook onderzoek aan dat ze zelf met enkele collega's verrichtte (in opdracht van het ministerie van BZK) over de vraag waarom gemeentebesturen 'op aarde zijn'. Het antwoord hierop van zowel niet-participerende burgers als van een aantal bestuurders luidde: om 'de boel bij elkaar te houden', om knopen door te hakken én om politieke keuzes te maken (en die ook als zodanig te presenteren). Bestuurders bestaan, met andere woorden, *in het algemeen belang*. En mij lijkt heel helder dat zij niet *kunnen* besturen wanneer wijzelf gedurende hun ambtstermijn het hoogste en het laatste woord willen hebben.

Politiek als werk

Hier past nog een ander punt van kritiek, namelijk op de veelgehoorde klacht (van ook de ROB) dat de huidige mogelijkheden om burgerschap uit te oefenen beperkt zijn tot eenmaal in de vier jaar mogen stemmen. Die

De roep om meer 'directe' burgermacht staat op gespannen voet met behartenswaardige kenmerken van onze representatieve democratie

voorstelling van zaken miskent dat de unieke leefkwaliteit in ons land - vrede, vrijheid, gelijkheid, welvaart - nu juist te danken is aan de vruchtbare *wisselwerking* tussen tijde-

lijk besturende, eindverantwoordelijke elites én de overige leden van de samenleving die het jaar rond op tal van andere manieren 'meedoen' en desgewenst hun stem kunnen verheffen.

Al dan niet via hun ambtenaren luisteren politici zich in een democratie suf naar alle mogelijke betrokkenen en deskundigen. Daarbij moeten we ons realiseren dat politiek bedrijven een ambacht is, zo leerde filosoof en oud-WRR-lid Gerard de Vries mij. In een democratie moet 'werk' worden verzet, en wel het werk dat nodig is om van een 'veelheid' een 'eenheid' te maken. Politici hebben in ons pluriforme bestel de opdracht uiteenlopende inzichten, belangen en overtuigingen in het vizier te krijgen, af te wegen en om te smeden tot visies en besluiten die op een breed draagvlak kunnen rekenen. Per definitie vallen de uitkomsten van dit proces niet samen met wat individuele burgers 'zelf wilden'. Politiek is in die zin altijd 'indirect'.

Volgens De Vries kan het politieke werk in een democratie bovendien pas naar behoren gebeuren als degenen die ermee belast zijn over een aantal specifieke kwaliteiten beschikken (onder veel meer: zitvles, zelfbeheersing, analytisch vermogen) én als dat werk omgeven is door procedures (zoals verkiezingen) alsmede instituties die agendering van problemen en debat mogelijk maken, de zorgvuldigheid van besluitvorming vergroten en machtsmisbruik tegengaan.

De roep om meer 'directe' burgermacht - 'Stadgers aan de macht' heet de nieuwe politiek in mijn eigen woonplaats Groningen - staat op gespannen voet met deze behartenswaardige kenmerken van onze representatieve democratie. En in de huidige tijd vragen die kenmerken eerder om *aanscherping* dan om *vervaging*, gezien bijvoorbeeld de nu gebrekkige scholing van raadsleden, wethouders en burgemeesters (aldus de ROB!), de enorme macht van digitale technologiebedrijven en de daarmee samenhangende verzwakte positie van onafhankelijke media.

'Een verbonden samenleving'

Het vertrouwen dat bekende sociaaldemocraten en steeds meer lokale PvdA-bestuurders niettemin stellen in burgerkracht en burgerwijsheid resoneert ook in het verkiezingsprogramma *Een verbonden samenleving*. Zette de partij voorheen in op 'spreiding van kennis, macht en inkomen', tegenwoordig houdt zij er een ander, aanmerkelijk waziger doel op na:

'De Partij van de Arbeid kiest nadrukkelijk vóór een verbonden samenleving en tégen versplintering en verharding. Daarom willen wij nadrukkelijk investeren in wat ons bindt. Wij zoeken dat in de kracht van mensen, omdat zij het zijn die van onderop de samenleving kunnen verbinden.'

Of de gevraagde samenredzaamheid maatschappelijke en individuele vooruitgang inhoudt, valt echter te bezien. Het nieuwe samenleven en (lokaal) besturen gaat immers gepaard met grote ingrepen in onder meer thuiszorg, arbeidsreïntegratie en jeugdhulpverlening en wijkbeheer. Wat meer zelf en samen doen in de praktijk (kunnen gaan) betekenen, is zodoende dit: de moderne Nederlandse burger, die doorgaans al op diverse fronten en manieren gestalte geeft aan samenleven, en ondertussen niet zelden aanhangt tegen een burn-out en/of worstelt met dreigend ontslag, met ouderdom, depressie, armoede, echtscheiding of ziekte, wordt met een viervoudige nieuwe taak opgezadeld:

- ▶ meer voor zichzelf zorgen (NB: dit geldt in situaties waarin iemand daarmee juist moeite heeft);
- ▶ structureel omkijken naar hulpbehoevende anderen, ook buiten de eigen vertrouwde kring waarvoor men vaak al het nodige betekent;
- ▶ deelnemen aan ruimtelijke en sociale planvorming én planuitvoering in de eigen leefomgeving. Of om met minister Plasterk te spreken (in een interview op movisie.nl uit 2014): 'Wil je mede bepalen hoe bij jou in de

buurt het park ingericht wordt? Zorg dan dat je op zaterdagochtend je laarzen aan hebt en meehelpt.'

- ▶ invulling geven aan het 'morele eigenschap' van de diverse plaatselijke 'gemeenschappen' (instellingen) waarvan men profiteert.

Mij zegt dit het volgende: dat het ideaal van initiatiefrijke burgers, dat pretendeert de 'leefwereld' van mensen weer centraal te stellen, juist bar weinig rekening houdt met de alledaagse omstandigheden van mensen – of die nu hoger of lager opgeleid zijn. Individuele sociale energie, waarvan nu zoveel wordt verwacht, is een schaars goed, is niet eindeloos aan te boren. En de nu vaak weggehoonde 'systeemwereld', en ook het idee van arbeidsdeling, ving die schaarste juist op.

Een labiele overheid

Het is moeilijk voorstelbaar, vind ik, dat zoveel bestuurders denken dat met name burgers zélf de samenleving en de democratie mooier kunnen maken dan die nu zijn. Zeker de PvdA-ers onder hen zou ik erop willen wijzen dat dit maatschappijmodel veel weg heeft van wat in Engeland onder David Cameron in 2010 werd geïntroduceerd als *The Big Society* (*Big society, small government*, zo luidde de slogan voluit). Die big society, die net als bij ons ook 'big bezuinigingen' inhield, had zeker voor de minder draagkrachtige medemens geen plezierige gevolgen.

Wie, tot slot, eveneens soms aan de Engelsen moet denken als hij naar Nederland kijkt, is Herman Tjeenk Willink. In een bijlage van zijn eindverslag als informateur voor een kabinet-Rutte 3 haalt hij de schrijvende film *I, Daniel Blake* (Ken Loach, 2016) aan, als hij wijst op de gevolgen die steeds meer mensen ook in ons land ondervinden van een al flink labiel geworden overheid (als gevolg van een vertrouwen in marktwerking dat even naïef en kortzichtig is gebleken als het vertrouwen in 'burgers' straks ook zal blijken te zijn):

'Het vrij algemene politieke streven in de afgelopen 30 jaar naar een kleinere en goedkopere centrale overheid heeft bijvoorbeeld per saldo geresulteerd in een aanzienlijke groei van het aantal regels en formulieren (van overheid, semipublieke diensten en private instellingen) waarmee burgers te maken krijgen en waarvan zij vaak het slachtoffer worden'.

En:

'Deze ontwikkelingen hebben gevolgen voor het vertrouwen van de burger in de publieke zaak. Waar departementen en publieke uitvoeringsorganen noodgedwongen hun aandacht en energie intern richten op de uitvoering van reorganisaties en substantiële bezuinigingen, raken burgers onvermijdelijk buiten beeld.'

Aldus maakt Tjeenk Willink treffend duidelijk dat volksvertegenwoordigers en bestuurders

niemand een dienst bewijzen door te bedanken voor een zichtbare, actieve politieke en maatschappelijke rol. Naar mijn idee had het PvdA-verkiezingsprogramma dan ook beter *Een verantwoordelijke overheid* kunnen heten. Die overheid kan natuurlijk niet toveren en hoeft niet alles zelf te doen. Markt, wetenschap en samenleving zijn onmisbaar. Maar alleen het openbaar bestuur is er voor iedereen, wordt in onze democratie geacht publieke belangen te formuleren, in samenhang te bezien en serieus te (laten) behartigen. Als dit door burgers en door politici zelf niet langer zo wordt ervaren en uitgedragen, ja: dan heeft eens in de vier jaar stemmen op een gegeven moment inderdaad weinig zin meer.

- *Binding genoeg. De stad en het geheim van aangenaam samenleven* (Trancity-Valiz, 84 pag.) is verkrijgbaar als boekje en als gratis e-pub/pdf via annemarie-kok.nl.

Grondslagen woonbeleid 2017–2021

Het woonbeleid van het Kabinet-Rutte II is weliswaar grotendeels volgens de lijnen van het Woonakkoord (2013) uitgevoerd, maar een aantal hardnekkige problemen teistert de woningmarkt in 2017. Dat kan en moet anders. Hugo Priemus blikkt vooruit.

HUGO PRIEMUS

Emeritus hoogleraar volkshuisvesting Technische Universiteit Delft

De PvdA is volop medeplichtig aan het woonbeleid dat Stef Blok (VVD) sinds 2013 heeft gevoerd. Dat beleid is vormgegeven en uitgevoerd, grotendeels conform het Regeerakkoord 'Bruggen slaan' (2012) van VVD en PvdA, en het Woonakkoord (2013) van de coalitiepartners met D66, ChristenUnie en SGP.¹

Als we de woonparagrafen van de verkiezingsprogramma's van VVD en PvdA voor de komende regeerperiode met elkaar vergelijken, wordt duidelijk hoezeer het Woonakkoord voor beide partijen een procrustesbed is geweest.

De VVD streeft een verlaging van de liberalisatiegrens na van € 710 tot hooguit € 600 per maand, bij een gelijkblijvende definitie van de doelgroep van beleid. Dat zou een sterk toenevend tekort aan betaalbare corporatiewoningen met een gereguleerde huur betekenen. Voorts wil de VVD als enige politieke partij dat de verhuurderheffing (thans: € 1,7 miljard op jaarbasis) wordt verhoogd. En de huurders van corporatiewoningen krijgen een kooprecht. In combinatie leiden deze maatregelen tot een verdere onttakeling van het corporatiestelsel.

De PvdA wil de verhuurderheffing transformeren tot een Rijksfonds voor het Wonen, waarvan de functie niet geheel duidelijk is. De woonparagraaf van het verkiezingsprogramma van de PvdA baseert zich op drie ankerpunten: toegankelijkheid, betaalbaarheid en zeggenschap. Het klassieke uitgangspunt 'kwaliteit' doet niet mee. Het programma introduceert regionale quota voor betaalbare huurwoningen, inkomensafhankelijke huren en een normering van huurquotes waarbij verschillen in woonkwaliteit nauwelijks een rol spelen. Wind (2016: 54) spreekt van 'visionaire voorstellen' om huren betaalbaar te maken.² In dat kader typeert het PvdA-verkiezingsprogramma de huurtoeslag als een 'te weerbarstig' instrument en schaft dit instrument af, daarmee het kind met het badwater weggooiend. Een veel zinniger uitgangspunt is, om de huren van corporatiewoningen te differentiëren naar bouwtechnische, woontechnische en energetische kwaliteit, woninggrootte, woonvorm, woonomgeving en locatie. De exploitatie van sociale huurwoningen kan dan – binnen bepaalde kaders – grotendeels marktconform zijn (zie SER-CSED, 2010).³ De huurtoeslag, te

differentiëren met het huishoudeninkomen en de gemiddelde huurhoogte van gereguleerde huurwoningen in de regio, dient de betaalbaarheid van het wonen ook voor lage-inkomensgroepen te borgen. Daar waar inkomens in het wonen worden herverdeeld, is dat de exclusieve taak voor de rijksoverheid, c.q. de Belastingdienst en niet voor de woningcorporaties.

Actuele problemen op de woningmarkt

Noch het VVD-verkiezingsprogramma 2017–2021, noch dat van de PvdA biedt een bruikbare grondslag voor het woonbeleid in de komende jaren. Dat beleid zal toch moeten inspelen op de problemen die zich thans op de woningmarkt manifesteren, zoals:

- ▶ Grote betaalbaarheidsproblemen en huurschulden in de gereguleerde huursector door de introductie van verhuurderheffing en extra inkomensafhankelijke huurverhogingen. Ongeveer 700.000 à 800.000 huishoudens in deze sector leven onder de armoedegrens.⁴ De rekening van de financieel-economische crisis is voor een groot deel door huurders betaald. Mede door het ECB-beleid was de rente laag en daalden de kosten voor bewoner-eigenaren, terwijl de huren explodeerden.
- ▶ Een gebrek aan investeringen in nieuwe woningen, waardoor vooral aan de onderkant van de woningmarkt grote tekorten en wachttijden zijn ontstaan. Dat geldt vooral voor de stedelijke woningmarkten: steden zijn als woon- en werklocaties populairder dan ooit. Dit tekort aan investeringen hangt samen met de introductie van de verhuurderheffing en de overdracht van verantwoordelijkheden voor de woningbouwprogrammering van Rijk naar gemeente.
- ▶ Een tekort aan zowel goedkope als middeldure huurwoningen, waardoor een extra spanning is ontstaan tussen relatief flexibele arbeidsmarkten en de rigide, door het eigenwoningbezit gedomineerde woningmarkt (Boumeester en Dol, 2016).⁵
- ▶ Achterblijvende investeringen in de woningvoorraad waardoor de ambities inzake het tempo van de energietransitie op geen stukken na worden gehaald.
- ▶ Het ontbreken van een gelijk speelveld tussen sociale huur, markthuur en koopsector, waarbij de kosten van de exploitatie van sociale huurwoningen onevenredig hoog zijn (verhuurderheffing) en de netto kosten voor bewoner-eigenaren onevenredig laag (hypotheekrenteaf trek). Wie een sociale huurwoning weet te transformeren tot een commerciële huurwoning, raakt verlost van de verhuurderheffing en maakt een aanzienlijke vermogenswinst. Wie een huurwoning weet te transformeren tot een koopwoning, maakt een financiële klapper door het nog steeds aanzienlijke prijsverhogende effect van de hypotheekrenteaf trek.
- ▶ Sinds 2013 stijgt de hypotheekschuld weer, dankzij de extra lage hypotheekrente.⁶
- ▶ De huisvesting van statushouders is slecht geregeld.
- ▶ Door de introductie van het passend toewijzen (per 1 januari 2016) wordt feitelijk voorgesorteerd op een verlaging van de liberalisatiegrens naar de zogeheten aftoppingsgrens (circa € 600 per maand).
- ▶ Ten slotte is de corporatiesector terechtgekomen in een centralistische, bureaucratische beleidsomgeving. De herziening van de Woningwet is een huzarenstukje van minister Blok, maar de toegepaste maatregelen die een antwoord zijn op de bevindingen van de Parlementaire Enquêtecommissie Woningcorporaties (2013)⁷ schieten deels hun doel voorbij. Met name het krampachtig vasthouden aan het scheefheidsframe ter bestrijding van goedkope en dure scheefheid, leidt tot stigmatisering en segregatie van de sociale huursector. In de corporatiesector is de goedkope scheefheid tussen 2009 en 2015 ingekrompen van 661.300 tot 409.800, terwijl de dure scheefheid krachtig is toegenomen (van 140.600 naar 317.000).⁸

Grondslagen voor het woonbeleid 2017–2021

De voorgaande analyse brengt ons bij het specificeren van een aantal grondslagen voor het woonbeleid in de komende regeerperiode. Wij sluiten aan bij CSED-SER (2010) die de volgende redenen voor overheidsingrijpen op de woningmarkt noemt⁹:

- ▶ rechtvaardigheidsoverwegingen;
- ▶ bescherming van huurders t.o.v. verhuurder;
- ▶ kwaliteit open ruimte;
- ▶ wonen als *merit good*.

En we volgen CSED-SER (2010) bij het formuleren van uitgangspunten voor een nieuwe woningmarkt:

- ▶ meer marktconformiteit op het terrein van wonen;
- ▶ beperking van financiële risico's voor huishoudens en overheid;
- ▶ neutraliteit tussen huren en kopen;
- ▶ garanties voor lagere inkomensgroepen.

Dat brengt ons bij de volgende grondslagen voor het woonbeleid in de volgende regeerperiode:

- 1 Herziening van de *huurtoeslag*, waardoor de woningen in de sociale huursector weer betaalbaar worden voor de doelgroep van beleid. De Belastingdienst dient het huishoudeninkomen te controleren *voordat* een huurtoeslag wordt toegekend. Overwogen moet worden om de hoogte van de huurtoeslag afhankelijk te maken van het gemiddeld niveau van gereguleerde huren in de regio, en niet van de huur van de woning die het huishouden bewoont. Zo ontstaat een regionale differentiatie van netto-huren; de armoedegrens bepaalt de bovengrens van acceptabele huurniveaus.
- 2 Invoeren van de *huursombenadering* (is reeds per 1 juli 2017 gepland), waardoor

de relatie tussen huur en woningkwaliteit (inclusief locatie) wordt versterkt.

- 3 Afschaffen van de *verhuurderheffing* en afschaffen van *inkomensafhankelijke huurverhogingen*. Wel kan een formule worden overwogen waarbij eigenaren van woningen met een gereguleerde huur de rijksuitgaven aan de huurtoeslag gedeeltelijk meefinancieren. Deze verhuurders profiteren immers indirect van dit beleidsinstrument.
- 4 Herintroductie van een actieve rol van het Rijk in de programmering van investeringen in nieuwbouw en voorraad. Richtpunten hierbij zijn de gemeten omvang van de doelgroep van beleid (Socrates-model) en de ontwikkeling van de woningbehoefte (inclusief internationale migratie). Rijk, provincies en gemeenten dienen de programmering vast te stellen, te monitoren en te relateren aan de prestatieafspraken tussen gemeenten en corporaties. De nieuwbouwprogrammering omvat ook de ontwikkeling van markthuuronwoningen en koopwoningen.

Het energieakkoord definieert de minimaal acceptabele energetische kwaliteit van de woningvoorraad.

- 5 Het huidige beleid inzake de reductie van de hypotheekrenteaftrek gaat uit van een zeer geleidelijk tempo. De hoogte van de maximale schijf (52%) voor de inkomstenbelasting neemt per jaar met 0,5%-punt af, totdat een niveau van 38% is bereikt. Een strategische stap zou worden gezet als het reductietempo zou verdubbelen (naar 1%-punt per jaar) en, zodra het niveau van 30% zou zijn bereikt, als de hypotheekrenteaftrek zou worden verplaatst van de inkomensbox naar de vermogensbox.
- 6 Een zodanige hervorming van het huisvestingssysteem dient te worden doorgevoerd (zonder abrupte schokken) dat een *gelijk speelveld* ontstaat *tussen sociale huursector, markthuursector en eigen-woningsector*. Dit vergt een zoveel mogelijk eigendomsneutraal woonbeleid waarbij de verhuurderheffing verdwijnt, de hypotheekrenteaftrek

wordt afgebouwd (in een sneller tempo dan nu het geval is) en in de sociale huursector (vóór huurtoeslag) een meer marktgeoriënteerd huurpatroon ontstaat die de woonvoorkeuren van huishoudens, inclusief de 'huurkracht' (koopkracht na huurtoeslag), van de bewoners weerspiegelt.

Langs deze weg worden willekeurige huurverschillen (bijvoorbeeld door het verschil tussen harmonisatie-ineens en reguliere huuraanpassingen) gereduceerd, waardoor zowel in de koop- als de huursector de kloof tussen *insiders* en *outsiders* wordt geslecht.

- 7 De speurtocht naar een praktische *relatie tussen pensioenen, hypotheek en zorg* wordt voortgezet. De ingebouwde impuls in de koopsector om woningen met schulden te financieren wordt weggewerkt, zodat ook de macro-hypotheekschuld weer terugloopt. Vormen van bouwsparen worden ontwikkeld, om het verlagen van een *loan-to-value* mogelijk te maken, waardoor het Duitse woningmarktpatroon zich meer gaat manifesteren: starten op de woningmarkt in een huurwoning en bewonen van een huurwoning, zolang de relaties tussen partners dynamisch zijn en de arbeidsmarktverhoudingen flexibel zijn, en vervolgens toetreding tot de koopwoningmarkt als het huishouden meer gesetteld is. Een deel van de bewoners kan in een later stadium zonder een verhuizing de stap van kopen naar huren maken en zo geld vrijmaken voor het bekostigen van pensioenen en/of zorgkosten.

- 8 De achtervang door Rijk en gemeenten van WSW-geborgde leningen wordt vervangen door een verzekeringsstructuur waarbij de corporaties zelf de verzekeringspremie betalen. Daarmee vervalt de Staatssteun in de woonsector en daardoor ontworstelen de corporaties zich aan de interventies van Brussel.

De scheiding tussen sociaal (Diensten van Algemeen Economisch Belang; DAEB) en markt (niet-DAEB), in de herziene

Woningwet vastgelegd, blijft in stand maar wordt vereenvoudigd. Waar vastgoedbeleggers zich zelden of nooit vertonen (= buiten de steden; buiten Midden-Nederland en buiten de Randstad) mogen corporaties huurwoningen in de middeldure sector realiseren en beheren (zonder Staatssteun).

- 9 Het *scheefheidsframe* wordt uit het woonbeleid verwijderd. Als huishoudens met een inkomen hoger dan circa € 35.000 in de sociale huursector wonen, worden beleidsmakers daarvan niet zenuwachtig. Dit geldt evenzo voor gevallen waarin huishoudens behorend tot de doelgroep in een koopwoning of particuliere huurwoning wonen. De voorkeuren en keuzen van huishoudens staan centraal, niet het paternalisme, gevoed door de mogelijke voorkeuren van beleidsmakers.

Een gedifferentieerde bewoning van sociale huurwoningen is geen probleem maar een waardevol fenomeen.

Relatie met de analyse van het Planbureau voor de Leefomgeving (januari 2017)

Op 23 januari 2017 publiceerde het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) een rapport over het middensegment op de huurwoningmarkt.¹⁰ Het PBL constateert een toenemend tekort aan huurwoningen, met name in het middensegment, en pleit voor een hogere productie van nieuwe huurwoningen. Hoe verhoudt de bovenstaande analyse zich tot dit recente PBL-rapport?

Het PBL (2017) werkt vier denkrichtingen uit, die zouden moeten leiden tot een groter aanbod van huurwoningen in het middensegment:

- 1 Nieuwbouw;
- 2 Administratieve scheiding in het corporatiebezit op basis van woningkwaliteit;
- 3 Juridisch splitsen van het corporatiebezit op basis van woningkwaliteit;
- 4 Verkopen van het corporatiebezit op basis van woningkwaliteit.

Eind 2016 hebben alle corporaties voorstellen ingediend bij de Autoriteit woningcorporaties inzake scheiding en/of splitsing van het bezit in een DAEB-segment (sociaal) en een niet-DAEB-segment (markt). De minister neemt over deze voorstellen in de loop van 2017 een beslissing. Aan de denkrichtingen 2 en 3 wordt dus al concreet gewerkt.

Ongeveer 40% van het corporatiebezit kan via harmonisatie-ineens worden geliberaliseerd, gezien het hoge aantal waarderingspunten. Daar waar middeninkomensgroepen in een sociale-huurwoning wonen en de perspectieven voor huurverhogingen inclusief huurliberalisering wenkend zijn, pleit het PBL voor het verkopen van corporatiewoningen aan vastgoedbeleggers. De inkomsten zouden door corporaties kunnen worden ingezet voor de financiering van de nieuwbouw van sociale-huurwoningen.

Dit lijkt op het eerste gezicht een zinvolle benadering. Er is immers een tekort aan huurwoningen in het middensegment en de corporaties kunnen zich zo sterker richten op hun doelgroep.

Het PBL (2017) houdt echter – in navolging van minister Blok – onvoldoende rekening met het actuele ongelijke speelveld tussen sociale huur, commerciële huur en koop. Dat ongelijke speelveld vloeit voort uit de verhuurderheffing en de nog steeds aanzienlijke hypotheekrenteaftrek (zie grondslag nr. 6).

De verhuurderheffing zorgt ervoor dat corporaties sterk worden gestimuleerd om sociale huurwoningen te verkopen aan beleggers, die op hun beurt worden gestimuleerd om sociale huurwoningen te transformeren tot commerciële huurwoningen. Immers, dan raakt de eigenaar verlost van de verhuurderheffing en dat impliceert een forse vermogenswinst. Corporaties worden door diezelfde verhuurderheffing bijna gedwongen om af te zien van de nieuwbouw van sociale-huurwoningen, want dat betekent: extra verhuurderheffingen. Sinds kort wordt een vermindering van deze heffing toegepast, als nieuwe sociale-huurwoningen worden gebouwd met een huur tot de aftop-

pingsgrens (tot circa € 600 per maand). Dat is alleen mogelijk als de grondprijzen extreem laag zijn. Er dreigt dan staatssteun door gemeenten.

Beleggers die huurwoningen exploiteren zijn gewend deze woningen na ruwweg tien jaar (soms eerder) uit te ponden. Het extra aanbod van commerciële huurwoningen is dus, gezien het verdienmodel van beleggers, maar tijdelijk. Dat betekent opnieuw een vermogenswinst dankzij de vanouds bekende prijsopdriving door de hypotheekrenteaftrek. Zo ontstaat een eclatant eindrendement waarover bijvoorbeeld pensioengerechtigden zeer tevreden kunnen zijn.

Het geschetste ongelijke speelveld houdt in dat voor fysiek dezelfde woning de waarde het hoogst is wanneer de woning een koopwoning is (hypotheekrenteaftrek), en het laagst als de woning een sociale huurwoning is (verhuurderheffing). Een ongemakkelijk gevolg is dat voor een gemeente die grond wil uitgeven, bij de bouw van koophuizen de grondopbrengsten het hoogst zijn, en bij de ontwikkeling van sociale huurwoningen het laagst. Een grondbedrijf waar men kan rekenen, heeft onder de huidige omstandigheden, een extra voorkeur voor koopwoningen en een hekel aan sociale huurwoningen.

Het advies van PBL (2017) aan corporaties om woningen aan beleggers te verkopen is alleen verantwoord als er thans ruim voldoende sociale huurwoningen worden aangeboden. Dat is, voor zover bekend, in geen enkele stad het geval. Een tweede voorwaarde is dat eerst de verhuurderheffing wordt afgeschaft, zodat er tussen sociale en commerciële verhuurders een gelijk speelveld ontstaat. De staatssteun aan corporaties wordt als verantwoord beschouwd, als inderdaad de doelgroep van beleid wordt bereikt. Een derde voorwaarde is dat de hypotheekrenteaftrek wordt uitgefaseerd, zodat deze fiscale steun geen prijsverhogend effect (thans 20 à 30%) meer heeft op de desbetreffende woningen. Voorlopig wordt aan de hier genoemde voorwaarden niet voldaan.

Maatschappelijk en politiek draagvlak

De bovenstaande grondslagen stonden helaas niet in het verkiezingsprogramma van de PvdA. Sociaal-democraten zullen aan de gepresenteerde beleidslijnen moeten wennen. Dat geldt ook voor de achterban van de VVD.

Zoals bekend zei het PVV-programma niets over de eigen-woningsector en slechts één punt over de huursector: lagere huren! Daar kunnen we niets mee.

Een verstandig woonakkoord is niet moeilijk te realiseren als gekeken wordt naar de woonparagrafen in verkiezingsprogramma's van D66, ChristenUnie, en met enige goede wil: CDA.

Bovendien kan het voorgestelde woonbeleid voortbouwen op het plan Wonen 4.0 van Vereniging Eigen Huis, Woonbond, Aedes en NVM. Het zal niet moeilijk zijn om voor het hier geschetste woonbeleid een breed maatschappelijk draagvlak te vinden.

Noten

- 1 VVD en PvdA (29-10-2012), 'Bruggen slaan', Regeerakkoord; VVD, PvdA, D66, ChristenUnie, SGP (13-2-2013), 'Woonakkoord'.
- 2 Barend Wind (2016), 'Stop de financialisering van de volkshuisvesting', *S&D*, 2016/6, 50-58.
- 3 Commissie van Sociaal Economische Deskundigen van de Sociaal Economische Raad (CSED-SER) (2010), 'Naar een integrale hervorming van de woningmarkt', Den Haag (SER).
- 4 Steven Kromhout (2013), 'Woonlasten van huurders. Huur- en energielasten in de gereguleerde huursector', Amsterdam (RIGO).
- 5 Harry Boumeester en Kees Dol (2016), 'Minder eigenwoningbezit door flexibilisering van de arbeidsmarkt', *S&D* 2016/6, 59-65.
- 6 Ministerie van BZK (2016), *Staat van de woningmarkt 2016*, Den Haag: Ministerie van BZK, 33.
- 7 Parlementaire Enquêtecommissie Woningcorporaties, 2014, *Ver van huis. Eindrapport van de Parlementaire Enquête-*
- 8 Ministerie van BZK (2016), (op cit.), 47.
- 9 Commissie van Sociaal Economische Deskundigen van de Sociaal Economische Raad (CSED-SER) (2010), 'Naar een integrale hervorming van de woningmarkt', Den Haag (SER).
- 10 Arnoud Vlak, Manon van Middekoop, Frans Schilder en Martijn Eskinasi (2017), 'Perspectieven voor het middensegment van de woningmarkt', Den Haag (PBL).

RED DE ZEGGENSCHAP VAN DE TECHNOCRATIE

MEIKE BOKHORST & MENNO HURENKAMP

Redacteurs S&D

Zeggenschap is een van de centrale thema's voor de PvdA. Het ideaal is sterk geworteld in de geschiedenis van de sociaal-democratie. Het doel is om mensen meer greep op hun eigen leven en leefwereld te geven. Zeggenschap kan ook bijdragen aan de spreiding van macht en de versterking van maatschappelijke democratie. Dat klinkt goed en er is ook veel behoefte aan. Toch moet zeggenschap niet verworden tot hoerabegrip.

Want in de overgang van 'verzorgingsstaat' naar 'participatiesamenleving' komt zeggenschap van burgers al snel neer op eigen verantwoordelijkheid. Als je de verzorgingsstaat moderniseert in de veronderstelling dat iedereen redzaam kan en wil zijn, span je het paard achter de wagen. Die collectieve voorzieningen waren er juist voor mensen die zichzelf maar beperkt kunnen redden en voor degenen die willen dat publieke zaken collectief geregeld worden. Niet iedereen is in staat of heeft zin om

bij alle aanbieders en dienstverleners de beste deal voor zichzelf eruit te slepen. Overheden houden onvoldoende rekening met verschillen in het doen-vermogen van burgers (WRR).

Bovendien geven overheden net iets te vaak burgers het heft in handen uit verlegenheid over het eigen functioneren, zoals Annemarie Kok in dit nummer laat zien. Onder het mom van 'doe-democratie' laten ambtenaren, gemeenteraadsleden en wethouders steeds grotere delen van het publieke leven over aan burgerinitiatieven. Regelmatig ligt vrijblijvendheid op de loer of krijgt de grote mond de overhand. En pleiten voor meer directe zeggenschap van burgers kan ook een mooi middel zijn om zonder al te veel argumenten algemene argwaan jegens 'Europa', 'de elite' of 'de overheid' aan te jagen.

Deze kritiek leert dat zeggenschap van burgers en organisaties een aanvulling op en geen alternatief biedt voor overheidsverantwoorde-

Meike Bokhorst & Menno Hurenkamp *Red de zeggenschap van de technocratie*

lijkheid. Het is daarom tijd voor meer duidelijkheid welke zeggenschap de PvdA wel en niet nastreeft. Juist omdat zeggenschap niet voor alle groepen burgers gelijk uitpakt, zijn veel sociaal-democraten terughoudend met het overdragen van verantwoordelijkheid. De sociaal-democratie is er immers om grote instellingen te disciplineren, markten te reguleren en overheden in toom te houden, zodat er ruimte voor eigen initiatief ontstaat, met de zekerheid dat falen mag. Dus pleiten we niet klakkeloos voor referenda of directe democratie, maar richten we de samenleving zo in dat individuen hun leven naar eigen inzicht kunnen vormgeven.

Dat klinkt mooi, maar hoe doe je dat in praktijk? In dit themadeel van *S&D* agenderen we de noodzaak van institutionele zeggenschap. Meike Bokhorst laat om te beginnen zien dat sociaal-democraten een sterke voorkeur hebben voor sociale zeggenschap – dus voor inspraak in besluitvorming in organisaties – maar dat het verhaalt dat de overheid de samenleving aan de burgers moet overlaten, sterk gewantrouwd wordt.

Hoe deze sociale zeggenschap of ingebedde inspraak eruit kan zien en waar de kwetsbaarheden zitten, laten om te beginnen Hester van de Bovenkamp en anderen zien in hun bij-

drage over zeggenschap van burgers in de zorg. Zij waarschuwen voor te hoog gespannen verwachtingen en pleiten voor meer variëteit en lichte vormen van zeggenschap.

Sjors Overman maakt de balans op van de verzelfstandigde overheid, die er immers ook ooit kwam om het beleid dichterbij de burger te brengen. Maar hoewel inmiddels meer dan de helft van de rijksuitgaven via verzelfstandigde organisaties wordt besteed, is de legitimiteit van bijvoorbeeld de NS of het UWV bepaald niet toegenomen. En het debat over nieuwe vormen van verantwoording lijkt daar nog in de kinderschoenen te staan.

Ook allerlei deregulerings- en marktwerkingsoperaties zijn ooit ingezet met het oog op meer zeggenschap, maar daar waar de politieke normen vervangen zijn door toezichtnormen blijkt de controle in onderwijs en zorg nogal eens sterker geworden in plaats van minder. De controleurs bleken helaas banger dan politici, en de regels buitelden daarom al snel weer over elkaar heen. Zo blijven we in de technocratie gevangen. Meike Bokhorst laat zien dat toezichthouders onze publieke belangen ook kunnen bewaken zonder de zeggenschap van organisaties en burgers onnodig in te perken.

Politieke voorkeur voor sociale zeggenschap

Sociaal-democraten zijn dol op zeggenschap. Maar waarom eigenlijk? De kunst is het onderscheid te maken met keuzevrijheid of eigen verantwoordelijkheid.

MEIKE BOKHORST

Redacteur S&D

De PvdA ziet verheffing, ontplooiing, emancipatie, zeggenschap en zelforganisatie van burgers als een doorlopende opgave.¹ Zo stelt het meest recente verkiezingsprogramma: 'Macht over je eigen leven is een krachtig tegenwicht voor de onzekerheden in de samenleving die van buiten komen, van internationale trends en ongrijpbare besluitvormingsstructuren.'² Met dat streven naar zeggenschap wil de PvdA meer nadruk leggen op het burgerschap in plaats van de consumentenrol: 'Wij vinden dat in deze tijd burgers meer dan ooit het recht op initiatief en zeggenschap moeten krijgen in het economisch systeem, in het politieke systeem en in maatschappelijke verbanden zoals op het werk, in het onderwijs, de zorg en het wonen.'³ En in de zomer van 2016 presenteerde de PvdA samen met de ChristenUnie een initiatief nota *De herovering van de publieke samenleving. Naar coöperatief overheidsbestuur*. Het idee daarachter was dat meer zeggenschap van burgers via coöperatief bestuur bijdraagt aan een democratische en verbonden samenleving.

Dit type denken is sterk geworteld in de geschiedenis van de sociaal-democratie, met de strijd voor onderwijs en cultuur voor ieder-

een, voor medezeggenschap en de ondernemingsraad, voor 'De weg naar vrijheid', 'Een leven lang leren', 'Baas in eigen buik' en 'Bouwen voor de buurt'. Vaak vindt die strijd voor individuele zeggenschap plaats binnen een sociale beweging van mensen die onderling solidair met elkaar zijn, zoals de vakbond, de vrouwenbeweging, onderwijsverenigingen, sociale verzekeringen en coöperaties. Individuele zeggenschap van burgers is binnen de sociaal-democratie onlosmakelijk verbonden met sociale zeggenschap van organisaties. Deze sociale strijd is in de loop der tijd steeds meer een politieke strijd geworden gericht op het verwerven van collectieve zeggenschap.

Maar tegenwoordig streven alle politieke stromingen in het aangezicht van de geëmancipeerde burger naar meer zeggenschap van burgers en organisaties. Als het niet is omdat het ze de burger meer ruimte gunnen, dan wel omdat ze de overheid minder ruimte gunnen. Zo streven liberalen vooral naar individuele zeggenschap van consumenten en ondernemers. En christendemocraten naar sociale zeggenschap van maatschappelijke organisaties en sociale verbanden. Ook zijn steeds meer

Meike Bokhorst *Politieke voorkeur voor sociale zeggenschap*

partijen gericht op enkelvoudige burgerbelangen zoals leefbaarheid, lokaal belang, belangen van ouderen of migranten. De populistische bewegingen ontlenen hun steun onder 10 tot 20% van de bevolking vooral aan fel verzet tegen elites en gezagsdragers, zoals 'Brusselse bureaucraten', rechters, politieke elites of media. Ze richten zich ook op het organiseren van tegenmacht en directe democratie, zoals referenda, meldpunten en maatschappelijke actie. Ze behartigen de individuele belangen van 'gewone mensen' en bewaken nationale tradities en gewoonten tegenover ongewenste economische, culturele of religieuze invloeden van buiten. Ze presenteren zich als antipolitieke held van de 'gewone burger' en pleiten voor directe zeggenschap zonder tussenkomst van instituties.

Het pleidooi voor zeggenschap is geen vrijbrief voor de overheid om verantwoordelijkheden bij burgers over de schutting te gooien

Maar in de praktijk blijkt keer op keer dat het streven naar zeggenschap niet politiek-neutraal uitpakt, dat niet alle groepen burgers in gelijke mate in staat zijn om zeggenschap uit te oefenen en deel te nemen aan coöperatief bestuur. Er doet zich bij burgerparticipatie een matteuseffect voor waarbij de mensen die zichzelf al goed kunnen organiseren de zaken voor hun groep nog beter kunnen regelen.⁴ Veel sociaal-democraten zijn in de praktijk dan ook terughoudend om zeggenschap te stimuleren en verantwoordelijkheid over te dragen. Dat komt omdat zij niet alleen streven naar decentrale machtsverspreiding, maar ook vasthouden aan sterke centrale instituties als

hoeders van de verdelende rechtvaardigheid. In het streven naar zeggenschap gaat het niet alleen om vrijheid, maar ook om gelijkheid en solidariteit. Om sociale ongelijkheid tegen te gaan, gelijke kansen te bieden en kwetsbare groepen te beschermen, blijven collectieve voorzieningen en bestuursvormen cruciaal. Het pleidooi voor zeggenschap is geen vrijbrief voor de overheid om verantwoordelijkheden bij burgers over de schutting te gooien.

Door deze innerlijke gespletenheid komt zeggenschap als verkiezings thema in contrast met andere partijen niet goed uit de verf en delft het ook in het politieke bestuur snel het onderspit. Dat vraagt om reflectie op de gewenste verhouding tussen collectief en coöperatief bestuur. Wat is op papier en in de praktijk het onderscheidende, sociaal-democratische verhaal? Kan zeggenschap van burgers weer losgeweekt worden van het neoliberale pleidooi voor eigen verantwoordelijkheid?

Tegen machtsconcentratie

Het ideaal van zeggenschap is in de sociaal-democratische beginselprogramma's op verschillende manieren vormgegeven: directe wetgeving door het volk met behulp van volksinitiatief en referendum (1882), de verovering van de politieke macht door het proletariaat in de klassenstrijd (1912), de gedeeltelijke overdracht van de staatstaak aan niet-territoriale lichamen (1937), de instelling van bedrijfsschappen als zelfbesturende organen (1947), een zo breed mogelijk spreiding van verantwoordelijkheid (1959), het toekennen van bestuurlijke bevoegdheden aan het dichtst bij de burger staande bestuursniveau (1977), het streven naar zo lokaal mogelijk bestuur (2005).⁵

Het pleidooi voor zeggenschap komt voort uit de kritiek op machtsconcentratie. Zo had het kabinet-Den Uyl (1973-1977) als motto de spreiding van kennis, macht en inkomen. Het kabinet streefde naar een 'fundamentele verandering van onze samenleving, gericht op spreiding van inkomen, bezit, macht, kennis

Meike Bokhorst *Politieke voorkeur voor sociale zeggenschap*

en zeggenschap'.⁶ Daarbij ging het onder meer om democratisering van de werksituatie binnen de onderneming, controle op economische machtsvorming en actieve deelname aan maatschappelijke veranderingsprocessen. Het streven naar decentralisatie diende volgens de troonrede van 1976 ook tot 'versterking van de zeggenschap van de burgers'.⁷

Aanvankelijk wantrouwden de sociaal-democraten de nachtwakersstaat als bolwerk van de economische elite, maar vervolgens omarmden ze de staat als instrument voor sociale doelen. Uiteindelijk werd de sociaal-democratie haast vereenzelvigd met het project van de verzorgingsstaat en kwam de vraag op of die staat niet te zeer was doorgesloten. Op een partijcongres in 1991 sprak Wim Kok voor het eerst over de participatiesamenleving: 'Wij zitten nu in een overgangsfase: van een verzorgingsstaat naar een werkzame, naar een participatiesamenleving'.⁸ Het is niet vreemd dat in de transitie van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving sociaal-democraten weer op zoek gaan naar sociale vormen van zeggenschap, zoals coöperatief bestuur. Zeker nu zeggenschap vooral neoliberaal uitpakt en is verworpen tot eigen verantwoordelijkheid.

Keuzevrijheid is geen zeggenschap

In de loop van de twintigste eeuw ontdekten uiteenlopende partijen de staat als instrument voor het realiseren van sociaaleconomische doelstellingen. Vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw groeide de kritiek op de gulzige staat bij vrijwel alle politieke partijen. Tijdens de oliecrisis werd de keerzijde van de successen van de verzorgingsstaat zichtbaar. Overheden kampten met uit de hand gelopen financiën en een flink uitgedijd regelbestand. Vanaf eind jaren zeventig werd de verzorgingsstaat ingedamd door neoliberaal beleid van uiteenlopende politieke partijen gericht op deregulering, privatisering en marktwerking. En vanaf de jaren negentig domineerde het

New Public Management gericht op subsidiariteit, marktregulering, eigen verantwoordelijkheid, keuzevrijheid en consumentenwelvaart als alternatief voor gedetailleerde en centrale overheidsregulering.

De maatschappij moest weer meer ruimte krijgen om zichzelf te besturen. Onder het motto 'sturen in plaats van roeien' werkten Osborne en Gaebler in *Reinventing government* (1992) principes uit voor een efficiëntere en hernieuwde overheid. Zo moet de overheid private partijen en maatschappelijke organisaties in staat stellen om zo veel mogelijk zichzelf te reguleren door hen meer autonomie en verantwoordelijkheid te geven. Wat centraal kan, moet ook decentraal geregeld worden. Organisaties moeten zo veel mogelijk klantgericht werken en worden door de overheid afgerekend op basis van concrete resultaten. De overheid stimuleert marktwerking en concurrentie tussen organisaties.⁹

Het SCP heeft aan de hand van casuïstiek onderzoek laten zien dat de Nederlandse overheid de afgelopen twintig jaar in het merendeel van de onderzochte beleidsvelden een groter beroep is gaan doen op de eigen verantwoordelijkheid van burgers als oplossing voor maatschappelijke problemen.¹⁰ Deze toegelaten eigen verantwoordelijkheid en keuzevrijheid voor de consument heeft echter niet of nauwelijks geleid tot meer zeggenschap van burgers. Markten zijn competitiever geworden waardoor ook nieuwe machtsconcentraties zijn ontstaan. Grote spelers zoals banken, verzekeraars en semipublieke instellingen hebben meer macht gekregen, waardoor de informatieasymmetrie met burgers steeds moeilijker valt te overbruggen.

Door deregulering, privatisering en marktwerking is de afstand tussen burgers en de staatsmacht eerder vergroot dan verkleind, aldus Frans van Waarden: 'Niet alleen is de hiërarchie langer. Er wordt ook een ander mechanisme tussengevoegd, dat van de aanbesteding, transactie en contract, het mechanisme dat de afstand creëert, en de gescheiden verantwoor-

Meike Bokhorst *Politieke voorkeur voor sociale zeggenschap*

delijkheden.¹¹ De Eerste Kamercommissie die onderzoek deed naar privatisering en verzelfstandiging problematiseerde die afstand en riep op tot nieuwe sociale binding. Maar over hoe die binding eruit moet zien, bleef onduidelijk.¹²

Hoe lager het politiek vertrouwen hoe sterker de behoefte aan directe democratie

Sociale binding valt of staat met het vermogen van mensen om zich in verbanden, groepen, netwerken of gemeenschappen te organiseren. Maar net als politieke organisaties hebben veel maatschappelijke organisaties zoals vakbonden, branche- en beroepsorganisaties, het moeilijk om hun achterban goed te vertegenwoordigen. De aansluitingsgraad van een deel van de traditionele organisaties vermindert en als mensen wel lid worden of blijven, bestaat hun betrokkenheid en inbreng vooral uit een financiële transactie. Ook in de semi-publieke sector heeft de vervanging van verenigingen door stichtingen en van ledenraden door raden van toezicht de leerlingen, cliënten en andere dienstafnemers op grote afstand geplaatst. Om de afstand tussen overheid, burgers en organisaties weer te verkleinen, is meer inzicht nodig in de maatschappelijke voorkeuren voor zeggenschap.

Politieke voorkeuren voor zeggenschap construeren en weerspiegelen de maatschappelijke voorkeuren en omgekeerd. Maar de roep om meer zeggenschap komt niet bij alle groepen burgers vandaan. Hoger opgeleiden zijn relatief vaker betrokken bij participatieve vormen van democratie, zoals medezeggenschap, burgerinitiatieven en coöperaties. Praktijkopgeleiden hebben juist een sterkere

behoefte aan directe democratie, zoals referenda. Hoe lager het politiek vertrouwen hoe sterker de behoefte aan directe democratie.¹³

De voorkeur voor meer eigen verantwoordelijkheid blijkt ook samen te hangen met vertrouwen. Mensen met weinig zelfvertrouwen, weinig vertrouwen in de hulpbereidheid van anderen, weinig politiek vertrouwen hebben veel minder voorkeur voor eigen verantwoordelijkheid dan mensen met veel zelfvertrouwen, vertrouwen in de hulpbereidheid van anderen en politiek vertrouwen. Veel burgers willen dat zowel de overheid als medeburgers meer verantwoordelijkheden gaan dragen.¹⁴ Hoewel er in het algemeen veel steun is voor het principe van eigen verantwoordelijkheid, geldt dat niet voor alle groepen burgers. De uitwerking van dat algemene principe kan bij concrete beleidsdossiers heel anders worden gewaardeerd. Van alle verschillen tussen groepen zijn de electorale verschillen het grootst. De ethiek van de eigen verantwoordelijkheid blijkt sterk de ethiek van politiek-rechts (VVD-stemmers), krijgt ook aanzienlijke steun van het politieke midden (CDA- en D66-stemmers), maar geniet helemaal niet de voorkeur van politiek-links.¹⁵

Voorstanders van een sterke overheid oordelen ook vaker negatief over privatisering en verzelfstandiging. Het SCP onderzocht hoe burgers privatisering en verzelfstandiging waarderen. Daaruit blijkt dat 38% de privatisering van staatsbedrijven geen goede zaak vindt, 23% vindt privatisering wel een goede zaak en de rest oordeelt neutraal of weet het niet. De onderzoekers: 'Voor veel mensen geldt: hoe het geregeld is maakt niet uit, als het maar werkt. De overheid moet een actieve rol spelen om te zorgen dat het werkt door diensten ofwel zelf goed uit te voeren, ofwel te zorgen voor duidelijke afspraken met en toezicht op verzelfstandigde of geprivatiseerde diensten.'¹⁶ Overigens volgt 56% van de ondervraagden het nieuws over deze onderwerpen niet of nauwelijks en kunnen ze ook geen onderscheid maken tussen privatisering, verzelf-

Meike Bokhorst *Politieke voorkeur voor sociale zeggenschap*

standing en marktwerking. Het beeld dat mensen van privatisering hebben blijkt sterk bepaald te zijn door grote organisaties, zoals de NS.

Om de afstand tot burgers te verkleinen en publieke en private machtsconcentraties tegen te gaan, kan de politiek werken aan decentrale machtsspreiding. Het politieke idee van machtsspreiding is onder andere uitgewerkt door Montesquieu (machtsevenwicht in de trias politica), Arendt (republikeins burgerschap), Lefort (lege stoel van de macht), Van Gunsteren (maatschappelijke veerkracht) en Rosanvallon (tegendemocratie). Geen macht mag de andere macht domineren of totalitair worden. Zeggenschap van burgers en organisaties kan zowel dienen om maatschappelijke veerkracht te versterken als om tegendemocratie te organiseren tegen machtsconcentraties.

Een pleidooi voor meer sociale zeggenschap via maatschappelijke veerkracht is uitgewerkt door Herman van Gunsteren. Zo gaf hij in *The Quest of Control* kritiek op de *rational-central-rule approach*, het idee dat de samenleving vanuit een politiek centrum met regels te besturen is.¹⁷ Hiërarchie, organisatie, regels en gehoorzaamheid zijn verticale noties die tegengaan dat een samenleving voldoende leert en veerkracht ontwikkelt om goed te reageren op verandering. Een samenleving is stabiel en effectiever als die werkt als een flexibel netwerk van subeenheden.¹⁸ Burgers kunnen zelf politieke verantwoordelijkheid nemen door zich minder afhankelijk op te stellen van een centraal regisserende overheid.

Verantwoordelijkheid overdragen is volgens Van Gunsteren niet het overdragen van een ding, maar het veranderen van relaties tussen mensen. In de praktijk blijkt dat het parlement en kabinet na het overdragen van verantwoordelijkheden zich nog steeds verantwoordelijk voelen en bij misstanden opnieuw ingrijpen. We brengen verantwoordelijkheid *juist* daar in het geding waar we controle dreigen te verliezen of verloren heb-

ben. Juist daar waar onze controle over het dagelijks politieke leven tekortschiet, proberen we volgens Van Gunsteren door verantwoordelijkheidsconstructies onze beheersingsmacht te vergroten.¹⁹ Niet het bestuurlijk handelen van de overheid zou centraal moeten staan, maar de mogelijkheden voor burgerschap en maatschappelijke veerkracht.²⁰

Een pleidooi voor meer collectieve zeggenschap via tegendemocratie is uitgewerkt door de Franse denker Pierre Rosanvallon, die in de jaren zeventig vanuit de vakbond betrokken was bij het doordenken van het arbeiderszelfbestuur. In het boek *Counter-democracy* stelt hij dat het principe van representatie nooit zo kan werken dat de volksvertegenwoordiging precies in overeenstemming met de volkswil handelt.²¹ Burgers of burgerlijke organisaties hebben ook tussentijds mogelijkheden nodig om controle uit te oefenen op de volksvertegenwoordigers. In een democratie is er een permanente zoektocht naar tegenmacht (contrademocratie) in aanvulling op de episodische democratie van de verkiezing van vertegenwoordigers. Als voornaamste tegenkrachten noemt hij het houden van toezicht, preventie en beoordeling. Een waakzame pers, klokkenluiders en onderzoekers kunnen hindermacht vormen.

In het boek *Democratic legitimacy* schetst Rosanvallon de beperkte mogelijkheden om nog nieuwe democratische legitimiteit op te wekken. Democratie steunt volgens hem op drie waarden: onpartijdigheid, reflexiviteit en nabijheid. Onpartijdigheid kan worden versterkt, maar dan moeten deskundigen een nog grotere rol spelen dan ze nu al spelen. Reflexiviteit uit zich vooral in de vorm van deliberatie waarbij vooral degenen die toch al betrokken zijn nog meer betrokken raken. Nabijheid richt zich op het directe persoonlijke contact tussen kiezer en gekozene, maar dat contact laat zich op het niveau van de democratie moeilijk organiseren.²² Vormen van contrademocratie kunnen ook in die democratische waarden voorzien. Burgerorgani-

Meike Bokhorst *Politieke voorkeur voor sociale zeggenschap*

saties kunnen met kritiek en met de scherpe blik van de buitenstaander zwakke plekken in het functioneren en presteren van de overheid blootleggen. In tijden van sociale media is het organiseren van tegendemocratie via petitie, collectieve acties, onderzoeksjournalistiek en burgertoezicht steeds eenvoudiger.

Eigen idealen

Een politiek-historische analyse laat zien dat de politieke voorkeur voor zeggenschap zich niet alleen laat beïnvloeden door ideologie, maar vooral ook door de tijdgeest. Het dominante streven naar individuele zeggenschap heeft sinds de jaren negentig op allerlei beleidsterreinen geleid tot meer eigen verantwoordelijkheid en toegenomen afstand tussen burgers en overheid. Maar overheidsverantwoordelijkheid en eigen verantwoordelijkheid zijn in de ogen van veel burgers geen communicerende vaten. Maatschappelijke voorkeuren voor verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheid, maatschappij en burgers blijken sterk politiek bepaald. Linkse kiezers willen geen verschuiving van verantwoordelijkheden van overheid naar burgers.

Daarom dienen sociaal-democraten na te denken over de uitwerking van de eigen idealen van zeggenschap. Die idealen zijn altijd verbonden met een dienstbare rol van overheden, die onwenselijke verschillen in de toegang tot macht en het vermogen tot zeggenschap kunnen verminderen. Meer zeggenschap voor burgers en organisaties betekent dus niet minder, maar een andere verantwoordelijkheid voor overheden. Goede voorbeelden van maatschappelijke veerkracht zijn de vele energie- en zorgcoöperaties van sociale ondernemers en burgers of de schoonmaak- en buurtzorgorganisaties van zelfstandigen en werknemers. Zij fungeren ook als luis in de pels tegen commerciële aanbieders en bureaucratische instellingen. Overheden kunnen deze coöperatieve organisaties steunen, contracteren of met reguliere instellingen laten samenwerken. Door meer coöperatief bestuur als voorwaarde voor publieke financiering en taakuitvoering te stellen kan de overheid zorgen dat instellingen en gezagsdragers zich verbinden met burgers en belanghebbenden. Want zonder zeggenschap geen gezag.

Noten

- 1 Dit artikel is mede gebaseerd op het proefschrift Bokhorst, A.M. (2014), *Bronnen van legitimiteit. Over de zoektocht van de wetgever naar zeggenschap en gezag*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- 2 PvdA (2015) *Verkiezingsprogramma Een verbonden samenleving*, p. 10.
- 3 PvdA (2015) idem, p. 10.
- 4 Bokhorst, A.M. (2015) 'Participatiesamenleving: weinig zeggenschap voor burgers' S&D 2015/5.
- 5 Tromp, B. (2002) *Het sociaal-democratisch programma. De*

- beginselprogramma's van SDB, SDAP, en PvdA, 1878-1977*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker. PvdA (2005) *Beginselmanifest van de PvdA*, Vastgesteld door het congres van de Partij van de Arbeid, 29 januari 2005.
- 6 www.nrc.nl/nieuws/1998/05/28/het-taaie-gevecht-om-de-spreiding-van-inkomen-ken-nis-7400795-a744492
 - 7 www.troonredes.nl/troonrede-21-september-1976-2/comment-page-1/
 - 8 Hurenkamp, M., 'Meer samenleving voor minder geld', S&D 2013/5, p54-58
 - 9 Osborne, D. en T. Gaebler (1992), *Reinventing govern-*

- ment*, Reading (MA): Addison-Wesley Publishing Company.
- 10 SCP (2012), *Op afstand gezet: een onderzoek naar de publieke opinie op verzoek van de Parlementaire Onderzoekscmissie 'Privatisering en verzelfstandiging'*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, p. 317.
 - 11 Waarden, van F. (2012), *Was privatisering van het publieke domein wel in het publieke belang? Een kritische beschouwing over het Nederlandse privatiseringsbeleid van de afgelopen decennia*, Utrecht: Universiteit Utrecht, p. 42.

Meike Bokhorst *Politieke voorkeur voor sociale zeggenschap*

- 12 De Ridder, Josje en Paul Dekker (2015), *Meer democratie, minder politiek?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 13 De Ridder, Josje en Paul Dekker (2015), *Meer democratie, minder politiek?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 14 SCP (2012), *Op afstand gezet: een onderzoek naar de publieke opinie op verzoek van de Parlementaire Onderzoekscmissie 'Privatisering en verzelfstandiging'*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, p. 312.
- 15 SCP (2012) idem, p. 297.
- 16 SCP (2012) idem, p. 10.
- 17 Gunsteren, H. van (1976), *Quest of Control. A critique of the rational-central-rule approach in public affairs*, Londen: John Wiley & Sons, p. 152.
- 18 Gunsteren, H. van (1976) idem, p. 154.
- 19 Gunsteren, H. van (1974) *Denken over politieke verantwoordelijkheid*, Alphen aan den Rijn: Samson, p. 23.
- 20 Gunsteren, H. van (2006), *Vertrouwen in democratie. Over principes van zelforganisatie*, Amsterdam: Van Gennep.
- 21 Rosanvallon, P. (2008), *Counter-democracy: politics in an age of distrust*, Cambridge: Cambridge University Press.
- 22 Rosanvallon, P. (2011) *Democratic legitimacy. Impartiality, reflexivity, proximity*, Princeton & Oxford: Princeton University Press.

Actieve burgers in de gezondheidszorg: de noodzaak van variëteit

Roepen om meer zeggenschap in de zorg is het makkelijkste wat er is. En wee je gebeente als je er tegen bent. Maar de echte kunst is medezeggenschap zo vorm te geven dat patiënten ook wat aan die zeggenschap hebben.

HESTER VAN DE BOVENKAMP, ANTOINETTE DE BONT & PAULINE MEURS

De auteurs zijn verbonden aan de Erasmus School of Health Policy en Management in Rotterdam

De toekomst van de gezondheidszorg is een belangrijk onderwerp in het publieke debat en was een van de belangrijkste verkiezings-thema's bij de parlementsverkiezingen van vijftien maart jongstleden.¹ Om de kwaliteit van zorg te verbeteren pleitten veel politieke partijen in hun verkiezingsprogramma's voor meer eigen regie en medezeggenschap van patiënten.² Medezeggenschap en eigen regie staan ook hoog op de beleidsagenda.³ Zo was en is eigen regie over de eigen zorg een belangrijk speerpunt bij de decentralisaties en wordt er op het niveau van zorgorganisaties gepleit voor meer invloed van zorggebruikers door de positie van cliëntenraden verder te versterken.⁴

In het debat over eigen regie en zeggenschap is vooral een roep om meer en intensievere participatie te horen. Participatie is in de praktijk echter weerbarstig waardoor kritiekloos roepen om meer en intensiever niet de goede weg is.⁵ De vraag is veeleer op welke manier eigen regie en medezeggenschap in de

praktijk moeten worden vormgegeven. Wij bepleiten hier dat dit moet worden gedaan door ruimte te laten voor variëteit.

De interesse in participatie in de zorg van de afgelopen jaren, is niet nieuw.⁶ In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw had de toenmalige democratiseringsbeweging al haar effect op de gezondheidszorg, vooral in de psychiatrie. Daar werd gepleit voor het belang van meer inspraak van cliënten op hun eigen zorg maar ook op het beleid van de instelling. Er werd gepleit voor het récht van cliënten op inspraak, aangezien zij degenen waren die de consequenties van beslissingen die in de zorg gemaakt werden aan den lijve ondervonden. In de jaren negentig van de vorige eeuw werd wetgeving van kracht die bedoeld was de positie van cliënten te versterken. Dit gebeurde zowel op het niveau van de individuele arts-patiëntrelatie (Wet Geneeskundige Behandelingsovereenkomst WGBO) als het niveau van de zorginstelling (Wet Medezeggenschap Zorginstellingen WMCZ).

De verwachtingen van wat participatie kan bewerkstelligen zijn hoog gespannen. Deze zou ten eerste leiden tot meer democratische besluitvorming omdat patiënten een stem krijgen in de besluitvorming. Ten tweede zou deze leiden tot betere besluitvorming. De zorg kan immers worden afgestemd op de wensen en behoeften van individuele patiënten. Maar ook de kwaliteit van collectieve besluiten kunnen worden verbeterd. Door hun dagelijkse confrontatie met het leven met een bepaalde aandoening of beperking beschikken patiënten over een ander type kennis – ervaringskennis – dan de kennis van professionals, verzekeraars of politici. Deze kennis kan worden gebruikt om tot betere besluiten te komen. Zorginstellingen kunnen deze kennis bijvoorbeeld gebruiken om hun zorg aan te passen en verzekeraars kunnen de ervaringen van verzekerden gebruiken bij hun inkoopbeleid.

Niet iedereen heeft de tijd en capaciteiten die nodig zijn om ‘eigen regie’ te voeren

De doelen van participatie klinken prachtig en het is dan ook niet verwonderlijk dat politici veelal pleiten voor meer participatiemogelijkheden en meer inspraak van patiënten (zie bijvoorbeeld de initiatiefnota van de PvdA en ChristenUnie in 2016).⁷ De participatiepraktijk blijft echter veel weerbarstiger dan de tekentafel doet vermoeden en de manier waarop de participatie wordt ingevuld doet geen recht aan de vele manieren waarop mensen willen en kunnen meedoen. We illustreren dit aan de hand van twee voorbeelden. Het eerste voorbeeld gaat over het nemen van eigen regie door patiënten over hun eigen zorg. Het tweede voorbeeld gaat over medezeggenschap in zorginstellingen. Deze voor-

beelden laten zien dat de huidige nadruk op participatie in het beleid eigen regie en medezeggenschap dreigt te uniformeren terwijl het juist van belang is om ruimte te bieden aan variëteit.

Participatie in eigen zorg

Participatie en eigen regie worden gezien als mogelijkheden om de zorg beter af te stemmen op de behoeften van patiënten. Om dit te bewerkstelligen wordt aan individuele patiënten een steeds actievere rol toebedeeld. Van hen wordt verwacht dat ze regie voeren over hun leven met hun aandoening door zo veel mogelijk zelf te blijven doen en te participeren in de samenleving, de zorg te regelen die ze nodig hebben en invloed uit te oefenen op hoe die zorg eruitziet. Veel mensen geven desgevraagd ook graag invloed uit te willen oefenen op hun zorg en dat het in de praktijk nog wel eens aan de mogelijkheden hiertoe ontbreekt.⁸ Meer participatie lijkt zo gezien een belangrijk beleidsdoel. Een wat nadere blik op de praktijk laat echter zien dat er meer aan de hand is.

Ten eerste vraagt eigen regie voeren veel tijd en capaciteiten en die heeft niet iedereen in gelijke mate tot zijn beschikking.⁹ Lang niet iedereen is in staat deze activiteiten uit te voeren.¹⁰ Dit geldt vooral voor kwetsbare groepen in de samenleving. Het gevaar dreigt daarmee dat een stelsel gebaseerd op de participatienorm al bestaande gezondheidsongelijkheid verder vergroot. Niet alle mensen willen de actieve rol ook altijd vervullen in de praktijk. Zij proberen deze mogelijkheden dan ook zoveel mogelijk uit te besteden. Sommige patiënten willen bijvoorbeeld dat zorgprofessionals voor hen zorgen, omdat ze gestrest raken als ze zelf allerlei beslissingen moeten nemen of omdat ze het wel lekker vinden om verzorgd te worden.¹¹ Dit niet altijd willen participeren is overigens niet voorbehouden aan de gezondheidszorg maar doet zich op allerlei beleidsterreinen voor.¹²

Van de Bovenkamp, De Bont & Meurs *Actieve burgers in de gezondheidszorg: de noodzaak van variëteit*

Ten tweede kan eigen regie botsen met andere normen die in de gezondheidszorg van belang worden geacht, zoals het volgen van de medische richtlijnen en protocollen rondom veiligheid. Beleidsmakers en zorgprofessionals willen graag dat patiënten participeren maar dan wel graag in de mate en inhoudelijk in lijn met wat volgens hen juist is. De wensen en voorkeuren van patiënten komen echter niet altijd overeen met wat bijvoorbeeld medische richtlijnen en protocollen voorschrijven. Te denken valt aan bewoners in een verpleeghuis die graag zelf willen blijven douchen maar die daarbij de kans lopen te vallen of aan diabetespatiënten die graag een normaal leven leiden en daarbij keuzes maken die wellicht niet goed zijn voor hun gezondheid maar wel voor hun geluk.

Onderzoek laat zien dat zorgprofessionals worstelen met patiënten die dit soort 'afwijkende' eigen keuzes willen maken. Dit ligt overigens niet alleen aan zorgprofessionals die niet af willen wijken van hun eigen normenkader. Deze tegengestelde verwachtingen worden ook gecreëerd en in stand gehouden door partijen als het ministerie, de IGZ en gemeenten. Aan de ene kant verwachten deze partijen dat zorgverleners eigen regie mogelijk maken, maar aan de andere kant ook dat ze de medische richtlijnen en veiligheidsprotocollen volgen. Doen ze dat niet dan worden ze daarop aangesproken en afgerekend.¹³

Kortom, patiënten worden geacht te participeren en dat op een specifieke vooraf bepaalde manier te doen. De participatienorm dreigt op deze manier te leiden tot een nieuwe uniformering in de zorg. Het gevaar hiervan is dat er niet gereflecteerd wordt op belangrijke vragen waar zorgverleners en patiënten zich mee geconfronteerd zien in de praktijk die te maken hebben met variëteit onder patiënten in termen van mogelijkheden en voorkeuren. Politiek en maatschappelijk debat is daarom nodig over de vragen als: valt onder eigen regie ook de keuze om passief te blijven en zorgprofessionals taken over te laten nemen? En

mogen patiënten ook keuzes maken die medisch gezien wellicht niet de beste optie zijn en leiden tot gezondheidsschade of hogere zorgkosten maar waar ze wel gelukkiger van worden? De vraag is dus hoeveel ruimte er is voor variëteit bij het invullen van de participatienorm. We komen hier aan het einde van het artikel op terug.

Formele medezeggenschap in zorginstellingen

Om medezeggenschap te regelen op het niveau van zorginstellingen wordt door het ministerie van VWS en de leden van de Tweede Kamer veel belang gehecht aan formele medezeggenschap. In Nederland is ook veel geïnvesteerd in formele vertegenwoordigingsstructuren om medezeggenschap te regelen. Zorginstellingen zijn bijvoorbeeld met de Wet Medezeggenschap Cliënten Zorginstellingen verplicht een cliëntenraad in te stellen en deze wet geeft deze raden duidelijk omschreven bevoegdheden om invloed uit te oefenen op het beleid van de instelling. Ook voor deze invulling van medezeggenschap geldt dat zij voorbijgaat aan de weerbarstigheid van medezeggenschap in de praktijk en medezeggenschap in een vast stramien probeert te duwen.

Ten eerste is niet iedereen in staat om te kunnen participeren in de gecreëerde medezeggenschapsstructuur. In de wereld van de ziekenhuizen zijn de leden van cliëntenraden overwegend hoogopgeleid, blank, met een achtergrond in de zorg of het openbaar bestuur.¹⁴ Zij worden niet zozeer geselecteerd op basis van hun ervaringsdeskundigheid maar op basis van hun deskundigheid op het gebied van financiën, management, ICT of zorg.¹⁵ Dit betekent dat zij onder behandeling in het ziekenhuis kunnen zijn (geweest), maar dat dit niet het geval hoeft te zijn.¹⁶

In de ouderenzorg en in de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking hebben instellingen veelal te maken met cliënten die zo'n zware zorgvraag hebben dat ze lang niet

altijd de mogelijkheid hebben om te participeren in een formele raad. Deze raden hebben dan ook vaak moeite met het vinden van leden en het kan voorkomen dat in plaats van cliënten zelf, familieleden zitting nemen in de raad. Het feit dat cliëntenraden geen afspiegeling zijn hun achterban hoeft niet per se problematisch te zijn. Als zij in contact staan met die achterban en weten wat daar leeft kunnen zij de achterban nog steeds vertegenwoordigen. Onderzoek laat echter zien dat dit contact beperkt is.¹⁷

Coöperaties zijn vooral geschikt voor mensen die hun zaakjes al goed op orde hebben

Ten tweede is de verwachting van beleidsmakers en zorgbestuurders dat cliëntenraden de medezeggenschap inhoudelijk op een bepaalde manier invullen. Cliëntenraden wordt gevraagd advies te geven over ingewikkelde 'grote besluiten' (denk aan fusies, jaarrekeningen et cetera) en daarover mee te praten met raden van bestuur. Deze rol en positionering van de raden draagt echter het gevaar in zich dat raadsleden nog verder weg komen te staan van de feitelijke zorgpraktijk en van de wensen en noden van cliënten en patiënten wiens stem zij geacht worden te vertolken. Cliëntenraden worden opgenomen en soms ook ingekapseld in de bestuurlijke wereld van toezicht en controle; het gevaar van rolvermenging ligt op de loer. De gedachte dat met deze positie een stevige tegenspraak kan worden vormgegeven is eerder theorie dan praktijk.

Bovendien is de vraag of er op deze manier het beste gebruik wordt gemaakt van de ervaringskennis van patiënten. Zij worden immers gevraagd zich bezig te houden met abstracte

beleidsonderwerpen die vrij ver af staan van de dagelijkse kwaliteit van zorg in de instelling die patiënten aan den lijve ondervinden.¹⁸ Tegenspraak is juist effectief als kennis en ervaring die aan de bestuurstafel ontbreken, overtuigend kunnen worden ingebracht door de leden van de raden. En dat is een andere vaardigheid dan het leren doorgronden van een jaarrekening of een investeringsplan.

In het debat over medezeggenschap ligt de focus vooral op het verder versterken van formele medezeggenschap, bijvoorbeeld door cliëntenraden meer bevoegdheden te geven. Op die manier krijgen cliënten formeel een steviger positie binnen de instelling. Ook worden initiatieven, zoals de opkomst van zorgcoöperaties om die reden vaak met gejuich ontvangen; daar is de positie van patiënten immers nog sterker en hebben zij zeggenschap over het reilen en zeilen van de coöperatie.¹⁹ Zorgcoöperaties vragen daarmee om een nog grotere mate van activiteit van burgers. Uitermark merkt in dit kader op dat het vermogen tot collectieve coöperatieve actie ongelijk verdeeld is.²⁰ Net als bovengenoemde vormen van medezeggenschap, leunen initiatieven tot het vormen van coöperaties dan ook vooral op hoger opgeleiden. Exclusiviteit van coöperaties ziet hij daarbij als structureel en noodzakelijk kenmerk. Dit maakt dat coöperaties vooral geschikt zijn voor mensen die hun zaakjes al goed op orde hebben.

Kortom, ook op het niveau van zorginstellingen wordt participatie van bovenaf op een manier ingevuld die geen recht doet aan de belevingswereld van de gevarieerde patiëntenpopulatie.

Laat ruimte voor variëteit

Er is weinig aandacht voor variëteit in participatie. Bovenstaande voorbeelden laten zien dat de manier waarop participatie wordt vormgegeven, uitgaat van specifieke verwachtingen over de bijdrage van patiënten – zowel wat betreft de mate waarin ze actief moeten worden,

Van de Bovenkamp, De Bont & Meurs *Actieve burgers in de gezondheidszorg: de noodzaak van variëteit*

de methoden ze daarbij moeten gebruiken als de inhoudelijke focus die ze daarbij moeten kiezen.

Deze uniformiteit in de participatiepraktijk roept de vraag op in hoeverre de doelen achter het beleid door de huidige invulling van de participatienorm daadwerkelijk behaald worden. Het feit dat grote groepen uitgesloten zijn van participatie doet afbreuk aan het idee van meer democratische besluitvorming. Het feit dat patiënten weinig ruimte hebben om hun eigen keuzes te maken in hoe zij invulling geven aan de participatienorm roept ook de vraag op in hoeverre het doel van betere besluitvorming door zorg aan te bieden die beter aansluit bij de wensen van patiënten, daadwerkelijk wordt bereikt. Dit alles betekent natuurlijk niet dat de participatienorm moet worden losgelaten; deze kan immers wel degelijk belangrijke voordelen opleveren. Participatie verdient wel relativering. Het is niet de enige norm in de gezondheidszorg en de vraag is hoe deze norm zich verhoudt tot andere normen zoals aandacht voor gelijkheid, kwetsbaarheid en veiligheid.

Voor participatie op het individuele niveau geldt dat nagedacht moet worden over hoeveel ruimte patiënten nu daadwerkelijk hebben om eigen regie in te vullen en hun eigen keuzes te maken. Als eigen regie serieus wordt genomen en daar ook de keuze onder valt om passief te blijven of keuzes die tegen de medische richtlijnen ingaan, dan moeten zorgverleners ook de ruimte krijgen om hun zorg daarop aan te passen. Het kiezen van een case-manager die taken van patiënten over kan nemen, zou ook een oplossing kunnen zijn. Informele vertegenwoordigers kunnen een belangrijke rol spelen om de belangen van groepen die niet geneigd zijn zelf actief te worden bij beleidsmakers voor het voetlicht te brengen zodat ook rekening wordt gehouden met deze groepen.²¹

Ook bij participatie op het niveau van de zorgorganisatie moet recht worden gedaan aan de variatie die onder patiënten bestaat en

moeten vormen van medezeggenschap worden ingezet die recht doen aan variatie. In zorginstellingen gebeurt dit ook al. Te denken valt aan enquêtes, focusgroepen, spiegelgesprekken en *experience based co-design*. Het voordeel van deze methoden is tweeledig. Ten eerste zijn ze voor grotere groepen toegankelijk en bieden ze dus aan meer patiënten de mogelijkheid om hun stem te laten horen dan in het geval van cliëntenraden (hoewel ook in dit geval moeite moet worden gedaan om bepaalde groepen te betrekken). Deze vormen kunnen daarmee bijdrage aan gelijkheid – een belangrijk principe van democratische besluitvorming.

Laat politici een stap terug doen en niet teveel voorschrijven hoe participatie eruit moet zien en hoe burgers zich moeten gedragen

Ten tweede staan dit soort methoden dicht bij de belevingswereld van patiënten en bieden ze concretere informatie op over wat patiënten van belang vinden in hun zorg – informatie die gebruikt kan worden om de kwaliteit van zorg te verbeteren.²² Deze methoden kunnen daarmee ook een bijdrage leveren aan het tweede doel van participatie; kwaliteitsverbetering. Cliëntenraden op hun beurt kunnen ook meer gebruikmaken van de inzichten die opgedaan worden uit deze informele methoden. Verbindingen tussen formele en informele medezeggenschap kunnen zo worden versterkt om medezeggenschap te verbeteren.²³ Op verschillende plekken in de zorg wordt al volop geëxperimenteerd met alternatieve participatiemethoden. Wij pleiten ervoor om

Van de Bovenkamp, De Bont & Meurs *Actieve burgers in de gezondheidszorg: de noodzaak van variëteit*

verder op zoek te gaan naar passende vormen en invullingen van participatie.

Betrokkenheid van patiënten, familieleden of vertegenwoordigers van deze groepen is in deze zoektocht belangrijk.

Meer maatschappelijke acceptatie van verschillen is van belang en zou ook een kernelement moeten zijn van toekomstig participatiebeleid. Beleid zou terughoudend moeten zijn met het homogeniseren en aan specifieke normen onderwerpen van de zorgpraktijk. Dit is dan ook een pleidooi voor politici om een stap terug te doen en niet te veel voor te willen schrijven hoe participatie eruit moet zien en hoe burgers zich moeten gedragen. Dit zou ook pleiten voor meer open normen in wetgeving, bijvoorbeeld door daarin te regelen dat er medezeggenschap moet zijn die recht doet

aan de gevarieerde patiëntenpopulatie maar terughoudend te zijn in het voorschrijven van hoe die medezeggenschap eruit moet zien.

Raden van toezicht kunnen bestuurders aanspreken op hoe in de zorgorganisatie omgegaan wordt met eigen regie en medezeggenschap. Hetzelfde geldt voor het externe toezicht van de Inspectie van de Gezondheidszorg (IGZ). Ook de IGZ kan bestuurders vragen om verantwoording af te leggen over de manier waarop zij invulling geven aan eigen regie en medezeggenschap en over wat zij met de inbreng van medezeggenschap hebben gedaan. Een pleidooi voor variatie is daarmee geen pleidooi voor vrijblijvendheid. Het is wel een pleidooi dat recht doet aan de weerbarstige participatiepraktijk.

Noten

- 1 SCP (2017), *Kwesties voor het kiezen: analyses van enkele maatschappelijke thema's voor de Tweede Kamerverkiezingen 2017*, Den Haag SCP.
- 2 zorghulp.nl/zorghulp-nieuws/analyse-verkiezings-programmas
- 3 Bovenkamp H. van de, A. de Bont, 2016, *De puzzel die participatie heet, een voorbereidende studie voor de RVS-conferentie 'De zorg van morgen: een waardevolle zorg'*, iBMG, Rotterdam.
- 4 Motie Bouwmeester-Dik-Faber; TK 2015-2016, 34300XVI nr. 94.
- 5 Trappenburg, M.J., 2008, *Genoeg is genoeg: Over gezondheidszorg en democratie*, Amsterdam University Press.
- 6 Trappenburg, M.J., 2008, *Genoeg is genoeg: Over gezondheidszorg en democratie*, Amsterdam University Press; Bovenkamp H.M. van de (2010), *The Limits of Patient Power: Examining active citizenship in Dutch health care*, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- 7 PvdA en ChristenUnie 2016, *De herovering van de publieke samenleving: naar coöperatieve overheidsbestuur*.
- 8 patiëntenfederatie.nl
- 9 Denktas S. en L. Burdorf (2016), *Sociaal economische gezondheidsverschillen Nederland*. Een essay geschreven in opdracht van de Raad voor de Volksgezondheid en Samenleving ter inspiratie voor de RVS-conferentie 'De zorg van morgen: een waardevolle zorg' op 10 oktober 2016; Rademakers J. (2016), *De actieve patiënt als utopie*, Maastricht University.
- 10 Dwarswaard J. & Bovenkamp H.M. van de. (2015), Ethical Dilemmas in Self-Management Support, *Patient Education and Counseling*, 98; pp. 1131-1136.
- 11 Bovenkamp H. van de & J. Dwarswaard (2017), 'The complexity of shaping self-management in daily practice', *Health Expectations* doi: 10.1111/HEX12536.
- 12 Oenen G. van (2011), *Nu even niet. Over de interpassieve samenleving*, Van Gennep; Amsterdam.
- 13 Dwarswaard J. & Bovenkamp H.M. van de. (2015), Ethical Dilemmas in Self-Management Support, *Patient Education and Counseling*, 98; pp. 1131-1136.
- 14 Mein A., Oudenampsen D. (2015), *Medezeggenschap op Maat: onderzoek naar de wijze waarop vorm en inhoud wordt gegeven aan medezeggenschap van cliënten in de zorg*, Utrecht, Verwey Jonker Instituut.
- 15 Meide, H. van der, Olthuis G., Leget C. (2014), 'Patient Participation in Hospital Care: How Equal is the Voice of the Client Council?', *Health Care Analysis*, DOI 10.1007/s10728-014-0271-x; Kuijsten, A., (2014), *De Macht van de Patiënt*, unpu-

Van de Bovenkamp, De Bont & Meurs *Actieve burgers in de gezondheidszorg: de noodzaak van variëteit*

- blished Master thesis, Erasmus University Rotterdam.
- 16 Hoogerwerf, R., Nievers, E., & Scholten, Chr. (2004), *De invloed van cliëntenraden. Het verzwaard adviesrecht in de dagelijkse praktijk van cliëntenraadsperspectief*, Leiden: Research voor Beleid.
- 17 Mein A., Oudenampsen D. (2015), *Medezeggenschap op Maat: onderzoek naar de wijze waarop vorm en inhoud wordt gegeven aan medezeggenschap van cliënten in de zorg*, Utrecht, Verwey Jonker Instituut.
- 18 Schillemans T, Bovenkamp H. van de, Trappenburg M, (2016), 'From 'Major Decisions' to 'Everyday Quality'. Direct Accountability to Clients', in: *Healthcare Governance and Accountability*, Mattei, P. (ed.), Palgrave MacMillan.
- 19 Bokhorst M. (2015), 'De Koers van Zorgcoöperaties: Samenwerken zonder te verworden tot parapedaard of werkpvaard van de participatiesamenleving', *Bestuurskunde*, 24; pp. 27-39.
- 20 Uitermark J. (2015), 'De default settings van de participatiesamenleving', *Bestuurskunde*, 24; pp. 58-62.
- 21 Bovenkamp H. van de & H. Vollaard, (2017), 'Representative claims in practice: the democratic quality of decentralized social and healthcare policies in the Netherlands', *Bestuurswetenschappen* 71; pp. 5-22.
- 22 Bate, P. & G. Robert. (2007), *Bringing User Experience to Healthcare improvement. The concepts, methods and practices of experience-based design*, Oxford: Radcliffe Publishing; Vennik, F., van de Bovenkamp, H., Raats, I. de Wit, F., Visserman, E., Grit, K. (2013), *Handleiding kwaliteitsverbetering ziekenhuiszorg vanuit de ervaring van patiënten*, iBMG, Rotterdam.
- 23 Mein A., Oudenampsen D. (2015), *Medezeggenschap op Maat: onderzoek naar de wijze waarop vorm en inhoud wordt gegeven aan medezeggenschap van cliënten in de zorg*, Utrecht, Verwey Jonker Instituut.

Lessen uit verzelfstandiging

Een terugtrekkende overheid is geen recept voor efficiëntie of meer tevredenheid bij burgers, zo laat de verzelfstandiging van publieke dienstverlening zien. Uit een internationaal vergelijkend onderzoek blijkt dat de effecten van verzelfstandiging juist tegengesteld zijn aan wat we hoopten. Maar wat moeten we nu doen met onze publieke sector, die inmiddels voor het grootste deel uit verzelfstandigde organisaties bestaat?

SJORS OVERMAN

Docent aan de Universiteit Utrecht

Staatssecretaris Sharon Dijksma beboette de Nederlandse Spoorwegen en ProRail in de maand april van dit jaar. In totaal moesten deze twee organisaties 2,3 miljoen euro overmaken omdat ze hun zaken niet goed op orde zouden hebben. Deze boetes geven een paradoxaal beeld: de overheid geeft boetes aan twee organisaties waarvan zij zelf eigenaar is. Beide organisaties zijn verzelfstandigd; ze voeren publieke diensten uit, maar staan op afstand van de ministeries. Daardoor zouden betere prestaties worden geleverd en zou de burger beter bediend worden.

NS en ProRail zijn zeker niet de enige in hun soort: meer dan de helft van de Rijksuitgaven loopt via verzelfstandigde organisaties. Jaarlijks besteden die organisaties gezamenlijk zo'n 350 miljard euro. Denk bijvoorbeeld aan het UWV, de Nederlandse Publieke Omroep, of de Sociale Verzekeringsbank (SVB). Maar ondanks hun grote aantal en de grootse verwachtingen zijn de resultaten van verzelfstandiging niet positief. Dat heeft belangrijke consequenties voor de legitimiteit van de publieke dienst-

verlening. Want nu de prestaties achterblijven, moet de zelfstandigheid op een andere manier worden gerechtvaardigd.

Vanaf de jaren tachtig kwamen verzelfstandigingen van uitvoerende organen en toezichthouders steeds meer voor. Destijds wilde de regering veel organisaties eerst verzelfstandigen, waarna ze, zo gauw ze op hun eigen benen konden staan, konden worden geprivatiseerd. De marktlogica was dominant: door concurrentie zouden publieke dienstverlening beter luisteren naar de wensen van de burger. De strijd om de gunst van de klant zou onvermijdelijk leiden tot meer zeggenschap voor de burger die anders kon stemmen met de voeten.

Veel voornemens voor privatiseringen, zoals die van de NS, zijn al snel van tafel verdwenen. De verzelfstandigde organisaties bleven echter bestaan. Na een kritisch rapport van de Algemene Rekenkamer in 1995 veranderde de stemming: verzelfstandiging kreeg een nare bijmaak in het gangbare discours. De Rekenkamer uitte in haar rapport kritiek op het ge-

Sjors Overman *Lessen uit verzelfstandiging*

brek aan ministeriële verantwoordelijkheid bij zelfstandige bestuursorganen. In reactie daarop wilde de regering naar eigen zeggen 'het primaat van de politiek herstellen'.¹

De bestuurskundigen Van Thiel en Van Buuren lieten begin deze eeuw al zien dat er weinig van dit voornemen terecht kwam.² In plaats van een afname, heeft het aantal zelfstandige bestuursorganen tijdens de twee paarse kabinetten in de jaren negentig nog een verdere vlucht genomen, zowel in Nederland als daarbuiten. Een groot aantal toezichthouders – zoals de vele voorlopers van de huidige Autoriteit Consument en Markt – is in die tijd opgericht als zelfstandige organisatie, maar ook bijvoorbeeld Staatsbosbeheer is in die tijd verzelfstandigd. Afnames in aantallen zelfstandige bestuursorganen komen weliswaar voor, maar zijn slecht sporadisch het resultaat van het verdwijnen van de zelfstandigheid. De fusie van afzonderlijke organisaties leidt tot een afname op papier, maar in de praktijk worden dezelfde publieke taken nog altijd op afstand van het ministerie uitgevoerd.

Landen waarin grote delen van de publieke dienstverlening zijn verzelfstandigd, presteren slechter dan de landen waarin die verzelfstandiging niet heeft plaatsgevonden

Ondanks de kritiek op een mogelijk gebrek aan democratische controle op verzelfstandigde organisaties bleef hun aantal en hun belang dus toenemen. Dit is ook in de kabinetten-Balkenende zo doorgezet.³ De voortdurende toename kwam vooral door het geloof van politici in de merites van zelfstandigheid voor publie-

ke prestaties. Op afstand van het ministerie zouden organisaties snel, flexibel en innovatief te werk kunnen gaan. Met behulp van managementtechnieken uit het bedrijfsleven zou de publieke dienst een positieve impuls krijgen; denk aan prestatiemetingen, outputsturing en audits die de productie van publieke diensten zouden moeten verhogen. En dankzij verzelfstandiging konden diensten 'dicht bij de burger' worden uitgevoerd. Organisaties die niet langer onderdeel uitmaakten van het ministerie zouden de burger prioriteit geven in hun bedrijfsproces, en niet langer de minister en staatssecretaris. Dergelijke voordelen rechtvaardigden in de ogen van veel politici en topambtenaren de zelfstandigheid van publieke organisaties. In mijn proefschriftonderzoek heb ik deze en andere verwachtingen van verzelfstandiging getoetst. De toon van het voorgaande geeft de belangrijkste conclusies al prijs: die verwachtingen zijn niet aantoonbaar uitgekomen.

Verzelfstandiging maakt ontevredener

Organisaties als de OESO, het Sociaal en Cultureel Planbureau en de Wereldbank doen regelmatig een goede poging om de publieke sector in een groot aantal landen met elkaar te vergelijken. Het resultaat is een ranglijst van landen met een goed en minder goed presterende publieke sector. Is er nu enige samenhang te ontdekken tussen de positie op dergelijke ranglijsten en de mate waarin een overheid haar taken heeft verzelfstandigd? Ja, maar niet in de verwachte richting.⁴

Landen waarin grote delen van de publieke dienstverlening zijn verzelfstandigd, presteren slechter dan de landen waarin die verzelfstandiging niet heeft plaatsgevonden. Die relatie blijft bestaan na een correctie voor de hoeveelheid geld die wordt uitgegeven door de overheid, de hoeveelheid regeldruk die wordt ervaren en de verhouding tussen markt en staat in het leveren van diensten. Dat de publieke sector in die landen slechter presteert,

Sjors Overman *Lessen uit verzelfstandiging*

hangt dus inderdaad samen met de verzelfstandiging van de publieke dienstverlening.

Een andere rechtvaardiging voor verzelfstandiging is het verkleinen van de afstand tussen uitvoering en burger. Dat argument is ook regelmatig gebruikt in de decentralisatie van de zorg naar de gemeentes van de afgelopen jaren. Verzelfstandiging zou moeten leiden tot maatwerk, wat zou moeten resulteren in tevreden burgers. In theorie zouden mensen die in aanraking komen met een verzelfstandigde organisatie dus meer maatwerk geleverd krijgen en daardoor tevredener zijn.

Deze verwachting heb ik getoetst door twee kerntaken van de overheid – belastingheffing en politiewerk – te vergelijken in verschillende Europese landen. In Nederland is de Belastingdienst niet verzelfstandigd, maar in bijvoorbeeld Zweden wel. De Nederlandse politie was in de periode van het onderzoek, voorafgaand aan de vorming van de Nationale Politie, een zelfstandig bestuursorgaan. In andere landen, zoals in Zwitserland, is de politie niet verzelfstandigd. Enquêteresultaten van de *European Social Survey*, een groot tweejaarlijks Europees onderzoek, laten zien dat de verwachting van meer tevreden burgers niet kan worden bevestigd.⁵ De ondervraagde klanten van deze twee organisaties lieten geen verschil zien in tevredenheid met politie en belastingdienst dat kan worden verklaard door verzelfstandiging. Ook de claim dat verzelfstandiging leidt tot meer tevreden burgers kan dus niet worden onderschreven.

Zondebok

De tevredenheidscijfers laten wel een ander probleem zien: de regering kan uitvoeringsorganisaties als zondebok aanwijzen als er dingen fout gaan. Burgers zijn niet tevreden met de uitvoering van een publieke dienst, maar omdat de zelfstandige organisatie de zwarte piet krijgt toebedeeld, blijft de regering buiten schot. In Nederland hebben we deze gang van zaken in de laatste jaren een aantal keer gezien.

Denk bijvoorbeeld terug aan de problemen met ProRail, zo'n anderhalf jaar geleden. Keer op keer kreeg ProRail onderuit de zak van de staatsecretaris vanwege kapotte wissels of uitvallende treinen. De bewindslieden wezen naar de verzelfstandigde organisaties, dreigden met boetes, maar hadden zelf nooit schuld aan problemen op het spoor. Pas na het Fyra-rapport was de positie van toenmalig staatssecretaris Mansveld kennelijk onhoudbaar. Saillant detail was het persbericht van het ministerie van Infrastructuur en Milieu eind 2016, waarin het ministerie een kostenbesparing bij de spoorwerkzaamheden rondom Utrecht Centraal direct wel zelf claimde.

Ook bij de SVB speelde een soortgelijk scenario zich af. Het regende een storm aan kritiek na problemen rondom de uitbetaling van persoonsgebonden budgetten (pgb's). Budgetten werden niet of niet op tijd betaald aan mensen die zorg nodig hadden. Staatssecretaris Van Rijn overleefde zelf een serie stevige debatten in de Tweede Kamer, maar uiteindelijk werd SVB-directeur Vermeulen begin 2016 ontslagen.

Zo voorkomen politici dat ze hun eigen legitimiteit op het spel zetten, maar tegelijkertijd verminderen ze de legitimiteit van de uitvoerende dienst. Dat is een probleem, want door de afstand tussen ministerie en verzelfstandigde organisatie kan de Tweede Kamer haar rol als democratisch gekozen controleur op de uitvoering minder goed uitvoeren. De kans is groot dat dit vertrouwen in het openbaar bestuur niet ten goede komt.

Recentralisatie

Een van de manieren om de huidige situatie te veranderen, is door alle verzelfstandigde organisaties weer terug op te nemen in het ministerie. Deze oplossing lijkt mij zowel onuitvoerbaar als onwenselijk. Het spoor biedt een praktijkvoorbeeld van een poging tot centralisatie. Vorig jaar heeft het kabinet aangekondigd om ProRail terug te halen naar het

Sjors Overman *Lessen uit verzelfstandiging*

ministerie. De bouwer en beheerder van de Nederlandse spoorinfrastructuur is een privaatrechtelijke bv, waarvan de aandelen eigendom zijn van de Nederlandse Staat. Adviesbureau PwC schetste een aantal scenario's met bijbehorende kosten om ProRail onderdeel te maken van het ministerie. De kosten van een totale reorganisatie en de consequenties voor het personeel zijn echter zodanig groot dat de staatssecretaris begrijpelijkerwijs koos voor een minder ingrijpende verandering; zij is nu voornemens ProRail om te vormen tot zelfstandig bestuursorgaan.

Vergelijkbare investeringen zijn te verwachten voor het terughalen van andere grote organisaties, en het is de vraag of die investeringen ooit kunnen worden terugverdiend, zelfs als hierdoor prestaties zouden verbeteren. Een ander probleem van centralisatie is dat het veranderen van de juridische status van een organisatie geen garantie geeft op een wijziging in de werkelijke machtsverhoudingen. Organisaties die gespecialiseerde taken uitvoeren – denk aan TNO of het Staatstoezicht op de Mijnen – zullen ook als afdeling binnen een ministerie altijd een grote informatievoorsprong houden op hun superieuren. Ook op de werkvloer geldt in veel gevallen 'kennis is macht', waardoor specialisten hun zelfstandigheid kunnen behouden.

Maatwerk in verantwoording

Hoe dan de huidige publieke dienstverlening op een adequate manier te legitimeren? Democratische controle blijft belangrijk, ook van organisaties die op afstand zijn gezet. Er worden nu al grote stapels verslagen, evaluaties en verantwoordingsdocumenten geproduceerd door de verzelfstandigde organisaties, maar die kunnen vaak op weinig interesse rekenen. Ook in de politiek is er weinig aandacht voor de jaarlijkse verantwoording van het Rijk op de derde woensdag in mei. De belangstelling voor deze 'woensdag gehakt' staat nog altijd in schril contrast

met de aandacht voor Prinsjesdag. De kans dat nog meer verantwoording leidt tot meer belangstelling is gering en de wens daartoe ligt daarom niet voor de hand.

Een andere mogelijkheid is het ontwikkelen van verantwoordingsstrategieën. Mensen die gebruikmaken van een pgb hebben geen behoefte aan dezelfde informatie als het ministerie, net zo goed als asielzoekers een andere verantwoording van het Centraal orgaan Opvang Asielzoekers (COA) verwachten dan het ministerie van Veiligheid en Justitie. Bij verantwoording hoort ook dat een oordeel geveld wordt, en dat er consequenties aan dat oordeel verbonden moeten zijn. Dat betekent dat naast betere verantwoording er ook kan worden gedacht aan meer mogelijkheden voor gebruikers en andere stakeholders om een dwingend oordeel te vellen over de publieke dienstverlening. Hiermee krijgen burgers en andere belanghebbenden niet alleen meer uitleg, maar ook meer te zeggen.

Tot slot kunnen ook periodieke visitaties waarin organisaties elkaar doorlichten het lerend vermogen van organisaties verbeteren. Een groep van negen verzelfstandigde organisaties heeft zich inmiddels verenigd in de handvestgroep publiek verantwoorden. Deze organisaties zijn actief bezig met het verbeteren van hun publieke verantwoording; een initiatief dat belangrijk kan zijn in het rechtvaardigen van de zelfstandigheid van veel publieke dienstverleners.

Verantwoordelijkheidsgevoel

Om erachter te komen op welke manier verantwoordingsinstrumenten in de publieke sector kunnen zorgen voor verantwoordelijk gedrag van managers moeten we kennis uit de gedragswetenschappen combineren met kennis uit de bestuurskunde.⁶ Centraal hierin staat het verantwoordelijkheidsgevoel. Hoe kunnen we verantwoordingsinstrumenten zodanig inzetten dat ze het verantwoordelijkheidsgevoel van bestuurders en medewerkers

Sjors Overman *Lessen uit verzelfstandiging*

aanspreken zonder dat de verantwoording tot een bureaucratische rompslomp verwordt?

Drie elementen die centraal staan in dit gevoel zijn: (1) de verwachting dat daadwerkelijk om verantwoording wordt gevraagd, (2) de expertise van degene die verantwoording vraagt en (3) de legitimiteit van degene die verantwoording vraagt. Aan het vragen van verantwoording ligt de aanname ten grondslag dat het vooruitzicht van een verantwoordingsmoment leidt tot verantwoordelijk gedrag, bewust handelen en het stilstaan bij keuzes en alternatieven. Ook het gevoel dat degene die verantwoording vraagt deskundig genoeg is om een oordeel te kunnen vellen is belangrijk. Tot slot moet degene die verantwoording aflegt ook de legitimiteit erkennen van degene die verantwoording vraagt.

De manier waarop een ambtenaar deskundigheid ervaart, kan bijvoorbeeld worden versterkt door niet alleen op de resultaten te letten, maar ook op de keuzes en afwegingen die in het werkproces worden gemaakt. Dergelijke afwegingen kunnen zorgen voor meer verantwoordelijkheidsgevoel onder bestuurders, en daarmee uiteindelijk ook voor

verbeteringen in de legitimatie van publieke dienstverlening. Burgers kunnen ook een legitiem forum vormen, maar dan moet hun oordeel wel gedragen worden door de bestuurders. Deskundigheid, bijvoorbeeld door trainingen, en verwachte verantwoording, bijvoorbeeld door een regelmatige controle, kunnen de erkenning door bestuurders mogelijk versterken.

Deze lessen hebben niet alleen betrekking op verzelfstandiging, maar zouden ook moeten worden gebruikt om de decentralisatie van bijvoorbeeld (jeugd)zorg en andere taken in het sociaal domein vorm te geven en uit te voeren. Veel verwachtingen van decentralisatie kwamen overeen met die van verzelfstandiging en het lijkt er sterk op dat ook de resultaten van decentralisatie niet in lijn zullen zijn met de verwachtingen. Ook daar kan het gericht inzetten van verantwoordingsinstrumenten helpen om gedrag te sturen en daarmee de dienstverlening te verbeteren. Denk aan meer zeggenschap voor burgers maar ook aan actieve bijdrages om de deskundigheid van burgers en cliëntenraden te versterken.

Noten

- 1 Tweede Kamer 1994-95, 24130, nr. 5.
- 2 Thiel, Sandra van, and Arwin van Buuren (2001), 'Ontwikkeling van het aantal zelfstandige bestuursorganen tussen 1993 en 2000: zijn ZBO's uit de mode?', *Bestuurswetenschappen*, no. 5: pp. 386-404.
- 3 Stellinga, Bart (2012), *Dertig Jaar Privatisering, Verzelfstandiging en Marktwerking*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- 4 Overman, Sjors, and Sandra Van Thiel (2016), 'Agencification and Public Sector Performance: A Systematic Comparison in 20 Countries', *Public Management Review* 18 (4): pp. 611-35. doi:10.1080/14719037.2015.1028973.
- 5 Overman, Sjors (2017), 'Autonomous Agencies, Happy Citizens? Challenging the Satisfaction Claim', *Governance* 30 (2): pp. 211-27. doi:10.1111/gove.12207
- 6 Schillemans, Thomas (2016), 'Calibrating Public Sector Accountability: Translating Experimental Findings to Public Sector Accountability', *Public Management Review* 18 (9): pp. 1400-1420. doi:10.1080/14719037.2015.1112423.

Toezicht staat zeggenschap van burgers vaak in de weg – maar dat hoeft niet

Met de deregulering en marktwerking kwamen ook de toezichthouders en kwaliteitsinstituten op. Waar de wetgever vrije regelruimte voor organisaties en burgers had bedacht, vulden zij die de afgelopen decennia met toezichtkaders en kwaliteitsstandaarden. Het gevolg: minder (in plaats van meer) zeggenschap. Het toezicht kan ook anders. Beter.

MEIKE BOKHORST

Redacteur S&D

Meer autonomie voor onderwijs- en zorginstellingen en meer keuzevrijheid en zeggenschap voor burgers. Dat was een belangrijk motief voor de deregulering rond publieke instituties in deze sectoren de afgelopen decennia. Maar al die verzelfstandigde (semi) publieke instellingen die ontstonden, moesten natuurlijk gecontroleerd worden, dus groeide ook het toezicht navenant. Juist al dat toezicht blijkt de autonomie van instellingen en de zeggenschap van burgers in te perken. Schoolleiders klagen dat de tijd die ze kwijt zijn aan administratie ten koste gaat van de aandacht voor hun leerlingen; verzorgden in verpleeghuizen klagen dat afvinken welke bewoner een appel of peer heeft gegeten, meer tijd kost dan het schillen en uitdelen ervan.

Dat kan anders. Toezichthouders kunnen onze publieke belangen ook bewaken zonder

de zeggenschap van organisaties en burgers onnodig in te perken. Dat kan door te leren van de ontwikkelingen die zich in het toezicht de afgelopen jaren al hebben voorgedaan. Dit artikel demonstreert dat aan de hand van twee casus: van de Inspectie van het Onderwijs (Ivho) en van de Inspectie voor de Gezondheidszorg (IGZ). Maar eerst volgt een schets van de ontwikkelingen in het regulerings- en toezichtbeleid van de afgelopen decennia om inzicht te krijgen in wat voor type zeggenschap de wetgever beoogt voor organisaties en burgers.

Meer zeggenschap voor organisaties en burgers

De rijksoverheid probeert al decennia tot een andere verdeling van verantwoordelijkheden te komen tussen overheden, organisaties

Meike Bokhorst *Toezicht staat zeggenschap van burgers vaak in de weg – maar dat hoeft niet*

en burgers. De centrale vooronderstelling daarbij is dat meer ruimte voor eigen verantwoordelijkheid, minder gedetailleerde regels en meer zeggenschap leiden tot meer legitimiteit van de normstelling: regels die mensen rechtvaardig, niet te belastend en acceptabel vinden, zullen zij over het algemeen ook beter naleven.¹ Dat kan zijn omdat de inhoud van de regels dichter aansluit bij hun persoonlijke en sociale normen, omdat ze de regels beter begrijpen, omdat ze vertrouwen hebben in de wetgever en omdat ze voldoende ruimte hebben voor gedragsalternatieven.

Uit rechtssociologisch onderzoek blijkt dat naarmate regels meer overeenkomen met sociale normen van mensen de kans op acceptatie en dus naleving groter is.² Wanneer de wetgever bestaande sociale normen in regels vastlegt (codificatie), zullen de spontane acceptatie en naleving groter zijn dan wanneer de wetgever nieuwe normen in regels vastlegt die tot doel hebben om bestaande gedragspatronen aan te passen (modificatie).³ De veronderstelde positieve relatie tussen normacceptatie en normnaleving maakt het zowel vanuit het oogpunt van legitimiteit als van effectiviteit verstandig dat de overheid organisaties en burgers voldoende zeggenschap geeft.⁴

Om zeggenschap van organisaties te versterken kiest de wetgever voor alternatieve reguleringsstijlen, zoals beter reguleren, co-reguleren, zelfreguleren en dereguleren. Daartoe werkt de overheid steeds meer met open normen, doelvoorschriften, certificering en convenanten. Op papier is er zo meer ruimte voor organisaties voor een eigen normontwikkeling, maar in de praktijk ervaren organisaties niet altijd die vrije regelruimte. Hetzelfde gaat op voor de zeggenschap van burgers. Om hen meer zeggenschap te geven, zet de overheid in op deregulering en het stimuleren van marktwerking. Maar hoewel burgers de afgelopen decennia weliswaar meer eigen verantwoordelijkheid en keuzevrijheid hebben ge-

cregen, ervaren zij lang niet altijd meer zeggenschap.

Er zijn verschillende verklaringen denkbaar waarom de zeggenschap voor zowel organisaties als burgers in de praktijk vaak minder groot is dan in het wetgevingsbeleid was beoogd. De eerste verklaring is dat in de dagelijkse beleids- en toezichtpraktijk de effectieve borging van publieke belangen voorop staat en een legitieme regulerings- of toezichtstijl daaraan ondergeschikt is. Ondanks dat er in het verleden ooit een strategische beleidskeuze is gemaakt om ruimte te bieden voor zelf- of co-regulering op een bepaald beleidsterrein ontstaat er in de loop van de tijd vaak toch een pragmatische opeenstapeling van reguleringsinstrumenten.

De tweede verklaring is dat de wetgever wel kan kiezen voor meer ruimte voor zeggenschap, maar dat dit nog niet wil zeggen dat uitvoeringsorganisaties, toezichthouders of rechters die ruimte ook respecteren bij het toepassen van de normen. Als het niet de minister of Kamer is die alsnog in de vrije regelruimte stapt, dan zijn het wel andere instituties die met eigen (technocratische) regels in het gat springen dat door de wetgever juist is opengelaten.

In zijn proefschrift *Het doel wel gesteld* heeft Wim Timmer onderzocht of het primair onderwijs en de binnenscheepvaart de handelsvrijheid hebben gekregen die hun op grond van open normen toekwam. In de praktijk blijkt dat nog voordat de open norm de scholen en schippers bereikt, die al is ingevuld met nadere voorschriften door de minister of de toezichthouder.⁵ Veel organisaties zijn bovendien niet snel geneigd om met een eigen invulling van open normen te komen, omdat ze denken dat de toezichthouder inhoudelijke gezaghebbend is, bevoegd is tot het stellen van nadere regels, over machtsmiddelen beschikt (zoals last onder dwangsom) of voor reputatieschade kan zorgen.⁶

De grote dereguleringsoperaties van de afgelopen decennia hebben dus niet alleen be-

Meike Bokhorst *Toezicht staat zeggenschap van burgers vaak in de weg – maar dat hoeft niet*

doelde, maar ook onbedoelde gevolgen gehad. Het stimuleren van een andere verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheid, samenleving en markt heeft zowel geleid tot meer eigen verantwoordelijkheid van organisaties en burgers als tot nieuwe technocratie. Een opvallend onbedoeld gevolg is de toegenomen technocratische macht van toezichthoudende en kwaliteitsbewakende organisaties. Die versterking van de macht van toezichthouders leidt weer tot nieuwe legitimiteitsproblemen.

Naast regeldruk klagen burgers, organisaties en bedrijven nu ook over toezichtlast. Het achterliggende probleem is dat toezichthouders zijn uitgegroeid tot surrogaatregulators. Maar net zo min als het de taak van de wetgever is om de keuze tussen beleidsopties in wetgeving te bevroren, is het de taak van toezichthouders om die keuze in toezichtkaders te verankeren.⁷ Het is daarom van belang om de veranderende rol van de toezichthouder te doordenken door te kijken naar de gevolgen van deregulering en marktwerking voor de verschillende functies van toezicht.

Gevolgen van deregulering voor het toezicht

De opeenvolgende marktwerkings-, verzelfstandigings- en dereguleringsoperaties vanaf eind jaren zeventig hebben veel invloed gehad op de manier waarop toezichthouders normen handhaven en de kwaliteit bewaken in de semipublieke sector (zorg, wonen en onderwijs). Er zijn steeds meer kaderwetten, open normen en doelvoorschriften gekomen die de publieke doelen vooropstellen en ruimte creëren voor afspraken en eigen invulling door maatschappelijke en private organisaties.

Het voordeel van doelregelgeving is dat deze breed en veelomvattend is. Het nadeel is dat deze niet eenduidig is en niet makkelijk te handhaven. Toezichthouders zijn geneigd gedetailleerde toezichtkaders te ontwikkelen om naleving te bevorderen en onder toezicht

gestelde organisaties zo gelijk mogelijk te behandelen.

Bij open normen verschuift de aandacht van reguleren vooraf naar verantwoordende en controleren achteraf. Omdat prestaties in

de terugtrekking van de wetgever door deregulering en marktwerking heeft geleid tot de opmars van toezichthouders

de publieke sector meestal lastig in een getal zijn uit te drukken – anders dan bijvoorbeeld de winst in de commerciële sector – ontstaan vaak lange lijsten van prestatie-indicatoren. Die lijsten kunnen behulpzaam zijn bij het vergelijken van organisaties om het leren te bevorderen, de kwaliteit te verbeteren en keuzevrijheid van burgers te vergroten. Ze dienen echter ook vaak als transparantie-eisen waarover organisaties verantwoording dienen af te leggen om aan te tonen dat ze voldoen aan de publieke normen. Zo luidde de kritiek op de voormalige Kwaliteitswet zorginstellingen dat de gedetailleerde prestatiemeting zou leiden tot een meetbureaucratie en een afrekencultuur.⁸

In theorie zouden die nadere voorschriften uitsluitend moeten dienen als service of suggesties voor organisaties die zelf lastig uit de voeten kunnen met open normen. In de praktijk blijkt dat vooral kleine organisaties zoals basisscholen niet snel geneigd zijn om met een eigen invulling van open normen te komen. Ze stellen zich volgzzaam en afhankelijk op, omdat ze denken dat de toezichthouder bevoegd is tot het stellen van nadere regels en over machtsmiddelen beschikt (zoals publicatie op internet). Organisaties zijn bang voor reputatieschade bij problemen

Meike Bokhorst *Toezicht staat zeggenschap van burgers vaak in de weg – maar dat hoeft niet*

met de overheid en gaan ook uit van de inhoudelijke deskundigheid en het gezag van de toezichthouder.⁹

Toezichthouders zijn bovendien steeds meer verantwoordelijk geworden voor het toezicht op goed bestuur, mede in reactie op incidenten zoals die bij Amarantis, Vestia en Meavita. Bestuurders en toezichthouders van deze instellingen bleken te zeer gedreven door het kortetermijnbelang van de instelling, waardoor ze de belangen van leerlingen, huurders en cliënten uit het oog verloren.¹⁰ Onderwijs- en zorginstellingen kregen in kabinetsstandpunten de opdracht om niet het instellingsbelang, maar het publieke belang en de belangen van burgers centraal te stellen. Toezichthouders moeten de autonomie van instellingen respecteren, maar wel binnen strakkere normenkaders voor financiële continuïteit, kwaliteit van dienstverlening en goed bestuur.¹¹ De externe toezichthouders kijken in toenemende mate ook naar de *governance* van de instellingen, inclusief het betrekken van belanghebbenden en de medezeggenschap van cliënten.¹²

Tot slot zijn toezichthouders steeds meer gericht op het signaleren en agenderen van ontwikkelingen en problemen voor de sector als geheel. Dat doen ze door periodiek de staat van de sector op te maken en problemen te agenderen. Sommige toezichthouders schrijven intern of publiekelijk wetgevingsbrieven om lacunes in de regelgeving bij de wetgever te agenderen.

Kortom, de terugtreding van de wetgever door deregulering en marktwerking heeft geleid tot de opmars van toezichthouders. De sterke ontwikkeling van de verschillende toezichtsvormen maakt het niet eenvoudig om de zeggenschap van instellingen en burgers te behouden. Daarom zoeken inspecties naar innovatieve, meer responsieve toezichtstijlen. De ontwikkeling van het toezicht laat zich illustreren aan de hand van twee casus: die van de Inspectie van het Onderwijs en die van de Inspectie voor de Gezondheidszorg.

Casus 1: toezicht door de Inspectie van het Onderwijs (IvHO)

Handhavend toezicht (1997-2007): van normaleleving naar meer kwaliteitseisen

Het onderwijs was in de jaren zeventig een dicht gereguleerd veld met weinig vrijheidsgraden en geen eigen kwaliteitsstandaarden. Vanaf de jaren tachtig vond bekostiging plaats door middel van *lumpsum-financiering*, waarmee scholen meer autonomie en vrijheid kregen en de overheid zich terugtrok. Het toezicht bevond zich in een normatief vacuüm. Keerpunt vormde het Schaapman-arrest in 1997 waarbij de gemeente Amsterdam het latere gemeenteraadslid Karina Schaapman een schadevergoeding moest betalen. Haar kinderen hadden dure bijlessen nodig omdat ze een leerachterstand hadden opgelopen als gevolg van slecht Montessori-onderwijs en falend toezicht. Er kwam meer media-aandacht voor onderwijskwaliteit. Zo deed *Dagblad Trouw* in 1997 een beroep op de Wet openbaarheid bestuur voor het openbaar maken van gegevens van de Inspectie van het Onderwijs. In 2002 kwam de Wet op het onderwijstoezicht (WOT), waardoor het openbaar maken van de inspectiegegevens wettelijk verankerd is.

Het openbaar maken van de inspectiegegevens heeft de keuzevrijheid van ouders, leerlingen en studenten versterkt, omdat ze hun schoolkeuze beter kunnen onderbouwen en scholen met elkaar kunnen vergelijken. Scholen zijn erg beducht voor het predicaat zwak en de dalende aanmeldcijfers die dat met zich mee kan brengen. Een negatief inspectie-oordeel leidt tot media-aandacht, negatieve publiciteit en krenking van de beroepstrots. Maar voor de meerderheid van voldoende of goed presterende scholen heeft openbaarmaking weinig effect, omdat die niet aanzet tot kwaliteitsverbetering. Er zit ook een keerzijde aan de strategie van openbaarmaking. Scholen gaan strategisch gedrag verto-

Meike Bokhorst *Toezicht staat zeggenschap van burgers vaak in de weg – maar dat hoeft niet*

nen en zich steeds meer richten op de indicatoren van de inspectie.¹³

Risicogericht toezicht (2007-2014): van minder zwakke naar meer goede scholen

Vanaf 2007 koos de inspectie voor een meer risicogerichte stijl van het uitvoeringstoezicht en kwam de focus op de zwakkere scholen te liggen. Mede als gevolg van bezuinigingen richtte de inspectie zich steeds meer op het bewaken van een minimumkwaliteitsniveau. Onder invloed van financiële en bestuurlijke incidenten, zoals bij Amarantis, InHolland en Ibn Ghaldoun, werd de aansturing van de inspectie door de minister directer. De inspectie ging ook meer bestuurlijk toezicht houden door naar de financiën en governance van de instellingen te kijken.

Geleidelijk aan klonk er vanuit leraren en schoolbestuurders steeds meer kritiek op het uitdijende toezichtkader, de afvinklijsten, de doorgesloten verantwoordingscultuur en toezichtlasten. Ook de inhoud van de prestatie-indicatoren stond ter discussie. Niet alles is meetbaar of wordt gemeten, zoals sociaal-culturele aspecten (sfeer, personeelsbeleid, sociale ontwikkeling) en de relatieve vooruitgang

Sommige scholen gingen bedenken hoe ze de inspectie om de tuin konden leiden, bijvoorbeeld door zwakke leerlingen ziek te melden bij de citotoets

die scholen boeken met zwakke leerlingen (dyslectische of migrantenkinderen). Vanaf 2012 klonk er een roep om kwaliteitsverhoging in het onderwijs en kregen ook de gemid-

delde en bovengemiddelde scholen meer aandacht van de IvHO. De intentie was om scholen te stimuleren hun prestaties te verbeteren. De beste scholen kunnen het predicaat 'excellente school' verdienen.

Het risicogerichte uitvoeringstoezicht is effectief gebleken, want er zijn veel minder zwakke scholen. Het openbaar maken van inspectiegegevens en de onderlinge concurrentie tussen scholen die daardoor ontstaat, heeft daaraan bijgedragen. Het risicogerichte uitvoeringstoezicht heeft een positief effect op het presteren van de zwakke scholen, maar de prestaties van de rest van het spectrum van scholen veranderde nauwelijks.

Het beleid van *naming and shaming*, de controlecultuur en de uitholling van de adviesfunctie leidde tot vertrouwensproblemen. Het beeld van de inspecteur als boeman zette de vertrouwensrelatie met de school onder druk. Het risicogerichte uitvoeringstoezicht leidde ook tot strategisch gedrag. Sommige scholen gingen bedenken hoe ze de inspectie om de tuin konden leiden, bijvoorbeeld door zwakke leerlingen ziek te melden bij de citotoets. De inspectie dreigde met de scholen in een negatieve spiraal terecht te komen. De inspectie was ook bijziend geworden door de eigen toezichtkaders.¹⁴

Kansgericht toezicht op bestuur (2014-heden): van controleren naar meer stimuleren

De maatschappelijke kritiek op de inspectie als boeman leidde tot kanteling van de toezichtvisie. Om uit de dreigende negatieve spiraal tussen scholen en inspectie te komen, is de inspectie meer bestuursgericht toezicht gaan uitoefenen, waarbij schoolbesturen zelf kwaliteitsnormen ontwikkelen en zichzelf evalueren. Het doel is dat bestuurders meer zeggenschap krijgen over de kwaliteit van het onderwijs en dat de inspecteurs met een bredere blik buiten het eigen normenkader kijken.

Meike Bokhorst *Toezicht staat zeggenschap van burgers vaak in de weg – maar dat hoeft niet*

In 2014 publiceerde de minister van OCW de nota *Toezicht in transitie* waarin de inspectie de opdracht kreeg om niet langer alleen ‘risicogericht’ toezicht uit te oefenen, maar in de toekomst ook ‘kansengericht’ toezicht te houden. Dat betekent dat de inspectie niet alleen gericht is op het bewaken van de minimumkwaliteit, maar ook kwaliteitsprofielen opstelt om schoolbesturen te stimuleren om te werken aan een kwaliteitscultuur. Scholen kunnen mede op basis van een zelfevaluatie en gesprekken met stakeholders het oordeel ‘goed’ verwerven. De vraag is natuurlijk wel of er objectieve criteria te geven zijn voor wat een goede school is. Hoewel het traject om een goede school te worden vrijwillig is en de criteria voor een deugdelijke zelfevaluatie open zijn, zal de neiging tot conformering aan veld- of inspectienormen toch groot zijn door de concurrentie tussen scholen en het sterke effect van een publiek inspectie-oordeel.

In 2014 versterkte de Tweede Kamer met de initiatiefwet Bisschop (‘Doeltreffender regeling van het onderwijstoezicht’) de autonomie van de scholen ten opzichte van de inspectie.¹⁵ Naar aanleiding van de wet ging de inspectie duidelijker onderscheid maken tussen het waarborgen van deugdelijkheidseisen en het stimuleren van kwaliteitsaspecten.¹⁶ De toezichtindicatoren zijn vervangen door een lijst met hoofdpunten en naast handhaving richt de inspectie zich ook weer nadrukkelijker op kwaliteitsverbetering door de interne reflectie op scholen te stimuleren. Verder laat de inspectie schoolleiders of leraren meelopen met de inspecteur, die niet alleen rapporteert maar ook met scholen in gesprek gaat over voorlopige bevindingen en adviezen. Ook spreekt de inspecteur meer met leerlingen en ouders. Door middel van pilots is het vernieuwde toezicht uitgebreid in de praktijk getest. De inspectie heeft draagvlak gezocht door het vernieuwde toezichtbeleid en toezichtkader ter consultatie voor te leggen aan het veld.¹⁷ Daaruit blijkt dat besturen, scholen en leraren overwegend positief zijn over het

nieuwe normenkader en de responsieve toezichtstijl.¹⁸

Ouders en leerlingen dragen ook vaker bij aan het stelseltoezicht, dat over brede ontwikkelingen zoals kansengelijkheid gaat. Zo maken leerlingen, ouders, schoolleiders, leraren en andere betrokken nu jaarlijks hun eigen staat van het onderwijs op.

Kortom, de Inspectie van het onderwijs heeft zich ontwikkeld van veel ruimte voor autonomie van de scholen naar meer gedetailleerde kwaliteitseisen en handhavend toezicht. Vervolgens heeft de inspectie mede onder druk van de wetgever de zeggenschap van instellingen weer versterkt door de status van inspectienormen te verduidelijken en meer bestuursgericht toezicht uit te oefenen. Burgers zijn door middel van het openbaar maken van inspectiegegevens in staat gesteld om hun keuzevrijheid te vergroten en maatschappelijke controle uit te oefenen. Ook betreft de inspectie burgers en belanghebbenden actiever bij hun bestuurlijk toezicht en stelseltoezicht.

Casus 2: toezicht door de Inspectie voor de Gezondheidszorg

Vertrouwen op zelfregulering en meer transparantie (2000-2008)

De zorg kent een lange traditie van zelfregulering met sterk ontwikkelde kwaliteitsstandaarden en veldnormen. De Inspectie voor de Gezondheidszorg vertrouwt in het toezicht op die zelfregulering van kwaliteitsinstituten, beroepsverenigingen en zorginstellingen. Het is voor de ruim 600 IGZ-medewerkers, onder wie ruim 150 inspecteurs, ook moeilijk om gedetailleerd toe te zien op zo’n 40.000 zorginstellingen en 1,3 miljoen zorgverleners. Naast zelfregulering is er afgelopen decennia ook steeds meer deregulering en marktwerking in de zorg gekomen. Zorgaanbieders hebben meer zeggenschap gekregen over tarieven en

Meike Bokhorst *Toezicht staat zeggenschap van burgers vaak in de weg – maar dat hoeft niet*

ook de keuzevrijheid, verantwoordelijkheid en inspraak van cliënten is vergroot.

In eerste instantie leek de marktwerking in de zorg weinig gevolgen te hebben voor het werk van de IGZ, die primair gericht is op kwaliteitsgericht uitvoeringstoezicht. Voor de nieuwe toezichttaken op het gebied van marktordening werd de Nederlandse Zorgautoriteit (NZA) opgericht. Maar de zorg als markt kan pas goed werken als er transparantie is over kwaliteit. En patiënten kunnen ook pas beredeneerde keuzes maken tussen zorgaanbieders en maatschappelijke controle uitoefenen, als ze inzicht krijgen in de kwaliteit van dienstverlening. Het zelfstandige bestuursorgaan Zorginstituut Nederland ging zorgen voor de ontwikkeling van standaarden voor kwaliteit, toegankelijkheid en betaalbaarheid van de zorg.¹⁹

Het transparant maken van kwaliteit door het openbaar maken van prestatiegegevens werd aanvankelijk overgelaten aan het zelfregulerend vermogen van zorginstellingen en het zorginstituut. Zo verzocht de minister van Volksgezondheid de Nederlandse Vereniging van Ziekenhuizen (NVZ) om zelf wachttijden openbaar te maken naar aanleiding van de politiek-maatschappelijke discussie over wachttijden in de zorg. In 2000 kwam de Databank Wachttijden Ziekenhuizen beschikbaar voor publiek en politiek. Het *Algemeen Dagblad* maakte op basis daarvan een Wachttijstulp waarmee patiënten ziekenhuizen konden vergelijken. Er volgden veel publicaties met informatie die zowel burgers als zorgverzekeraars gingen gebruiken.²⁰ Ook in andere domeinen van de zorg zoals de verpleeg- en verzorgingsinstellingen werd openbaarheid gestimuleerd. De rol van de rapporten van de IGZ werd daarbij steeds groter en de afstemming van de IGZ met andere kwaliteitsbewakende organisaties werd steeds belangrijker.

Meer sanctionerend toezicht en publieke verantwoording (2008-2016)

Als gevolg van een reeks incidenten in de zorg en de medialogica waarin de IGZ terecht kwam, ontstond rond 2008 het beeld dat de inspectie te zwak en te laat optrad. De minister moest meermaals in de Tweede Kamer verantwoording afleggen en zette de inspectie onder druk om strenger op te treden om de vertrouwenscrisis te herstellen.

Zo had de IGZ volgens de commissie-Hoekstra (2010) gefaald bij het oppakken van signalen en het aanpakken van de Twentse neuroloog Jansen Steur. Naar aanleiding van het zwartboek over de IGZ van de Nationale Ombudsman en *Tros Radar* dwong de minister de IGZ om minder te gedogen en meer handhavingsinstrumenten in te zetten.²¹

Het beeld van de IGZ als adviseur en stimulator in samenwerking met het veld, werd geleidelijk vervangen door de IGZ als handhaver namens de minister.²² Onder politieke druk ging de IGZ strenger handhaven en nam het aantal opgelegde sancties vanaf 2009 sterk toe.²³ Nadat de IGZ opnieuw in het nieuws kwam, omdat Jansen Steur zonder tuchtrechtzaak zijn praktijk in Duitsland bleek te hebben hervat, kondigde de minister maatregelen aan waarbij de inspectie zelf onder verzwaaard ministerieel toezicht kwam.²⁴ De IGZ liet de organisatie doorlichten, dossieronderzoek uitvoeren en startte een verbetertraject, getiteld *Toeziën met Vertrouwen en gezag*.²⁵ Een visitatiecommissie onder leiding van Sorgdrager moest rapporteerde over de uitvoering van het verbetertraject (2014, 2015 en 2016).²⁶

Ook ging de inspectie meer toezicht uitoefenen op zelfregulering en op goed bestuur. Als er geen veldnormen zijn, vraagt de IGZ daar om of formuleert zelf toezichtnormen.²⁷ Sinds 2011 beschouwt de IGZ de zorgbrede governancecode van de brancheorganisaties in de zorg als een breed gedragen veldnorm en als een nadere invulling van de Wet toelating nieuwe zorginstellingen (WTZi) en het Uitvoeringsbesluit Wtzi. In 2015 heeft de minister in een brief aan de Tweede Kamer aangegeven

Meike Bokhorst *Toezicht staat zeggenschap van burgers vaak in de weg – maar dat hoeft niet*

de code 'prominent te gebruiken in haar reguliere toezicht en te hanteren als sectorbrede veldnorm'.²⁸ De IGZ gaat nog steeds uit van de zelfregulering van zorgprofessionals, maar gebruikt de governancecode expliciet in het eigen toezicht.

Sinds 2008 maakt de IGZ rapporten openbaar over instellingen die onder verscherpt toezicht zijn geplaatst of een bevel tot sluiting of een advies tot het geven van een aanwijzing hebben gekregen. Daarin worden de bevindingen, conclusies en eventuele maatregelen vermeld en de instellingen of zorgverleners ook bij naam genoemd. Zo maakte de IGZ twee keer een lijst met slecht presterende zorginstellingen in de sector verzorging en verpleging openbaar.²⁹ Deze zorginstellingen bleken echter wel goed te presteren op het gebied van cliënttevredenheid.³⁰ Daardoor ontstond kritiek van zorgbestuurders op het beperkte normenkader van de inspectie.³¹

Het doel van het openbaarmakingsbeleid is het informeren van de patiënten, het bevorderen van naleving bij de zorgverleners en het afleggen van verantwoording door de inspectie. Een dergelijk beleid zou ook het vertrouwen in het toezicht bij burgers en patiënten moeten versterken. Uit een evaluatie in 2013 bleek dat het openbaarmakingsbeleid in de praktijk punitiever uitpakt dan de IGZ bedoelt.³² Openbaarheid wordt gezien als onderdeel van kwaliteitsverbetering, maar het openbaar maken van slechte resultaten draagt niet bij aan vertrouwen in de zorg. Zorgverleners ervaren het toetsingskader als formalistisch en de inspecteurs als weinig responsief. Ook kan de inspectie informatie publieksvriendelijker presenteren.

Sanctionerend en stimulerend toezicht door dialoog en verbinding (2016-heden)

In 2016 is het verbetertraject van de IGZ afgerond en presenteert de inspectie een meerjarenbeleidsplan 2016-2019 *Gezond vertrouwen*. Naast risicogericht en incidententoezicht

richt de inspectie zich ook op kwaliteitsverbetering en stimulering van het lerend vermogen van instellingen. Toezicht is een mix tussen sanctioneren en stimuleren. De inspectie gaat zich daarbij ook meer verdiepen in reflectieve vragen, zoals welke factoren effect hebben op het lerend vermogen en hoe deze factoren zijn te beïnvloeden. De vernieuwing van het toezicht bestaat eruit dat de inspectie niet alleen kijkt naar de veiligheid van zorg, maar ook naar de kwaliteit van leven van de patiënt of zorgcliënt. Deze vernieuwing komt voort uit kritiek dat de gerichtheid van de inspectie op veilige zorg de aandacht afleidt van menslievende zorg. Met het omarmen van het cliëntperspectief komt de IGZ ook tegemoet aan de kritiek dat inspecteurs met hun afvinklijsten alleen kijken naar de papieren werkelijkheid.³³

De IGZ toont zich daarmee responsief. De werkplannen komen tot stand op basis van signalen van burgers, professionals en eigen bevindingen. Voor het risicogerichte toezicht put de IGZ meer uit ervaringen van patiënten en cliënten, zoals gedeeld via Zorgkaart Nederland. Het burgerperspectief komt bij de inspectie binnen via het Landelijke Meldpunt Zorg. Ook zet de inspectie ervaringsdeskundigen als lekeninspecteurs in om samen met inspecteurs van de IGZ gehandicapten-, verpleegzorg-, ggz- en forensische zorg instellingen te bezoeken.³⁴

De IGZ en de NZA hebben een gezamenlijk kader 'Goed bestuur in de zorg' ontwikkeld en spreken instellingen meer aan op hun bestuurlijke verantwoordelijkheid, aanspreekgedrag en cultuur.³⁵ Ook onderzoekt de IGZ sectorbrede thema's en kijkt naar het lerend vermogen van organisaties. In de toetsingskaders voor het instellingstoezicht in de ouderenzorg, gehandicaptenzorg, geestelijke gezondheidszorg en forensische zorg is naast veiligheid en kwaliteit, ook meer aandacht voor het welzijn, de bejegening en de wensen van cliënten.³⁶

Meike Bokhorst *Toezicht staat zeggenschap van burgers vaak in de weg – maar dat hoeft niet*

Kortom, het aanvankelijke sterke vertrouwen van de IGZ in zelfregulering van zorginstellingen is verminderd en meer voorwaardelijk van karakter geworden. Ook is de inspectie meer sanctionerend toezicht gaan uitvoeren. Door de openbaarmaking van inspectiegegevens ervaren instellingen meer prikkels tot normnaleving. Maar ze uiten ook meer kritiek op de papieren werkelijkheid achter het normkader van de inspectie. De IGZ heeft zich vatbaar getoond voor kritiek op het eigen functioneren en is zich responsiever gaan opstellen. De inspectie gebruikt de signalen van burgers en professionals bij de ontwikkeling van de eigen werkplannen en het risicogerichte toezicht. De IGZ kijkt niet langer alleen naar kwaliteitsaspecten, maar richt zich in toenemende mate op risico's in het stelsel en op de kwaliteit van het bestuur.

Lessen voor de toekomst

De zeggenschap over normstelling van onderwijs- en zorginstellingen is door de wetgever versterkt, maar vervolgens door toezichthouders en zelfstandige bestuursorganen vaak weer aan alle kanten ingeperkt. Inspecties en zelfstandige bestuursorganen, maar ook veldorganisaties zijn in het normatieve gat gestapt dat de wetgever heeft open gelaten door meer gedetailleerde toezichtkaders en kwaliteitsstandaarden te ontwikkelen. Voor instellingen is niet altijd duidelijk van wie welke regels afkomstig zijn en hoe verplichtend die zijn. Het gevolg is dat instellingen niet alleen zijn gaan klagen over regeldruk, maar ook over toezichtlast. De wetgever heeft vervolgens geprobeerd om toezichthouders tot terughoudendheid te manen met toezichtvisies en taakstellingen onder het motto 'minder last, meer effect'.³⁷ Maar incidenten, risico's en nieuwe ontwikkelingen leggen telkens nieuwe reguleringskorten bloot, waardoor de roep om regels en toezicht steeds weer te horen valt.³⁸ Zie hier de regeldruk- en toezichtparadox: mensen klagen in algemene zin over teveel regels en

toezicht, maar vragen in concrete gevallen vaak om meer.³⁹

Voor toezichthouders is het lastig om de te gengestelde verwachtingen van terugtreden en optreden waar te maken. Toezicht houden vergt het bewaken van bredere publieke belangen, zoals goed onderwijs en toegankelijke zorg. Ongereguleerde zeggenschap van instellingen kan een gevaar vormen voor die publieke belangen, wanneer instellingen onverantwoorde risico's nemen en de gevolgen afwentelen op het collectief.

Bovendien heeft de wetgever niet alleen de zeggenschap van dienstverleners afgelopen decennia versterkt, maar ook de zeggenschap van burgers over die diensten. Besturen van grootschalige instellingen verliezen de belangen van patiënten en leerlingen soms uit het oog. Toezichthouders kunnen de transparantie, verantwoording en responsiviteit van instellingen stimuleren, zodat burgers bereende keuzes kunnen maken en gehoord worden. Het openbaar maken van inspectiegegevens, het stimuleren van publieke verantwoording en het cliëntperspectief centraal stellen, helpt om burgers meer keuzevrijheid te geven, maatschappelijke controle te laten

**Het belang van de cliënt,
het instellingsbelang en het
publieke belang liggen niet
automatisch in elkaars
verlengde**

uitoefenen en gerechtvaardigd vertrouwen in instellingen te laten krijgen. Maar het belang van de cliënt, het instellingsbelang en het publieke belang liggen niet automatisch in elkaars verlengde.

Meike Bokhorst *Toezicht staat zeggenschap van burgers vaak in de weg – maar dat hoeft niet*

Hoe kunnen toezichthouders nu toezicht houden terwijl ze tegelijk de zeggenschap van organisaties en burgers behouden?

- ▶ *Aanbeveling 1: Maak van tevoren afspraken over de vrije regelruimte en monitor dit*

Bij deregulering en marktwerking zou de politiek beter vooraf met normstellende en toezichthoudende instanties afspraken kunnen maken hoe de vrije regelruimte daadwerkelijk terecht kan komen bij de burgers, belanghebbenden en instellingen, voor wie die ruimte bedoeld is. Nu leiden incidenten bij instellingen mede door politieke druk vaak tot aanscherping van toezichtkaders en meer nalevingstoezicht. In het onderwijs was er zelfs een initiatiefwet voor nodig om te zorgen dat de inspectie de autonomie van scholen erkende bij het ontwikkelen van kwaliteitsaspecten. Toezichthouders zouden in hun toezicht op instellingen en in hun jaarlijkse staat van de sector kunnen monitoren hoe instellingen en branche-organisaties invulling geven aan kwaliteitsbeleid en of belanghebbenden er invloed op kunnen uitoefenen. Bij die reflectie hoort ook het kritisch beschouwen van de eigen normstellende rol als toezichthouder.

- ▶ *Aanbeveling 2: Geen verantwoordelijkheid en vrijheid zonder zeggenschap*

Organisaties en burgers hebben afgelopen decennia meer eigen verantwoordelijkheid en keuzevrijheid gekregen, maar dat is niet altijd gepaard gegaan met meer zeggenschap. Betrokkenheid bij het opstellen van toezicht-

normen en de uitvoering van het toezicht kan bijdragen aan meer acceptatie en normnaleving. Regels en toezichtnormen die aansluit bij hun persoonlijke en sociale normen, die begrijpelijk en niet te belastend zijn, zullen burgers en organisaties over het algemeen ook beter naleven. De Inspectie van het Onderwijs heeft ervaren dat het loont om schoolbestuurders en leraren te betrekken bij het ontwikkelen van het vernieuwde, bestuursgerichte toezicht.

- ▶ *Aanbeveling 3: Versterk zeggenschap van burgers door brede consultatie van toezichtnormen en de inzet van lekeninspecteurs en -rapporteurs.*

De kernwaarde in de omgevingsgerichtheid van inspecties is in de loop der tijd verschoven van transparantie voor burgers via verantwoording aan burgers naar responsiviteit met burgers. Maar het gebruik van een meer responsieve toezichtstijl is voornamelijk gericht op het stimuleren van de bestuurlijke verantwoordelijkheid van instellingen, die geacht worden de eigen belanghebbenden te consulteren. Toezichthouders kunnen zelf ook leerlingen, cliënten, docenten, verzorgenden een stem geven bij de ontwikkeling van toezichtnormen, hen laten meelopen bij inspecties en hen knelpunten laten rapporteren. Zo experimenteert de Inspectie voor de Gezondheidszorg met lekeninspecteurs en nodigt de Inspectie van het Onderwijs leerlingen, ouders, schoolleiders, leraren en andere betrokken uit om jaarlijks hun eigen staat van het onderwijs op te maken.

Noten

- 1 Bokhorst, A. M. (2014) Bronnen van legitimiteit. Over de zoektocht van de wetgever naar zeggenschap en gezag. Den Haag: Boom Uitgeverij.
- 2 Gosselt, J.F. et al. (2008) *Horen, zien en verkrijgen? Een onderzoek naar het functioneren van Kijkwijzer en PEGI (Pan European Game Information) ter bescherming van jongeren tegen schadelijke mediabeelden*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- 3 Koopmans, T. (1970) *De rol van de wetgever, overdruk uit: Honderd jaar rechtsleven*, Zwolle: Tjeenk Willink, p. 222.
- 4 Bokhorst, A.M. (2016) Meer

Meike Bokhorst *Toezicht staat zeggenschap van burgers vaak in de weg – maar dat hoeft niet*

- zeggenschap van burgers en organisaties over regulering. *Regelmaat*, oktober.
- 5 Timmer, W.W. (2011) *Het doel wel gesteld. Een praktijkonderzoek naar de toepassing van doelregelgeving*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers, p. 274.
 - 6 Timmer, W.W. (2011) idem, p. 275.
 - 7 Koopmans, T. (1970) *De rol van de wetgever, overdruk uit: Honderd jaar rechtsleven*, Zwolle: Tjeenk Willink, p. 164.
 - 8 Mackor, A.R. (2008) 'Prestatienormen: over prestatie meting (in opdracht) van de overheid', in P.C. Westerman en A.R. Mackor (red.) *Vormen van (de?) regulering*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
 - 9 Timmer, W.W. (2011) *Het doel wel gesteld*, p. 275.
 - 10 WRR (2014) *Van tweeluik naar driehoeken. Versterking van interne checks and balances van semipublieke instellingen*.
 - 11 WRR (2015) *Versterking en beperking van de relatie tussen intern en extern toezicht. Policy brief 3 WRR*.
 - 12 Bovenkamp, H.M. van de, Meurs, P. & de Lint, M. (2016). *Gevarieerde medezeggenschap in zorginstellingen en bij zorgverzekeraars: een pleidooi voor het koesteren van veelzijdigheid*. Rotterdam: iBMG. Mein, A. en D. Oudenampsen (2015), *Medezeggenschap op maat*, Verweij Jonker Instituut.
 - 13 Meijer, Albert (2005) *Concurreren, leren en benchmarken. Eindrapportage van de deelevaluatie van informatie van Onderwijsinspectie op Internet: effecten op gedrag en besluiten van schoolbesturen, directies en docenten*. In opdracht van de Inspectie van het Onderwijs.
 - 14 Analyse op basis van gesprekken met inspecteurs van de Ivho.
 - 15 Tweede Kamer, vergaderjaar 2013-2014, 33 862, nr. 1.
 - 16 Tweede Kamer, vergaderjaar 2015-2016, 33 862, nr. 24.
 - 17 Min OCW 2014/14. In het toezichtkader staat hoe de inspectie werkt, wat zij beoordeelt en van welke kwaliteit het onderwijs is. Toezichtkaders van de inspectie bevatten de werkwijze die de inspectie bij haar toezicht hanteert en de kwaliteitsaspecten en indicatoren (het waarderingskader) waarop scholen worden beoordeeld.
 - 18 Inspectie van het Onderwijs (2016) *Naar vernieuwd toezicht. Afsluitende rapportage pilots en raadplegingen stimulerend en gedifferentieerd toezicht*.
 - 19 zorginstituutnederland.nl/over-ons/taken/bevorderen-kwaliteit-en-inzichtelijkheid-van-de-zorg
 - 20 Meijer, Albert (2005) *Vreemde ogen dwingen. Maatschappelijke controle in de publieke sector. Bestuurskunde*, 1-05, 27.
 - 21 Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (2012) *Brief van de Minister aan de Tweede Kamer, Toezicht op de gezondheidszorg door de IGZ*, 17 januari 2012. Tweede Kamer 2011-2012, 33000 XVI, nr. 100, p. 8.
 - 22 Robben, P. et al. (2012) *Overheidstoezicht door de Inspectie voor de gezondheidszorg*. WRR-webpublicatie, p. 13-14.
 - 23 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2013) *Toeziën op publieke belangen. Naar een verruimd perspectief op rijkstoezicht*, WRR-rapport 89, p. 45.
 - 24 Ministerie van VWS Nieuwsbericht 22-01-2013
 - 25 igz.nl/actueel/nieuws/onderzoeksrapporten_aangeboden_aan_minister_schippers.aspx
 - 26 igz.nl/Images/2014-05-27%20Rapportage%20bevindingen%20Visitatiecommissie%20IGZ_tcm294-366812.pdf
 - 27 Robben, P. (2010) *Toeziën in een glazen huis*. Oratie Erasmus Universiteit Rotterdam, p. 25.
 - 28 Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (2015) *Kamerbrief Governance in de zorgsector*, 22 januari 2015, Kamerstukken II 2014-2015, 32 012, nr. 23, p. 5.
 - 29 rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2016/07/05/kamerbrief-over-openbaarmaking-lijst-150-verpleegzorginstellingen
 - 30 presentie.nl/images/stories/A.J._Baart_2016_-_Essay_De_nieuwe_regels_gehoorzaamheid_en_verstandigheid.pdf
 - 31 zorgvisie.nl/kwaliteit/verdieping/2016/10/de-macht-van-het-zorginstituut/
 - 32 Erp, J.G. van en Mein, A.G. (2013) *Evaluatie actieve openbaarmaking toezichtrapporten* igz, Utrecht: Verweij-Jonker Instituut.
 - 33 zorgvisie.nl/Kwaliteit/Verdieping/2016/9/Voorbij-de-afvinklijstjes-van-de-inspectie/
 - 34 igz.nl/Images/IGZ%20Meerjarenbeleidsplan%202016-2019_tcm294-380664.pdf. Zie p. 9.
 - 35 igz.nl/onderwerpen/handhaving_en_toezicht/goed_bestuur/index.aspx, igz.nl/Images/Toeziën%20op%20goed%20bestuur%20IGZ-NZA%202016%20def_tcm294-376751.pdf
 - 36 igz.nl/actueel/nieuws/zorg-verandert-toezicht-verandert-mee.aspx
 - 37 Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2005) 'Minder last, meer effect – Zes principes van goed toezicht'
 - 38 Rob Velders houdt de roep om meer toezicht en regulering bij in zijn wekelijk nieuwsbrief 'Toeziën in het nieuws'.
 - 39 WRR (2013) *Toeziën op publieke belangen. Naar een verruimd perspectief op rijkstoezicht*. Amsterdam University Press.

A.L. Snijders

Getuige

Als plattelander neem ik in de stad de tram om getuige te kunnen zijn. Een direct doel heb ik niet, ik wil tussen de mensen gepropt staan met open ogen en luisterend oor. Ik ben getuige van een gesprek tussen een liberaal meisje en een jongen wiens vader een christelijke politicus is. Ze zegt dat ze 'Een kamer voor jezelf' heeft gekocht. Hij kent het niet. Virginia Woolf, zegt ze. Hij kijkt onverschillig naar buiten. Ik zou woedend moeten worden, maar ik beheers me, ik zie zijn botheid, zijn vanzelfsprekende macht, en z'n onderdanigheid. Vooral over dat laatste ben ik tevreden, ik herken zijn verborgen onderdanigheid. Ze zitten allebei in de vijfde van het gymnasium, maar hoewel niet ijverig is zij beter dat hij, op een natuurlijke manier betrokken, het komt haar aanwaaien, zoals haar ouders zeggen. Ze zegt dat ze hem thuis het boek van Virginia Woolf zal laten zien, en tegelijk een boek over Francis Picabia, een schilder die alle stijlen van het modernisme beoefende. Als hij bij een grote brand aanwezig was (in Parijs) liep hij meteen met een flinke fooi naar een verslaggever en vroeg hem in de krant te vermelden dat Picabia zich in het publiek bevond. Hierbij lachte ze en merkte op dat je dat van iemand kon verwachten die alle schilderstijlen van dat moment beheerste. Thuis lag het boek over Picabia te wachten, hij keek erin en er leek iets van belangstelling te ontstaan. Daarom dacht ze dat ze Marcel Duchamp, vriend van Picabia ook nog wel even in het licht kon zetten. Ze las voor uit een interview (1966). De vraag is 'Hebt u belangstelling voor politiek?' Het antwoord van Duchamp: 'Nee, helemaal niet. Laten we daarover niet praten. Ik weet er niets van af. Ik begrijp niets van politiek en ik stel vast dat het werkelijk een idiote bezigheid is die nergens toe leidt. Of ze nu uitmondt in communisme, een monarchie, een democratische republiek, dat is voor mij allemaal eender. U zult me zeggen dat de mensen, om in een maatschappij te kunnen leven, aan politiek moeten doen, maar dat rechtvaardigt geenszins de voorstelling van de politiek als een grote kunst op zich. En toch is dat wat de politici zich voorstellen. Ze menen buitengewone dingen te presteren! Ze zijn enigszins te vergelijken met de notarissen, zoals mijn vader er een was. Hun stijl is zoals die van de notarissen. Ik herinner me de akten van mijn vader. De taal die daarin werd gebruikt, was om je rot te lachen. De taal van de advocaten in de Verenigde Staten is dezelfde. Mij krijg je niet voor de politiek.'

Podemos. Nieuwe linkse politiek in Spanje

Door

Frans Bieckmann

Podemos geeft een beeld van de fascinerende politieke ontwikkelingen in Spanje en Europa sinds 15 mei 2011, toen in Spanje de pleinbezettingen van de *Indignados* (de Verontwaardigden) begonnen. Ze vormden de aanzet voor een grote politieke dynamiek. Het Spaanse project biedt een alternatief voor het neoliberale denken dat de EU in haar greep heeft én voor het rechtse populisme dat de maatschappelijke onvrede hiermee eenzijdig kanaliseert. *Podemos* organiseerde een brede beweging die komt met een eigen verhaal over grote maatschappelijke problemen als corruptie, werkloosheid en ongelijkheid – samen met de bevolking, niet van bovenaf, maar van onderop.

Omvang 200 pagina's | € 17,90 | ISBN 978 94 6164 444 2

Verschenen juni 2017

Recente publicaties WBS

Over de grens. De vluchtelingencrisis als reality

test, Monika Sie Dhian Ho, Annelies Pilon &

René Cuperus (red.)

Omvang 416 pagina's | € 24,90 | ISBN 978 94 6164 459 6

Verschenen juni 2017

Rood-groene politiek voor de 21e eeuw,

Heleen de Coninck, Menno Hurenkamp, Lieke Melsen

& Hans Opschoor (red.)

Omvang 416 pagina's | € 22,50 | ISBN 978 94 6164 453 4

Verschenen april 2017

Kunst of koopwaar. Hoe de cultuurpolitiek uit

Nederland verdween, Frans Becker & Paul Kalma (red.)

Omvang 416 pagina's | € 19,90 | ISBN 978 94 6164 420 6

Verschenen november 2016

- 3 *Redactioneel* Kern
4 *Column* **Menno Hurenkamp** Nou jij, Jeroen!
-

PvdA, hoe nu verder? (2)

- 5 **Philip van Praag** Dit zijn de kernthema's
15 **Wim Meijer & Margriet van Lith** Maak je naam waar, PvdA
-

- 29 **Annemarie Kok** Klaar met politiek. Het participatie-evangelie van Wallage en Plasterk
36 **Hugo Priemus** Grondslagen woonbeleid 2017-2021
-

Red de zeggenschap van de technocratie

- 42 **Meike Bokhorst & Menno Hurenkamp** *Introductie*
44 **Meike Bokhorst** Politieke voorkeur voor sociale zeggenschap
51 **Hester van de Bovenkamp, Antoinette de Bont & Pauline Meurs**
Actieve burgers in de gezondheidszorg: de noodzaak van variëteit
58 **Sjors Overman** Lessen uit verzelfstandiging
63 **Meike Bokhorst** Toezicht staat zeggenschap van burgers vaak in de weg -
maar dat hoeft niet
-

- 74 **A.L. Snijders** Getuige

PATRICK VAN SCHIE, SIMON OTJES & TON ELIAS PvdA, hoe verder? (3)

PAUL TANG Europese winstwaarschuwing

NAOMI WOLTRING, JAN OVERWIJK & LARS CORNELISSEN

Jong en toch boos.

Promovendi over hedendaags neoliberalisme

En verder bijdragen van

JACQUES WALLAGE, LEEN HOFFMAN & A.L. SNIJDERS

Jaargang 74, nummer 4, oktober 2017

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Versijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer

Nik Jan de Boer

Meike Bokhorst

Klara Boonstra

Menno Hurenkamp (*hoofdredactie*)

Ruud Koole

Marijke Linthorst

Redactieraad

Maurits Barendrecht

Liesbeth Noordegraaf

Marc Chavannes (*voorzitter*)

Paul Tang

**De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl.**

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting

Emmapark 12

2595 ET Den Haag

Telefoon (070) 262 97 20

E-mail send@wbs.nl

Lay-out & omslag

Uitgeverij Van Gennep

Abonnementen

Bel (020) 606 07 21 of mail

info@vangennep-boeken.nl

voor een abonnement of kennis-
makingsnummer.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennep

Nieuwpoortkade 2A

1055 RX Amsterdam

info@vangennep-boeken.nl

(020) 606 07 21

Abonnementsprijzen per jaargang

Papier

▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 39,50

▶ Particulier Nederland: € 82,50

Papier & digitaal

▶ Student/aio/oio/Jong wbs/Jonge Socialisten: € 49,50

▶ Particulier Nederland: € 91,-

▶ Instelling Nederland: € 161,50

▶ Particulier buitenland: € 145,-

▶ Instelling buitenland: € 172,-

▶ Losse nummers € 17,50

Een abonnement kan op elk gewenst moment ingaan.

Opzeggen kan tot één maand voor het einde van de jaargang.

Vanwege de aard en inhoud van de uitgave wordt u geacht

het abonnement in het kader van uw beroep of bedrijf te

ontvangen en niet als consument op te treden in de zin van

de artikelen art. 236 en 237 boek 6 BW. Mocht dit anders zijn,

dan bent u gehouden dit binnen één maand na ingang van

het abonnement per e-mail, telefonisch, schriftelijk of an-

derszins bij de abonnementenadministratie van de uitgever

aan te geven.

© 2017 Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd

en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke

toestemming van de uitgever.

Redactioneel

Inwisselbaar

De PvdA kreeg deze maand met Nelleke Vedelaar een nieuwe voorzitter, verloor een zeer populaire burgemeester in Eberhard van der Laan en betrok in de Tweede Kamer de oppositiebankjes. Het zijn interessante tijden. Die vinden hun weerslag in dit nummer bijvoorbeeld in een reactie van Jacques Wallage op het kritische betoog van Annemarie Kok over de participatie-democratie. Wie zit daar nu helemaal op te wachten, vroeg Kok zich af. Wat is dat voor ouderwetse vraag, reageert Wallage, wie niet vernieuwt verdwijnt.

Een deel van die vernieuwing moet in ieder geval komen door serieuzere verwerking van de centrumlinkse keus om te geloven in deregulering en marktwerking, betogen drie jonge academici in het themadeel. Het neoliberalisme was er, is er en heeft ook binnen de sociaaldemocratie meer invloed gehad dan goed is – stellen Naomi Woltring, Lars Cornelissen en Jan Overwijk. Herbezinning is nodig, zowel op de delen van de maatschappij waarmee samenwerking nodig is ('civil society'), als op de manier waarop je over politiek nadenkt. En waarden, prima, maar wat voor waarden dan?

We kregen ook allerlei goedbedoelde adviezen van elders over hoe de PvdA zou moeten overleven na de verkiezingsnederlaag van maart dit jaar. Van Ton Elias en Patrick van Schie uit de liberale hoek, van Simon Otjes uit de Groenlinkse hoek. Leerzaam, omdat alle politieke partijen wel eens verliezen. Maar ook pijnlijk, omdat er medelijden in doorklinkt. En zorgelijk, omdat er ook in doorklinkt dat geen enkele partij zijn toekomst nog zeker is.

Met de sociaaldemocratie is niks mis, met de PvdA wel – tekende Lodewijk Asscher op uit de mond van Eberhard van der Laan in zijn laatste dagen. Het idee is goed, de uitvoering slecht. Het is iets wat vaker opvalt, dat heel veel mensen graag sociaaldemocraten zijn, maar bepaald aarzelingen hebben om van de PvdA te zijn. Zorgen dat de twee begrippen weer inwisselbaar worden, is misschien de kern van het werkje voor Nelleke Vedelaar.

Met twee maten

Door **Marijke Linthorst**

Redacteur S&D

Er was het afgelopen jaar veel belangstelling voor rulings: langjarige op maat gemaakte belastingafspraken tussen de fiscus en veelal buitenlandse bedrijven. waarbij de belastingdruk voor deze bedrijven daalde tot 5% of hooguit 12,5%. Het ministerie van Financiën subsidieerde in de afgelopen vijf jaar elf studies naar fiscale faciliteiten (lees: belastingvoordelen) voor kansrijke projecten. Demissionair minister Kamp verdedigde dit op 1 juni jl. in een debat met de Tweede Kamer. Van de elf gesubsidieerde bedrijven hebben negen zich in Nederland gevestigd, investeerden €151 miljoen en creëerden 850 banen. De boodschap was duidelijk: het kost wat, maar dan heb je ook wat.

In schril contrast met deze knipmessen-houding richting buitenlandse bedrijven staat de opstelling van dezelfde belastingdienst tegenover bijvoorbeeld modehuisketen Witteveen. De dienst vroeg de afgelopen zomer het faillissement van Witteveen aan. Het bedrijf had een belastingsschuld van €1,5 miljoen en de dienst vertrouwde er niet op dat deze zou worden betaald. Witteveen had 400 werknemers. Ik durf te wedden dat de belastingfaciliteiten voor de 850 banen van de nieuwe bedrijven een veelvoud zijn van de €1,5 miljoen die Witteveen de belasting schuldig was. Daar komt bij dat bij de modeketen geen doorsnee-banen op de tocht staan. In de winkels werken vooral vrouwen op wat oudere leeftijd. Zij moeten (kabinetsbeleid) langer doorwerken. En iedereen weet dat ouderen moeilijk weer aan de slag komen. Dat zou de overheid mee mogen wegen. En daarnaast heeft een faillissement ook maatschappelijke kosten.

De ontslagen werknemers krijgen een werkloosheidsuitkering en als zij werkloos blijven heeft een deel van hen recht op bijstand. Het zou me niet verbazen als ook dat bedrag veel hoger uit zou vallen dan de €1.5 miljoen belastingsschuld. Witteveen is inmiddels overgenomen en er wordt gewerkt aan een stabiele toekomst. Maar kern van de zaak is de manier waarop de overheid onderscheid maakt.

In de kabinetsformatie ging veel aandacht uit naar de onvrede onder Nederlandse burgers. Sybrand Buma ging in zijn H.J. Schoolezing uitvoerig in op de 'boze burger'. Hij hekelde het 'valse vooruitgangdenken dat de 'gewone' Nederlander verweesd heeft achtergelaten. Populistische partijen, aldus Buma, zien de pijn van de boze burger, maar geven geen fundamentele antwoorden. Nodig zijn meer herkenbare tradities en meer waarden en normen. Want de oorzaak voor die verwijzing ligt in het gevoel dat de overheid niet echt geïnteresseerd is in de doorsnee burger. Het gaat om excellentie en (vermeende) vooruitgang. De verschillende benadering van buitenlandse bedrijven, die op alle ondersteuning kunnen rekenen, en een 'oud' bedrijf als Witteveen vormt daar een perfecte illustratie van. Want een keten als Starbucks is natuurlijk veel hipper dan een modehuis dat zich richt op de niet meer zo jonge vrouw.

Als Buma het 'valse vooruitgangdenken' echt wil bestrijden moet hij dat op sociaal-economisch terrein doen. Bijvoorbeeld door bedrijven fiscaal te beoordelen op basis van wat ze bijdragen aan de samenleving (de leefbaarheid in de binnenstad, banen voor mensen die een steuntje in de rug kunnen gebruiken). Maar het minste wat moet gebeuren is dat zij dezelfde faciliteiten krijgen als de nieuwkomers.

Nieuw is niet per definitie beter.

Europese winstwaarschuwing

Een PvdA die wil overleven moet breken met het idee van Nederland als spin in het web van belastingontwijking. Een web dat door PvdA'ers actief mee gesponnen of oogluikend toegelaten is. Effectieve Europese belasting op winst en vermogen is essentieel om de groeiende ongelijkheid binnen de perken te houden en iedereen in een stijgende welvaart te laten delen.

PAUL TANG

Fractievoorzitter van de Nederlandse sociaal-democraten in het Europees Parlement

'Stupidly intrusive on secondary issues (...) and pathetically impotent on important ones.' Dat is de aanklacht van Thomas Piketty en anderen tegen de Europese Unie in de huidige vorm. Terecht, want de Unie is bepaald niet wat mensen ervan verwachten. Dat geldt ook voor belastingheffing. Piketty beklaagt zich erover dat de Europese Unie wel de omzetbelasting voor kappers voorschrijft, maar zich niet bemoeit met de winstbelasting voor Shell en andere internationale bedrijven.

Gelukkig ligt er een voorstel om te komen tot een Europese grondslag voor de winstbelastingen. Onder dat voorstel van de Europese Commissie zal slechts 1,6% van de bedrijven vallen, maar grofweg tweederde van de omzet. Het uitgangspunt is dat de Europese winstgrondslag voor een bedrijfsgroep wordt vastgesteld en verdeeld onder de lidstaten. Zij kunnen daarover heffen. Dit uitgangspunt is even eenvoudig als baanbrekend. Dat is hard nodig, want de winstbelasting is achterhaald door globalisering en digitalisering.

Het huidige stelsel van winstbelasting stamt uit het begin van de vorige eeuw, uit een tijd van fabrieken met rokende schoorstenen, man-

nen in blauwe overalls, de prikklok. In die tijd was Phillips alleen gevestigd in Eindhoven en kwam de Volkswagen Kever van de band rollen in Wolfsburg. De locatie was in de regel een historisch gegeven en nauwelijks een keuze. Dat is drastisch veranderd.

Met globalisering is een keten van productie ontstaan die de wereld kan omspannen. Belangrijker nog, bedrijven zijn veranderd in groepen die nagenoeg overal in de wereld dochterondernemingen, firma's en bv'tjes hebben. Juist de papieren werkelijkheid stelt de grote, internationale bedrijven in staat belastingen te minimaliseren door – op papier – te schuiven met kosten en opbrengsten. Zeker de locatie van financieel kapitaal en intellectueel eigendom is een keuze geworden. De Kaaimaneilanden hebben inmiddels een goed ontwikkelde financiële sector en kennen geen winstbelasting. Evenzo proberen met name Amerikaanse multinationals hun winsten buiten de Verenigde Staten te houden (niet repatriëren) door hun merken te stallen in exotische belastingparadijzen.

Het gevolg is dat er een papieren werkelijkheid is ontstaan, met bijbehorende financiële

stromen. Nederland is daarbij een doorvoerhaven, tussen het Europese continent en de belastingparadijzen. De Tweede Kamer heeft ooit in een motie van Van Vliet, helaas ondersteund door de PvdA, vastgelegd dat Nederland zelf geen belastingparadijs is. Maar een doorvoerhaven of 'front office' voor belastingparadijzen is Nederland zeker. De Algemene Rekenkamer (2014) rapporteert dat vele tientallen miljarden aan rente, dividend en royalty's door Nederland stromen als gevolg van papieren constructies met financieel kapitaal en intellectueel eigendom. En die stromen groeien exponentieel, crisis of niet. De papieren werkelijkheid is ook terug te zien in de cijfers over directe buitenlandse investeringen. Op papier trekken Luxemburg en Nederland meer investeringen aan dan economische grootmacht VS, en Ierland overtroeft landen als Duitsland en Frankrijk.

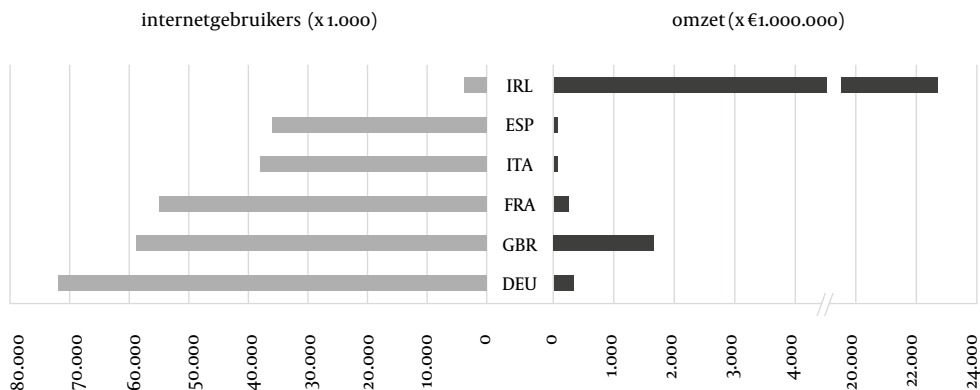
De papieren werkelijkheid heeft ook reële gevolgen. Zo zijn er onderzoeken over verschillende Europese landen die laten zien dat het midden- en kleinbedrijf ongeveer een derde meer aan winstbelasting afdraagt dan het grootbedrijf. Dat past niet bij het idee van een

economisch gelijk speelveld. Het past beslist niet bij het idee van een rechtvaardige belastingheffing. Zeker na de crisis en alle gevolgen daarvan is het maatschappelijk onverteerbaar dat particulieren en kleinere bedrijven keurig belasting betalen, terwijl grote ondernemingen dat nauwelijks doen. Zeker in samenlevingen waarin de ongelijkheid tussen arbeid en kapitaal groeiende is – zoals aangetoond door Piketty (2014) – en waarin de 99% meer en meer opdraaien voor de 1%, moet de winstbelasting op de politieke agenda staan. Toch komt, als structurele hervormingen ter sprake komen, de belasting op winst en kapitaal slechts zelden aan bod, terwijl deze belastingen moeten bijdragen aan de financiering van de verzorgingsstaat in brede zin.

Digitalisering

De opkomst van bedrijven als Google, Facebook, Uber, Airbnb en Spotify is een andere reden dat de huidige winstbelasting verouderd en ontoereikend is. Deze diensten dringen breed en diep in de Europese samenlevingen door en hebben tegelijkertijd geen duidelijke (fysieke) vesti-

Figuur 1 Google: gebruikers versus omzet in Ierland en vijf grote EU-lidstaten in 2015

Bron: Orbis database (Bureau Van Dijk) & Internet World Stats, eigen berekeningen.

ging. Die bedrijven gebruiken dat om winstbelasting te ontlopen, bijvoorbeeld door te kiezen voor een hoofdkantoor in een land dat hun fiscaal gunstig gezind is. Zo hebben de LuxLeaks-publicaties onthuld dat Amazon gunstige afspraken met de Luxemburgse overheid heeft weten te maken, en heeft eurocommissaris Vestager (Mededinging) Ierland gedwongen om Apple een naheffing van maar liefst 13 miljard euro op te leggen als correctie van te lage belastingen over een periode van tien jaar. Dit licht nog maar een tipje van de sluier op.

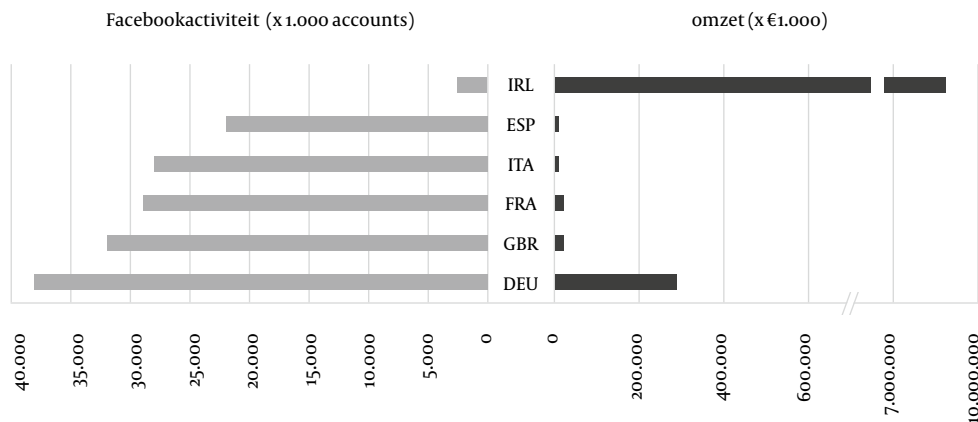
Ook Google en Facebook hebben een vestiging in Ierland gekozen en boeken daar hun omzet en winst. Figuur 1 en 2 laten zien dat er groot verschil is ontstaan tussen de locatie van dienstverlening (de gebruikers in verschillende landen) en die van de omzet (Ierland). Het logische gevolg is dat landen in de Europese Unie winstbelastingen mislopen. Een conservatieve schatting is dat de belastingdiensten over de jaren 2013 tot en met 2015 zo'n 5 miljard euro zijn misgelopen.

Sommigen landen proberen dan ook dergelijke bedrijven te dwingen winstbelasting te betalen, met wisselend succes. Google en

Facebook zijn daardoor in meerdere landen in rechtszaken verwickeld. Een Europese aanpak ontbreekt nog en een internationale aanpak is niet te verwachten. De OESO heeft in opdracht van de G20 een aanpak van belastingontwijking opgesteld (BEPS geheten, een afkorting van 'Base Erosion and Profit Shifting': uitholling van de belastinggrondslag en winstverschuiving). Het eerste van de 15 actiepunten gaat over belastingheffing in de digitale economie. Het actiepunt heeft echter niet geleid tot actie en dat zal ook niet gebeuren. Er is namelijk een groot belangenverschil tussen de Verenigde Staten en andere leden van de OESO. De Verenigde Staten behouden zich het recht voor om de Amerikaanse internetbedrijven als Airbnb, Amazon, Google, Facebook en Uber niet te belasten.

In het voorstel voor de Europese grondslag voor winstbelasting hebben papieren constructies weinig zin, omdat de totale winst in Europa wordt verrekend aan de hand van reële grootheden als omzet, lonen en reële investeringen. Alain Lamassoure, een Franse republikein, en ik dringen er als mederapporteurs namens het Europees Parlement op aan dat de

Figuur 2 Facebook: gebruikers versus omzet in Ierland en vijf grote EU-lidstaten in 2015

Bron: Orbis database (Bureau Van Dijk) & Internet World Stats, eigen berekeningen.

heffing op digitale platforms ook deel van het voorstel wordt. Daarmee ontstaat een stelsel voor winstbelasting dat de ontwikkelingen in 21ste eeuw het hoofd kan bieden. Het is een fundamentele hervorming van de huidige stelsels.

De vermogensbelasting is een ratjetoe, de winstbelasting is verouderd en ons land fungeert als doorvoerhaven naar belastingparadijzen

Hiervoor is steun te vinden bij activisten, vakbonden, kleine en middelgrote ondernemingen, en zelfs onder sommige grote ondernemingen die een Europese winstbelasting als deel van de interne markt zien. Toch is er ook weerstand. Grote lidstaten als Duitsland, Frankrijk, Italië en Spanje zijn voorstander, maar er zijn kleinere lidstaten die het spel van schuiven met winsten volop meespelen, ten koste van andere lidstaten. Landen als Ierland, Luxemburg en Malta sputteren tegen. Ook het Nederlandse parlement heeft twee gele kaarten getrokken, een signaal aan Brussel dat Europese bemoeienis op dit terrein niet gewenst is. In de Tweede en Eerste kamer hebben PVV en SP, maar ook CDA en VVD, voor een meerderheid gezorgd: hun afkeer van Brusselse bemoeienis heeft het gewonnen van hun hang naar eerlijke belastingen. Twee keer geel is geen rood, maar het illustreert perfect de positie van Nederland. De PvdA heeft hierin weinig tot geen verandering kunnen brengen. De vermogensbelasting is een ratjetoe, de winstbelasting is verouderd en ons land fungeert als

doorvoerhaven naar belastingparadijzen, maar het regeerakkoord van 2012 tussen PvdA en VVD bevat geen enkele aanzet tot verandering, laat staan een fundamentele hervorming. Het zat niet in het kwartet van informateur Wouter Bos en is door de onderhandelaars Diederik Samsom en Jeroen Dijsselbloem gladweg 'vergeten'. Ook de lastenverlichting van 5 miljard euro voor 2015 is niet hiervoor gebruikt. Gelukkig is Nederland wel meegegaan in de internationale aanpak van de OESO. Die aanpak is zeer welkom, maar niet fundamenteel: papieren constructies blijven lonen. Om dit fundamenteel te veranderen, is het voorstel tot een Europese winstbelasting essentieel.

Piketty (2014) laat in zijn boek zien dat aan het einde van de 20ste eeuw de ongelijkheid tussen kapitaal en arbeid sterk is toegenomen. Werknemers zien hun aandeel in het nationaal inkomen teruglopen, kunnen niet langer rekenen op een vast contract en zien de bezuinigingen op publieke voorzieningen en sociale zekerheid met lede ogen aan. Bestuurders en grootaandeelhouders van bedrijven verkeren daarentegen in een luxepositie. Zo zijn de winnaars van gisteren de filantropen van vandaag: George Soros, Mark Zuckerberg en Bill Gates. Zo heeft een handelaar in onroerend goed het geschopt tot president van de Verenigde Staten. Piketty vreest voor de 21ste eeuw waarin de ongelijkheid verder kan toenemen. Daarmee is de klassieke opdracht van de sociaal-democratie onverminderd actueel. Een vernieuwde PvdA zal moeten breken met een Nederland als spin in het web van belastingontwijking die door PvdA'ers actief gesponnen is of oogluikend is toegelaten. Effectieve belasting op winst en vermogen is essentieel om de groeiende ongelijkheid binnen de perken te houden en iedereen in een stijgende welvaart te laten delen. Ja, laat dat een winstwaarschuwing voor alle aandeelhouders zijn.

Literatuur

- Thomas Piketty et al. (2017), *Our manifesto for Europe*, www.theguardian.com/commentisfree/2014/may/02/manifesto-europe-radical-financial-democratic.
- Algemene Rekenkamer (2014), *Belastingontwijking: Een verdiepend onderzoek naar belastingontwijking in relatie tot de fiscale regels en het verdragenetwerk*.
- Bas Jacobs (2017), Fundamentele herziening van belastingen op kapitaalinkomen, *Economisch Statistische Berichten*, 102(4753), pp. 416-419.
- Tang, Paul & Henri Bussink, Naar een moderne winstbelasting, *Economisch Statistische Berichten*, 102(4753), pp. 420-423.
- Thomas Piketty (2014), *Capital in the Twenty-First Century*, Harvard University Press.
- OESO (2015), BEPS 2015 Final Reports, Parijs.

De politiek kan het niet alleen

In het vorige nummer van S&D nam Annemarie Kok het participatie-denken onder vuur ('Klaar met politiek. Het participatie-evangelie van Wallage en Plasterk'). 'Hoe kan het toch dat juist PvdA-mensen zo warmlopen voor allerlei vormen van inspraak en zeggenschap waarmee de (lokale) democratie ondergraven wordt?' schreef ze. Jacques Wallage reageert matig geamuseerd op het artikel.

JACQUES WALLAGE

Oud-burgemeester van Groningen, oud-voorzitter van de Raad voor het Openbaar Bestuur en gasthoogleraar aan de faculteit Sociale Wetenschappen van de RUG

Annemarie Kok is een kind van deze tijd. Van een haar onwelgevallige ontwikkeling maakt zij eerst een onherkenbare karikatuur, waarna zij dit zelf geschapen beeld enthousiast bestrijdt. Om vervolgens, geheel in de geest van de tijd, de PvdA van alles de schuld te geven. Alleen al de term 'zelfaversie' waaraan het openbaar bestuur volgens haar zou lijden, laat zien dat we hier te maken hebben met een opvatting op zoek naar een argument. De meeste bestuurders oefenen hun vak juist optimistisch en gemotiveerd uit. Van 'weg met ons' als overheersende houding is, anders dan Kok suggereert, geen sprake. Wel van een groeiend besef dat draagvlak verdiend moet worden in de manier van besturen, het komt niet vanzelf aanwaaien. Dat inzicht als 'zelfaversie' weg te zetten en het bestuur als onzeker af te schilderen toont wel veel vooringenomenheid. Waarom zouden vormen van participatieve democratie per definitie de representatieve democratie uithollen? Is het vanuit het

openbaar bestuur bezien juist geen teken van kracht burgers serieus bij dat bestuur te betrekken?

Wie actief burgerschap positioneert als ondermijning van de representatieve democratie, verdedigt een wel heel 'verticale' visie op parlementaire democratie. En miskent ook dat burgers tegenwoordig anders omgaan met het geven van mandaat; zij geven richting met hun stem, maar van een mandaat waarmee zij hun betrokkenheid en medeverantwoordelijkheid zouden overdragen aan de gekozenen is steeds minder sprake. Verkiezingen zijn cruciaal omdat ze de burger het recht geven de krachtsverhoudingen tussen politieke stromingen te bepalen. Maar in een bredere democratie-opvatting gaan de kiezers na hun stem te hebben uitgebracht niet vier jaar een blokje om. Kok noemt een dergelijke inzet misprijzend 'een normatief pleidooi'. Is haar pleidooi om het besturen aan de bestuurders over te laten en de burgers er niet mee lastig te vallen dan niet 'normatief'?

De Raad voor het Openbaar Bestuur heeft de afgelopen jaren veel aandacht gegeven aan de kwetsbaarheid van de betrekkingen tussen de burgers en hun bestuur. Geleidelijk aan met een stevig accent op het lokale bestuur. Want de decentralisaties vragen veel van de gemeenten en van de zelfredzaamheid van burgers. En de mogelijkheden om te participeren zijn ongelijk verdeeld. Ik deel de zorg van Annemarie Kok dat het oppassen geblazen is wanneer vooral de hoger opgeleiden van de participatieve democratie profiteren. Maar voor mij zou dat vooral betekenen dat gericht gezocht moet worden naar vormen van betrokkenheid waar ook lager opgeleiden belangstelling voor hebben. Vormen van betrokkenheid die aansluiten bij reële problemen die zij ervaren. In Groningen zijn daarvan goede voorbeelden te vinden, bijvoorbeeld in de verbetering van de veiligheid in de oude wijken.

Binnen de representatieve democratie valt een belangrijke verbindingstaak tussen bestuur en samenleving toe aan politieke partijen. Maar juist die partijen verkeren in grote problemen. Slechts 2,3% van de volwassen Nederlanders is lid van een politieke partij, 10% van deze leden is actief in zijn of haar partij. En politieke partijen vormen niet de enige instituties die het moeilijk hebben in een door en door geïndividualiseerde wereld. Zo bezien zijn vormen van directe betrokkenheid een welkome aanvulling op een haperende verbindingstaak van instituties als politieke partijen, kerken en vakbonden.

En er zijn meer redenen om nieuwe vormen van participatieve democratie te verwelkomen in plaats van te verketteren. De bittere werkelijkheid is dat de representatieve democratie de participerende burger hard nodig heeft. Kiezers stemmen steeds meer met hun voeten; de opkomst bij lokale verkiezingen lopen terug. De gemiddelde verblijfsduur van raadsleden ook. Toen ik zeven jaar na mijn vertrek als burgemeester van Groningen een inleiding hield voor de gemeenteraad trof ik van de 39 raadsleden nog 4 aan die als raadslid

mijn afscheid hadden meegemaakt. Binnen de partijpolitiek zijn continuïteit en rekrutering op z'n minst kwetsbaar.

Het vertrouwen in bankiers is groter dan in politici

Maar nog zorgelijker is het gebrek aan vertrouwen dat burgers in het politici en politieke partijen hebben. Wordt het systeem van de democratie door grosso modo acht van de tien burgers gewaardeerd, politici en politieke partijen worden door om en nabij vijf op de tien burgers vertrouwd. Zelf na de bankencrisis is het vertrouwen in bankiers groter dan in politici. De opkomst van populistische partijen in heel Europa moet allereerst worden gelezen als een protest tegen het feit dat de prijs van de globalisering wel erg eenzijdig wordt betaald door mensen met een kwetsbare maatschappelijke positie. Dat vraagt om een politiek, beleidsmatig antwoord. Maar in die proteststemmen klinkt toch ook de onteigening door die grote groepen ervaren als het om hun invloed op het openbaar bestuur gaat. Tegenover dat gevoel van 'ze doen maar daar in Den Haag' 'ons hebben ze niet in de rekening op het gemeentehuis' moeten de pleidooien voor een meer participatieve democratie worden gezien.

Dan siert het die gemeentebestuurders toch die op zoek zijn naar methoden om de vertrouwensband te versterken? Dat kan in oneindig veel varianten. Van vormen die reeds lang bestaan – openbare discussies, wijkrepresentaties – naar allerlei pogingen de kennis en het organisatievermogen van burgers aan te spreken. Door die zoektocht naar betekenisvolle betrekkingen weg te zetten als 'het over de schutting gooien' van verantwoordelijkheid mist Kok het meest opbeurende in de ontwikkeling die zich voltrekt. Dat lokale be-

stuurders niet berusten in de neerwaartse spiraal van gebrekkig vertrouwen en populistische agitatie, maar er iets constructiefs tegenover willen zetten.

Gaat dat allemaal vlekkeloos? Nee, het blijft af en toe behelpen. Zo signaleert Kok de ook in mijn ogen optredende rolverwarring als bestuurders 'neutraal' met de pet rondgaan om meningen in te zamelen, in plaats van met een duidelijke visie woord en weerwoord uit te lokken voor ze tot finale besluitvorming overgaan. Juist een meer participatieve democratie vraagt een duidelijker positie van de gekozen bestuurders. En de politieke bereidheid de eigen opvattingen ter discussie te stellen en – wanneer men overtuigd wordt – bij te stellen. En wanneer men vast willen houden aan de eigen ideeën daar met overtuiging voor te gaan staan.

Het is waar, niet iedereen kan de verantwoordelijkheid voor buurtbeheer aan of wil die. Maar dat pleit voor een volwassen omgang met spelregels, niet voor een openbaar bestuur dat het spel alleen maar zelf wil spelen. Soms is die oproep tot participatie ook gewoon hol. Er wordt door actieve burgers veel geklaagd dat ambtenaren en bestuurders wel zeggen te willen 'loslaten' maar zich feitelijk en nog wel tot in detail blijven 'bemoeien'. De buurt wil een moestuin maken en beheren, maar in de cultuur van het gemeentehuis moet er dan eerst een nota 'moestuinen voor de buurt' worden geschreven.

Per saldo is het leggen van een betere verbinding van de netwerken waarin wij leven met de bolwerken van waaruit wordt bestuurd, de moeite waard. Tussen de tekentafels van de overheid en de keukentafels van de burgers is de afstand wel heel groot geworden. Overheid en burgers voelen dat systeemwereld en leefwereld beter moeten worden verbonden. Als dat lukt, kan dat juist de positie van de representatieve democratie versterken.

Annemarie Koks pleidooi voor een overheid die zich moet houden aan haar kerntaak, het besturen, doet denken aan een debat in de Offerhauszaal van de Groningse universiteit, (haar en mijn Alma Mater). Het is 1968. De studenten zien de universiteit als een werkge-meenschap en willen serieuze invloed op het bestuur. Ik probeerde de dialoog tussen curatoren (zoals het college van bestuur toen heette) en de volle zaal met studenten te bevorderen door om een toelichting te vragen op wat nu eigenlijk het werk van curatoren is. De curator Fock (tevens commissaris van de Koningin in Groningen) antwoordde: 'Curator'n bestuur'n, student'n studeer'n.' Een halve eeuw later is de participatieve democratie nog geen gemeengoed en overschatten bestuurders nog vaak de zeggingskracht van hun besluiten. Als het verwijt aan de Raad voor het Openbaar Bestuur en aan mij luidt dat de directe invloed van burgers de afgelopen jaren veel aandacht heeft gekregen, dan incasseer ik dat 'verwijt' met trots.

Asschers erfenis gaat ver terug

In *Waar is Arbeid gebleven?* geeft Leen Hoffman een schets van het werkgelegenheidsbeleid van de PvdA en voorloper SDAP van 1914 tot 2015. Hoffman schreef het boek niet als historicus maar als econoom. Doel was te achterhalen waarom welk beleid werd gevoerd en of er uit de resultaten lessen zijn te trekken.

LEEN HOFFMAN

Econoom en fellow van de WBS

In dit artikel laat ik een prominent politicus en een econoom uit het verleden – Hein Vos en Jan Tinbergen, beiden opstellers van *Het Plan van de Arbeid* – herrijzen en breng hen in gesprek met twee demissionaire ministers van nu, Lodewijk Asscher en Jeroen Dijsselbloem. Voordat ik hen aan het woord laat, beschrijf ik kort de geschiedenis van het werkgelegenheidsbeleid om duidelijk te maken hoe we lessen kunnen trekken uit vroeger beleid. Aan het slot trek ik uit de vierspraak enkele conclusies waarmee Asscher in zijn nieuwe rol als fractievoorzitter zijn voordeel zou kunnen doen.

Het werkgelegenheidsbeleid van de SDAP in de vooroorlogse periode was vooral gericht op arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden en op sociale voorzieningen voor werklozen. Veel kon de SDAP niet doen, want tot 1939 zat ze in de oppositie. SDAP-wethouders waren toen meer betrokken bij de werkloosheidsbestrijding dan SDAP-Kamerleden. Dit neemt niet weg dat de Kamerleden wel goede aanzetten gaven in het parlement, helaas vaak met weinig resultaat. Soms boekten ze een succesje. Zoals in 1908, toen Troelstra het met een interpellatie voor elkaar kreeg dat de Staats-

commissie inzake de Werkloosheid werd in gesteld, die in 1914 rapporteerde in een ruim 4.000 pagina's tellend rapport. Daarin stonden voorstellen die tot in de jaren dertig van belang bleken. Opgericht werden een Centrale Rijksarbeidsbeurs en een Centraal Bureau Werkloosheidsverzekering. Een belangrijke rol daarbij speelde SDAP-leider Albarda.

De SDAP wilde werkloosheid vooral oplossen door socialisatie van de belangrijkste sectoren en bedrijven. Van Keynes, die in de jaren dertig via extra overheidsbestedingen de werkloosheid wilde oplossen, wilde ze niets weten. De begroting moest sluitend blijven. De Nederlandse concurrentiepositie versterken door devaluatie van de gulden, oftewel het loslaten van de gouden standaard, werd ook afgewezen. Beide punten leidden overigens wel tot felle discussies in het partijbestuur. De SDAP ging in 1935 om met *Het Plan van de Arbeid*. Socialisatie bleef leidend, maar er werd ook gepleit voor een keynesiaans conjunctuurbeleid.

De PvdA bouwde na de oorlog voort op *Het Plan van de Arbeid*. Eensgezind werkten PvdA en KVP samen met sociale partners aan de wederopbouw van Nederland. Maar beide

partijen bleken ideologisch ver van elkaar te staan. Dat werd meteen duidelijk toen PvdA-minister Hein Vos in 1945 zijn welvaartsplan indiende, waarin een economische planning werd voorgesteld conform *Het Plan van de Arbeid*. Vos' plan leed schipbreuk. Er kwamen wel een Centraal Planbureau (CPB) en een Sociaal-Economische Raad, maar deze kregen slechts adviserende bevoegdheden. Geheel volgens de wensen van de PvdA kwam er een sterke arbeidsvoorzieningsorganisatie met arbeidsbureaus, Centra Vakopleiding en een dienst voor aanvullende werken. In 1951 actualiseerde de PvdA *Het Plan van de Arbeid* met het rapport *De weg naar vrijheid*. Daarin werden de oorspronkelijke socialisatieplannen gehandhaafd.

In 1951 was de economie van Nederland weer goed op stoom. De werkloosheid was laag en er was een redelijk welvaartsniveau bereikt. Er was ruimte voor een andere verdeling van de welvaart met meer aandacht voor publieke voorzieningen. In 1963 bracht de Wiardi Beckman Stichting onder leiding van Joop den Uyl daarom het rapport *Om de kwaliteit van het bestaan* uit. Geleidelijk aan verschoof het economische beleid naar meer marktwerking. Den Uyl onderschreef dit, maar bleef vasthouden aan zijn rapport. Eerst in het kabinet-Den-Uyl (1973-77), dat viel toen het met zijn hervormingsvoorstellen moest scoren, en later in het kabinet Van Agt-Den Uyl (1981-82). Hierin oogstte Den Uyl geen succes met zijn ambitieuze werkgelegenheidsplan, waarvoor hij onvoldoende financiële middelen kreeg.

Daarna werd steeds meer belang gehecht aan marktwerking. Onder de kabinetten-Kok (1994-2002) werd een begin gemaakt met privatisering en verzelfstandiging van overheidsbedrijven. De overheid werd ondergeschikt gemaakt aan de private sector. De verzelfstandiging van overheidsbedrijven had gevolgen voor de arbeidsvoorzieningsorganisatie. Ze werd eerst onder een tripartiet bestuur gebracht (werkgevers, werknemers en overheid) en vanaf 2001 ontmanteld.

De Europese integratie die al vanaf de kabinetten-Drees werd nagestreefd kreeg een nieuwe impuls door de Economisch Monetaire Unie CPB met een Europese munt, de euro (2002). Om deel te kunnen nemen aan die unie moesten de lidstaten aan strikte begrotingsvoorschriften voldoen. Dat werkte prima totdat in 2008 de financiële crisis uitbrak en landen gedwongen werden te bezuinigen, met negatieve gevolgen voor de werkgelegenheid.

Thans is de economie weer redelijk op orde. Er zijn nog wel problemen op de arbeidsmarkt. De werkloosheid neemt weliswaar af, maar de groei van de werkgelegenheid komt volledig van personen met een flexibel arbeidscontract. Ook zien we dat door een combinatie van globalisering en aandeelhouderskapitalisme de groei van de arbeidsproductiviteit niet ten goede komt van het looninkomen, maar van het kapitaalinkomen.

Wederopstanding

Na hun herrijzenis heb ik Vos en Tinbergen met het bovenstaande geconfronteerd. Ik bracht hen in contact met Asscher en Dijsselbloem en er ontstond het volgende gesprek.

Vos reageert als eerste. Hij is geïrriteerd. Heeft er spijt van dat hij zich niet tegen Drees had verzet toen deze na kritiek van de KVP akkoord ging met afzwakking van zijn welvaartsplan. Daarin had hij een planvorming voorgesteld waarin CPB en SER, met daaronder de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (PBO), een belangrijke rol vervulden. Vos had Tinbergen al als directeur van het CPB benoemd. Hij vertrouwde erop dat de PvdA achter zijn plannen bleef staan. Hij voelde zich daarin gesterkt door het beginselprogramma en het rapport *De weg naar vrijheid*. Dat marktwerking zo belangrijk zou worden had hij zich niet kunnen voorstellen. Hij reageert boos op de ontmanteling van Arbeidsvoorziening: 'Mijn vriend Jan van den Tempel zou zich in zijn graf omdraaien als hij dit hoorde.' Van den Tempel was tijdens de oorlog minister van Sociale

Zaken in ballingschap. In 1944 bedacht hij het ontwerp voor Arbeidsvoorziening, dat door de kabinetten-Drees werd uitgevoerd en verder ontwikkeld.

Tinbergen, altijd vriendelijk tegen iedereen, nuanceert Vos' opmerkingen: 'Er is niets tegen marktwerking, als je maar beseft dat ze niet tot monopolies mag leiden en dat ze onvoldoende werkt voor langetermijnproblemen.' Hij zet vervolgens uiteen dat hij als directeur van het CPB, samen met de president van De Nederlandsche Bank en sociale partners binnen de SER, heeft gewerkt aan de vijf doelstellingen voor sociaal-economisch beleid (bevredigende economische groei, volledige werkgelegenheid, evenwichtige betalingsbalans, stabiel prijsniveau en rechtvaardige inkomensverdeling). Toen bleek dat mede daardoor een redelijk welvaart was bereikt, is hij zich meer gaan richten op de economische problemen in de arme landen.

Tinbergen wees er al op dat het doorgaans niet nuttig is om tijdens een laagconjunctuur op overheidsuitgaven te bezuinigen

Zowel Vos als Tinbergen verbaast zich over de wijze waarop de financiële crisis van 2008 is aangepakt. Dijsselbloem verdedigt zich. Hij maakt duidelijk dat door de overheidsbegroting op orde te krijgen, met soms pijnlijke bezuinigingen, de economie weer groeit. Hij is er trots op dat door zijn aanpak de economie weer gezond is. Er is weer financiële ruimte om te investeren in verpleeghuizen en onderwijs. Nederland loopt voorop in Europa. Asscher vult aan: 'De werkgelegenheid groeit weer en de werkloosheid neemt af.'

Tinbergen wijst erop dat het doorgaans niet nuttig is om tijdens laagconjunctuur op overheidsuitgaven te bezuinigen. Om de economische situatie van een land te beoordelen moet je kijken naar de gehele economie en niet alleen naar de overheidsfinanciën. Je ziet vaak tijdens een inzinking dat bedrijven te weinig investeren in nieuwe bedrijvigheid, maar wel sparen. Met zijn overschot op de betalingsbalans had Nederland voldoende financiële ruimte voor de overheid. Dat het nu weer goed gaat, ziet hij vooral als een autonoom herstel van de conjunctuur. Hij is geschrokken van de toename van de flexcontracten met slechte arbeidsvoorwaarden, terwijl de stijging van het arbeidsinkomen achterblijft bij die van het kapitaalinkomen. In zijn inspanningen voor de arme landen heeft hij altijd bevorderd dat de economieën van de arme en rijke landen zouden convergeren. Niet door verslechtering van de arbeidsvoorwaarden in de rijke landen, maar door verbetering daarvan in de arme landen. Dat het omgekeerde gebeurde heeft hij niet voorzien.

Tinbergen en Vos zien veel overeenkomst tussen het beleid in de jaren dertig en dat van de 21ste eeuw. Toen hield men krampachtig vast aan de gouden standaard en een sluitende overheidsbegroting, nu houdt men krampachtig vast aan de stringente begrotingsvoorschriften van de EMU. Tinbergen: 'Het is onmogelijk om met één instrument verschillende doelstellingen na te streven.' Aan het eind van het gesprek geeft hij Asscher en Dijsselbloem een exemplaar van zijn in 1967 verschenen boek *Economic Policy: Principles and Design* dat toen wereldwijd veel erkenning kreeg. Hierin zet Tinbergen uiteen hoe modelmatig en onder welke voorwaarden verschillende sociaal-economische doelstellingen tegelijk kunnen worden bereikt.

En nu?

Als dit artikel verschijnt is er, hoop ik, een nieuw kabinet. Het nieuwe regeringsprogramma moet op dit moment nog worden

opgesteld. Ik besluit met een viertal lessen die we kunnen trekken uit het werkgelegenheidsbeleid dat SDAP en PvdA hebben gevoerd en bepleit. Rekening houden met het bovenstaande fictieve gesprek wil ik Asscher het volgende aanbevelen.

- 1 De economie groeit weer. De oorzaak daarvan is wetenschappelijk wel, maar politiek niet relevant. Werk eraan mee dat die groei stabiel blijft, want alleen daardoor stijgt de werkgelegenheid en is investeren in werkenden en werklozen zinvol. Voorkomen moet worden dat er weer een conjuncturele inzinking komt en die komt er zeker als we de revenuen van de groei te gelde maken aan meer materiële consumptie.
- 2 Ga door met het omarmen van de door jou ingezette sectorplannen, maar deze moeten wel geleidelijk worden omgebogen naar meer scholing onder verantwoordelijkheid van bedrijven. Er moet weer een arbeidsvoorzieningsorganisatie ontstaan waarbij overheid en sociale partners samen reageren op de economische ontwikkeling. Doel moet zijn het bemiddelen naar een baan en niet het terugverdienen van de uitkering (schadelastbeperking).
- 3 Probleem van de arbeidsmarkt blijven de flexcontracten met slechte arbeidsvoorwaarden. Jouw Wet werk en zekerheid was goedbedoeld, maar werkt niet als je ziet dat het aantal flexcontracten gestaag door-groeit, terwijl het aantal vaste contracten constant blijft. Erken dat. Dit heeft alles te maken met internationaal open economische grenzen, waarbij goedkope arbeid met slechte arbeidsomstandigheden in arme landen concurreert met de relatief dure arbeid in het Westen. Het zou goed zijn als jij de sociaal-democratische partijen binnen Europa op één lijn kunt krijgen voor een gezamenlijk Europees beleid.
- 4 Tot slot wellicht een impopulair, maar noodzakelijk punt. Demografische ontwikkelingen en klimaatbeleid eisen dat er grenzen worden gesteld aan het creëren van materiële welvaart. Indien dit gepaard gaat met minder economische groei en minder werkgelegenheid, moeten arbeid en de inkomsten daaruit eerlijk worden verdeeld. Voor ouderen bestaat al een basisinkomen, de AOW. Bepleit ook een basisinkomen voor personen waarvan zeker is dat ze geen betaalde baan zullen vinden.

Literatuur

Hoffman, L. (2017). *Waar is Arbeid gebleven? Analyse van effectiviteit werkgelegenheidsbeleid in sociaal-democratische politiek*, Uitgeverij Elikser, Leeuwarden.

S&D THEMA

JONG EN TOCH BOOS. PROMOVENDI OVER HEDENDAAGS NEOLIBERALISME

Links laat het afweten in het ontleden van het neoliberalisme, vindt de jeugd. De PvdA is te makkelijk meegegaan in het verhaal dat deregulering goed voor iedereen is en dat marktwerking alle kwalen oplost. De prijs wordt nog altijd betaald. Maar het is nog niet te laat, stellen **NAOMI WOLTRING, LARS CORNELISSEN & JAN OVERWIJK** op de volgende bladzijden. Er zijn alternatieve ideeën genoeg – let wel, ideeën. Het is een kwestie van lange adem om daar ook verkiezingen mee te winnen.

Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de *civil society*

Wat is oud en wat is nieuw in het hedendaagse debat over neoliberalisme? Afgelopen jaar verschenen twee boeken over neoliberalisme: een geschiedenis van de invloed van liberaal beleid in met name Centraal- en Oost-Europa sinds 1989 en een aanzet voor een politieke agenda die voorbij Trump en het neoliberalisme gaat. Wat voegen ze toe aan de bestaande literatuur?

NAOMI WOLTRING

Promovendus aan de Universiteit Utrecht

Veel studies over neoliberalisme zijn óf ideeën-geschiedenissen die cirkelen rondom de Mont Pèlerin Society óf ze vormen meer of minder geëngageerde theoretische verhandelingen over wat er mis is met het neoliberalisme en hoe het verder moet. In de eerste categorie schreef historicus Angus Burgin bijvoorbeeld *The Great Persuasion* (2012): een vlot leesbare studie over de ideële getijdenstromingen binnen de Mont Pèlerin Society. Hayek richtte deze internationale neoliberale denktank op vanuit de gedachte dat 'ideeën consequenties hebben'.

De Mont Pèlerin Society was, zoals bekend, een internationale denktank, opgericht met het doel om het naoorlogse liberalisme te vernieuwen. Het liberalisme had na vijftien jaar crisis en oorlog afgedaan, en het was duidelijk dat de overheid – wat haar naoorlogse rol ook mocht zijn – in elk geval iets moest doen. Daarnaast was het inbedden van het markt-

mechanisme binnen een liberale sociale filosofie een belangrijk doel.¹

Dat bleek moeilijk. Begin jaren zestig tekende zich na een intern conflict binnen de Mont Pèlerin Society een scheiding der geesten af, deels doordat een specifieke variant van liberaal denken de wind in de zeilen kreeg: die van Milton Friedman. Dat was mede te danken aan de institutionele context waarin Friedmans carrière en die van andere pro-vrije-markt-intellectuelen verliep, aldus Burgin. Friedmans carrière als publieke intellectueel werd gesteund, gestimuleerd en voortgestuwd door instituties, fondsen en denktanks die vrijemarktideeën wilden verspreiden, zoals het Volker Fund.² Was Milton Friedman in de beginjaren van de Mont Pèlerin Society nog vrij onzichtbaar geweest, vanaf de jaren zestig werd zijn carrière als *public intellectual* een groot succes. Hoe succesvol Friedman ook werd, het eendimensionale

Naomi Woltring *Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de civil society*

vrijemarktdenken bevredigde de leden van De Mont Pèlerin Society niet. In de jaren zeventig kwam er daarom weer aandacht voor een sociale filosofie in de vorm van 'moreel kapitaal'.

Het is jammer dat Burgin niet verder ingaat op de ideeënontwikkeling binnen de groep neoliberalen die in de jaren zestig de Mont Pèlerin Society verliet. Dat had een breder beeld van de ontwikkeling van het neoliberalisme geschetst dat wat minder hangt op de Mont Pèlerin Society als institutie. De overeenkomsten tussen de Mont Pèlerin Society en de afgescheiden groep (markten willen maken) en de invloed op bijvoorbeeld de Europese Unie blijven zo buiten beschouwing. Hoewel het impliciete motto van Burgins boek was dat ideeën consequenties hebben, gaat Burgin niet in op welke *politieke* consequenties die ideeën dan precies hebben. Hij maakt zich wat dat betreft ook te makkelijk af van de sympathie van neoliberalen als Hayek voor het regime van Pinochet en 'transitionele dictatuur'.³ Hoe de relatie tussen ideeën en beleid ligt, wordt evenmin helder, en dat geldt ook voor de politieke dominantie van de neoconservatieven in de jaren nul en hoe dat zich verhoudt tot neoliberalisme.

Een mooi voorbeeld uit de andere categorie (wat is er mis met neoliberalisme) is *The strange non-death of neoliberalism* (2011) van politicoloog Colin Crouch. Het boek biedt een helder overzicht van hoe neoliberaal marktfalen tot 'state capture' door grote corporaties leidt. Na de financiële crisis van 2008 bleek dat banken te groot waren geworden om om te vallen. Nadat banken gered moesten worden met overheidssteun, terwijl markt en overheid in de voorgaande jaren sowieso al steeds meer verstrengeld waren geraakt, werd steeds meer duidelijk hoezeer bedrijven sleutelactoren waren geworden in de westerse democratie, zonder dat zij democratisch werden gecontroleerd. Crouch constateert dat neoliberalisme niet leidt tot dominantie van de markt, maar tot dominantie van enkele megabedrijven. Zij perken de

macht van de overheid in en draaien de democratie de nek om.

Crouch zocht zijn heil daarom in maatschappelijk verantwoord ondernemen. Omdat de overheid ingekapseld is door grote bedrijven, kunnen we tot op zekere hoogte een nieuwe publieke sfeer creëren vanuit de 'civil society', aldus Crouch, en bedrijven aanspreken op hun verantwoordelijkheden. Dit gaat veel verder dan fair trade-hagelslag kopen: we moeten erkennen dat bedrijven politieke actoren zijn en hen dus zo aanspreken. Internationale verdragen, waaraan nu alleen staten gebonden zijn, zouden daarom bijvoorbeeld ook van toepassing moeten zijn op grote bedrijven.

Het verhaal is tot zover bekend (vijftien jaar geleden schreven Naomi Klein en Noreena Hertz ook al over de macht van grote bedrijven en hun 'stille overname' van de staat), maar is niet vaak zo helder en zo stap voor stap principieel beargumenteerd als door Crouch. Crouch is bijvoorbeeld bijzonder verhelderend over de problemen met aanbestedingen – alfa en omega van de decentralisaties in onze verzorgingsstaat. Politici die een debat voorbereiden over marktwerking (of over de gedochten die mengvormen van markt en staat soms opleveren), kunnen hun voordeel doen met dit boek.⁴

Neoliberale experimenten in Midden- en Oost-Europa

Dan de nieuwe literatuur. Een boek waarin de politieke consequenties van neoliberale ideeën en de praktische consequenties van neoliberaal geïnspireerd beleid wél centraal staan, is *Europe since 1989* (Engelse vertaling 2016) van de Oostenrijkse historicus Philipp Ther. Nieuw aan zijn benadering is een zakelijke beoordeling van de beleidseffecten van neoliberalisme, zonder neoliberalisme als iets verderfelijks weg te zetten. Hij stelt neoliberalisme min of meer gelijk aan de Washington Consensus, wat operationeel best te verdedigen is, maar tegelijk

Naomi Woltring *Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de civil society*

afbreuk doet aan de lange geschiedenis en ideële wortels van het neoliberalisme. Op de rol van het neoliberalisme bij de vormgeving van de EU gaat hij niet in, terwijl die er wel degelijk was en is.

Ther richt zich vooral op Midden- en Oost-Europa – de nieuwe lidstaten van de Europese Unie die na de val van de Muur en het scheuren van het IJzeren Gordijn experimenteergebieden werden voor beleid van bezuinigen, privatiseren en dereguleren ('Washington Consensus') onder begeleiding van de trojka IMF, Wereldbank en Europese Unie (een anders samengestelde trojka dan de huidige). De resultaten waren desastreus: in Polen bijvoorbeeld kromp het bnp met 18%, met een werkloosheidscijfer van 13,5% tot gevolg. 'De hervormingen waren als een bad koud water waarin iedereen sprong zonder te weten hoe ze moesten zwemmen. Omdat geleidelijkheid had gefaald met de perestrojka, de "Derde Weg" in diskrediet was geraakt door de desintegratie van Joegoslavië en de westerse verzorgingsstaat te duur was, was neoliberalisme de enige drijvende reddingsboei in het zwembad. De hervormers zagen geen andere keuze dan zich eraan vast te klampen.'⁵

Toen er na een periode van zware economische krimp, massawerkeloosheid, emigratie en dalende levensverwachtingen weer groei kwam, was die volgens de analisten te danken aan de neoliberale hervormingen en volgde een tweede golf van nog radicalere neoliberale hervormingen. Maar toen kwam de financiële crisis. Landen die minder radicaal liberaal beleid gevoerd hadden en minder drevren op directe buitenlandse vastgoedinvesteringen en private leningen, bleken het beste in staat te zijn om nog iets van neokynesiaans crisisbeleid te voeren en de pijnlijke effecten voor de bevolking te dempen. Dat was een belangrijk leerpunt voor de toepassing van liberaal beleid in de oudere lidstaten van de EU in Noord- en West-Europa.

Ther laat zien dat het EU-beleid is geweest dat de sociale kosten van de transformatie nog

enigszins dragelijk heeft gemaakt. Hij geeft meerdere malen aan dat de EU daarom niet als liberaal project gezien kan worden: de cohesiefondsen die de landen tijdens het toetredingsproces ter beschikking stonden moeten eerder gezien worden als een Marshallplan voor Centraal- en Oost-Europa. Hij stelt de terecht en pijnlijke vraag waarom er na 2008 geen vergelijkbare fondsen aan Zuid-Europa ter beschikking gesteld zijn om de economie daar weer op de rails te krijgen, bijvoorbeeld door te investeren in zonne-energie.

Liberaal beleid maakte snelle transformatie van onderop nodig, maar daarvoor zijn 'human capital' en sociale hulpbronnen nodig die alleen over lange tijd ontwikkeld kunnen worden. Waar deze hulpbronnen en het sociaal kapitaal aanwezig waren, werden de ondernemende mensen zzp'er en zorgen zij op termijn voor economische ontwikkeling. In het herenigde Duitsland was dat lastig, omdat de meest kansrijken uit de voormalige DDR vertrokken naar voormalige BDR en zo de DDR de vooruitgang ontzegden die uit hun ondernemingszin voortkwam.

Thers perspectief op de geschiedenis is nieuw: hij onderzoekt niet alleen de invloed van West- op Oost-Europa, maar ook andersom. De blik van historici is te lang bepaald door de eenzijdige transformatie van Centraal- en Oost-Europa, stelt Ther. Hij plaatst daar het begrip 'co-transformatie' tegenover: niet alleen de transformatie van Oost-, maar ook van West-Europa. De interne markt (vrij verkeer van personen en goederen) maakt dat de neoliberale transformatie na een testfase in Centraal- en Oost-Europa ook naar West-Europa komt, bijvoorbeeld waar het loon en andere arbeidsvoorwaarden betreft. Toch heeft de uitbreiding West-Europa al met al vooral welvaart opgeleverd. Aan de vraag hoe die welvaart binnen West-Europa verdeeld wordt, de winnaars en de verliezers van de globalisering, waagt hij zich echter niet.

Ther schreef met *Europe since 1989* een jaolersmakend goed boek. Niet alleen omdat

Naomi Woltring *Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de civil society*

het uiterst leesbaar, betrokken en voorzien is van een enorme hoeveelheid details, maar ook omdat hij die details door observaties ter plekke (reizen, studiebezoeken) en dankzij een grote talenkennis verkregen moet hebben. Wie in Nederland heeft er ooit gehoord van de 'privatiseringspoëzie' die in 1993 in de Poolse kranten stond?⁶ Wie wist er dat in de lente van 1990 in Poolse badkamers ostentatief toiletartikelen tentoongesteld werden en in de toiletten van Praagse restaurants wc-rollen vastgeketend werden ten teken van rijkdom en schaarste?⁷ Het is een plezier om te lezen en het kan dienen als voorbeeld van hoe de vermenging van werk en privé (of: van je hobby je werk maken) tot een mooi boek kan leiden.

Het 'nee' voorbij

Journaliste en activiste Naomi Klein gaat in haar nieuwe boek *No Is Not Enough* (2017)⁸ verder waar Crouch ophoudt: ze schetst een agenda voor links en roept sociale bewegingen op om samen te werken aan een politieke agenda die het verzuilde activisme overstijgt, om zo samen de politieke agenda te beïnvloeden en zo mogelijk te bepalen.

Volgens Klein is de verkiezing van Trump de apotheose van het neoliberalisme. In zijn persoon komen drie elementen samen: *state capture* door megabedrijven (zoals The Trump Organization), de dominantie van lege merken (het merk Trump) en het aangrijpen van crises voor nog meer neoliberaal beleid (uitgevoerd door megabedrijven met als doel meer winst voor henzelf). Trumps verkiezing was mogelijk omdat links er niet in is geslaagd om een overkoepelende analyse te presenteren van de samenhangende problematiek van discriminatie, ongelijkheid en klimaatverandering, aldus Klein. En dat terwijl het een paar seconden voor twaalf is voordat een desastreuze klimaatverandering onomkeerbaar wordt. Rechts profiteerde daarvan door de boosheid over de oneerlijke gevolgen van de globalisering niet weg te poetsen, maar toe te schrijven aan migran-

ten en daar de giftige mix van vrouwenhaat, vreemdelingenhaat en haat tegenover seksuele minderheden aan toe te voegen.

Kleins boek is een synthese van haar eerdere werk (*No Logo*, *The Shock Doctrine* en *This Changes Everything*), gekoppeld aan en toegepast op de verkiezing van Trump. Ze laat zien dat Trump en veel van de door hem benoemde officials volkomen amorele profiteurs en uitbuiters van andermans misère zijn. Als het even nodig is, scheppen ze een crisis waardoor ze verwarring en angst zaaien en nog meer publieke diensten kunnen privatiseren voor hun eigen gewin. De kleptocraten rondom Trump verdienen er zelf het meeste aan. Klein biedt een overtuigend kader om de regering-Trump mee te begrijpen. De constante schandalen rond zijn team vormen een realityshow in het Witte Huis die de aandacht afleidt van wat er daadwerkelijk gebeurt: een totale uitverkoop van de publieke sector, wereldwijd onrust stoken zodat de olieprijs omhooggaat en oliebedrijven meer winst kunnen maken, wat leidt tot nog desastreuzere klimaatverandering en vluchtelingenstromen, maar waar de Trumpiaanse elite geen last van heeft omdat zij wel een eigen *gated community* in de bergen laten bouwen waar ze met een eigen vliegtuig naartoe vluchten mocht dat nodig zijn.

Gelukkig wordt niet alles bepaald door de Amerikaanse president. Klein doet een aanzet voor een nieuwe linkse agenda die het neoliberalisme moet overwinnen.⁹ Voorafgaand aan de Canadese verkiezingen die Justin Trudeau premier maakten, kwamen Canadese activisten en sociale bewegingen bijeen om een manifest te schrijven waarvan zij hoopten dat kandidaten van verschillende politieke partijen het zouden omarmen: het *Leap*-manifest (*leap* betekent sprong). Met het manifest wilden activisten een programma bieden waar ze politici aan konden houden.¹⁰ Ze wilden een einde maken aan de moraal van dominantie en competitie en plaatsen daar een democratische moraal van samenwerken

Naomi Woltring *Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de civil society*

en zorgdragen voor de aarde tegenover. Het manifest verbindt klimaatverandering, ongelijkheid, discriminatie en de positie van de oorspronkelijke bevolking van Canada aan het economische systeem en doet beleidsvoorstellen. Canada moet zo snel als technologisch mogelijk een groene revolutie doormaken: spoor in plaats van asfalt, duurzame energie opwekken in energiecoöperaties. Het manifest geeft een interessante herdefinitie van groene banen. De banen met de minste CO₂-uitstoot zijn banen in de zorg en in het onderwijs: in grote meerderheid door vrouwen uitgevoerd en onderbetaald werk. Ook dat zijn groene banen.

Klein schrijft al meer dan vijftien jaar over deze onderwerpen en had al die tijd een punt. Hoe kan het dat haar boeken, hoewel ze wel rimpelingen veroorzaken in het publieke debat,¹¹ politiek gezien toch doodslaan? Roept ze het over zichzelf af? Of is het de schuld van zittend links – omdat het pluche lekker zit?¹²

Omdat ook linkse politici er onbewust in grote meerderheid van uitgaan dat met een beetje herverdeling de meritocratie best goed werkt? Is het omdat links de logica van competitie en dominantie heeft omarmd na het loslaten van een eigen economische analyse en daardoor de taal en het denkkader ontbeert om andere kritiek uit te oefenen dan wat sputteren over excessen?

Lessen voor links

Misschien bevindt links zich nu in een vergelijkbare fase als de neoliberalen kort na de Tweede Wereldoorlog.¹³ Burgin laat zien dat neoliberalen het konden: met doorzettingsvermogen, organisatiekracht en het bijeenprokkelen van fondsen hun ideeën er politiek toe laten doen. Een belangrijk verschil met links is natuurlijk dat er bedrijven en fondsen waren die belang hadden bij een vrijemarktpolitiek en er daarom in wilden investeren. Links moet het niet hebben van dat soort fondsen, maar van massa maken. En

omdat links die internationale instituties in principe al heeft – de Partij van Europese Sociaal-Democraten (PES), de Progressive Alliance, de wereldwijde vakbondskoepel ITUC, de internationale natuurvrienden FNI – zou je verwachten dat links een voorsprong heeft op de naoorlogse neoliberalen. Maar omdat de sociale bewegingen waar de instituties op dreven veranderd zijn, omdat de instituties vaak opgesloten zitten in hun eigen gelijk en omdat ze de neoliberale logica soms onbewust geïnternaliseerd hebben, redt links het niet met alleen die instituties.

De trojka walste over idealen uit de revoluties van 1989 heen met liberaal hervormingsbeleid

Ther, Crouch en Klein wijzen alle drie op de noodzaak van het politiseren van de *civil society*. Ther beschrijft hoe de Muur kon vallen en de communistische regimes hun legitimiteit konden verliezen dankzij protesten georganiseerd vanuit de civil society (vakbonden, milieugroeperingen en kerken). Binnen de civil society waren plannen over democratisering van onderwijs, meer participatieve democratie, milieubescherming en herverdeling. De idealen uit de revoluties van 1989 hebben nauwelijks weerklank gevonden – de trojka walste eroverheen met liberaal hervormingsbeleid en het einde van de geschiedenis was immers al aangebroken. Wellicht waren de plannen utopisch, maar zonder utopisch denken, zonder hoop op echte verandering, overwinnen mensen hun angsten niet en engageren zij zich niet. Wat ervan terecht kwam stemt wat mismoedig. Maar scepticisme en mismoedigheid zijn

Naomi Woltring *Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de civil society*

misschien een voorrecht van mensen die het toch al comfortabel hebben.

Ther pleit voor een Europa als sociale markteconomie,¹⁴ met Oekraïne als lid, en investeringen in zonne-energie in de Zuid-Europese landen waar fundamentele hervormingen en perspectief nodig zijn. Een sociale markteconomie is natuurlijk zelf al een compromis tussen arbeid en kapitaal – en zolang vervuiling en uitputting niet effectief worden tegen-

gegaan ook een compromis met het milieu. Zonder utopische idealen zal een compromis niet bereikt worden. Het past daarom niet om sceptisch te zijn over pogingen als *The Leap* en linkse samenwerking: die zijn broodnodig om desastreuze klimaatverandering af te wenden en te werken aan een rechtvaardigere samenleving in plaats van een waarin de superrijken het redden en anderen verdrinken of verdrogen.

Noten

- 1 Burgin, 2012, p. 103
- 2 '[I]nstitutions like the Volker Fund and the Mont Pèlerin Society are the venture capitalists of the intellectual world, allocating a broad dispersion of small investments with an extended time horizon and an understanding that one spectacular success can compensate for the toll of many minor failures' (Burgin, 2012, pp. 174-5).
- 3 Zie bijvoorbeeld de blogposts van hoogleraar Corey Robin (coreyrobin.com/2012/07/18/when-hayek-met-pinochet/) en Andrew Farrant, Edward McPhail & Sebastian Berger, 'Preventing the "Abuses" of Democracy: Hayek, the "Military Usurper" and Transitional Dictatorship in Chile?', *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 71, No. 3 (July 2012), 513-538.
- 4 Thuiszorg of het vervoer van mensen met een beperking zien we als overheidstaken omdat de markt dat niet vanzelf op een rechtvaardige manier regelt. Thuiszorg of gehandicaptenvervoer dat rechtstreeks door de overheid wordt verzorgd zou inefficiënt en bureaucratisch zijn en geen rekening houden met de wensen van de cliënten. Daar-

om zijn er marktprincipes toegepast op deze publieke dienstverlening en wordt het tegenwoordig aanbesteed. De overheid schrijft een tender uit waarop verschillende aanbieders mogen reageren. Het probleem hiervan is dat de markt alleen bestaat op het moment van de onderhandelingen over contracten (en gezien de complexiteit van die contracten is het zelfs de vraag of er dan echt sprake is van ideaaltypische samenwerking) (p. 87). Als de contracten eenmaal gesloten is, is er geen markt meer. Bovendien ontstaan er bedrijven met als core business het binnenslepen van overheidscontracten. Met de daadwerkelijke kwaliteiten van de aanbieders (dicht bij de cliënten, kennis van de doelgroep) heeft dat weinig te maken.

- 5 Ther, 2016, p. 82 (mijn vertaling).
- 6 *Ibid.*, p. 175.
- 7 *Ibid.*, pp. 166-7.
- 8 Ned. vertaling *Nee is niet genoeg. Tegen Trumps shockpolitiek, voor de wereld die we nodig hebben* (2017, Singel uitgeverijen).
- 9 Rond de eeuwwisseling leek dat eerder even te lukken toen de andersglobaliseringsbeweging momentum kreeg, maar toen kwam

ber. De agenda van de andersglobaliseringsbeweging was voor veel mensen niet helder genoeg, wat het mogelijk maakte om haar af te schilderen als antiglobaliseringsbeweging.

- 10 Klein citeert historicus Howard Zinn: 'What matters most is not who is sitting in the White House, but "who is sitting in" – and who is marching outside the White House, pushing for change.'
- 11 En Lillianne Ploumens textielconvenant misschien wel beïnvloed is door het uitwisselen van telefoonnummers met Klein na een debat in Felix Meritis in 2007 bij het verschijnen van *The Shock Doctrine?*
- 12 Klein rekent af met het incrementalisme (stap voor stap beleidsmatig veranderingen doorvoeren) dat centrum-linkse partijen kenmerkt. Centrum-linkse politici zeggen dan wel tegen de linkse activisten dat ze best wat radicaler beleid willen, 'maar het electoraat wil dat niet'. Toen Obama na zijn eerste verkiezing de macht had om de Amerikaanse auto-industrie te vergroenen en het bankensysteem te hervormen, deden de Democraten dat toch niet. Blijkbaar had de crisis het markt-

Naomi Woltring *Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de civil society*

falen niet overtuigend genoeg aangetoond en waren de Democraten gewoon niet overtuigd van de noodzaak en mogelijkheid van ander

13 beleid. Of ze wilden het eigenlijk niet. Deze gedachte ontleen ik aan Bram Mellink. Ik wil hem hartelijk bedanken voor het

14 meedenken over dit artikel. De term sociale markteconomie heeft vele betekenissen. Ik ga er hier van uit dat Ther niet de neoliberale variant bedoelt.

De strijd om efficiëntie

Er valt niks ‘beter uit te leggen’ na de nederlaag van afgelopen maart. Er valt alleen maar beter beleid te maken. Om te beginnen door niet mee te gaan in de veronderstelling dat de markt efficiënt is, maar een eigen verhaal over doelmatigheid te vertellen. Efficiënt is: sociaal-economische gelijkheid in plaats van ongelijkheid; geborgenheid in plaats van flexibiliteit van arbeid; samenwerking in plaats van concurrentie; een groene in plaats van een grijze economie.

JAN OVERWIJK

Promovendus in de sociale filosofie aan de Universiteit van Amsterdam

Toen Lodewijk Asscher op de uitslagenavond van de afgelopen verkiezingen de doffe gezichten van sociaal-democratisch Nederland toesprak, stelde hij de volgende diagnose: de nederlaag was te wijten aan een communicatieprobleem. ‘Wij zijn er niet in geslaagd om met onze resultaten uit het kabinet en met onze plannen voor de komende jaren al onze kiezers te overtuigen’, verklaarde hij. Voor de verdwenen PvdA-kiezers is het echter moeilijk te bevatten wat er beter gecommuniceerd had moeten worden. Had de verdere afbraak van de verzorgingsstaat in naam van het ‘staatshuishoudboekje’ fraaier verwoord moeten worden? Of vroegen Dijsselbloems belastingdeals met het grootkapitaal en de verlaging van de winstbelasting om een nettere verpakking? Misschien had men voor de uitleg van Bussemakers invoering van het leenstelsel een ander lettertype moeten kiezen. Bovendien blijft het de vraag waar we de oorzaak van Asschers afstraffing moeten zoeken wat betreft zijn ingrijpende hervormin-

gen in de fragiele financiële sector. Daar viel namelijk überhaupt weinig te communiceren.

Hopelijk zal de partijleiding de komende tijd wat grondiger reflecteren op haar verlies. De neergang van de sociaal-democratie in Nederland is niet het resultaat van een communicatieprobleem, maar van een diep ideologisch defect. Dat defect ligt besloten in de ideologie van de Derde Weg die de PvdA sinds Kok in de jaren negentig is ingeslagen onder het voorwendsel hiermee juist haar ideologische veren af te schudden. Het cruciale probleem van deze ‘post-ideologische’ ideologie is dat ze een centraal-rechts dogma onderschrijft, namelijk dat het marktmechanisme naar perfecte efficiëntie neigt. Het begrip efficiëntie raakt hiermee los van alle politieke strijd over de organisatie van onze samenleving; het idee van efficiënte sociale organisatie is zelf post-ideologisch geworden. Efficiëntie valt immers simpelweg samen met het idee van de ‘vrije markt’. De keerzijde hiervan is dat elke links-ideologische ingreep in die vrije

Jan Overwijk *De strijd om efficiëntie*

markt per definitie inefficiënt moet zijn. Post-ideologisch en inefficiënt dus. Het is moeilijk te bedenken wat de PvdA nu beter karakteriseert dan dat.

Door weer expliciet een verhaal te formuleren wint de PvdA dubbel: een politieke ideologie én een claim op efficiënte maatschappijorganisatie

Ik wil de PvdA hier daarom graag de suggestie doen om weer de politieke strijd rond het begrip efficiëntie aan te gaan. Dat kan ze – verrassend genoeg – doen door weer uitdrukkelijk te vertrekken vanuit een politiek verhaal gebaseerd op een set kernwaarden: een overtuigende ideologie. Efficiëntie valt namelijk helemaal niet te begrijpen buiten een dergelijke ideologie, maar krijgt pas betekenis binnen een ideologisch raamwerk. Door weer expliciet een verhaal te formuleren kan de PvdA dubbel winnen: een politieke ideologie én een claim op efficiënte maatschappijorganisatie.

Efficiëntie speelt een hoofdrol in de politiek sinds de val van de Muur in 1989. Vanaf de politieke bühne wordt voortdurend gesproken over koopkrachtplaatjes, bbp en economische groei. De centrale vraag is steeds: hoe wordt BV Nederland efficiënter? Als je deze metafoor serieus neemt en onze samenleving als bedrijf ziet, kan het antwoord alleen maar zijn: goed bestuurswerk, slimme oplossingen en politici die hun verantwoordelijkheid nemen. Het zijn precies de holle frasen die we te vaak hebben gehoord in de verkiezingscampagne van Asscher. Maar zelden wordt met deze be-

drijfsmetafoor *zelf* rigoureuus gebroken. Zelden wordt gevraagd wat efficiëntie eigenlijk is, waarom het van belang is en wat het voor de Partij van de Arbeid betekent. Efficiëntie zelf wordt nooit tot politiek thema gemaakt, het is zelf nooit onderdeel van politieke strijd. Voor politici van links tot rechts is namelijk zonneklaar wat efficiënt is: de kapitalistische markt.

Dat het marktmechanisme efficiënter is dan welk organisatiemechanisme dan ook, heeft de geschiedenis immers wel uitgewezen. Het kapitalisme, zo gaat het verhaal, heeft de grote strijd om 20ste-eeuwse ideologieën gewonnen vanwege een eenvoudige reden: *it delivers the goods*. En dat is bovendien geen historisch toeval. Dat leren we althans van de neoklassieke economie, een stroming die bijkans een monopolie op de economische wetenschap heeft. Volgens economen van deze stroming behoort efficiëntie tot de essentie van het marktmechanisme: het rationeel nastreven van het eigen belang op microniveau leidt tot een harmonieus evenwicht van vraag en aanbod op macroniveau. Anders gezegd: als individuen zich louter laten leiden door efficiëntie, zal er collectief een zo efficiënt mogelijke verdeling van middelen volgen. We kunnen wel zeggen: de kapitalistische markt is een efficiëntiemachine.

Goed landsbestuur bestaat er sinds de jaren negentig dan ook vooral in om die efficiëntiemachine in elke denkbare uithoek van onze samenleving te installeren. Of dat nou in de zorg, op het spoor of in de sociale huursector is. Zo waren het de Paarse (post-ideologische) kabinetten van Kok die in de jaren negentig de NS privatiseerden. Deze expansie van marktwerking is de crux van het neoliberalisme. Volgens dat neoliberalisme ontstaan en functioneren markten niet zomaar vanzelf, maar moeten deze actief door de staat worden gecreëerd, onderhouden en, ja, gemanaged. Politiek bestaat dus met name uit het creëren en effectief beheren van de talloze efficiëntiemachines die overal in onze maatschappij

Jan Overwijk *De strijd om efficiëntie*

staan te draaien. Uit de verkiezingscampagne van Asscher krijgen we de indruk dat de PvdA deze beheerklus keurig heeft geklaard.

Sinds de val van de Muur heeft de PvdA dus het centraal-rechtse, neoliberale dogma geaccepteerd: de markt is een efficiëntiemachine. Het links van de Derde Weg ziet het daarom niet langer als zijn taak om een politiek-economisch programma tegenover het kapitalisme te stellen. Het beste wat het kan doen is dat kapitalisme van een menselijk gezicht voorzien door een beetje te herverdelen nadat de efficiëntiemachine haar werk heeft gedaan in het genereren van zoveel mogelijk welvaart. Links heeft daarmee niet langer een eigen verhaal, maar probeert nog slechts de scherpe randjes van het kapitalisme af te vijlen. Want ja, wat stel je tegenover een efficiëntiemachine? Met een trekschuit win je het nu eenmaal niet van een stoomtrein. De geschiedenis heeft gesproken: 'There is no alternative'.

Het verklaart de braafheid in de taal van Asscher, Samsom en Dijsselbloem. Ze achten zich machteloos tegenover de doorstomende efficiëntietrein van het vrijemarktkapitalisme. Je kunt lang of kort over idealen praten, maar uiteindelijk moet je volgens Dijsselbloem pragmatisch¹ en realistisch² zijn. En de realiteit wordt nu eenmaal gedicteerd door de wetten van de efficiëntie, die toevallig precies samenvallen met de wetten van het vrijemarktkapitalisme. Het verklaart bovendien waarom partijleider Asscher in een opiniëartikel kan stellen dat de desastreuze bezuinigingspakketten van de afgelopen jaren 'noodzakelijk waren maar geen PvdA-beleid'³. Hier lijkt iemand te schrijven die niet gelooft aan politieke alternatieven.

We zien hetzelfde leitmotiv in het verkiezingsprogramma van de PvdA. Daar staat te lezen dat het 'marktdenken' binnen de publieke sector weliswaar 'meer efficiëntie' heeft opgeleverd, maar dat het is 'doorgeslagen' en er nu meer nadruk op 'publieke waarden' dient te komen.⁴ Die waarden, de ideologie van de PvdA, staan dus haaks op efficiëntie. Minder

waarden is meer efficiëntie, meer waarden is minder efficiëntie. Het is de logische eindbestemming van de Derde Weg: als de markt een efficiëntiemachine is, dan betekent ieder ideologisch ingrijpen in die machine efficiëntieverlies. Vandaar dat de PvdA het pas nu weer aandurft om haar 'publieke waarden' voor het voetlicht te brengen: de 'boekhouding' is op orde en kan weer tegen een stootje. Dat wil zeggen: de staatskas kan eindelijk de linkse luxe die ideologie heet weer verdragen.

Deze tegenstelling tussen publieke waarden en efficiëntie doet denken aan het gedachtegoed van Max Weber, een van de grondleggers van de sociologie aan het einde van de 19de eeuw. In Webers denken staan techniek (efficiëntie) en politiek (publieke waarden) ideaaltypisch tegenover elkaar: in laatste instantie zijn deze twee redeneervormen niet met elkaar te rijmen. De PvdA accepteert nu eerst deze tegenstelling en erkent vervolgens dat de organisatietechniek van marktwerking simpelweg de meest efficiënte is. Let wel: dat laatste is hier dus geen politieke zet, maar een technische vaststelling. Politiek gaat immers niet over efficiëntie, dat laat zich gewoon berekenen. Het fundamentele probleem voor de PvdA wordt daarmee dat ze is gaan geloven dat elk ingrijpen in die markttechniek op basis van publieke waarden een efficiëntieverlies zal opleveren. Rechtvaardigheid kost geld.

Kort gezegd: de PvdA zit in een 'trade-off'-positie. Alles wat ze voorstelt in het licht van solidariteit en rechtvaardigheid moet afbreuk doen aan welvaart en efficiëntie. Dus: Bildung? Dat klinkt goed, maar hoe betalen we dat? Een groene economie? *Yes!* Maar wie pakt de rekening? Nivellering? Een feestje! Maar hoe ondervangen we het welvaartsverlies? Het is het een of het ander. Dat is, in een notendop, het grote probleem van de Partij van de Arbeid. Ze heeft geen eigen verhaal meer, maar heeft zich neergelegd bij krabbelwerk in de marges van het rechtse geschrift. En alles wat ze vanuit die marges voorstelt lijkt van meet af aan onbetaalbaar, onrealistisch en: inefficiënt.

Jan Overwijk *De strijd om efficiëntie*

Elektrische auto's en bitcoin: de strijd om efficiëntie

Om uit deze trade-off-positie te komen moeten we kijken naar de scherpe tegenstelling tussen techniek en politiek. Want is deze tegenstelling eigenlijk wel zo hard? Concreet gezegd: brengt een beroep op politieke waarden automatisch een efficiëntievermindering met zich mee? Saboteer je met meer rechtvaardigheid altijd de techniek van de markt? Het antwoord is volmondig nee.

Onderzoek in de technieksociologie wijst uit dat techniek en haar ontwikkeling helemaal niet puur te begrijpen valt vanuit efficiëntie, maar altijd is doorspekt met politieke waarden en strijd. Dat lijkt misschien vreemd, want we zijn geneigd te denken: de trekschuit is vervangen door de stoomtrein omdat die laatste simpelweg efficiënter was. Anders hadden we nu wel trekschuiten gehad. Dit is ook de reden dat we nu geen communisme meer hebben. Het is nu eenmaal niet efficiënt om met z'n vijven achter de kassa te staan. Techniek en efficiëntie, zo denken we, zijn geen kwestie van politiek. Die indruk krijgen we bijvoorbeeld ook als het CPB de partijprogramma's doorrekenet, alsof van tevoren al vaststaat wat efficiënt is en alle partijen daar slechts een gooi naar doen. Als je echter gaat kijken naar de daadwerkelijke ontwikkeling van techniek, tekent een totaal ander beeld zich af.

Neem bijvoorbeeld de ontwikkeling van elektrische auto's. Weinig mensen weten dat er in de 19de en begin 20ste eeuw talloze elektrische auto's, vrachtwagens en taxi's door de Amerikaanse steden reden. In 1900 was de Electric Vehicle Company zelfs marktleider op de automarkt. Elektrische wagens waren dusdanig efficiënt dat ze succesvol konden concurreren met benzineauto's. Dat ze het uiteindelijk moesten afleggen tegen deze benzineauto's had niet zo veel te maken met de superieure chemische verbindingen in de benzineauto, maar met maatschappelijke ontwikkelingen rondom de auto. Benzinevoertuigen kregen

vooral een efficiëntievoordeel door Henry Fords succesvolle experimenten met de lopende band, door de vraag naar oorlogsvoertuigen tijdens de Eerste Wereldoorlog en door het proces van suburbanisatie. De benzineauto voldeed beter aan nieuwe eisen die aan auto's werden gesteld en gold daardoor als efficiënter dan de elektrische auto.

Dit kleine voorbeeld illustreert dat alleen binnen een context van waarden, noden en wensen vast te stellen valt wat geldt als efficiënt, en dus welke techniek efficiënter is. Binnen onze huidige context lijkt het nu zo vanzelfsprekend dat de benzineauto efficiënter is dan we geneigd zijn te denken dat het wel in de objectieve aard van die techniek moet zitten. Hedendaagse voorstanders van elektrische auto's kampen daardoor ogenschijnlijk met dezelfde trade-off als de PvdA: elektrische auto's zijn weliswaar duurzaam, maar helaas gaat dat ten koste van efficiëntie. En dat is natuurlijk onzin. Binnen de context van duurzaamheid, urbanisatie, schone lucht en stille binnensteden zijn elektrische auto's juist verschrikkelijk efficiënt. De vraag naar efficiëntie is dus altijd direct al een politieke: efficiënt met betrekking tot wat? En voor wie?

Een ander, hedendaags voorbeeld: bitcoin. Bitcoin is een decentrale internetmunt die bestaat uit een protocol genaamd de 'blockchain'. Deze blockchain is een openbaar grootboek waarin alle bitcointransacties staan opgeslagen. Op dit moment is een politieke tweestrijd gaande over deze technologie, te weten over de grootte van de blokken van de blockchain. De huidige grootte van de blokken staat slechts een beperkte hoeveelheid transacties per seconde toe, maar zorgt er wel voor dat gewone bitcoingebruikers de gehele blockchain kunnen downloaden. Daardoor blijft het decentrale karakter van de munt gewaarborgd. De ene groep mensen, die bitcoin als alternatief ziet voor betalingsmiddelen als PayPal en Ideal, wil de blokgrootte nu vergroten, zodat bitcoin meer kapitaal kan verwerken. De andere groep, vooral

Jan Overwijk *De strijd om efficiëntie*

bestaande uit anarchisten, ziet bitcoin niet zozeer als alternatief voor PayPal, maar voor ge-centraliseerde valuta zoals de euro en de dollar. Zij zijn tegen het vergroten van de blokken, omdat het belangrijkste kenmerk van de bitcointechniek juist haar decentrale karakter is.

Er is hier dus een politieke strijd gaande over wat telt als efficiënt. Je kunt namelijk niet louter op technische gronden voorspellen hoe bitcoin zich verder zal ontwikkelen. De vraag is hier niet zozeer een technische: welke blok-grootte is efficiënter? De vraag is een politieke: wat willen we met bitcoin? Het antwoord op die laatste vraag zal bepalen welke techniek efficiënter wordt geacht. Naarmate het ecosysteem rondom de techniek mee verandert zal het verworpen alternatief steeds inefficiënter lijken, zoals we zagen bij de elektrische auto. De winnende techniek zal daarmee de politieke waarden van het winnende kamp én alle deugden van efficiëntie in zich dragen.

Hetzelfde geldt voor complexe organisatie-technieken. Neem bijvoorbeeld kinderarbeid in het 19de-eeuwse Europa. Het moet in eerste instantie zeer inefficiënt hebben geleken om die goedkope vorm van arbeid uit de fabrieken te weren en de hoogte van machines aan te passen aan volwassenen. Economen en fabriekseigenaren spoedden zich om bezwaar te maken tegen de voorgestelde reguleringen die een einde moesten maken aan kinderarbeid: ze zouden inflatoir werken. Anno 2017 zou echter niemand meer willen pleiten dat kinderen in fabrieken moeten werken: is er een groter efficiëntieverlies denkbaar? De reden daarvoor is dat we in de tussentijd een heel ander idee hebben gekregen van wat kind-zijn is. Kinderen zijn niet meer een vorm van arbeid, maar lerende mensen. De vraag was: wat is een kind? Zodoende hebben we ze naar school gestuurd en onze beroepsbevolking veel productiever gemaakt. Het antwoord op de vraag wat een kind is, heeft dus ook tot een ander antwoord geleid op de vraag wat efficiëntie is. We moeten constateren dat deze verandering ge-

paard is gegaan met een enorme efficiëntie-boost. Zodanig zelfs dat het moeilijk is een economie te vinden die bereid is te zeggen dat de afschaffing van kinderarbeid op de arbeidsmarkt afbreuk doet aan efficiëntie, omdat het die markt minder vrij maakt.

Een pleidooi voor minder rendementsdenken leidt niet per definitie tot minder rendement

Wat telt als efficiëntie is dus altijd een kwestie van politiek. Dat geldt des te meer voor complexe organisatie-technieken zoals de kapitalistische markt of de communistische bureaucratie. We moeten daarom ook niet denken dat in de twintigste eeuw deze twee organisatie-technieken beide een gooi deden naar een objectieve maatstaf genaamd efficiëntie, en dat de markt uiteindelijk simpelweg efficiënter bleek. Ook hier zijn we vergeten dat het lange tijd onzeker was welke van de twee systemen efficiënter opereerde. Dat wil niet zeggen dat we weer probleemloos kunnen of moeten streven naar een communisme zoals de Sovjet-Unie dit organiseerde, wel dat de kapitalistische vrije markt niet het alleenrecht op efficiëntie kan claimen. Het betekent ook dat de PvdA niet hoeft mee te deinen op de golven van het neoliberalisme op straffe van efficiëntieverlies.

Webers tegenstelling tussen techniek en politiek, tussen efficiëntie en idealisme is een valse. Een linkse beleidsinterventie betekent niet automatisch een afname in efficiëntie; een pleidooi voor minder rendementsdenken leidt niet per definitie tot minder rendement. Er is wel degelijk een alternatief voor neoliberaal kapitalisme, de huidige vorm van kapita-

Jan Overwijk *De strijd om efficiëntie*

lisme. Er is *altijd* een alternatief. Er bestaat niet zoiets als een kapitalistische efficiëntiemachine. Voor zover die machine al bestaat is ze door en door politiek geladen, net als iedere andere machine. Efficiëntie is dus niet een waarde die voor rechts is gereserveerd en waar links altijd tegenop moet opboksen. Wat telt als efficiënt is een open vraag die pas antwoord kan krijgen binnen een specifiek ecosysteem van waarden. De PvdA zou de claim op efficiëntie weer tot inzet van haar politiek moeten maken. Niet *ondanks* maar juist *door* weer een overtuigende ideologie te formuleren.

Hoe de PvdA efficiëntie weer kan claimen

De PvdA moet dus weer uitdrukkelijk ideologische antwoorden geven op basale politieke vragen. Zoals men in het verleden de vragen stelde: wat willen we met de auto? Wat is een kind? Zo moet de PvdA de volgende vragen gaan stellen: wat is de mens? Wat willen we met de samenleving? Wat is ons ecosysteem? De antwoorden op die vragen en de uitwerking van die antwoorden zullen opnieuw bepalen wat geldt als efficiëntie, welvaart en groei. En dat zou uiteindelijk de inzet van politiek moeten zijn.

De Partij van de Arbeid zou bijvoorbeeld kunnen stellen dat de mens, naast een concurrerend wezen, hoofdzakelijk een samenwerkend wezen is. Het is dan moeilijk voor te stellen hoe er efficiëntie gewonnen wordt door in alle sectoren van de samenleving marktwerking te introduceren. De alomtegenwoordige klachten vanuit de vermarkte zorg en het vermarkte hoger onderwijs zijn dan ook niet meer te begrijpen met de formule dat er 'publieke waarden' worden geofferd ten bate van efficiëntie. Wat ineens duidelijk wordt is eerder: rendementsdenken is funest voor het rendement. Het succes van een organisatie als Buurtzorg is vanuit dit perspectief verre van verrassend: marktwerking in de zorg is enorm verkwistend. Ook aan de universiteit klinkt

daarom nu de roep om een 'post-bureaucratische universiteit'. De marktgeïnspireerde wedloop om beurzen slokt immers een steeds groter deel van de onderzoekstijd van wetenschappers op. En wat daar efficiënt aan is mag Joost weten. Sociaal-democratische organisatie kan dat veel beter.

Op dezelfde manier moet de Partij van de Arbeid ook weer prioriteit maken van sociaal-economische gelijkheid. Onderzoek toont keer op keer aan dat ongelijkheid een desastreus effect heeft op zo'n beetje alle belangrijke scorelijstjes van een maatschappij: onderling vertrouwen, gezondheid, levensverwachting, criminaliteit, onderwijsprestaties, kansgelijkheid enzovoort. Wat is daar in vredesnaam efficiënt aan? De meeste economen daarentegen zijn geneigd te zeggen dat herverdeling de efficiëntie van het marktmechanisme aantast. Socioloog Merijn Oudenampsen laat zien dat dit idee in de jaren negentig bij de PvdA is geïntroduceerd door huiseconoom Rick van der Ploeg. In diens oratie lezen we: 'Sociale maatregelen die de koek eerlijker proberen te verdelen, zoals een werkloosheidsuitkering, leiden in de praktijk dus bijna altijd tot een kleinere nationale koek.'⁵ Inmiddels zijn er steeds meer economen die dit neoliberale dogma verwerpen en juist tot het inzicht komen dat sociaal beleid kan leiden tot *meer* efficiëntie. De trade-off geldt alleen als je veronderstelt dat de markt een efficiëntiemachine is. De PvdA zou daarentegen moeten laten zien wat voor beschamende inefficiëntie die denivellerende marktmechanisme met al haar maatschappelijke ellende iedere dag weer genereert.

De PvdA moet weer moed krijgen als ze de sociaal-democratie een toekomst wil geven. Ze moet beseffen en uitdragen dat haar waarden niet op gespannen voet staan met efficiëntie, maar dit juist invulling geven. Op die manier moet de PvdA efficiëntie weer tot politieke inzet maken in plaats van ertegenin te werken. Ze moet efficiëntie voor zich claimen door opnieuw een verhaal over de samenleving, mens

Jan Overwijk *De strijd om efficiëntie*

en milieu te vertellen. Ze moet ons vertellen: sociaal-economische gelijkheid in plaats van ongelijkheid is efficiënt; geborgenheid in plaats van flexibiliteit van arbeid is efficiënt; samenwerking in plaats van concurrentie is

efficiënt; een groene in plaats van een grijze economie is efficiënt. Want een sociaal-democratisch alternatief is altijd mogelijk. En het zal het neoliberaal kapitalisme een trekschuit doen lijken.

Noten

1 www.nrc.nl/nieuws/2013/09/21/ik-ben-niet-het-meest-opgewonden-type-van-de-pvda-1295111-a1399217 2 www.vn.nl/als-ik-ideologische-verhalen-ga-houden-bereik-ik-niks	3 www.nrc.nl/nieuws/2016/11/13/stop-met-vernederingskiezer-ervaart-onrecht-5271698-a1531566 4 www.pvda.nl/wp-content/uploads/2016/11/Concept-Verkiezingsprogramma-PvdA-2017.pdf	5 https://merijnoudenampsen.org/2016/05/15/de-ideologische-veren-van-rick-van-der-ploeg/

De VVD: neoliberaliaal tot in de vezels

Hedendaagse marktliberalen stellen graag dat ze niks met het neoliberalisme te maken hebben. En ook dat linkse mensen het woord graag gebruiken om te schelden. Dat is retoriek, laat Lars Cornelissen zien. Wie het reëel bestaande neoliberalisme zoekt, vindt het om de hoek.

LARS CORNELISSEN

Filosoof aan de University of Brighton, UK

In zijn boek *Never Let a Serious Crisis Go to Waste* merkt Philip Mirowski op dat hedendaagse liberale intellectuelen geneigd zijn te ontkennen dat er zoiets bestaat als het neoliberalisme. Hij schrijft:

‘All manner of commentators, including, significantly, no small number of neoliberals, have insisted that the theory behind the label never really existed; if they happen to be preternaturally pugnacious, they tend to dismiss it as a swearword emitted by addled denizens of the left.’¹

In de nasleep van de globale kredietcrisis van 2008 is er in Nederland een soortgelijke trend ontstaan. Publieke intellectuelen die zichzelf als (klassieke) liberalen bestempelen – denk onder anderen aan Frits Bolkestein,² Patrick van Schie³ en Edwin van de Haar⁴ – verdedigen nu al jaren de stelling dat het neoliberalisme niet bestaat. Sterker, dat de term een uitvinding is van verongelijkte (overwegend linkse) critici zoals Jan Marijnissen, Paul Kalma en

Frank Ankersmit. Deze critici zouden de term gebruiken om een bepaald soort economisch beleid te omschrijven dat in Nederland in de jaren tachtig voor het eerst werd gevoerd; beleid waarbij privatisering, deregulering en bezuiniging centraal staan.⁵

In de verhitte discussie over het begrip ‘neoliberalisme’ staat meer op het spel dan het etiket dat Nederlandse intellectuelen van liberale snit hanteren voor hun eigen opvattingen. In wezen draait deze discussie over de aard van de politieke filosofie die onze politieke praktijk vandaag de dag in hoge mate bepaalt. Als links Nederland het huidige politieke landschap wil begrijpen doet zij er goed aan deze discussie serieus te nemen. Laat ik beginnen met een kort overzicht van de voorname wapenfeiten tot dusver.

Het debat over het al dan niet bestaan van het neoliberalisme kwam tot een climax in het jaar 2014. In februari van dat jaar verscheen er in *S&D* een reeks stukken die reageerden op een enkele maanden eerder in hetzelfde blad verschenen betoog van Patrick van Schie dat

Lars Cornelissen *De VVD: neoliberal tot in de vezels*

de kritiek op het neoliberalisme wegzette als ‘het hekserijgeloof van deze tijd.’⁶ Voorts verhoogde Van Schie in juni van 2014 de inzet door samen met Martin van Hees en Mark van de Velde het boekje *Neo-liberalisme: een politieke fictie* te publiceren.⁷ Zij concluderen dat de politieke filosofie die in de periode na de Tweede Wereldoorlog werd ontwikkeld door auteurs als Walter Eucken, Wilhelm Röpke, Friedrich Hayek en Milton Friedman met recht liberaal genoemd kan worden, maar ‘dat “het neoliberalisme” als *hedendaags* verschijnsel niet bestaat.’⁸

De VVD was vanaf haar oprichting expliciet bedoeld als een neoliberale partij

Deze argumentatie stoelt op een tweedeling tussen een (reëel) *historisch* neoliberalisme en een (illusoir) *hedendaags* neoliberalisme. De kern van de aanklacht tegen critici als Marijnissen en Ankersmit is dan ook dat zij ten onrechte de term ‘neoliberalisme’ hanteeren voor hedendaags marktgericht beleid – privatiseringen, dereguleringen en bezuinigingen – die geen verwantschap vertonen met de naoorlogse neoliberale doctrine. *Neo-liberalisme: een politieke fictie* is voornamelijk een anti-anti-liberaal manifest. De historische argumenten rammelen, concludeerde Merijn Oudenampsen al eerder.⁹ Hij zag echter het meest cruciale moment uit de geschiedenis van het Nederlandse neoliberalisme over het hoofd: de oprichting van de VVD.

In dit artikel geef ik een aanzet tot een historisch gegronde kritiek op het Nederlandse neoliberalisme. Ik begin door een korte beschouwing te geven van de grondbeginselen

van de neoliberale filosofie en de historisch-filosofische context waarin deze werd ontwikkeld. Daarna bespreek ik de oprichting van de VVD en toon ik aan dat de VVD van origine expliciet bedoeld was als een neoliberale partij. Ik besluit met een korte discussie van de hedendaagse Nederlandse politiek.

Ontstaansgeschiedenis van het neoliberalisme

Het neoliberalisme is in de eerste plaats een politieke filosofie die in de eerste helft van de twintigste eeuw werd ontwikkeld door een groep politiek-economen en filosofen, waaronder de reeds genoemde Hayek, Eucken, Röpke en Friedman, alsmede andere voorafstaande denkers als Lionel Robbins, Henry Simons en Louis Rougier.¹⁰ Ondanks veelvuldige verschillen deelden zij de overtuiging dat het liberalisme opnieuw leven ingeblazen moest worden.¹¹

Hoewel enkelen van hen al sinds de jaren dertig bezig waren, kwam het neoliberalisme als coherente politiek-filosofische stroming pas op gang na de Tweede Wereldoorlog. Van specifiek belang is het jaar 1947, toen Hayek het netwerk Mont Pèlerin Society opzette.¹² Hiermee kwam het neoliberalisme als coherent politiek project, gericht op een globale neoliberale omwenteling, werkelijk op stoom.

Het voornaamste filosofische doel was het grondig herijken van de klassiek-liberale traditie die teruggaat op Adam Smith en zijn volgelingen. Dit heette nodig omdat aan het eind van de negentiende eeuw, na enkele decennia van op de liberale traditie gestoeld beleid, verscheidene westerse overheden zich grotendeels hadden teruggetrokken uit het economische domein. Algauw bleek dat, paradoxaal genoeg, de daaruit volgende ongelimiteerde marktwerking onherroepelijk leidde tot monopolie- en kartelvorming en dus tot minder groei. Ondersteund door het werk van onder anderen de sociaalliberalen John Maynard Keynes en Karl Mannheim begonnen overheden gericht en

Lars Cornelissen *De VVD: neoliberal tot in de vezels*

veelvuldig in te grijpen in het economische domein om inflatie onder controle te krijgen en om voor de gehele bevolking werkgelegenheid te scheppen.

In de ogen van de neoliberalen waren beide liberale filosofieën – die van Smith en die van Keynes – schuldig aan het ondermijnen van de vrijheid die ze predikten. Het klassieke liberalisme leidt, zo meenden zij, tot een onvrije markt, gedomineerd door kartels en monopolisten, terwijl het sociaalliberalisme noodzakelijkerwijs een totalitaire staat oplevert die de gehele economie onder zijn hoede neemt. In hun ogen moest er een nieuwe filosofie geformuleerd worden, één die in staat zou zijn om het marktmechanisme vrij te waren van overheidsingrijpen zonder daarbij de fouten te maken waaraan het klassieke liberalisme was bezweken. Dit vereiste volgens hen twee grondige hervormingen.

Ten eerste zien neoliberalen de markt als een voorwaardelijk fenomeen; dat wil zeggen, als een reeks processen en relaties die zich alleen voordoen als aan enkele welbepaalde voorwaarden is voldaan. Dit is dan ook de taak van de overheid: het scheppen van de voorwaarden waaronder marktwerking mogelijk is. Hierbij moet men denken aan wetgeving over privé-eigendom en aan een stabiel monetair raamwerk, maar ook aan anti-monopolie-maatregelen en aan beleid dat de invloed van vakbonden op wetgeving sterk inperkt.

Deze opvatting over de rol van de overheid is de eerste grondige hervorming van de liberale doctrine en is niets minder dan een complete omwenteling: waar de klassieke doctrine volhield dat economische vrijheid alleen mogelijk is onder de voorwaarde dat er geen enkele overheidsinvloed in het economische domein is, stelt de neoliberal dat economische vrijheid alleen mogelijk is als overheidsinmenging de juiste voorwaarden schept.

Direct hieraan verbonden is de tweede grondige hervorming die het neoliberalisme introduceert: het scheppen van de voorwaarden voor marktwerking vereist overheids-

ingrijpen, maar dit is niet het soort ingrijpen dat de keynesiaanse politieke economie voorstaat. De belangrijkste vraag gaat volgens de neoliberalen over de aard van het overheidsingrijpen, dat mag alleen raken aan de *voorwaarden* voor marktwerking – zoals de reeds genoemde wetten tegen monopolie – of kartelvorming. Dit is, in een notendop, de historische context waarin het neoliberalisme werd geformuleerd. De vraag is nu: hoe is het neoliberalisme in de Nederlandse politiek geïntroduceerd?

Pieter Oud, neoliberal

De VVD werd in januari 1948 – negen maanden nadat Hayek de Mont Pèlerin Society leven inblies – opgericht door Pieter Oud, toenmalig hoogleraar parlementaire geschiedenis, oud-minister van Financiën en oud-burgemeester van Rotterdam. Vlak na de Tweede Wereldoorlog werd Oud lid van de in 1946 opgerichte PvdA, maar deze partij stond hem om twee redenen tegen: zij was bereid de Indonesische onafhankelijkheid te accepteren¹³ en zij bepleitte een politiek-economisch beleid dat Oud tegenstond. Daarom verliet hij de PvdA en richtte hij de VVD op.

Hoewel hij een groep sympathisanten om zich heen had verzameld (waaronder de wat charismatischere Dirk Stikker, die direct na de oprichting van de partij haar voorzitter werd), duldde Oud geen enkele tegenspraak bij het formuleren van de grondbeginselen van zijn nieuwe partij. Deze werden vastgelegd in een beginselprogramma dat 24 artikelen kent en dat in januari 1948 werd vastgesteld.¹⁴ Een korte beschouwing van dit door Oud eigenhandig in elkaar gedraaide document geeft direct een inzicht in de neoliberale principes die eraan ten grondslag liggen. Zo luidt artikel 5:

‘Op het terrein der stoffelijke welvaart streeft de Partij, met verwerping zo van de socialistische als van de individualistische economie, naar maatschappelijke verhou-

Lars Cornelissen *De VVD: neoliberal tot in de vezels*

dingen, die sociaal gerechtvaardigd en economisch verantwoord zijn. Zij verwerpt derhalve de leer van het laissez faire laissez passer, die eenieder de vrijheid wil laten naar eigen goeddunken te handelen. Die leer moge aanvaardbaar zijn geweest voor een voorbijgegaan tijdperk in de maatschappelijke ontwikkeling, voor de huidige wereld is een vrijheid voor de enkeling, die geen verantwoordelijkheid tegenover anderen kent, niet langer te aanvaarden. Even onaanvaardbaar is echter een maatschappij waarin de Staat alle macht tot zich zal hebben getrokken en aan de individuele mens alle vrijheid zal zijn ontnomen. De Partij wenst daarom te streven naar het juiste midden, naar een evenwicht tussen maatschappelijke en individuele factoren, omdat zij alleen daarin de mogelijkheid ziet voor de verwezenlijking ener ware vrijheid.'

Wat direct opvalt is dat dit artikel punt voor punt de neoliberale kritiek op de klassiek-liberale filosofie enerzijds en de collectivistische filosofieën anderzijds herhaalt. Wat tevens in het oog springt is de verbinding die gemaakt wordt tussen 'stoffelijke welvaart' en 'ware vrijheid', wat de suggestie wekt dat het Oud voornamelijk te doen is om een vrijmarkt-economie.

In hetzelfde beginselprogramma wordt de rol van de overheid besproken. In artikel 16 staat:

'Erkennende, dat het ingrijpen der overheid in de tegenwoordige maatschappelijke verhoudingen niet kan worden gemist, oordeelt de Partij [...] dat het doel van het overheidsbeleid moet zijn rechtstreekse overheidsbemoeiing zoveel mogelijk overbodig te maken, opdat de overheid zich op den duur zal kunnen beperken tot een taak van toezicht, waarbij zij als hoedster van het algemeen belang corrigerend ingrijpt, wanneer maatschappelijke organisaties, door te eenzijdig te letten op het groepsbelang, het algemeen belang dreigen te schaden.'

Om hetzelfde punt in hedendaags Nederlands te maken: overheidsingrijpen is noodzakelijk, maar enkel met als doel het verminderen van de *algemene* overheidsinmenging. De overheid heeft dus wel degelijk een cruciale rol volgens dit programma.

De aard van het overheidsingrijpen dat de VVD voorstaat wordt in dit programma eveneens uit de doeken gedaan. Volgens artikel 4 is de VVD van mening 'dat ware vrijheid alleen bestaanbaar is, indien zij gepaard gaat met verantwoordelijkheid. Het is de taak der democratie de voorwaarden te scheppen, waardoor die verantwoordelijkheid tot haar recht kan komen.'

De VVD werd opgericht als alternatief voor het socialisme, maar verwierp ook de klassiek-liberale leer

Met het woord 'democratie' bedoelt Oud het 'parlementair regeringsstelsel' – ofwel de overheid. Met de term 'ware vrijheid' wordt, zoals hierboven reeds werd vastgesteld, hoofdzakelijk bedoeld op economische vrijheid. Kortom: de overheid mag alleen ingrijpen door te interveniëren op het niveau van voorwaarden.

De grondbeginselen van de VVD komen dus stuk voor stuk overeen met de grondbeginselen van het neoliberalisme.¹⁵ De VVD werd opgericht als alternatief voor het socialisme, maar verwierp eveneens de klassiek-liberale leer. In plaats daarvan wilde men een liberalisme dat een zeer specifieke taak aan de overheid toeschreef, namelijk het scheppen van de voorwaarden voor 'ware' – dat wil zeggen: economische – vrijheid. Wie op deze manier de ontstaansgeschiedenis van de VVD bekijkt moet concluderen dat zij over-

Lars Cornelissen *De VVD: neoliberal tot in de vezels*

duidelijk op een liberaal fundament gestoeld is.

Wie niet bereid is mijn oordeel te volgen kan beter vertrouwen op de woorden van de grondleggers van de VVD zelf. Zo omschreef niemand minder dan Pieter Oud, tijdens zijn openingsrede voor het jaarlijkse congres van de VVD in 1952, de ideologie van zijn partij als het 'neo-liberalisme,' dat hij voorts omschreef met de volgende woorden: 'het oude beginsel is gestoken in een nieuw gewaad, passend bij onze tijd. Maar moge het gewaad nieuw zijn, een verloochening van het oude beginsel betekent dit allerminst.'¹⁶

Zes jaar later schreef J. Alers, in een door Oud geredigeerde bundel over de partij-ideologie van de VVD, lovend over Hayek en Röpke, 'twee neo-liberalen die een zeer logisch economisch gebouw optrekken en daarbij duidelijk zeggen wat zij willen'. Hij voegt daaraan toe: 'Veel, maar niet alles, van wat de VVD op economisch gebied wenst, hebben zij theoretisch uiteengezet.'¹⁷

Mark Rutte, neoliberal

Dit roept natuurlijk de volgende vraag op: is de VVD vandaag de dag nog steeds liberaal? Het antwoord is: ja. Neem, bijvoorbeeld, een studie die door de Teldersstichting in 1985 werd gepubliceerd, getiteld *Liberalisme en politieke economie*. Dit geschrift, opgesteld door Klaas Groenveld en Andreas Kinneging, stelt zich ten doel 'een standpunt te bepalen omtrent de grondslagen van een liberale economische politiek'.¹⁸

Bij het identificeren van die grondslagen gaan Groenveld en Kinneging te rade bij Eucken, Röpke, Hayek en Friedman - en zij hanteren daarbij de term 'neoliberalisme' om de school van Eucken en Röpke aan te duiden. Men trekt vervolgens de typisch neoliberale conclusie dat de enige taak van economische politiek is ervoor 'te zorgen dat de economie zich weer beweegt naar het gebied waarbinnen het marktmechanisme zorg kan dragen

voor stabiele economische ontwikkelingen'.¹⁹ Dat wil zeggen, in de termen die ik eerder hanteerde, dat de politiek de structurele voorwaarden moet scheppen voor marktwerking, maar dat gericht ingrijpen in de markt uit den boze is.

In het afsluitende hoofdstuk bespreken Groenveld en Kinneging de concrete maatregelen die de neoliberale filosofie voorschrijft om, anno 1985, het marktmechanisme te herstellen en versterken. Van vooraanstaand belang, zo menen zij, is 'evenwichtsherstel' op de markt.²⁰ De beleidsmaatregelen die dat volgens hen mogelijk maken zijn 'bezuiniging, deregulering en privatisering', waarnaast ook verlaging van de belastingdruk wordt genoemd.²¹ Strikt gesproken zijn de beleidsmaatregelen die doorgaans met het neoliberalisme worden geassocieerd dus niet noodzakelijk met de neoliberale politieke filosofie verbonden, maar werden zij in de jaren tachtig door neoliberale denkers voorgeschreven om de fundamentele reden dat het marktmechanisme in hun ogen moest worden hersteld. Dat beleid is zelf, met andere woorden, niet inherent liberaal, maar de filosofische beginselen waarop zij berusten zijn dat wel.

Sinds het verschijnen van *Liberalisme en politieke economie* heeft de Teldersstichting verscheidene studies gepubliceerd die deze filosofische grondbeginselen verder uitwerken. Een in 1988 verschenen rapport *Liberalisme: een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, is een passend voorbeeld. In dit boek zet de stichting bij monde van onder anderen Frits Bolkestein, Uri Rosenthal, Klaas Groenveld en Andreas Kinneging uiteen dat de voornaamste taak van de staat bestaat in 'de regelgeving en de handhaving daarvan die noodzakelijk is om de zelfregulerende orde in goede banen te leiden'; een opvatting die de auteurs expliciet ontleen aan Hayek.²²

Ook in recentere jaren hebben de VVD en haar wetenschappelijk onderzoeksbureau hun neoliberale erfenis veelvuldig bevestigd.

Lars Cornelissen *De VVD: neoliberal tot in de vezels*

Niemand minder dan Mark Rutte beriep zich in 2007 bijvoorbeeld op het gedachtegoed van Hayek om te betogen dat de overheid louter een ‘voorwaardenscheppende functie’ heeft.²³ Voorts worden in recente publicaties van de Teldersstichting vooraanstaande neoliberale denkers zoals Hayek, Eucken en Friedman onverminderd vaak aangehaald om de beginselen van het liberalisme te duiden.²⁴ Tot slot wordt de ideale staat in publicaties van diezelfde stichting nog altijd omschreven als een staat ‘die actief vormgeeft aan de randvoorwaarden van een zuivere markt.’²⁵

De centrale stelling van *Neo-liberalisme: een politieke fictie* – dat het neoliberalisme geen hedendaags verschijnsel is – blijkt dus ongefundeerd. De neoliberale filosofie, waarvan de onderscheidende kwaliteit is dat zij het als de voornaamste taak van de overheid beschouwt om de voorwaarden voor marktwerking te schepping, wordt in ons land al ruim tachtig jaar vertegenwoordigd door de VVD en is, gezien het electorale succes van deze partij het afgelopen decennium, invloedrijker dan ooit.

Neoliberalisme en linkse kritiek

Volgens Mirowski is het ten tonele verschijnen van hardnekkige ontkenners van het bestaan van deze of gene ideologie doorgaans een teken dat die ideologie juist bij hen welig tiert. Het is dan ook geen toeval dat in ons land de meest hardnekkige ontkenners van het neoliberalisme stuk voor stuk gelieerd zijn aan de VVD of aan de Teldersstichting. Dit wil uiter-

aard niet zeggen dat de VVD de enige politieke partij is die er een neoliberale politieke filosofie op nahoudt (of na heeft gehouden), temeer daar enkele aspecten van het neoliberale gedachtegoed zich in de jaren tachtig in hoog tempo door het Nederlandse politieke landschap verspreidde.²⁶ Het impliceert echter wel dat de VVD als enige partij nagenoeg volledig op de neoliberale filosofie is gestoeld.

Dit verklaart waarom de VVD het meeste baat heeft bij het optrekken van een rookgordijn omtrent het neoliberalisme. Immers, middels dat rookgordijn kan zij zich distantiëren van de neoliberale ideologie, die vandaag de dag (volledig terecht) te boek staat als de drijvende kracht achter de Chileense coup van 1973, de vernietiging van de westerse verzorgingsstaat, de autoritaire afhandeling van de Griekse schulden crisis en talloze vergelijkbare sociale catastrofes.

Om beter te begrijpen hoe deze zelfde ideologie de hedendaagse Nederlandse politiek in haar grip heeft, zou links Nederland zich moeten richten op het formuleren van een coherent begrip van een rigoureuze kritiek op het neoliberalisme. Doordat de linkse kritiek tot op heden overwegend zwak is geweest en nog altijd een rigoureuze historisch begrip van het neoliberale denken ontbeert, is het voor de VVD makkelijk gebleken de eigen wortels te verbergen. Zolang er aan een dergelijk begrip gebrek is zal het eenvoudig zijn voor de VVD om zichzelf als een ideologisch neutrale partij voor te doen; gelijk een kameleon tegen een groene achtergrond.

Noten

- 1 Mirowski, P. (2013), *Never Let a Serious Crisis Go to Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*, Londen: Verso, p. 27.
- 2 Zie bijvoorbeeld Bolkestein, F. (2009), ‘De ware liberaal is een realist’, *Trouw*, 17 maart, <https://www.nrc.nl/nieuws/2009/03/17/de-ware-liberaal-is-een-realist-11699053-a345821>.
- 3 Van Schie, P. (2013), ‘Neoliberale nachtmerrie... ontwaakt!’, *S&D*/2013-6, pp. 72-78; Dupuis, H. & P. van Schie (2013), *Liberalie Spiegel. Reflecties op zestien veelgehoorde vooroordelen over het liberalisme en de VLF*, 's-Gravenhage: Teldersstichting, p. 43; Van Schie, P. (2014), ‘Neoliberalisme is een nonsenswoord’, *Trouw*, 8 september, <https://www.trouw.nl/home/neoliberalisme-is-een-nonsenswoord-aebda1cof>; Van Schie, P. & P.

Lars Cornelissen *De VVD: neoliberal tot in de vezels*

- Kalma (2014), 'Het neoliberalisme is een links spookbeeld', *de Volkskrant*, 1 maart, www.volkskrant.nl/archief/het-neoliberalisme-is-een-links-spoekbeeld~a3605532/.
- 4 Van de Haar, E. (2012), 'Het neoliberale fantoom', *De groene Amsterdammer*, nummer 7 (februari), <https://www.groene.nl/artikel/het-neoliberale-fantoom>.
 - 5 Zie bijv. Marijnissen, J. (2003), *Nieuw optimisme*, Soesterberg: Aspekt; Ankersmit, F. (2009) 'Het neoliberalisme is niet liberaal', *Filosofie.nl*, 17 maart, <https://www.filosofie.nl/nl/nieuws/12424/het-neoliberalisme-is-niet-liberaal.html>.
 - 6 Van Schie, 2013, p. 73. Voor de reacties, zie S&D/2014-1. De bijdragen waren van Thomas von der Dunk, Paul Kalma, Arjan Vliegthart en Naomi Woltring.
 - 7 Van Hees, M., P. van Schie & M. van de Velde (2014) *Neoliberalisme. Een politieke fictie*, Amsterdam: Boom.
 - 8 Ibidem, p. 8.
 - 9 Oudenampsen, M. (2014), 'Mistvorming rond het neoliberalisme', www.wbs.nl/opinie/all/twist-over-het-neoliberalisme.
 - 10 Voor overtuigende historische portretten van het neoliberalisme, zie o.a. Audier, S. (2012), *Néo-libéralisme(s): Une archéologie intellectuelle*, Parijs: Grasset; Foucault, M. (2004), *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France, 1978-1979*, Parijs: Seuil; Gallimard; Mirowski, P. & D. Plehwe (red.) (2009), *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*, Cambridge: Harvard University Press; Peck, J. (2010), *Constructions of Neoliberal Reason*, Oxford: Oxford University Press. Goede historische studies van het neoliberalisme door Nederlandse auteurs zijn helaas schaars. Zie o.a. Zijlstra, J. (1956) *Economische orde en economische politiek*, Leiden: H.E. Stenfert Kroese; Meijer, G. (1988) *Het neoliberalisme. Neoliberalen over economische orde en economische theorie*, Assen & Maastricht: Van Gorcum; Woltring, N. (2012) 'De erfenis van het neoliberalisme', S&D/2012-6, pp. 7-15; Woltring, N. (2014), 'Neoliberalisme in drie bedrijven', S&D/2014-1, pp. 36-42.
 - 11 Voor een gedetailleerde discussie van de verschillen tussen de diverse substromingen die het neoliberalisme rijk is, zie o.a. Audier, 2012.
 - 12 Zie in het bijzonder Mirowski & Plehwe (red.), 2009.
 - 13 Ik heb hier helaas niet de ruimte om in te gaan op de rol die koloniale politiek speelde in de oprichting van de VVD. Voor meer informatie over het ontstaan van de VVD en de rol die hierin gespeeld werd door de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog zie bijvoorbeeld Vermeulen, A. (2013), *De liberale opmars. 65 jaar VVD in de Tweede Kamer*, Amsterdam: Boom.
 - 14 Dit program is online te vinden: irs.ub.rug.nl/dbi/4c3f013a03ee7.
 - 15 Zie ook Oud, P.J. (1958), 'Modern staatkundig liberalisme,' in: P.J. Oud, N.E.H. van Esveld, J. Alers, J.P. van Mullem & H. van Riel, *Enige aspecten van het moderne liberalisme*, Leiden: H.E. Stenfert Kroese, pp. 1-20. In dit artikel ontwikkelt Oud eveneens een kritiek op het klassieke liberalisme en spreekt hij op dezelfde manier over de rol van de overheid en over de aard van diens ingrijpen.
 - 16 Oud, P. (1952), 'Openingsrede voor jaarlijkse algemene vergadering VVD,' *Vrijheid en democratie*, no. 208, p. 6.
 - 17 Alers, J. (1958), 'Modern economisch liberalisme,' in: Oud et al., *Enige aspecten van het moderne liberalisme*, pp. 44-63, p. 50.
 - 18 Groenveld, K. & A.A.M. Kinneking (1985) *Liberalisme en politieke economie*, 's-Gravenhage: TeldersStichting, p. v.
 - 19 Ibidem, p. 70.
 - 20 Ibidem, p. 90.
 - 21 Ibidem, p. 95.
 - 22 Kinneking, A.A.M. (1988) *Liberalisme: Een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, 's-Gravenhage: TeldersStichting, p. 28.
 - 23 Rutte, M. (2007), 'Politiek van wantrouwen', *Elsevier* (11 augustus), pp. 26-27, p. 27.
 - 24 Zie bijvoorbeeld de bijdragen in Van de Velde, M. (red.) (2004), *Marktmeesters: Portretten van vooraanstaande liberale economen*, Amsterdam & Den Haag: Boom & Teldersstichting. Zie ook Van Hees, M., F. de Beaufort, B. de Bruin, P. van Schie & M. Wissenburg (2014), *Liberale verantwoordelijkheid: Individuele, economische en democratische plichten*, Den Haag: TeldersStichting, hoofdstukken 4 en 5.
 - 25 Wissenburg, M. (2011), *Eerlijk is eerlijk: Wat een liberaal van de staat mag verwachten en van zichzelf moet vergen*, Den Haag: Teldersstichting, p. 34. Zie ook Van Hees et al. (2014), pp. 10-11 en *passim*.
 - 26 Zie bijvoorbeeld Woltring (2012) en Kalma, P. (2014), 'Het neoliberalisme voor coalitiepartners verklaard', S&D/2014-1, pp. 14-22 over de neoliberale invloeden op de PvdA.

PVDA, HOE VERDER?

(3)

In de reeks 'PvdA, hoe verder?' schreven Philip van Praag, Cees Aarts en Sarah de Lange over positie van de PvdA tussen de andere partijen, over de wensen van de mogelijke achterban, en de mate waarin die verscheurd wordt door de wensen een degelijke verzorgingsstaat te hebben, mee te bewegen met de wereldeconomie en cultureel verdraagzaam te zijn.

Ruud Koole liet zien dat er niks mis mee te streven naar gezelligheid, maar dat kiezers er meer om geven wanneer je je beloften waarmaakt. Paul Kalma hield een pleidooi voor de sociale markteconomie, en Marijke Linthorst pleitte tegen de economisering. Wim Meijer en Margrieth van Lith brachten daarop de kern van de PvdA nog eens in beeld: arbeid, en niet veel meer dan dat. In dit nummer komen de reacties uit andere partijen - van de VVD en van Groenlinks, om precies te zijn. Dat zijn altijd dubbelzinnige adviezen, maar zolang je weet wie de afzender is, toch instructief genoeg.

Vrees het volk niet: een welgemeend advies van een liberaal aan de PvdA

Terwijl de sociaal-democratie vroeger opkwam voor de gewone man en vrouw, doet zij wat gewone mensen beweegt nu af als 'onwelriekend populisme'. Dat is haar duur komen te staan bij de laatste parlementsverkiezingen.

PATRICK VAN SCHIE

Patrick van Schie is directeur van de Teldersstichting, het onafhankelijk wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme gelieerd aan de VVD, en tweewekelijks columnist voor Trouw.

Wat kan de PvdA van de VVD uit pakweg de laatste kwart eeuw leren voor wat betreft het omgaan met een verkiezingsnederlaag? Helaas, op dat gebied is de VVD een slechte leermeester. Niet omdat wij liberalen minder (zware) verkiezingsnederlagen hebben geleden dan de PvdA. Nee, de VVD is gewoonweg niet goed in het bedrijven van introspectie op zo'n moment.

Na de zwaarste nederlaag die de VVD in haar geschiedenis heeft geleden, de dreun van 38 Kamerzetels naar 24 in 2002, verzuumde de partij een analyse te maken. Vier jaar later, nadat zij van 28 op 22 Kamerzetels terugviel, werd er wel een evaluatiecommissie ingesteld. Deze commissie onder leiding van oud-minister Sybilla Dekker schoof de schuld van de nederlaag vrijwel geheel op de (vermeende) 'verdeeldheid' in de partij. Elk van de leiding afwijkend geluid zou volgens haar schadelijk zijn geweest. Analyse lag hier niet aan ten grondslag; men had slechts her en der in de partij

zulke klachten opgevestigd. De oproep van de commissie-Dekker tot meer discipline gaf dan ook slechts weer waar tegenwoordig elk partijbestuur (helaas) van droomt: *Ordnung muss sein*. Maar dit is eerder de oorzaak van dan het medicijn tegen de gegroeide irrelevantie van politieke partijen. Indien partijen waarin veel discipline heerst geen verkiezingsnederlagen zouden lijden, konden we op verkiezingsdagen niet alleen zien dat alle partijen verklaren te hebben gewonnen maar zou dit door de cijfers worden ondersteund. Iedereen winnaar, dat is natuurlijk onmogelijk.

O ja, en dan is er natuurlijk nog het meest recente zetelverlies van de VVD: 8 zetels minder in 2017 vergeleken met 2012. Ook hier heeft de VVD geen onderzoek naar ingesteld. Terecht, naar mijn mening. Zowel VVD als PvdA reikte in 2012 door de tweestrijd behoorlijk ver tot boven haar 'eigenlijke' omvang. Die aanzuigende werking bleef in 2017 uit. Met het resultaat van 33 zetels zat de VVD ditmaal keu-

Patrick van Schie *Vrees het volk niet: een welgemeend advies van een liberaal aan de PvdA*

rig net iets boven de uitslag van 2010, toen het er 31 waren. Indien de PvdA afgelopen maart niet meer dan 8 zetels verlies zou hebben geleden, dus op 30 zetels zou zijn teruggevallen, had ik haar geadviseerd: bespaar je de kwelling van zelfanalyse en wees gewoon blij met wat je hebt overgehouden.

Geen enkele partij in ons land heeft meer aan analyse van haar nederlagen gedaan dan de PvdA. Ik bewonder die partij erom, ook al krijgt het soms trekjes van masochisme. Tot een structureel betere positie onder de kiezers heeft de boekenplank aan opeenvolgende rapporten intussen niet geleid. Zeker, de rapporten bevatten allerlei nuttige wenken. Maar het komt natuurlijk op de toepassing aan. En in elke partij, niet alleen de PvdA, laat de leiding zich in de praktijk veelal liever omringen met ja-knikkers dan met criticasters. Alle fraaie woorden over openheid en luisteren naar de kiezers ten spijt, valt er vaak veel *groupthink* in een zich steeds meer verengend kringetje waar te nemen.

Toch winnen sommige partijen terwijl andere verliezen. En op de lange electorale termijn bezien vergaat het de sociaal-democraten slecht. Niet enkel in Nederland; het is een Europees fenomeen. Een al decennialang veel gehoorde verklaring is dat de sociologische basis van sociaal-democraten is verdwenen: er is geen traditionele arbeidersklasse meer. Mij overtuigt deze verklaring niet. Op een paar mini-zuiltjes na – rond de SGP, de CU en een kern aan SP-gelovigen – kan geen enkele politieke partij meer op een vaste achterban rekenen, althans niet op een die meer dan een paar (hooguit acht) Kamerzetels bedraagt. Alle partijen zullen keer op keer om de extra zetels moeten strijden. Toeval speelt daar soms een rol, of een hype (zoals GroenLinks bij de meest recente verkiezingen wist te creëren rond de 'Jessias') maar het belangrijkste kenmerk dáárvan is dat deze altijd van korte duur zal blijken te zijn.

Echte kracht komt toch van een inhoudelijke herkenbare boodschap waarmee een partij

zich weet te onderscheiden. Dat inhoud er nauwelijks meer toe doet, ben ik dan ook met Simon Otjes (van GroenLinks) hardgrondig oneens. Een partij zal in een veld van toegenomen concurrentie juist kiezers moeten trekken met een geloofwaardige eigen boodschap. De kern van waar een partij voor behoort te staan, mag in geen geval worden verwaarloosd. Dat is de les die de VVD-commissie die er nooit is geweest, in 2002, uit de wanprestatie van Hans Dijkstal had behoren te trekken. Vlak voor die verkiezingen bleek uit een opdracht van *de Volkskrant* verricht onderzoek dat de kiezers nog slechts één ding met de VVD associeerden: de financiële degelijkheid van minister van Financiën Gerrit Zalm. De hele verdere inhoudelijke nalatenschap van Bolkestein had Dijkstal weten te verkwanselen. Hij dacht nieuwe kiezers aan de linkerkant van de VVD te vinden, maar zag niet dat hij daardoor een groot deel van de traditioneel naar zijn partij neigende achterban van zich vervreemde.

Er mag dan geen traditionele arbeidersklasse meer zijn, er is wel degelijk een groot segment aan kiezers dat de vertrouwde PvdA-boodschap aantrekkelijk vindt, te weten dat 'eerlijk delen' moet worden vertaald als 'meer nivelleren'. Verkeerde politiek natuurlijk, merk ik als liberaal op, maar wel een waar een aanzienlijke markt voor is te vinden. En wat je Diederik Samsom ook kunt verwijten, dat meer nivelleren heeft hij de afgelopen kabinetsperiode voor elkaar gekregen. Waarom ging het dan toch mis voor de PvdA?

Samsoms eigen analyse luidt dat PvdA'ers veel meer dan VVD'ers ontevreden types zijn. In plaats van te vieren wat is binnengehaald, blijven ze zaniken over wat ze niet hebben weten te bereiken. Wie ben ik om Samsom op dit punt tegen te spreken? Maar het is niet de hele verklaring voor de verkiezingsnederlaag, laat staan voor het gegeven dat de sociaal-democratie zich structureel in een crisis bevindt.

Volgens mij blijft een restant aan marxisme de PvdA in de weg zitten. Te weten de neiging

Patrick van Schie *Vrees het volk niet: een welgemeend advies van een liberaal aan de PvdA*

om alle verklaringen voor maatschappelijke fenomenen in de sociaaleconomische onderbouw te zoeken. Terrorisme door fanatieke moslims bedreven; sociaal-democraten zoeken de oorzaak in armoede. Ook al wijst onderzoek uit dat veel van deze terroristen uit een (in materieel opzicht) rijk milieu komen. Zo zou ik nog wel even kunnen doorgaan. Het punt is dat de sociaal-democratie een blinde vlek heeft voor de culturele factor. Of, om het wat preciezer te beschrijven: voor wat mensen ten diepste beweegt. U leest het vast niet voor het eerst: sociaal-democraten houden van de mensheid maar zien de mensen niet staan.

Het is zelfs nog een graadje erger. Ooit kwam de sociaal-democratie op voor de gewone man en vrouw. Op het overdrevene af; het arbeidersleven werd verheerlijkt. Haalden 'burgerlijke' politici soms hun neus op voor het ongepolijste, dan bleek hieruit hun elitaire en anti-democratische aard. Inmiddels zijn de rollen omgekeerd. Wat gewone mensen beweegt, en wat zij vinden, wordt als onwelriekend 'populisme' afgeserveerd. De PvdA be-

ziet haar eigen potentiële kiezers maar al te vaak met afkeer en minachting. Zij staat daarin niet alleen; D66 en GroenLinks steken haar daarbij naar de kroon. Maar dat zijn partijen die het niet van de gewone man en vrouw hoeven te hebben. De PvdA kan zich daarentegen geen hautain gedrag veroorloven.

De kiezers zijn ook zo gek nog niet. Zij hebben er een fijne neus voor hoe partijen over hen denken. Zij voelen het als zij niet serieus worden genomen, wanneer er op hen wordt neergekeken. De sociaal-democratie is verworpen van een stroming die de stem van het volk wilde doen klinken tot een die het volkse vrees. Aan de overzijde van de Atlantische Oceaan heeft een linkse politica dit in één woord weten te vatten: *deplorables*.

Wil de sociaal-democratie herrijzen dan dient zij de huiver voor de stem van het volk van zich af te schudden. Dat is misschien lastig voor een partij die steeds meer is gaan bestaan uit bestuurders. Maar wat is het bestaansrecht van een PvdA die zich van de 'gewone' man of vrouw heeft afgekeerd?

De wederopstanding van GroenLinks

In 2012 had de PvdA haar zaakjes goed op orde, en GroenLinks niet. In 2017 waren de rollen omgedraaid. Niet alleen de inhoud doet ertoe bij verkiezingen, maar zeker ook de vorm, en onderschat ook de rol van toevalligheden niet.

SIMON OTJES

Simon Otjes zette zijn werk als onderzoeker bij de Rijksuniversiteit Groningen tijdelijk op een laag pitje om tijdens de verkiezingscampagne van 2017 als beleidsmedewerker, kiezersonderzoeker en secretaris van de programmacommissie voor GroenLinks te werken. Hij schrijft dit artikel op persoonlijke titel

In 2012 haalde GroenLinks de slechtste verkiezingsuitslag in haar geschiedenis: 2,3% van de stemmen. Dankzij een lijstverbinding met grote broers PvdA en de SP werden dit 4 zetels. Vijf jaar later haalde GroenLinks het beste verkiezingsresultaat uit de geschiedenis: 9,1% van de stemmen, 14 zetels. Daarmee is GroenLinks de grootste partij op links. Wat is erin de tussentijd gebeurd?

Zoals alle partijen na een verkiezingsverlies doen, werd er in 2012 een evaluatiecommissie ingesteld door het partijbestuur. Deze stond onder leiding van oud-Europarlementariër Nel van Dijk. De diagnose van de verkiezingsuitslag was mede gebaseerd op kiezersonderzoek dat ik voor de commissie heb uitgevoerd (Van Dijk e.a. 2013). In dit onderzoek stonden vijf conclusies centraal (Otjes 2013). De belangrijkste conclusie was dat kiezers steeds meer tussen partijen wisselen. De uitslag maakte duidelijk wat politicologen al een tijd stellen: partijen hebben geen vaste achterban meer. Zoals Kees Aarts (2017, p.37) stelt: 'Nederlandse kiezers (...) [zijn] echt gaan kiezen, in plaats

van de partij trouw te blijven waar ze volgens hun sociale achtergrond bij horen.'

De stelling dat partijen een vaste achterban hebben of dat resultaten uit het verleden een goede voorspelling zijn voor toekomstige resultaten, is voorbij. Voor GroenLinks – een partij met hoger opgeleide, kritische kiezers – geldt dat van verkiezing tot verkiezing maar ongeveer de helft van de kiezers loyaal blijft. Uit onderzoek van Tom van der Meer en collega's blijkt dat kiezers wel binnen bepaalde blokken blijven. Voor linkse kiezers is er een links blok.

Ter illustratie: in 2010 haalde de centrum-linkse partijen (PvdA, GroenLinks, SP, D66 en de PvdD) 68 zetels. In 2012 waren dat er 71. Ondanks de grote wisselingen in de uitslag tussen partijen, was de uitslag van de blokken relatief stabiel. Overigens ook in 2017 zien we dit terug. De vijf centrum-linkse partijen samen met DENK gingen van 71 zetels terug naar 64. Zoals De Lange (2017) laat zien, hebben met name andere linkse partijen voordeel gehad van de implosie van de PvdA.

Simon Otjes *De wederopstanding van GroenLinks*

GroenLinks leerde de les dat partijen geen vast electoraat meer hebben op een harde manier toen de kiezers die iedere verkiezing in grote getalen tussen GroenLinks en de PvdA heen en weer gingen, in 2012 maar één richting gingen: weg van GroenLinks en naar de PvdA. De belangrijkste reden dat mensen in 2012 niet op GroenLinks stemden, had niets te maken met de inhoud maar met de interne onrust. De chaotisch verlopen lijsttrekkersstrijd tussen de zittende fractievoorzitter Jolande Sap en haar uitdager Tofik Dibi had de partij veel schade aangedaan. Bovendien oefende de PvdA een enorme aantrekkingskracht op potentiële GroenLinks-kiezers uit omdat Samsom in een strijd om het Torentje verwikkeld was met de Rutte.

Pas na deze factoren, die met name te maken hebben met het vertrouwen in GroenLinks, kwamen inhoudelijke overwegingen. In de eerste plaats vonden voormalige GroenLinks-kiezers de koers van GroenLinks onvoldoende herkenbaar en te pragmatisch, zeker waar het sociaaleconomische onderwerpen betrof. In *Vrijheid eerlijk delen* (2005) had Femke Halsema samen met Ineke van Gent een nieuwe sociaaleconomische agenda voor GroenLinks geïntroduceerd. Van al die voorstellen waren met name het versoepelen van het ontslagrecht of het verkorten van de WW opvallend omdat GroenLinks zich hiermee dichterbij de VVD en D66 positioneerde dan in de buurt van de SP. Later omarmde GroenLinks ook het verhogen van de AOW-leeftijd en verhogen van eigen betalingen in de zorg, waarmee ze zich op hetzelfde 'hervormingsgezinde' speelveld begaf. Daarnaast was de steun van GroenLinks aan de politiemissie in Kunduz, Afghanistan, een punt van ergernis voor mensen die geen GroenLinks meer stemden. Het enige onderwerp waar GroenLinks wel herkend werd, was het klimaat.

Toen Jolande Sap één maand na de verkiezingen de Tweede Kamer verliet, was de ruimte vrij om de partij opnieuw op te bouwen. De eerste twee jaar gebeurde dit onder het leider-

schap van Bram van Ojik als fractievoorzitter, Rik Grashoff als partijvoorzitter, en Wijnand Duyvendak als campagneleider. De belangrijkste inzet was om het vertrouwen in GroenLinks te vergroten. Lang bleven associaties met de chaotische leiderschapsverkiezing, het rommelige vertrek van Sap aan de partij kleven.

Ondertussen werden er partijbrede discussies georganiseerd rondom de inhoudelijke thema's die een splijtzwam waren geweest: militaire interventies en de toekomst van de verzorgingsstaat. In de partijbrede discussie over militaire interventies werden de principes die GroenLinks al jarenlang hanteerde over de inzet van militaire middelen vastgelegd (Van Ree 2014). De discussie over sociaaleconomische onderwerpen begon in 2013 toen Bram van Ojik (2013) een essay uitbracht over de werk en inkomen. Van Ojik (2013, p.33) schreef hierin dat hij in een tijd van groeiende werkloosheid '[...] een verschraving van de WW-duur niet voor [zijn] rekening [kon] nemen. [...] Hetzelfde geldt voor het ontslagrecht. Werknemers hebben nu behoefte aan rust en duidelijkheid.' Met het oog op de veranderde sociaaleconomische werkelijkheid, koos GroenLinks voor een meer traditionele linkse koers. Dit werd bevestigd met een tweede partijbrede discussie over de arbeidsmarkt (Lohfink 2015).

Ondertussen profileerden ook andere Tweede Kamerleden, in het bijzonder Jesse Klaver, zich op sociaaleconomische onderwerpen. Hij haalde de stereconoom Thomas Piketty naar de Tweede Kamer en zette vermogensongelijkheid en belastingontwijking op de agenda van de Tweede Kamer. Hij pleitte voor 'nieuwe nivelleringspolitiek' (Klaver 2014). In mei 2015 werd Klaver partijleider. Hij koos voor een scherp sociaaleconomisch profiel door zich af te zetten tegen het economisme (Klaver 2015). Met Klaver had GroenLinks bovendien een leider die de branie had om het leiderschap op links op te eisen.

Hiermee had GroenLinks aan de belangrijkste voorwaarden voldaan om bij de ver-

Simon Otjes *De wederopstanding van GroenLinks*

kiezingen kiezers te overtuigen om op GroenLinks te stemmen. Het beeld van de partij in chaos was vervangen door het beeld van een idealistische partij met een jonge ambitieuze leider. De onduidelijke hervormingsgezinde koers werd vervangen door een herkenbaar linkse koers. GroenLinks was in de ogen van kiezers meer dan alleen een groene partij. Het is ook de partij die vooroploopt waar het gaat om eerlijk delen. Wijnand Duyvendak en Sybren Kooistra zetten een ijzersterke campagneorganisatie op, met als doel om de verkiezingen te winnen. Een vernieuwende campagne op sociale media zorgde ervoor dat ook de jonge kiezers die niet meer de traditionele media volgen, de boodschap van GroenLinks binnen kregen. Het was nu zelfs Klaver die zich als kandidaat-premier van links positioneerde.

Het resultaat was 10 zetels winst, een ongekende uitslag voor GroenLinks. Voor sommige analisten viel de uitslag van GroenLinks zelfs wat tegen, gegeven de enorme terugval van de PvdA. De belangrijkste reden hiervoor is dat GroenLinks een zeer uitgesproken progressief profiel heeft op de zogenaamde nieuwe culturele vraagstukken als islam, de integratie van migranten, immigratie, Europese integratie en veiligheid. Hiermee is GroenLinks voor een groot deel van electoraat, ook van voormalige PvdA-stemmers, geen optie (De Lange 2017, Otjes & Krouwel 2015). Een sterk inhoudelijke profiel kan een partij ook zeer beperken in welke kiezersgroepen zij kan aanspreken, zeker als

de partij op deze thema's tegen de maatschappelijke stroom in zwemt.

Welke lessen kan de Partij van de Arbeid leren van GroenLinks? Ten eerste, het besef dat geen enkele (seculiere) partij in Nederland een vast electoraat heeft die altijd op haar stemt. Dat betekent dat iedere partij bij iedere verkiezing haar best moet doen kiezers op haar te laten stemmen. Verkiezingsuitslagen zullen steeds volatieler worden: partijen kunnen in korte tijd groot groeien (zoals de PvdA in 2012 en GroenLinks in 2017) en hard vallen zoals (GroenLinks in 2012 en de PvdA in 2017).

Ten tweede, dat de redenen waarom mensen uiteindelijk wel of niet een partij stemmen niet in de eerste plaats gaat om inhoud. In de keuze tussen GroenLinks en de PvdA, bijvoorbeeld, die programmatisch dicht bij elkaar staan, spelen inhoudelijke overwegingen maar beperkt een rol: GroenLinks verloor in 2012 in de eerste plaats vanwege een chaotisch verlopen lijsttrekkersstrijd en vanwege de aantrekkingskracht van de PvdA als potentiële regeringspartij. Abstracter gesteld: of een partij sterk genoeg is om verantwoordelijkheid te dragen en hoe een partij met in hen gestelde vertrouwen omgaat, zijn des te belangrijker. Om wisselingen van kiezers tussen partijen te verklaren, speelt inhoud een minder grote rol; immers kiezers wisselen tussen partijen die inhoudelijk dichtbij elkaar staan. De opdracht voor de PvdA is om dat vertrouwen te herwinnen en zich vanuit dat opzicht te herbezinnen op haar koers.

Literatuur

- De Lange, S. (2017), 'Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is, in: *S&D* 2017/2.
- Halsema, F. & I. Van Gent (2005), *Vrijheid Eerlijk Delen. Vrijzinnige voorstellen voor sociale politiek*, Den Haag: GroenLinks.
- Klaver, J. (2014), *Nieuwe Niveleeringspolitiek*, Den Haag: GroenLinks.
- Klaver, J. (2015), *De Mythe van Economisme. Pleidooi voor nieuw idealisme*, Amsterdam: Bezige Bij.
- Lohfink, A. (red.) (2015), *Werken in de 21^e eeuw. Partijbrede Discussie GroenLinks*, voorjaar 2015, Utrecht: GroenLinks.
- Otjes, S. (2013), 'Van 10 naar 4. De redenen voor het verlies van GroenLinks in 2012', Appendix van evaluatierapport *Terug naar de Toekomst*. Utrecht: GroenLinks.
- Otjes, S. (2015), 'Hervormen en Herverdelen. Is de links-rechtslijn de enige conflictlijn op het sociaaleconomisch terrein?', *Res Publica*, 57(2)

Simon Otjes *De wederopstanding van GroenLinks*

Otjes, S. & A. Krouwel (2015), 'Two shades of Green? The electorates of GreenLeft and the Party for the Animals', *Environmental Politics* 24(6).

Van der Meer, E. van Elsas, R. Lubbe & W. van der Brug, 'Kieskeurige kiezers: een onderzoek

naar de veranderlijkheid van Nederlandse kiezers, 2006-2010'.

Van Dijk, N. en anderen (2013), *Terug naar de Toekomst*,

Utrecht: GroenLinks.

Van Ree, T. (red.) (2014), *Vrede, daar blijfje aan werken. Groen-*

Links en militaire interventies.

Partijbrede discussie 2014,

Utrecht: GroenLinks.

Van Ojik, B. (2013), *Kiezen om te delen. Een verzorgingsstaat die werkt*, Den Haag: GroenLinks.

Neem maar meer stelling tegen de gemakzucht

Wim Meijer en Margrieth van Lith schreven in het vorige nummer over de politieke positie van de PvdA. Ton Elias was tot voor kort Kamerlid voor de VVD en liep als ‘partijwatcher’ regelmatig de congressen en bijeenkomsten van de PvdA af. Meijer en Elias liepen recent elkaar tegen het lijf en dat gaf Elias een reactie in.

TON ELIAS

Oud-Tweede Kamerlid voor de VVD

Beste Wim,

Ik heb jullie stuk nu volledig gelezen. Ik ben het eens met jullie keuze voor arbeid als hoofdthema. En inderdaad: niet voor niets heet jullie club zo. Maar wat ik werkelijk zeer node mis, is wat in je boek (dat ik inmiddels ook van kaft tot kaft las; goed geschreven en boeiend voor de liefhebber) wél stevig tot uitdrukking komt: dat het gepamper en het etatisme juist rondom de factor arbeid in ons land zo onheus is opgeklopt. Jouw rede van 1981 was in feite één grote schreeuw om aandacht voor het gegeven dat de verzorgingsstaat mensen behoort te activeren die tussen wal en schip dreigen te vallen, niet om hen afhankelijk op de bank te zetten. Ik ben dat, als overtuigd liberaal, zeer met je eens, juist omdat je dan mentaal maatschappelijk draagvlak voor uitkeringen behoudt én ze blijven betaalbaar, dus beter te verdedigen. Zodat wie écht in de problemen zit werkelijk van staatswege geholpen kan worden. Zij het wel ten minste 10% onder het minimumloon (dat desnoods

omhoog moet), om de prikkel erin te houden om toch werk te blijven zoeken.

Want dat je met uitkeringen en toeslagen stukken beter af kunt zijn, dan iemand die netjes werkt, is een grote schande, waar juist een partij die arbeid (weer) centraal stelt, hardop het debat over zou moeten willen aanvoeren. Maar ik zie het de PvdA niet doen, vroeger niet en nu niet. Je zag het scherp in 1981, maar er is niets mee gebeurd. Omineus vond ik het dat na Rutte I onder Rutte II de nou net in 2010 ingevoerde WAO-herkeuringen voor 45- tot 50-jarigen in 2012 onder druk van de PvdA weer werden afgeschaft. Onder het mom dat dit sociaal zou zijn. Terwijl het dat nou juist níet is: je schrijft een hele groep in één keer af.

Tegen deze vorm van quasi-linkse gemakzucht had jullie stuk meer stelling kunnen nemen – zeker in het licht van het feit dat je nota bene zo ongeveer de eerste was om tegen deze on-Dreesiaanse en er bij de PvdA op enig moment ondoordacht ingeslopen gewoonte te waarschuwen. Verder vind ik het onjuist hoe je ondernemers ervan beticht louter op flexibiliteit

Ton Elias *Neem maar meer stelling tegen de gemakzucht*

in de arbeidsverhoudingen uit te zijn. Dat was een jaar of tien geleden zo, heb ik het gevoel. Maar anno 2017, enigszins analoog aan hun omarming van duurzaam produceren ('dat moet toch een keer, dus laten we die drol nou maar doorslikken en geef ons heldere normen waar we vijftien jaar lang mee uit de voeten kunnen') is volgens mij het werkgeversadagium ter zake inmiddels: 'Wanneer ik - te toetsen door de rechter - iemand kan ontslaan om redenen van aantoonbaar disfunctioneren of aantoonbaar noodzakelijk reorganiseren, zonder waanzinnige vergoedingen of anomalieën als twaalf jaar ziektedoorbetaling na drie maanden dienstverband, dan ben ik best bereid mensen weer een normale baan aan te bieden.'

Ik ben er oprecht van overtuigd dat ook vanuit een verstandige PvdA-optiek het taboe zou moeten worden geslecht dat werkgevers over de hele linie niet deugen. Zelfs de SP heeft redelijk succesvol met het MKB als banenmotor geflirt. Het zou in lijn zijn met je pleidooi om weer een sterker accent op arbeid te leggen. Het verdedigen van rechten van werklozen is één ding, het aantoonbaar creëren van nieuwe banen en dus werkgelegenheid is een ander ding - en dat laatste is voor de bulk van weggelopen PvdA-stemmers toch echt nog steeds van groot belang. Ten slotte mis ik aandacht voor de doorgeslagen interne cultuur van je club. Je hebt het wel over die cultuur, maar benoemt het probleem, althans zoals ik het als aanwezige op vele partijbijeenkomsten waarnam, onvoldoende specifiek.

Zozer er bij de VVD te weinig echte inspraak bij de leden ligt, zozer is dat bij jullie naar een te grote mate van zeggenschap doorgeslagen. Ik hoef slechts de naam Sander Terphuis te noemen en je begrijpt wel wat ik bedoel. In een dubbelinterview uit maart jl. met Roos Vermeij in de Volkskrant zei ik er ook iets over: potentiële PvdA-kiezers zitten totaal niet te wachten op de genderneutrale toiletten die het ons-kent-ons-partijkader bij actuele motie via de Tweede Kamerfractie (die weer te braaf naar deze politieke hobbyisten luistert) af weet te dwingen.

Een belangrijke reden waarom veel mensen niet op de PvdA stemden is dat ze - juist door dit soort door de media nog uitvergroete nonsens-dingen - vinden: die PvdA is een beetje van lotje getikt geworden. De mensen die er in jullie club toe doen kijken met een mengeling van ergernis en vertedering naar die stoet van linnen tasjes achter de inspraakmicrofoon, maar beseffen onvoldoende dat dát het beeld van de club is dat bij de doorsnee-Nederlander beklijft.

Uiteraard is een deel van de verklaring voor jullie beroerde verkiezingsuitslag het feit dat vroegere PvdA-stemmers vonden dat jullie aan de leiband van de VVD zouden hebben gelopen. Maar althans een deel van de verklaring dáarvoor zie ik, onderliggend, als partijcultureel bepaald. Als je aan de ene kant iedere overwinning vanzelfsprekend vindt, omdat het nou eenmaal linkse politiek is (bijvoorbeeld het als nog niet strafbaar stellen van illegaliteit, waar veel VVD-ers echt zwaar aan tilden dat het wel gebeuren zou) en die gewonnen punten niet luid uitvent, terwijl anderzijds partijtjagers en beroepsvergaders bij ieder punt dat je verliest moord en brand schreeuwen dat de PvdA bezig is VVD-beleid uit te voeren en daar veel media-aandacht voor krijgen, ja, dan gaat een deel van het electoraat ook echt denken dat dit de waarheid is.

Ik vind, het slagveld overziende: Asscher zou alle analyses van de afgelopen 25 jaar bij elkaar moeten vegen en een twintigpuntenplan moeten maken, voor Kerst, mede ingegeven door jullie S&D-verhaal. En moeten zeggen: 'Zó gaan we het de volgende tien jaar doen en anders zoekt u maar een ander. De tijd van inventariseren en navelstaren is voorbij.' Zowel intern als extern zou er volgens mij een zucht van verlichting klinken. Een beetje zoals na Lubbers in 1982: en nou eindelijk niet meer ouwehoeren, maar aanpakken. Nou ja, ik heb er in ieder geval weer eens even over nagedacht. En ik kan het altijd nog als ingezonden reactie aan S&D sturen op jullie stuk!

Met hartelijke groet,
Ton Elias

A.L. Snijders

Geweer

Ik ben gemakzuchtig en laks. Als ik een nieuwe naam zie in vertrouwd gezelschap, ga ik er niet op af, mijn nieuwsgierigheid is slecht ontwikkeld. Soms lees ik *Hollands Maandblad*, ik begin meteen met de namen die ik ken. Als ze op zijn, leg ik het *Maandblad* terzijde. In de weken erna ben ik op m'n hoede en neem ik kleine hapjes. Groots en meeslepend leven is niet aan mij besteed. In het recente nummer lees ik het verhaal van Florus Wijsenbeek het laatst, zijn naam is voor mij het onbekendst. 'Het leven voor de dood' is kort en goed geschreven, het heeft als uitgangspunt het initiatief-wetsontwerp 'Voltooid Leven' van Pia Dijkstra. Hij weet er veel van, ik zoek op wie hij is. Hij is in 1944 geboren en was van 1984 tot 1999 lid van het Europees Parlement voor de VVD. Hij heeft kennis van zaken en is ook nog persoonlijk. Hij eindigt zijn verhaal zo: 'Wat mijn eigen levenseind betreft, heb ik voldoende formulieren getekend om met een gerust hart een zo kort mogelijk mensonwaardige toekomst tegemoet te zien. En dan heb ik als jager de nog altijd geruststellende gedachte dat ik mijn eigen 'middel' heb. Soms mijmer ik daarover, zoals toen een vriend van mij met zijn zonen aan het jagen was en hij door een schot hagel uit het geweer van een van zijn spruiten werd getroffen, doch geenszins ernstig genoeg om niet meer in staat te zijn het nageslacht geducht de les te lezen. Terwijl zij eerste hulp toepasten, was hun reactie: 'Dan moet je maar niet met je erfgenamen het veld in gaan.'

Sneven in de vrije natuur, daar zou ik voor tekenen, want wat is een mooier levenseind dan van het tijdelijke jachtveld direct naar het eeuwige jachtveld over te stappen?'

Ik ben geen jager, zoals ik ook geen zeiler, tennisser, hockeyer of bridger ben, maar ik had wel een vriend met een geweer. Ik ben zelfs getuige geweest van een moordaanslag. Zijn vrouw was vreemdgegaan en hij had haar betrapt. Hij had zijn jachtgeweer gepakt en was achter de clandestiene minnaar aangerend. Het was na middernacht, het was stil op de Apollolaan. De boosdoener was een getrainde hardloper die zich niet liet inhalen. Voor het redden van de eer zat er niets anders op dan een schot te lossen. Hij miste, er waren geen getuigen, er was niet eens een doofpot nodig. Met euthanasie heeft het niets te maken, maar ik moest er gewoon aan denken toen het geweer van Florus Wijsenbeek ten tonele verscheen. Het brein kiest zijn eigen onderwerpen.

— advertentie —

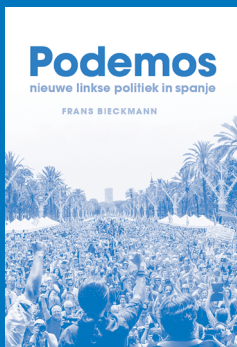
HELEEN DE CONINCK, MENNO HURENKAMP,
LIEKE MELSEN & HANS OPSCHOOR (RED.)

ROOD- GROENE POLITIEK VOOR DE 21^e EEUW

EEN PACT TUSSEN GENERATIES

vannep amsterdam

ISBN 9789461644534 | PAPERBACK | 424 PP. | €22,50 | NU VERKRIJGBAAR

Podemos. Nieuwe linkse politiek in Spanje

Door

Frans Bieckmann

Podemos geeft een beeld van de fascinerende politieke ontwikkelingen in Spanje en Europa sinds 15 mei 2011, toen in Spanje de pleinbezettingen van de *Indignados* (de Verontwaardigden) begonnen. Ze vormden de aanzet voor een grote politieke dynamiek. Het Spaanse project biedt een alternatief voor het neoliberale denken dat de EU in haar greep heeft én voor het rechtse populisme dat de maatschappelijke onvrede hiermee eenzijdig kanaliseert. *Podemos* organiseerde een brede beweging die komt met een eigen verhaal over grote maatschappelijke problemen als corruptie, werkloosheid en ongelijkheid – samen met de bevolking, niet van bovenaf, maar van onderop.

Omvang 200 pagina's | € 17,90 | ISBN 978 94 6164 444 2

Verschenen juni 2017

Recente publicaties WBS

Over de grens. De vluchtelingencrisis als reality

test, Monika Sie Dhian Ho, Annelies Pilon &

René Cuperus (red.)

Omvang 416 pagina's | € 24,90 | ISBN 978 94 6164 459 6

Verschenen juni 2017

Rood-groene politiek voor de 21e eeuw,

Heleen de Coninck, Menno Hurenkamp, Lieke Melsen

& Hans Opschoor (red.)

Omvang 416 pagina's | € 22,50 | ISBN 978 94 6164 453 4

Verschenen april 2017

Kunst of koopwaar. Hoe de cultuurpolitiek uit

Nederland verdween, Frans Becker & Paul Kalma (red.)

Omvang 416 pagina's | € 19,90 | ISBN 978 94 6164 420 6

Verschenen november 2016

- 3 *Redactioneel* Inwisselbaar
4 *Column* **Marijke Linthorst** Met twee maten
-

- 5 **Paul Tang** Europese winstwaarschuwing
10 **Jacques Wallage** De politiek kan het niet alleen
13 **Leen Hoffman** Asschers erfenis gaat ver terug
-

Jong en toch boos. Promovendi over hedendaags neoliberalisme

- 18 **Naomi Woltring** Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de *civil society*
25 **Jan Overwijk** De strijd om efficiëntie
32 **Lars Cornelissen** De VVD: liberaal tot in de vezels

PvdA, hoe verder? (3)

- 40 **Patrick van Schie** Vrees het volk niet: een welgemeend advies van een liberaal aan de PvdA
43 **Simon Otjes** De wederopstanding van GroenLinks
47 **Ton Elias** Neem maar meer stelling tegen de gemakzucht
-

- 50 **A.L. Snijders** Geweer

MENNO HURENKAMP Wat de burger moet en de overheid kan

JAN PRONK, WIM MEIJER & GJALT HUPPES Drie boekessays

FLIP DE KAM OVER DE CADEAUTJES VAN RUTTE III

Sinterklaas bestaat

WIMAR BOLHUIS Terug naar de middenklasse

Red de sociaal-democratie van de PvdA

FRANS VERHAGEN

EN VERDER **Harko van den Hende** over de marktmacht van *big data*,
Dorette Corbey over devolutie binnen de EU & **A.L. Snijders**

Jaargang 74, nummer 5, november 2017

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Versijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer

Nik Jan de Boer

Meike Bokhorst

Klara Boonstra

Menno Hurenkamp (*hoofdredactie*)

Ruud Koole

Marijke Linthorst

Redactieraad

Maurits Barendrecht

Liesbeth Noordegraaf

Marc Chavannes (*voorzitter*)

Paul Tang

**De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl.**

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting

Emmapark 12

2595 ET Den Haag

Telefoon (070) 262 97 20

E-mail send@wbs.nl

Lay-out & omslag

Uitgeverij Van Gennep

Abonnementen

Bel (020) 606 07 21 of mail

info@vangennep-boeken.nl

voor een abonnement of kennis-
makingsnummer.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennep

Nieuwpoortkade 2A

1055 RX Amsterdam

info@vangennep-boeken.nl

(020) 606 07 21

Abonnementsprijzen per jaargang

Papier

- ▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 39,50
- ▶ Particulier Nederland: € 82,50

Papier & digitaal

- ▶ Student/aio/oio/Jong wbs/Jonge Socialisten: € 49,50
- ▶ Particulier Nederland: € 91,-
- ▶ Instelling Nederland: € 161,50
- ▶ Particulier buitenland: € 145,-
- ▶ Instelling buitenland: € 172,-
- ▶ Losse nummers € 17,50

Een abonnement kan op elk gewenst moment ingaan. Opzeggen kan tot één maand voor het einde van de jaargang. Vanwege de aard en inhoud van de uitgave wordt u geacht het abonnement in het kader van uw beroep of bedrijf te ontvangen en niet als consument op te treden in de zin van de artikelen art. 236 en 237 boek 6 BW. Mocht dit anders zijn, dan bent u gehouden dit binnen één maand na ingang van het abonnement per e-mail, telefonisch, schriftelijk of anderszins bij de abonnementenadministratie van de uitgever aan te geven.

© 2017 Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam

*Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.*

Redactioneel

Worstelen

Red de sociaal-democratie van de PvdA, zegt Frans Verhagen in dit nummer. Laat dat oude dieselbrik met lekke banden toch liggen en rijd verder in de frisse elektrische wagen die sociaal-democratische partij heet. Misschien is het niet zo simpel. Want de ballast van het nogal drastisch bezuinigende vorige kabinet is fors en de PvdA mag nu in de Tweede Kamer toe zien hoe de nieuwe regering cadeaus uitdeelt – aldus WBS huis-econoom Flip de Kam. En naamsverandering noch meer gezelligheid kan verhullen dat er van die oude achterban niet zo veel over is. Wimar Bolhuis kiest daarom onomwonden voor de middenklasse als de echte achterban. Dan is het tenminste duidelijk. Maar al die bezwaren nemen niet weg dat Frans Verhagen groot gelijk heeft dat geduldig afwachten tot de tijd de wonden heelt, een tragische strategie zou zijn.

In het tweede gedeelte van dit blad nemen we een flink deel van de productie van de WBS van het afgelopen jaar onder de loep. Jongens die al wat langer meegaan bespreken de recent verschenen boeken over arbeid, migratie en duurzaamheid. Jan Pronk, Wim Meijer en Gjalp Huppel zetten onbekommerd het mes in *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw*, *Over de grens. De vluchtelingen crisis als reality test* en *Waar is Arbeid gebleven?*.

Wie er niet aan toekomt zich door die stapel heen te worstelen kan zich met deze *S&D* tevreden stellen.

Verschil

Door **Marijke Linthorst**

Redacteur S&D

Een van de opmerkelijkste onderdelen van het regeerakkoord van het nieuwe kabinet is de aandacht voor de Bes-eilanden: 'Voor de inwoners van Bonaire, Sint Eustatius en Saba heeft Nederland een bijzondere verantwoordelijkheid. Op de eilanden ligt de prioriteit bij het verbeteren van de infrastructuur en het terugdringen van armoede. Het kabinet is bereid extra te investeren in de eilanden onder de voorwaarde dat goed bestuur en financiële verantwoording op een afdoende niveau is geborgd'.

Deze expliciete aandacht is een verademing; baanbrekend is de erkenning dat er armoede bestaat op de Bes. Het leeuwendeel van de armoede zit bij AOV-ers (de Nederlandse AOW-ers) en alleenstaande moeders met kinderen. De hoogte van de AOV is namelijk lager dan in Nederland. Op Bonaire, waar de meeste inwoners van de Bes leven, bedraagt de AOV \$590, omgerekend €507. Ter vergelijking: in Nederland bedraagt de AOW (voor iemand met een partner die ook AOW-gerechtigd is) €757,80, exclusief €50,18 vakantiegeld per maand. De verschillen bij de kinderbijslag zijn nog schrijnender. Ouders van een kind op Bonaire ontvangen €34,40 per kind per maand, dat is €103 per kwartaal. In Nederland lopen de bedragen op van €200,59 (t/m 5 jaar), via €243,57 (t/m 11 jaar) naar €286,55 (t/m 17 jaar). Als je het gemiddelde van deze bedragen neemt kom je op €243,57 per kwartaal, een schril contrast met de €103 op Bonaire.

Het verschil wordt niet gerechtvaardigd door lagere kosten voor levensonderhoud. De woonlasten op Bonaire zijn hoog en de prijzen voor levensmiddelen liggen op, en vaak

zelfs boven, Nederlands niveau. (Deels doordat alles moet worden ingevoerd via Curaçao en Nederland een importheffing hanteert!) Het gevolg is dat een aanzienlijk deel van de bevolking onder de armoedegrens leeft. Het Nibud berekende in 2014 dat een alleenstaande moeder met twee kinderen een minimuminkomen van omgerekend €1951 nodig zou hebben om rond te komen. In 2017 bedroeg het minimumloon plus kinderbijslag €1045.

Tot nu toe pleitten de bestuurders van de eilanden tevergeefs voor een 'binnen Nederland aanvaardbaar niveau van voorzieningen', zoals bij de nieuwe staatkundige structuur op 10 oktober 2010 was toegezegd. Verhoging van de AOV is door staatssecretaris Klijnsma afgewezen omdat de AOV gekoppeld is aan het minimumloon. En een hoger minimumloon zou de economische ontwikkeling van de eilanden schaden. Maar Artikel 1, lid 2 van het Statuut stelt dat op de Bes afwijkende regelgeving mogelijk is. Je zou dus bij Algemene Maatregel van Rijksbestuur (AMvRB) kunnen regelen dat de AOV op de Bes *niet* gekoppeld is aan het minimumloon. Verhoging van de kinderbijslag vereist zelfs geen AMvRB. Het gaat vooral om politieke wil. De kinderbijslag voor de gehele Bes – circa 5000 kinderen – kost ... € 2 miljoen. Voor de AOV gaat het – als we ons beperken tot de groep 65 en ouder op Bonaire om ... 2298 personen. Het optrekken van de AOV naar Nederlands niveau zou leiden tot een kostenstijging met 33% en uitkomen op een kleine €1,5 miljoen. Met Saba en Sint Eustatius erbij kom je voor een fatsoenlijke AOV en kinderbijslag op een extra uitgave van een slordige €3,5 miljoen. Een bedrag dat je op de begroting nauwelijks terugvindt, maar op de eilanden een wereld van verschil maakt.

Het kabinet-Rutte III: Sinterklaas bestaat

Het is wrang voor de PvdA. De sociaal-democraten werkten in het kabinet-Rutte II mee aan voor dertig miljard euro ombuigingen en twintig miljard euro lastenverzwaringen, en nu gaan de liberalen en christenen cadeautjes uitdelen.

FLIP DE KAM

Emeritus-hoogleraar Overheidsfinanciën, Rijksuniversiteit Groningen

In november 1972 vond een verkiezingsdebat plaats in Het Tehuis in Groningen. Hans Wiegel priemde een vinger naar PvdA-lijsttrekker Joop den Uyl en hoonde: 'Sinterklaas bestaat, en hij zit aan die tafel!' De liberale voorman wond zich mateloos op over het in zijn ogen veel te ruimhartige uitgavenbeleid. De tering diende zonder dralen naar de vermeende nering te worden gezet. De verre erfgenamen van Wiegel delen in het kabinet-Rutte III een groot deel van de lakens uit. En zie: Sinterklaas bestaat inderdaad.

Totaalbeeld overheidsfinanciën

Het kabinet dat rekt op steun van de voltallige fracties van VVD, CDA, D66 en ChristenUnie pakt cadeautjes uit. In de aankomende vier jaar gaan de uitgaven van de overheid extra omhoog, de groei van de belastingontvangsten wordt enigszins beteugeld. Logisch gevolg van hogere uitgaven en lagere inkomsten uit de belastingen: het voor 2021 verwachte overschot op de begroting smelt weg als sneeuw voor de zon.

Stel dat het kabinet-Rutte III ervoor had gekozen de eerstkomende vier jaar uitsluitend

op de winkel te passen. Dan waren, bij deze ongewijzigde voortzetting van het bestaande beleid, de overheidsuitgaven opgelopen van 308 miljard (2017) tot 327 miljard euro (2021). In deze cijfers is de invloed van de inflatie uitgeschakeld. Van de totale stijging van de 'reële' overheidsuitgaven met negentien miljard euro – anderhalf procent per jaar – nemen de zorguitgaven twaalf miljard voor hun rekening.

Het kabinet-Rutte III legt voor nieuw beleid per saldo een schep van acht miljard euro bovenop de genoemde 327 miljard. Hierdoor stijgen de reële uitgaven van de overheid met iets meer dan twee, in plaats van met anderhalf procent per jaar. Het gaat vooral om meeruitgaven voor de defensie (1,5 miljard) en het onderwijs (1,4 miljard). Het enige beleidsterrein dat het – ten opzichte van ongewijzigde voortzetting van het bestaande beleid – met iets minder moet doen (een half miljard) is de zorg. Dat betreft geen harde bezuiniging, maar 'minder meer'. De zorguitgaven nemen in de periode tot 2022 nog altijd disproportioneel toe, na de ingreep van het kabinet met 11,5 miljard in plaats van met twaalf miljard euro.

Zou het kabinet-Rutte III alleen op de win-
kel passen, dan was de druk van belastingen
en sociale premies in de komende reguliere
kabinetsperiode met vijf miljard euro toege-
nomen. Onder andere doordat steeds meer
belastingplichtigen hun inkomen zien stijgen
als gevolg van de economische groei, waar-
door zij automatisch doorstromen naar een
zwaarder belaste tariefschijf van de inkom-
stenbelasting. Het kabinet neemt maatregel-
en om de druk van de collectieve lasten – ten
opzichte van de gang van zaken bij ongewij-
zigd beleid – met 6,5 miljard euro te verlich-
ten. Van deze lastenverlichting komt vijf mil-
jard aan gezinnen ten goede en bijna anderhalf
miljard aan buitenlandse beleggers, die profi-
teren van het afschaffen van de dividendbelas-
ting. Per saldo daalt de lastendruk in de komen-
de kabinetsperiode met anderhalf miljard
euro.

Belastingplannen

Achter dit saldocijfer schuilt een groot aantal
veranderingen van de belastingmix. De verho-
ging van het lage btw-tarief van 6 naar 9% per
1 januari 2019 levert de schatkist 2,6 miljard
euro op. Deze ingreep raakt de laagste inko-
mens het hardst. Allerlei groene belastingen
gaan omhoog. Ook daarvan hebben huishou-
dens met een bescheiden inkomen het meeste
last, aangezien het bedrijfsleven de gestegen
milieulasten in de meeste gevallen zal weten
door te berekenen aan de consumenten.

Tegenover deze lastenverzwaringen staat
een forse verlaging van de inkomstenbelasting.
We gaan toe naar een tarief met slechts twee
schijven. Het inkomen dat valt in de eerste
schijf wordt belast tegen (afgerond) 37%, van
het inkomen boven circa 68.000 euro roomt
de fiscus straks 49,5% af. De nadelige gevolgen
van de invoering van deze vorm van een ‘sociale
vlaktaks’ worden voor de laagste inkomens
goedgevoelbaar gemaakt door een verhoging
van de algemene heffingskorting – de korting
die elke belastingplichtige krijgt op de verschul-
digde loonbelasting en inkomstenbelasting.

Op dit moment is een aftrekpost meer waard,
naarmate iemand in een zwaarder belaste ta-
riefschijf valt. Over vijf jaar levert elke in aftrek
gebrachte euro voor iedereen dezelfde belas-
tingbesparing op (37% van het afgetrokken be-
drag), ongeacht de hoogte van het inkomen. In
publicaties van de Wiardi Beckman Stichting is
herhaaldelijk voor deze ingreep gepleit.

De fiscale bevoordeling van het eigen-
woningbezit wordt enigszins beperkt. Vanaf
2023 kunnen huizenbezitters de betaalde
hypotheekrente slechts tegen 37% aftrekken,
maar zij krijgen hiervoor compensatie. Zij
hoeven in de toekomst slechts 0,6 in plaats
van 0,75% van de woningwaarde bij hun be-
lastbaar inkomen te tellen. De fiscale lasten
stijgen wél voor mensen met een eigen huis
die hun hypotheek inmiddels hebben afge-
lost. Zij gaan – anders dan nu – na een lange
overgangperiode uiteindelijk 0,6% van de
woningwaarde bij hun inkomen tellen.

Dat is een stap in de goede richting. Het
gaat hier niet om een ‘boete op sparen’, maar
om de geleidelijke afschaffing van een fiscale
bonus op geld dat is gestoken in het eigen
huis. Op je spaartegoed bij de bank word je
geacht 4% rendement te maken, waarover je
30% belasting betaalt. Om discriminatie van
bankspaarders te vermijden, moet je over ei-
gen vermogen dat is belegd in de eigen wo-
ning een vergelijkbaar fictief rendement van
4% belasten. Maar deze fiscale logica is voor het
kabinet-Rutte III kennelijk een aantal bruggen
te ver. De eigen woning is fiscaal nog veel te
veel een heilig huisje.

Nederland stimuleert internationale belastingconcurrentie

De belastingdruk op vermogen is in Neder-
land laag, in vergelijking met de belasting-
druk op arbeid. Desondanks wil het kabinet
de lasten op winst en vermogen met per sal-
do drie miljard euro verlichten. De verlaging
van het tarief van de winstbelasting voor ven-
nootschappen met vier procentpunten tot
16% (over de eerste 200.000 euro van de

winst) en 21% vergt 3,3 miljard euro. Dit budgettaire offer wordt slechts voor twee derde goedge maakt door allerlei lastenverzwaringen, de maatregelen, vooral door beperking van de renteaftrek voor met veel vreemd vermogen gefinancierde bedrijven. De belasting van 15% op door vennootschappen uitgekeerd dividend wordt in één klap afgeschaft. Dit kost de schatkist 1,4 miljard euro.

De verlaging van het tarief van de winstbelasting voor vennootschappen vergt 3,3 miljard euro – en waarvoor?

Het argument van het kabinet-Rutte III dat deze lastenverlichtingen noodzakelijk zijn om de Nederlandse economie internationaal concurrerend te houden, mist elke feitelijke onderbouwing. Fiscale overwegingen spelen bij de vestigingsbeslissing van grensoverschrijdend opererende productie-ondernemingen doorgaans geen doorslaggevende rol. Zaken als een goed toegeruste beroepsbevolking, adequate infrastructuur en onafhankelijke rechtspraak, dat zijn factoren die doorgaans veel meer gewicht in de schaal leggen bij de besluitvorming in de raad van bestuur. Voor deze 'weggevers' bestaat des te minder aanleiding nu het aandeel van de kapitaalverschaffers in de binnen de economie toegevoegde waarde hier en in andere industrielanden groeit, terwijl het aandeel van de productiefactor arbeid terugloopt.

Buitenlandse vermogensverschaffers kunnen de Nederlandse dividendbelasting in de regel verrekenen met de binnenslands verschuldigde inkomsten- of winstbelasting. Navrant is dat – wanneer Nederland hier te rugtreedt door deze belasting niet langer te

heffen – de door buitenlandse vermogensverschaffers in het thuisland te betalen belasting in dezelfde mate stijgt. Elke prikkel om na afschaffing van de dividendbelasting extra in Nederland te investeren ontbreekt dus, want buitenlandse schatkisten zuigen de lastenverlichting in Nederland euro voor euro op.

Met de verlaging van de vennootschapsbelasting en afschaffing van de dividendbelasting danst de Nederlandse overheid naar het pijpen van grote transnationaal werkende ondernemingen en hun spreekbuizen. Voor de met deze tegemoetkomingen gemoeide 4,7 miljard euro zijn veel vruchtbaarder bestemmingen te vinden, zowel aan de uitgaven- als aan de inkomstenkant van de rijksbegroting. Daarmee wordt tevens voorkomen dat ons land een forse eigen bijdrage gaat leveren aan de voortwoekerende belastingconcurrentiestrijd, waarbij landen zichzelf en elkaar alleen maar tekortdoen.

Koopkrachtgevolgen

De gevolgen van een regeerakkoord en van de jaarlijkse rijksbegroting voor de koopkracht krijgen steevast veel aandacht. Het kan geen kwaad er nog eens aan te herinneren dat de veel geciteerde percentages beperkte waarde hebben. Ten eerste kunnen de 'rekenmeesters' in Den Haag geen rekening houden met ingrijpende gebeurtenissen, zoals het vinden of verliezen van werk, de geboorte van kinderen en het wegvallen van de partner. Ook individuele zaken zoals een hoger inkomen uit overwerk, bonussen en een duurdere leaseauto van de zaak vallen buiten de modellen en daarvoor gebruikte gegevens.

De door het Centraal Planbureau becijferde koopkrachtgevolgen tonen een tamelijk evenwichtig beeld. Bij ongewijzigd beleid zouden de inkomensverschillen in de komende vier jaar groter zijn geworden. De 38% van alle huishoudens met een beneden modaal inkomen (36.500 euro) zou er in doorsnee 0,2% per jaar op vooruitgaan, de 11% van de huishoudens met een inkomen van een ton of meer mocht

rekenen op een verbetering met in doorsnee 0,9% per jaar. Het regeerakkoord trekt dit in belangrijke mate recht. De middeninkomens krijgen er door de belastingherziening het meeste bij (0,9 en 0,8%), de laagste inkomens (0,6%) iets meer dan de top (0,5%).

Dit heeft verschillende oorzaken. Zo wordt het inkomen van waaraf het toptarief (nu nog 52%) geldt de komende vier jaar bevroren – niet aangepast voor de inflatie. Dat betekent voor de hoogste inkomens 1,2 miljard euro lastenverzwaring. Per saldo blijven de laagste inkomens (een plus van 0,8% per jaar) een half procentpunt achter bij de rest (een plus van 1,3 à 1,4% per jaar).

Bij de genoemde percentages past nog een belangrijke kanttekening. Het gaat om de *mediane* wijziging voor elke inkomensgroep, dat wil zeggen dat de helft van de huishoudens er minder op vooruitgaat, of zelfs op achteruitgaat. Politici die met de mediane percentages in de hand volhouden ‘dat niemand erop achteruitgaat’, maken zich schuldig aan bedrog van de burgers. De andere helft van de huishoudens ziet zijn positie met ten minste het mediane percentage verbeteren.

Voor de linkse oppositie bieden de koopkrachtmutaties munitie. De laagste inkomens blijven achter. Het verweer van het kabinet en de regeringspartijen tegen dit verwijt ligt voor de hand. Het kabinetsbeleid houdt op de lange termijn de inkomensongelijkheid vrijwel ge-

lijk, terwijl de ongelijkheid bij ongewijzigd beleid wat zou zijn toegenomen. Het Centraal Planbureau verklaart dit als volgt. De maatregelen uit het regeerakkoord die relatief gunstig zijn voor lage inkomens zoals het verhogen van de maximale algemene heffingskorting, zijn blijvend en hebben dus op lange termijn ongeveer hetzelfde effect. Het effect van het beleid dat relatief gunstig is voor midden en hoge huishoudens valt op de lange termijn grotendeels weg. Bij ongewijzigd beleid zat er voor hogere huishoudens al lastenverlichting in het vat en die wordt door invoering van het tweeschijventarief alleen naar voren gehaald.

Potverteren

Bij ongewijzigd beleid had de begroting in 2021 een overschot van 1,6% van de economie laten zien. Het kabinet-Rutte III verhoogt de overheidsuitgaven met acht miljard euro extra en het verlicht de lastendruk met 6,5 miljard euro.

Hierdoor neemt het overheidstekort in eerste aanleg toe met 14,5 miljard euro, of 1,8% van de economie. Het kabinet vindt dus budgettaire ruimte voor zijn plannen door in eerste aanleg het hele begrotingsoverschot (dat zou ontstaan bij ongewijzigd beleid) ‘te verbubelen’.

Nu de overheid door het kabinetsbeleid meer uitgeeft en mensen meer te besteden hebben, groeit de economie in de komende

Tabel *Koopkracht (mediaan jaarlijkse verandering in procenten)*

Huishoudinkomen (euro)	Ongewijzigd beleid		Effecten regeerakkoord		Per saldo
tot 35.000	0,2	+	0,6	=	0,8
35.000 - 70.000	0,4	+	0,9	=	1,3
70.000 - 100.000	0,6	+	0,8	=	1,4
boven 100.000	0,9	+	0,5	=	1,4

kabinetsperiode wat harder dan bij ongewijzigd beleid, gemiddeld met twee procent per jaar. Door de hogere economische groei komen – in vergelijking met ongewijzigd beleid – meer banen tot stand, zodat minder geld voor de uitkeringen nodig is. Dankzij dit soort ‘inverdieneffecten’ rekt het Centraal Planbureau voor 2021 toch op een *feitelijk* begrotingsoverschot van ongeveer een half procent van de economie.

Dat de economie draait als een lier flatteert het begrotingssaldo. Er stroomt extra belastinggeld binnen en de werkgelegenheid is tijdelijk hoger dan in ‘normale tijden’. Ge-corrigeerd voor het effect van de gunstige conjunctuur komt het *structurele* begrotingssaldo in 2021 uit op nul. Daarmee beschikt de overheid over minder ruimte om de economie bij de volgende dip te stimuleren. Bij de volgende recessie lopen de belastingontvangsten terug en is meer geld voor uitkeringen nodig. Hierdoor loopt het feitelijke tekort op de begroting snel op. In Brussel is echter afgesproken dat het feitelijke tekort niet groter mag worden dan 3% van de economie. Dit maakt dan bezuinigingen en lastenverzwaringen nodig, net op het moment dat de conjunctuur al tegenzit. Het door het kabinet uitgestippelde beleid vergroot dus de kans dat de overheid de schommelingen van de conjunctuur aanblaast. Nú gas geven, terwijl de economie al bovengemiddeld groeit, straks wellicht extra maatregelen moeten treffen om het tekort kleiner dan 3% te houden. Dit ‘procyclische’ beleid stuit bij de meeste economen op kritiek.

Dat het kabinet gaat potverteren blijkt het meest duidelijk uit het feit dat de overheidsuitgaven – anders dan bij ongewijzigd beleid – niet langer ‘houdbaar’ zijn. Het overschot slaat om een tekort van 0,4% van de economie. Dit betekent dat op enig moment in de toekomst uitgavenverlagingen dan wel inkomstenverhogingen nodig zijn om alle bestaande regelingen overeind te houden. De houdbaar-

heid neemt af doordat de uitgaven – voor de pensie, onderwijs en openbaar bestuur – op lange termijn (over een aantal decennia) meer worden verhoogd dan de inkomsten.

Zuur voor de PvdA

Het is wrang voor de PvdA. De sociaal-democraten werkten in het kabinet-Rutte II mee aan voor dertig miljard euro ombuigingen en twintig miljard euro lastenverzwaringen. Daarmee het herstel van de economie na de Grote Recessie vertragend. Dit beleid was ook procyclisch, maar werd ingegeven door de wens af te komen van het strafbankje, waarop de Europese Commissie Nederland had gezet wegens het feitelijke tekort op de begroting van destijds meer dan 3%. Nu gaan de Chriberale Vier voor Sinterklaas spelen.

Laat de linkse oppositie bezwaar maken tegen de lastenverlichting voor inkomsten uit vermogen

De linkse oppositie zou bezwaar moeten maken tegen de lastenverlichting voor inkomsten uit vermogen. De hiervoor door het kabinet gereserveerde 4,7 miljard euro is beschikbaar om desgewenst de btw-verhoging (opbrengst 2,6 miljard) achterwege te laten en rond twee miljard euro te gebruiken voor groeibevorderende investeringen. Misschien is het wel zo verstandig ook iets opzij te zetten voor verbetering van het begrotingssaldo, zodat de Nederlandse overheidsfinanciën beter zijn opgewassen tegen de gevolgen van de eerstkomende recessie.

De sociaal-democratie moet de PvdA achter zich laten

Vergeet de linkse fusie vooral en zeur ook niet te veel over gezelligheid, stelt Frans Verhagen. Het is tijd om de sociaal-democratie van de PvdA te redden.

FRANS VERHAGEN

Publicist, meest recent van Geschiedenis van de Verenigde Staten (Boom, 2017)

Er zijn PvdA'ers die geloven dat de kiezer hun partij te hard heeft gestraft. Dat die kiezer zich dat realiseert en de partij volgende keer weer gewoon meer dan twintig zetels zal geven. Het overkwam eerder het CDA en D66, waarom niet ook de PvdA? Het zijn niet de minsten die zo denken. Ik wens ze sterkte met een lang verblijf in de wildernis en ik hoop dat de nieuwe voorzitter meer ambitie heeft.

Nee, de PvdA moet zichzelf niet opheffen en evenmin moet ze samengaan met andere linkse partijen. Dat zou onrecht doen aan de lange traditie die de PvdA vertegenwoordigt, een traditie van sociaal-democratie die medeverantwoordelijk is voor de manier waarop Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog is ingericht. Ook miskent een fusieverhaal hoe anders die partijen zijn.

Wel is het tijd voor een dramatische verandering van de manier waarop de sociaal-democratie in Nederland de laatste jaren opereert. De PvdA is een kleurloze, ideologieloze partij geworden, onherkenbaar en niet-omarmbaar, een partij van oudere mensen die onder jonge kiezers niets losmaakt, een partij van kundige bestuurders die in de praktijk vooral pragmatisch zijn. In het spectrum van partijen van be-

langenbehartigers die nu de Nederlandse politiek domineren heeft de PvdA niets te zoeken en kan zij geen rol spelen. Met een nieuw geformuleerd, helder programma moeten we daarom de oude ballast van de partij rigoureus dumpen. Weg met de naam, weg met de oude symbolen, weg met de ingesleten werkwijze.

Laten we de PvdA omdopen in de Sociaal Democratische Partij (SDP) en daarmee recht doen aan een door zowat iedereen binnen de PvdA gehanteerde praktijk: na het noemen van de naam gaat het over 'wij, sociaal-democraten' of over 'de sociaal-democratie'. Niet voor niets citeerde Lodewijk Asscher in zijn in memoriam van Eberhard van der Laan diens uitspraak dat er 'met de sociaal-democratie niks mis [is], met de PvdA wel'. Scherp geformuleerd: de PvdA is een zwak merk, sociaal-democratie is een sterk product. Sociaal-democratie vertegenwoordigt iets wat de PvdA is kwijtgeraakt.

Het is tijd dat de sociaal-democratie de PvdA kwijtraakt. Met de naam kunnen we ook de vermoeide oude beeldretoriek opruimen zoals het zingen van de Internationale, rode dit, rode dat, de rozen en andere restanten uit een verzuild verleden, zodat jongere Nederlanders niet hoofdschuddend naar deze oude meuk

Frans Verhagen *De sociaal-democratie moet de PvdA achter zich laten*

hoeven te staren. Het als een feniks laten herrijzen van de PvdA als de SDP zou een van de meest zichtbare en meest effectieve veranderingen zijn om te laten zien dat dertig jaar kwakkelen over ideologische veren nu radicaal wordt achter gelaten.

Vervolgens is het zaak een *zero-based analysis* te maken. Gewoon, de eenvoudige vraag stellen: hoe zou je de sociaal-democratie in Nederland inrichten als je blanco begint, als je een organisatie helemaal vanaf de bodem zou mogen oprichten? Ik claim geen grote voorspelende vaardigheid als ik verwacht dat een dergelijke organisatie in weinig opzichten op de PvdA zou lijken. Wat de sociaal-democratie nodig heeft is een verhaal. Dat is geen marketinginstrument of ondernemersnieuwpraat, maar een vereiste om mensen mee te kunnen nemen. Je hoeft geen fan te zijn van Bernie Sanders om zijn verhaal te zien: we worden genaaid door de mensen die macht hebben. De onderdelen pasten daar feilloos in, zowel de kwaaië pieren (bankiers, gevestigde politici, lobbyisten, grootkapitalisten met buitengewone invloed) als de beleidsvoorstellen (ziekttekostenverzekering voor iedereen, gratis onderwijs, hogere belastingen voor de rijken). Trump had ook een verhaal. Het punt is het verhaal, niet per se hoe het klinkt.

Ik hechte altijd zeer aan Joop den Uyls riedel: spreiding van inkomen, kennis en macht. Maar ook hier moeten we *zero base* gaan: spreiding is niet meer het juiste woord, net zo min als solidariteit dat nog is. Het moet een verhaal zijn dat niet zeurt over inkomensongelijkheid, bankiers en andere favoriete huilpalen maar juist een beeld geeft van wat wel gewenst is. Een verhaal dat vragen meeneemt over de verhouding tussen verzorgingsstaat en openheid van de samenleving; dat zich afvraagt hoe het kan dat hoogopgeleide, hoge-inkomenskiezers stemmen voor een verzorgingsstaat, maar dat minder kansrijke burgers zich daar juist van afkeren. Maar ook een verhaal dat onderkent wat er goed is aan onze samenleving.

PvdA'ers hebben de onbedwingbare neiging om te willen *veranderen*; ze denken dat dat progressief is

PvdA'ers hebben de onbedwingbare neiging om te willen *veranderen*. Ze denken dat dat progressief is. Maar behoud van wat de sociaal-democratie bereikt heeft, is een minstens zo belangrijk ideaal in een wereld waarin dat resultaat onder druk staat. Dat verhaal vertelt de PvdA nooit. Een zekere mate van conservatisme over wat bereikt is zou de sociaal-democratie sieren.

Ik vond het jammer dat Paul Depla in zijn rapport-dat-officieel-geen-rapport was zich liet verleiden tot te concrete doelstellingen voor de sociaal-democratie. De vier onderwerpen die hij benoemde waren naar mijn gevoel maar een klein onderdeel van waar een samenleving op draait. Ik miste bijvoorbeeld onderwijs, de cruciale factor in ontplooiing van kansen. Bestaanszekerheid vond ik een wat magere samenvatting van idealen. En voor de zoveelste keer verbaasde ik me over de kramp die de PvdA steeds vertoont als het over integratie gaat. In plaats van het emancipatiesucces van veel tweede- en derdegeneratie-Nederlanders te vieren en er trots op te zijn als een mooi resultaat van de sociaal-democratische verzorgingsstaat, werd integratie weer geproblematiseerd. Opnieuw eindeloos gezeur over geloof terwijl het toch zo simpel is: geloof doe je privé, de samenleving richten we met z'n allen in. Je hoeft homoseksualiteit niet moreel aanvaardbaar te vinden om te accepteren dat in Nederland discriminatie niet is toegestaan. Je hoeft niet gelovig te zijn om te aanvaarden dat gelovigen recht

Frans Verhagen *De sociaal-democratie moet de PvdA achter zich laten*

hebben op hun eigen waarden en overtuigingen, maar dat de wet voor iedereen hetzelfde is. Wat is het probleem?

Opnieuw is er eindeloos gezeur over geloof terwijl het toch zo simpel is: geloof doe je privé, de samenleving richten we met z'n allen in

De opdracht van de sociaal-democratie is in potentie alle burgers te binden die een visie delen. De grootste uitdaging is de Nederlanders te bereiken aan de randen van de samenleving - soms letterlijk - met een verhaal dat hun een rol geeft. Een eerlijk verhaal, geen valse beloftes. Een verhaal dat onderkent dat sommige regio's in Nederland weinig economische toekomst hebben en zich afvraagt hoe we daar als samenleving mee omgaan. Daarom is bestaanszekerheid, het woord waar Depla op terugviel, zo eng als thema, zo smal. Een burger zoekt naar meer. Sociaal-democratie zou mensen een rol moeten geven, laten deelnemen. Niet alleen je bestaan moet verzekerd zijn maar ook je gevoel van eigenwaarde, het gevoel dat je meedoet.

Zijn we in staat om zowel PVV-stemmers in de randgebieden van Nederland aan te spreken als weldenkende intellectuelen, zonder patroniserend te worden? Kunnen we formuleren wat we gemeen hebben? Kunnen we een programma bieden, een denkwijze, een samenlevingsvoorstel dat bewijst dat we een gemeenschappelijk belang hebben? Kan iedereen zich thuis voelen bij de sociaal-democratie als hij of zij de principes deelt? Als de sociaal-democraten deze vragen niet positief kunnen beantwoorden, dan kunnen ze er beter mee op-

houden. Actieve burgers, sociaal bewogen mensen die het goed voor elkaar hebben kunnen prima door andere partijen bediend worden. Sociaal-democratie moet meer zijn.

Depla's voorstel om van de Sociaal Democratische Partij, nu nog PvdA genaamd, een beweging te maken, lijkt me een vlucht vooruit. Of achteruit, nu ik erover nadenk. Er moet toch ergens een vorm van organisatie zijn? Iemand moet al die activiteiten toch aan elkaar knopen om er iets mee te doen? Anders verzandt het allemaal in goede bedoelingen en wegsijpelende energie. De Sociaal Democratische Partij moet een volkspartij zijn die de hele breedte van de Nederlandse samenleving vertegenwoordigt. Ik heb niet de illusie dat mensen in de rij staan om lid te worden, al denk ik dat we een groot deel van onze bijna vijftigduizend leden kunnen behouden. Maar partijlidmaatschap is geen vanzelfsprekendheid meer, als het dat ooit al was. Dat is al heel lang niet meer zo en zal ook niet beter worden. Dat is niet erg. Volksvertegenwoordiging impliceert dat je delegeert.

De nieuwe voorzitter mag nadenken over een ideale organisatie. Ik kan niet claimen het model daarvoor in mijn hoofd te hebben, maar op basis van mijn ervaringen begin jaren negentig vergeleken met die van afgelopen jaar kan ik wel zeggen dat het voor leden al een stuk verbeterd is. De zuurgraad waarover Depla en anderen klagen is weleens veel erger geweest. En het is wel degelijk van enorm belang dat alle leden kunnen meestemmen en meedoen en niet alleen apparatsjiks.

Bij overleg over de crisis van 2008 gaf toenmalig *president-elect* Barack Obama zijn staf opdracht met creatieve en verreikende plannen te komen. 'Je moet een goede crisis niet verloren laten gaan,' zei Obama. Het valt te hopen dat de PvdA deze crisis aan zal grijpen om zichzelf te hervormen, niet voor dit jaar, niet voor de volgende verkiezingen maar voor de volgende decennia. Het is de enige manier waarop sociaal-democratie relevant kan blijven.

Terug naar de middenklasse

De steun van de middenklasse is voor de PvdA noodzakelijk om weer een betekenisvolle factor te worden in het parlement. De WRR gaf een voorzet met een studie naar de middenklasse; nu is het de kunst dat politiek te vertalen.

WIMAR BOLHUIS

Econoom, bestuurskundige en sociaal psycholoog

De afgelopen decennia was de middenklasse altijd prominent aanwezig in de electorale achterban. Dat was zeer belangrijk omdat het aantal traditionele arbeidersbanen steeds verder afnam. In maart 2017 bleek dat de steun voor de PvdA echter onder alle bevolkingsgroepen afgebrokkeld was behalve onder ouderen.¹ Erkenning dat de electorale steun van de middenklasse essentieel is om in het politieke landschap weer een verschil te kunnen maken, is de enige kansrijke basis voor politieke wederopbouw van de PvdA. Het stemt hoopvol dat veel partijgenoten nu aangeven voor de 'gewone man en vrouw' willen opkomen. Waar dit vroeger de arbeidersklasse was, moet men het nu wel over de middenklasse hebben, zo volgt uit de rest van deze analyse.

Hoe komt men op voor de middenklasse? Ik betoog dat de PvdA, naast een links-progressieve koers op sociaaleconomisch gebied, op de sociaal-culturele as juist een meer behoudende koers moet gaan varen. Onderzoek toont aan dat dit normaal gesproken de enige manier is om de middenklasse terug te winnen. Maar deze koerswijziging staat waarschijnlijk op gespannen voet met de persoonlijke beginselen en waarden van een aanzienlijk deel van het hoogopgeleide partij kader dat kosmopolitisch en liberaler is.²

Waarom is de electorale steun van de middenklasse onontbeerlijk? Enerzijds komt dit door de getalsmatige grootte, aangezien de middenklasse minstens een derde van de volwassen Nederlanders beslaat als je een indeling volgt naar middelbare opleidingen (mbo, havo, vwo) of middenberoepen (administratief, verkoop, mkb, zorg, politie), en zelfs twee derde naar verdeling van inkomens (tussen de zestig en tweehonderd procent mediaan inkomen).³ Maar de steun is ook belangrijk als je deze cijfers combineert met de wetenschap dat de laagste opleidings- en inkomensklassen bij verkiezingen de laagste opkomstpercentages hebben. De hoogste opleidings- en inkomensklassen kennen de hoogste opkomstpercentages, maar die stemmen traditioneel vaker op sociaaleconomisch rechtse partijen – niet op de PvdA.⁴ Dan wordt de feitelijke middenklasse nog belangrijker voor een goede verkiezingsuitslag voor de sociaal-democraten. Het betreft een groot aantal kiezers die behoorlijk vaak stemmen. En waar een aanzienlijk deel van de traditionele PvdA-achterban in is opgegaan.

Nog belangrijker is de *subjectieve* middenklasse. Die is als gevolg van een cultureel maar vooral psychologisch proces nogal omvangrijk. Bijna elke Nederlander voelt zich behoren tot

Wimar Bolhuis *Terug naar de middenklasse*

de middenklasse. Uit cultureel oogpunt verklaart ons calvinistische spreekwoord 'Doe maar normaal, dan doe je al gek genoeg' al veel. Maar de psychologie verklaart veel meer, namelijk dat mensen zich altijd onderling vergelijken om hun zelfbeeld en sociale positie te bepalen.⁵ Het gevolg is bijzonder. Mensen aan de onderkant van de piramide voelen zich toch vaak middenklasse omdat er genoeg mensen 'onder hen zitten'. Om dezelfde reden voelt een minimumloonverdiener zich ook als iemand uit de middenklasse, hoewel het meest voorkomende inkomen in ons land (modaal) twee keer zo hoog ligt. En ook de bovenklasse voelt zich middenklasse omdat er duizenden miljonairs 'boven hen zitten'. Daarom is het heel gewoon dat de subjectieve middenklasse in Nederland zo groot is. Ook 90% van de Amerikanen voelt zich middenklasse.⁶

De discussie over de inkomensafhankelijke zorgpremie uit 2012 illustreert dit. Mensen die bruto zesenzestig duizend euro of meer verdienen en meer premie gingen betalen, waren woedend: de middenklasse werd gepakt! René Cuperus schreef de column 'Een belangrijke les uit de twintigste eeuw: 'don't mess with the middle class'.⁷ Maar feitelijk ging de bovenklasse meer betalen, want de inkomensgrens lag op ongeveer twee keer het meest voorkomende inkomen in ons land (vanaf twee keer modaal). Ook de deal die PvdA en VVD in het vorige kabinet sloten om illegaliteit toch niet strafbaar te stellen (een wens van de PvdA) gaf dit beeld: er werd als 'tegenprestatie' (voor de toeschietelijkheid van de VVD) vijfhonderd miljoen euro uitgetrokken voor een hogere arbeidskorting voor inkomens tussen bruto veertig en honderdzesentwintig duizend euro (dus vanaf anderhalf keer modaal).⁸ Dit werd gevierd als een overwinning voor de middenklasse, maar feitelijk werd opnieuw bovenal de Nederlandse bovenklasse bevoordeeld.

Het beste bewijs van een enorme subjectieve middenklasse is misschien nog wel dat we geregeld spreken van *lage* middenklasse en een *hoge* middenklasse.⁹ Dit zijn tekenen aan

de wand dat de subjectieve middenklasse veel groter is dan de feitelijke cijfers stellen. Gelet op alle onderzoeken voelt een grote meerderheid van de Nederlandse kiezers zich behorend tot de 'middenklasse'.

Hoe de PvdA de koers kan verleggen

Alle reden dus dat de electorale doelgroep van de PvdA de (sociale) middenklasse moet zijn. Zeker als de traditionele achterbannen in de 21ste eeuw verdwijnen door geen inkomensstijging, stijgend opleidingsniveau, ontkerking, digitalisering en immigratie.¹⁰ Ook partijen als CDA, PvdA en SP verliezen achterban door deze ontwikkelingen. De VVD heeft hierop geanticipeerd en zich jaren terug al succesvol gereorganiseerd tot de middenklassepartij voor 'de hardwerkende Nederlander'. Het geeft dan moed dat Lodewijk Asscher in 2015 al een Drees-lezing hield met de titel 'Naar een nieuw sociaal contract: over de waarde van de middenklasse'.¹¹ En dat in juni 2017 de WRR de verkenning 'De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden' publiceerde, waaruit lessen te trekken zijn. De PvdA moet opkomen voor een middenklasse die er nog steeds is, maar die kwetsbaar is. Helaas maakt de WRR geen voorspelling van de ontwikkeling van de middenklasse. De verkenning is een momentopname. Toch lijkt de conclusie dat de middenklasse niet meer in haar huidige vorm blijft bestaan en dat ze dit zelf ook al aanvoelt: 'De middenklasse is niet in verval. Wat we wel zien is dat de pijlers van het middenklasse-bestaan – vast werk, een waardevast diploma, steun van de overheid en overzichtelijke gezinsrelaties – wankeliger zijn geworden'.¹² De meerderheid kan zijn welvaartspositie behouden, maar het kost meer moeite door onzekerdere omstandigheden.

Uit de WRR-verkenning blijkt dat wat de middenklasse wil heel simpel is. Men wil geen revolutie. Men wil zich geen zorgen hoeven maken, met een diploma een baan kunnen

Wimar Bolhuis *Terug naar de middenklasse*

vinden, een leuk huisje kunnen bewonen in een goede buurt, af en toe wat extra zoals naar de Chinees kunnen gaan, af en toe op vakantie kunnen gaan, en een zekere toekomst voor hun kinderen en zichzelf in het vooruitzicht hebben. Alleen neemt de onzekerheid hierover juist toe. Waardoor het pessimisme toeneemt. Men voelt geen grip meer op het leven. Daardoor durft de middenklasse niet meer te investeren, wat slecht is voor de economische ontwikkeling. En daardoor wil de middenklasse de middenpartijen niet meer steunen, want men wordt kritischer ten aanzien van immigratie, Europa en integratie. De WRR geeft uiteindelijk vier adviezen om de onzekerheid onder de middenklasse te verminderen:

- 1 investeer in meer zekerheid in arbeid (meer vast en minder flexwerk);
- 2 investeer in onderwijs voor iedereen (heel het leven lang leren);
- 3 organiseer dat overheidsprofijt meer naar de middenklasse gaat (belastingen/voorzieningen);
- 4 organiseer betaalbare en stabiele kinderopvang voor iedereen (combinatie arbeid/zorg).

Sociaaleconomisch: links-progressief en toekomstgericht

Voor een behoorlijk deel volgt de PvdA deze aanbevelingen al.¹³ Op de sociaaleconomische as moet de sociaaldemocratische partij ook links-progressief blijven of (weer) worden. Het betreft bijvoorbeeld het verkleinen van de inkomens- en vermogensverschillen, het bieden van nieuwe zekerheden aan zzp'ers en flexwerkers (verzekering en pensioen), het aantrekkelijker maken van vaste contracten (lasten op arbeid en loondoorbetaling), het introduceren van een scholingsrecht voor werkenden, (eventueel scholingsplicht voor werkgevers), een tweede keer studiefinanciering halverwege de loopbaan ('nieuwe leerrechten'), extra investeren in onderzoek en ontwikkeling voor

meer groei en werkgelegenheid, geld blijven uittrekken voor de geliefde ouderenzorg, en bovenal het organiseren van 'gratis' kinderopvang.¹⁴ Kiezers vragen weer om een ondersteunende staat die de middenklasse helpt en hun de zelfstandigheid biedt (inkomen, zekerheid, woning, zorg, onderwijs et cetera) om in vrijheid hun leven te kunnen bepalen.

De PvdA is gericht op de toekomst, niet op het verleden zoals de conservatieve SP

De PvdA moet de uitdager zijn van de neoliberale VVD. Op de sociaaleconomische as is het belangrijkste *nieuwe zekerheid en nieuw vooruitgangsgeloof* te bieden. *Vrijheid aan iedereen* geven. De boodschap heeft een positieve ondertoon. De PvdA staat naar de toekomst, niet naar het verleden zoals de conservatieve SP. De grootste uitdaging voor de partij op de sociaaleconomische as is simpelweg om die progressieve boodschap uit te blijven dragen – zoals nieuwe zekerheden voor flexwerkers – in plaats van te vervallen in een conservatieve boodschap – zoals iedereen weer een vast contract. Het partij kader denkt hier relatief beschermend en conservatief over, in tegenstelling tot de maatschappelijk-culturele vraagstukken, waar het partij kader juist relatief liberaal en progressief over denkt.

Maatschappelijk-cultureel: behoudend tegen buitenland en beschermend in binnenland

Opmerkelijk genoeg geeft de WRR geen aanbevelingen op juist die andere dimensie van het publieke debat – hoe belangrijk is de bestaande

Wimar Bolhuis *Terug naar de middenklasse*

identiteit en cultuur? Terwijl er grote onzekerheid leeft onder de middenklasse over de potentiële gevolgen van (arbeids)migratie en integratie. Zelfs migrantengroepen als Turken, Marokkanen, Hindoestanen en Polen vragen nu om bescherming, en stemmen steeds vaker PVV. Als de PvdA de middenklasse wil terugwinnen is de enige keuze een behoudendere en beschermende koers op de maatschappelijk-culturele as. Wees behoudend ten aanzien van Nederlandse gebruiken en gewoontes, wees behoudend met macht naar Europa, wees beschermend tegen asielzoekers en (arbeids)migranten.¹⁵ We moeten behoudend zijn tegen het buitenland, de uitdager van de kosmopolitische D66 en GroenLinks en de neoliberale VVD die enkel vrij verkeer van arbeid en diensten willen. Dat is klassiek sociaaldemocratisch gedachtegoed. Zo zette het kabinet-Den Uyl op aandringen van de PvdA een stop op nieuwe gastarbeiders, terwijl de liberalen en confessionelen juist open grenzen wilden.¹⁶

Deze koers vraagt er enerzijds om trots te zijn op Nederlandse verworvenheden zoals de rechtsstaat en democratie¹⁷, anderzijds kritisch te zijn op een te groot Europa en het vrij verkeer van arbeid en diensten, om een strikter immigratiebeleid en een steviger integratiebeleid, en het aanpakken van fraude bij sociale voorzieningen. Daartegenover moet de PvdA juist beschermend zijn in het binnenland: ieder individu heeft zijn vrijheid en rechten die bescherming van de staat verdienen en waaruit volgt dat de diverse samenleving bescherming verdient. Binnenslands zijn we een progressieve en vrije partij, de uitdager van de discriminerende PVV en de nationaal-conservatieve CDA met dienstplicht en verplicht Wilhelmus. Dit vloeit voort uit de humanistische waarden waarmee de sociaaldemocratie verweven is en waardoor bestedingen aan ontwikkelingssamenwerking en noodhulp volle steun verdienen. Op de maatschappelijk-culturele as is de belangrijkste les het beschermen van *bestaande zekerheid* en *bestaande sociale cohesie* (tegen het buitenland). Het beschermen

van *vrijheid van iedereen* (in het binnenland). De boodschap is opnieuw positief. Onze kiezers vragen om deze bescherming.

Het moment is nu

De PvdA heeft nu negen van de honderdvijftig Kamerzetels. Na beëdiging van het kabinet-Rutte III zullen er geen PvdA-bewindspersonen meer zijn. Onze partij zal de komende jaren alleen sporadisch een betekenisvolle politieke rol kunnen vervullen. Dat betekent dat nu het moment is om deze koerswijziging in te zetten. Op sociaaleconomisch terrein wordt de PvdA nog relatief vertrouwd als links-progressief, en beter gereid dan de conservatieve SP. Vertrouwensherstel is mogelijk, al is het lastig na vijf jaar innige samenwerking met de VVD in een bezuinigingskabinet.

Op het maatschappelijk-cultureel terrein heeft de PvdA echter een enorme uitdaging. Er zal structureel gewerkt moeten worden aan een nieuw gezicht: behoudend tegen het buitenland en beschermend in het binnenland. Dit betekent een constant krachtig verhaal tegen wensen tot een te groot Europa, te ruime (arbeids)migratie en te terughoudende integratieregels – tegen de kosmopolitische en neoliberale partijen. Maar tegelijk een consequent sterk geluid tegen wensen tot inperking van individuele rechten en vrijheden en het opleggen van verplichtingen in Nederland – tegen discriminerende en nationaal-conservatieve partijen. Alleen met deze redelijke middenpositie kan de PvdA de (sociale) middenklasse herwinnen en staande blijven in verkiezingscampagnes gedomineerd door maatschappelijk-culturele thema's.

Bedenk dat in het nieuwe kabinet drie partijen zitten die na grote electorale verliezen met succes een politieke koerswijziging hebben ingezet. Het kan dus. Alleen moet de PvdA zich dan consequent afzetten tegen de buitenlandpolitiek van de kosmopolieten (D66, GroenLinks) en de liberalen (VVD), zich afzetten tegen de binnenlandpolitiek van dis-

Wimar Bolhuis *Terug naar de middenklasse*

criminerende (PVV) en nationaal-conservatieve (CDA) partijen, beschermend zijn ten opzichte van individuele vrijheden, rechten en diversiteit en behoudend zijn ten opzichte van migratie. Dit vraagt een strak plan, een vaste hand en een eenzame voettocht van vele jaren

door de woestijn. En misschien een discussie met een deel van het eigen hoogopgeleide partij kader met andere beginselen en waarden. Maar als er één moment is dat zo'n politieke koerswijziging voor de PvdA kans van slagen heeft, dan is het nu.

Noten

- 1 Een goed overzicht gaf de NOS (2017). <https://nos.nl/artikel/2163382-jong-of-oud-man-of-vrouw-wie-stemde-op-welke-partij.html>.
- 2 Zie bijvoorbeeld Anchril Wille & Mark Bovens: *Diplomademocratie* (2010) | *The Diploma Democracy* (2017, voor een internationale vergelijking).
- 3 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2017). 'De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden'. www.wrr.nl/publicaties/verkenningen/2017/07/06/de-val-van-de-middenklasse.
- 4 CBS (2012). 'Het profiel van het electoraat'. www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2017/08/het-profiel-van-het-electoraat-in-2012.
- 5 Bekendste theorie is van Fentinger (1954), de 'social comparison theory'. Centraal idee is dat individuen een objectief zelfbeeld proberen te verkrijgen door zelfevaluaties ten opzichte van anderen. Men kan opwaarts (negatief) en neerwaarts (positief) vergelijken.
- 6 Steven de Jong (27 december 2010). 'Vrijwel iedereen rekent zichzelf tot de middenklasse'. www.nrc.nl/nieuws/2010/12/27/vrijwel-iedereen-rekent-zichzelf-tot-de-middenklasse-a1482170.
- 7 René Cuperus (2012). 'Een belangrijke les uit de 21e eeuw: don't mess with the middle class'. Column van 12 november 2012. www.volkskrant.nl/opinie/een-belangrijke-les-uit-de-20ste-eeuw-don-t-mess-with-the-middle-class~a3346783/.
- 8 Maartje Bakker (2 april 2014). 'Na een jaar kiest de PvdA toch de uitweg'. www.volkskrant.nl/archief/na-een-jaar-kiest-pvda-toch-de-uitweg~a3626551/.
- 9 Zie bijvoorbeeld de column van Martin Sommer van 21 februari 2012: www.volkskrant.nl/archief/kloof-in-de-samenleving-te-groot-voor-een-partij~a3191860/.
- 10 'De heterogene samenleving en haar politieke gevolgen' (2013), *Acta Politica*.
- 11 Lodewijk Asscher (2015). 'Naar een nieuw sociaal contract: over de waarde van de middenklasse'. Drees-lezing. www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2015/09/24/dreeslezing-minister-asscher.
- 12 Quote van Godfried Engbersen, de WRR-projectleider van het rapport.
- 13 Een uitzondering is misschien het sociaal leenstelsel. Theoretisch wordt hier de middenklasse enigszins geholpen met een aanvullend beurs, maximaal tot een ouderinkomen van € 30.000 en afbouwend naar nul tot een ouderinkomen van € 46.000 (cijfers 2016). In 2017 was het modaal inkomen in Nederland echter € 36.000, de grens loopt dus door tot bijna 1,3 keer modaal. Als ouders dus allebei modaal verdienen is er geen sprake van een aanvullende beurs.
- 14 Zie voor meer maatregelen: 'Het Positief Pamflet' (2015) www.wbs.nl/system/files/2015_04_14_het_positief_pamflet_1.pdf of 'Dromen over de Arbeidsmarkt van de 21^e eeuw; PvdA-plannen die de middenklasse ondersteunen' (2015) www.politiekeledenraad.nl/wp-content/uploads/2015/09/2015-09-13-Dromen-over-de-arbeidsmarkt-van-de-21ste-eeuw1.pdf.
- 15 Zie onder meer Bovens (2014). 'Populistische partijen en de kloof tussen hoger en lager opgeleiden'.
- 16 Zie bijvoorbeeld Leo Lucassen in debat met Syp Wynia (2015) in het Reformatorisch Dagblad op 22 juni 2015 in het stuk 'Strijd om fort Europa': www.rd.nl/vandaag/binnenland/prof-leo-lucassen-en-syp-wynia-in-debat-over-migratie-strijd-om-fort-europa-1.478114
- 17 Al betekent dit niet dat je meteen elke ochtend op Nederlandse basisscholen staand het Wilhelmus moet gaan zingen.

Burgers van verdienste

Wat gebeurde er toch met ons burgerschap de afgelopen jaren, vroeg Menno Hurenkamp zich af in een praatje voor de Leergang Burgerschap van de Banningvereniging. Het ging in Den Haag wel erg veel over wat de burger moet en weinig over wat de politiek kan.

MENNO HURENKAMP

Hoofdredacteur van S&D

De wet is de moeder van de vrijheid, citeerde Den Uyl de Engelse ethisch socialist Richard Tawney graag. Anet Bleich voegt eraan toe dat hij ook eens schreef dat de moeder haar kind niet mocht dooddrukken; dat het niet te gek moest worden met de regelgeving. Er is zoiets als 'echte' vrijheid en die veronderstelt een bepaalde mate van gelijkheid die alleen de wet kan bieden, plus ook toegang tot de middelen om wat van die vrijheid te maken. Zonder die gelijkheid van de wet is de vrijheid van de snoek de dood van het voortje – de beeldspraak is van Tawney.

Nou is erover te twisten of gelijkheid doel of middel is en wat voor gelijkheid je precies wilt. Laten we zeggen dat het hier gaat om dragelijke machtsverschillen, geen honger of dorst of andere stress die maakt dat je in het publieke domein niet voor vol aangezien wordt, en om gelijke kansen aan de start. In termen van burgerschap: burgers genieten van hun status.

Burgers genieten van het feit dat ze niet opgevreten worden door een grotere vis voordat ze al lerend en werkend en spelend iets van hun bestaan maken. Ze genieten van bestaanszekerheid, en van de mogelijkheden die daaruit volgen om tot goed werk te komen,

en tot verheffing. Ze genieten ook van de binding die dat vervolgens weer oplevert. Van onderwijs kun je genieten, net als van werk, of van een avondje televisiekijken of op stap gaan met vrienden of je gezin.

In termen van beschaving en vooruitgang is het verwerven van deze status een enorme stap, misschien wel de grootste ooit. Penicilline en maanreizen zijn leuk, maar nog wat leuker is het zonder geld kans hebben bij de rechter of ondanks eigen pech je kinderen carrière zien maken. Toch wordt over dat genieten tegenwoordig ook door sociaal-democraten nogal calvinistisch gesproken. Het heet niet meer rechtvaardig dat burgers plezier hebben van hun burgerschap.

Burgerschap betekent in het maatschappelijk debat niet een gelijke status voor allen, maar een beloning die verdiend wordt door goed gedrag. Dat burgerschap verdiend moet worden, hoor je tegenwoordig in de sfeer van werk, cultuur, lokale democratie en verzorgingsstaat. Het is de volgordelijkheid van eerst het zuur, dan het zoet.

Misschien is dit een goed punt om een bekentenis te doen. Ik heb ergens in 2010 een keer gepleit voor de herinvoering van de stem-

plicht, voor een zaal mensen, met op de eerste rij toenmalig minister Piet Hein Donner. Mijn argument was dat eventueel chagrijn over een samenleving met zo'n stemplicht makkelijk te counteren is: iedereen heeft immers meegedaan.

Ik weet inmiddels niet of we er veel beter van zouden worden. Bij verkiezingen waar kiezers resultaat verwachten, is de opkomst immers hoog. Maar waar het hier om gaat is dat Donner blijkbaar een dynamo in zijn hoofd had. Want hij begon als een gloeilamp te stralen zo hard knikte zijn hoofd. Plicht! Ja! Goed woord! Hij was voor! Voor een conservatief is dat logisch, maar misschien had ik zelf wat genuanceerder moeten zijn.

De voorn en de snoek

Rondom werk, werkloosheid, bijstand en arbeidsvoorziening is de opvatting sterk dat je via deelname aan de maatschappij en het liefst via betaald werk het beste uit jezelf kunt halen. Thuis op de bank zitten is niet genieten maar lijden, in de ogen van sociaal-democraten. Wie niks doet en niks leert, heeft geen greep op zijn leven. Hij of zij is dus, uit vrije wil of noodgedwongen, het voorntje op weg naar de bek van de snoek.

Maar de toonzetting is nogal fors en het contrast met andere partijen moeilijk te maken. Misschien duidt dat eerder op ideeënarmoede dan op disciplineringsdrang. Hoe dan ook was de tegenprestatie in de bijstand, op het gevaar van korting van je uitkering, ooit een VVD-wens en Jetta Klijnsma nam deze in het afgelopen kabinet zonder veel morren over. Kleine aantallen mensen raken er inderdaad door aan het werk, maar wat vooral ook beklijft is een sfeer waarin iedereen die een uitkering heeft permanent achter de broek gezeten moet worden. Een goede burger werkt en wie niet werkt heeft wat uit te leggen.

We moeten daar niet te kinderachtig over doen. Het blijft immers gemeenschapsgeld. Ook bijvoorbeeld mensen met topinkomens liggen telkens onder vuur. Maar het huilt

wel lekkerder in een Duitse zescylinder met chauffeur.

Het verdiende burgerschap speelt natuurlijk ook sterk in de sfeer van de immigratie. Als ergens duidelijk werd dat burgerschap geen pretje is, dan op de plek waar nieuwkomers leren over koekjes bij de thee en de vooruitstrevende Hollanders die het homohuwelijk invoerden in 1648. Ook hier weer geldt dat er bepaald redelijke overwegingen aan ten grondslag kunnen liggen.

Beperkte toegang tot uitkeringen die gebaseerd zijn op de premies van werkenden, niet raar. Net als dat je niet direct mag stemmen zodra je een land binnenkomt, maar pas na een paar jaar. Maar dat zo'n termijn nu tamelijk willekeurig opgerekend wordt van vijf naar zeven jaar, stemt tot nadenken. Het bewijst weer dat je als nieuwkomer over een hoge culturele lat moet, en in ieder geval de afgelopen jaren ook nog eens voor eigen rekening.

We hebben het daarbij tegenwoordig graag over de lezing die CDA-leider Buma eerder dit jaar gaf, waarbij hij de zorgen van de boze gewone man als kern van onze nationale cultuur benoemde. Maar het podium van Buma heeft als poten ook de tamelijk ongelukkige dingen die Hans Spekman en Diederik Samsom de afgelopen jaren over Marokkanen zeiden, dat ze een etnisch monopolie op overlast hebben en dat je ze moet vernederen. Het staat tegenwoordig bij voorbaat vast dat individuen hebben te integreren in een samenleving. Alsof onze samenleving onveranderlijk toegankelijk is, en zonder die rare Erdogan alle Turken hier allang in Bloemendaal hadden gewoond.

Dan het verdiende burgerschap in de sfeer van het openbaar bestuur. Denk aan de decentralisatie, de participatiesamenleving en dat soort thema's, recent is er weer de 'maatschappelijke dienstplicht' bij gekomen. De overheid wil het niet meer of de overheid kan het niet meer, is telkens de leus van het bestuur. En burgers zijn dus pas goede burgers wanneer ze mantelzorgen of delibereren, dat wil zeggen meedenken over de vormgeving van buurt en wijk. Of, als ze behoeftig zijn, wanneer ze flink

in hun omgeving rondkijken of iemand anders dan de staat wellicht hulp, zorg of werk kan bieden. De vernieuwing staat ondubbelzinnig in het teken van het actieve burgerschap, van het meedenken over en meedoen aan beleid. Zo komt ook daar scherp naar voren dat sociaal-democraten niet meer zo goed zien of willen zien, dat talent, opleiding en inkomen sommige mensen een voorsprong geven en anderen een achterstand.

Verschillende regeringen op rij hebben duidelijk gemaakt dat burgerschap op school geen geintje is, maar een zaak van cultureel leven en dood

Er vindt veel belangrijke en productieve vernieuwing plaats, bijvoorbeeld de initiatieven rond schuldhulpverlening die nu veel aandacht krijgen. Of de pogingen om via loting en andere vormen van oude-nieuwe inspraak burgers een rol te geven aan tafel. Maar sociaal-democraten hobbelen daar wat achteraan, omdat ze graag 'ruimte willen maken'. En keer op keer zie je het effect van de meritocratie, dat de handige types meer invloed hebben, meer zorg krijgen – de snoek en het voorntje. Maar de kritiek dat niet iedereen mee wil of kan doen, leidt een eigen leven, ergens los van de PvdA.

Ten slotte het onderwijs. Burgerschap is daarin een verplicht onderdeel, sinds 2006. En het betreft vooral het leren van waarden en normen. Op alle niveaus van het middelbaar onderwijs vind je kinderen die graag debatteren, al dan niet in clubjes en veel scholen maken daar ook werk van. Maar dat is genieten, en verschillende regeringen op rij hebben dui-

delijk gemaakt dat burgerschap op school geen geintje is, maar een zaak van cultureel leven en dood.

In een verslag van de presentatie van een 'burgerschapsagenda' dit najaar, zette *Volkskrant*verslaggever Toine Heijnen de PvdA-bestuurders 'Pierre, Jet en Ton' weg als energieke bestuurders die samenlevingscommando's willen uitrollen over kinderen die kapper, beveiliging of boekhouder willen worden. De toon was misschien wat cynisch, maar dat leerlingen regelmatig *geen fuck* snappen van wat er van hen verwacht wordt drong zich op.

Hoe word je eigenlijk een goed burger? Door je werk of opleiding te doen – en zo eer aan de samenleving te bewijzen? Door belasting te betalen en mee te doen op de voetbalclub van je zoon (wat overigens echt een offer is)? Of door te zéppen dat je zo verschrikkelijk veel van de samenleving houdt? Laat het aan de verbeelding wat de reactie is van iemand die de opdracht krijgt om van mij te houden.

Derde weg

Het was links dat enige decennia geleden het idee van burgerschap introduceerde als een middel om de problemen van individualisering en globalisering te lijf te gaan. Begin jaren negentig schreef Jos de Beus het zonder twijfel mooiste verkiezingsprogramma ooit van de PvdA, geheel rond het thema burgerschap. Hij schurkte aan tegen het denkwerk van Herman van Gunsteren, die rond die tijd voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid burgerschap ook had uitgewerkt als een cruciale notie om mensen weerbaar te maken in een toenemend complexe maatschappij.

De strekking was dat je als burger onderling verschil niet moet problematiseren maar koesteren: botsingen leveren creativiteit, gelijkheid is misschien goed maar diversiteit beter, want er zijn vrouwen en mannen, gelovigen en ongelovigen, nieuwkomers en gevestigden, jongeren en ouderen, geschei-

den en gehuwden. In de juiste omstandigheden maken ze er onderling wel wat van, in het publieke domein.

Het was de tijd van de introductie van Wim Koks leus ‘werk, werk, werk’ en de Derde Weg. Maar mede omdat burgerschap toch ook wel erg *burgerlijk* klonk, had niemand veel zin om er wat mee te doen. Het progressief-liberale emancipatiedenken van die jaren kwam uit de verf zónder dat het idee burgerschap daarbij een grote rol speelde – vraagsturing, keuzevrijheid, PGB, dat soort dingen.

Daarentegen zeiden tezelfdertijd de christelijke partijen (CDA en ChristenUnie): ‘Hartelijk dank voor uw voorwerk inzake burgerschap, linkse vrienden. U heeft gelijk dat er veel verschil is tussen moderne burgers. Alleen, dat verschil is geen oplossing, het is de kern van het probleem. Het is tijd voor meer normatieve cohesie.’

Vader Enneüs Heerma (CDA) introduceerde in 1995 burgerschap in de Tweede Kamer, en hij noemde nota bene het gezin als bakermat van dat goede burgerschap. Het waren paarse tijden en de volksvertegenwoordiging bulderde.

Die Heerma, wat was het toch een onnozele fatsoensrakker.

Wraak eet je koud. Zoon Pieter Heerma (CDA) hield zeventien jaar later in diezelfde Tweede Kamer het kabinet PvdA-VVD voor dat het gelach over zijn vaders opvatting bepaald verstomd was. Toen burgerschap eind jaren negentig daadwerkelijk als beleids-thema op de politieke agenda kwam, had het een ondubbelzinnige fatsoenslading.

Wat er hier toe doet: dat burgerschap iets is waar je voor moet ploeteren, was al een tijdje in de maak, en het past erg goed bij de opvatting dat de overheid niet zo veel meer kan of moet willen.

Eigen verantwoordelijkheid

De politieke trend is al twee decennia dat eigen verantwoordelijkheid belangrijker is dan collectieve verantwoordelijkheid. Dat het bestuur, de maatschappelijke bewegingen rond dat be-

stuur en de markt belangrijker zijn dan de rechtsstaat en de wetgeving. Dat de *civil society* belangrijker is dan de politieke partij. Het verdiende burgerschap is een voor getrokken in een conservatieve akker. Je kunt er wel emancipatie in zaaien, maar je oogst meer verschil.

De analyse dat links het heeft laten liggen in de strijd tegen sociaaleconomische ongelijkheid is tegenwoordig bepaald prominent. Thomas Piketty en Joseph Stiglitz, en recent Thomas Frank (*Listen Liberal*) en Mark Lila (*The Once and Future Liberal*) braken al bestsellend de staf over de verwaarlozing van gelijkheid. De kloof is niet tussen burgers en bestuur, maar tussen de hebbers en de niet-hebbers. Het gaat niet om betere inspraak of meer arbeidsmarktdeelname, maar om interventies in een door mensenhanden gemaakte markt. Dat is nog geen sinecure, in ieder geval niet voor dit betoog.

Wel is de les hier dat sociaal-democraten maar beter aarzelen meer werk te maken van verdienste. Want wie lol heeft in participatie kan het beleid meer naar zijn of haar voorkeuren bijbuigen. En omgekeerd geldt dat wie het burgerschap nog niet verdiend heeft, doordat hij of zij bijvoorbeeld een achtergrond heeft in de Islam, moet rekenen op wantrouwen. Als ze me zien, zei een Nederlandse (goede) voetballer recent in de krant, denken ze dat ik een Marokkaan ben. Natuurlijk kies ik dan voor het Marokkaanse elftal.

Belastingmoraal, opkomst bij relevante verkiezingen en arbeidsmarktdeelname zijn in elk vergelijkend perspectief hoog – we hebben al burgers van behoorlijke verdienste. Misschien moet de focus naar elders. Dat er aan ongelijkheid niet slechts gebrek aan inspanning ten grondslag ligt. Als je het over burgerschap wilt hebben, herneem dan dat het ook om genieten gaat: dat representatie en rechtsstaat cruciaal zijn, niet deliberatie en decentralisatie.

Er komen gemeenteraadsverkiezingen aan. Nu kwijnen lokale media, verdwijnen oude partijen en vechten lokale partijen elkaar de keet uit. De opkomst keldert. Regionalisering

vervangt in stilte het gezag van gemeente en provincie en het debat dat met name bestuurders over de toekomst voeren, is vooral gekleurd door een afkeer van vergezichten. Waar is het lokaal bestuur voor en wat is de rol van lokale volksvertegenwoordigers, die vraag moet af en toe maar eens hardop beantwoord worden, voordat de burger wat mot.

Roep dus ook niet permanent 'maatwerk'. Het is een ding om meer variatie in de sociale zekerheid te scheppen, gegeven de arbeidsmigratie en onze langere levensduur. Of om slim om te springen met de bijstand. Maar zonder verhaal over het wezen van de lokale overheid, het welzijn over de schutting gooien – omdat vrijwilligers, professionals en burgers er samen wel uitkomen en nog goedkoper ook – was dom. Het levert bij de gemeenteraadsverkiezingen als resultaat, dat waar het goed ging het komt door de wethouders ter plekke en waar het fout ging het de schuld van de PvdA is.

Wat nu eens als de staat een top-10 opstelde van de belangrijkste interacties met de burger en daar in het vervolg perfect op levert – denk niet alleen aan de stemhokjes en rode potloden waar het soms hapert, maar ook aan de wachttijden bij hulplijnen of vernederende routines in de bijstand, en meer in het alge-

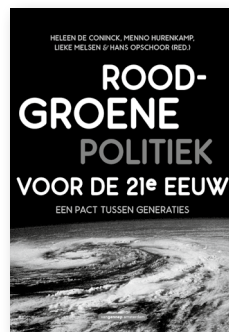
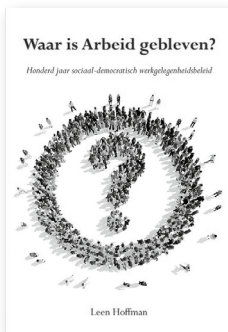
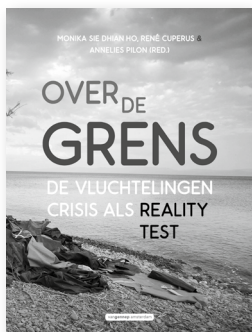
meen aan de permanente onrust van vernieuwing die maakt dat je je soms bijna schuldig voelt wanneer je een lokale ambtenaar of een leraar of een politieagent lastigvalt?

Het kan ten slotte helpen om te zien hoezeer ook sociaal-democraten zelf door het verdiende burgerschap getekend zijn – allemaal hardwerkende, talentvolle mensen, die zélf al die opleidingen gedaan of dat mooie huis bij elkaar gespaard hebben? Die gevolgen van de meritocratie moeten dan vaak bestreden met een kreet als 'We moeten meer Jan Schaefers hebben'. Gewone mensen met een gewone uitstraling, of juist gewone mensen met een bijzondere uitstraling, vult u de riedel maar in, als het woord 'gewoon' maar valt. Zonder een bestuurlijk geloofwaardig verhaal over gelijkheid is die roep om 'authenticiteit' vooral een tussen de schuifdeuren variant van *House of Cards* – een stukje-branding-naar-de-achterban-toe, zonder dat je er macht mee verwerft. Die dikke banketbakker zou zich erom kapot lachen. Meritocraten onder elkaar lijden snel aan myopie. Woordvoerders toetsen op hun gevoel voor de stress van de onderkant van de middenklasse, maar ook voor de traagheid van mensen en hun afkeer van de zoveelste fantatische verandering, dat zou ook mooi zijn.

S&D THEMA

BOEKEN VAN DE WBS

Over drie actuele thema's verschenen studieuze boeken bij de WBS dit jaar – over de politiek van de arbeid, over migratiebeleid en over klimaat. Het laatste woord is er nog niet over gezegd, maar in deze **S&D** buigen drie oudgedienden zich over de vraag wat al dit denkwerk concreet heeft opgeleverd.

BOKESSAY

Drie realiteiten

Jan Pronk las *Over de grens. De vluchtelingencrisis als reality test*, dat dit jaar onder redactie van Monika Sie, Annelies Pilon & René Cuperus verscheen. Vol lof over de inzet en uitwerking, plaatst hij wel vraagtekens bij het idee dat draagvlak nodig is voor migratiebeleid. Draagvlak moet je scheppen.

► **Monika Sie, Annelies Pilon & René Cuperus** [red.], *Over de grens. De vluchtelingencrisis als reality test*, Van Gennep, Amsterdam 2017

JAN PRONK

Voormalig minister, onder meer van Ontwikkelingssamenwerking en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening

Vluchtelingenbeleid bedoelt een brug te slaan tussen de behoeften van vluchtelingen die bescherming en opvang zoeken en de zorgen van mensen in samenlevingen waarop een beroep wordt gedaan. Die behoeften bestaan en die zorgen zijn reëel. Het zijn twee realiteiten. In de maatschappelijke discussie letten sommigen meer op de eerste, anderen geven meer gewicht aan de tweede. In de politiek wordt een evenwicht tussen beide gezocht, nu eens op basis van emotie, dan weer ingegeven door machtsverhoudingen, soms rekening houdend met aangegane rechtsverplichtingen, liefst rationeel, opdat een eenmaal gevonden evenwicht kan beklijven en niet iedere keer opnieuw ter discussie wordt gesteld.

Het boek *Over de grens. De vluchtelingencrisis als reality test* is een lofwaardige poging daartoe. Het is een bundel artikelen, geschreven door een brede groep mensen – ervaringsdeskundigen, activisten, politici en wetenschappers – die direct of indirect verbonden zijn

met de Wiardi Beckman Stichting dan wel met de sociaal-democratische fractie in het Europees Parlement. Dat laatste is belangrijk: in het boek wordt geen eng Nederlandse invalshoek gekozen maar een breed Europese. Toch is het jammer dat het pas na de jongste verkiezingen voor de Tweede Kamer verscheen. Kennisneming van deze beschouwingen had kunnen bijdragen aan rationelere en evenwichtigere debatten tijdens de verkiezingscampagne.

De invalshoek van de vluchtelingen is in het huidige debat in Nederland niet populair. Elders in Europa evenmin. Op de televisie wordt die werkelijkheid meermalen getoond: vluchtelingen in bootjes op de Middellandse Zee, lopend op weg naar het westen en noorden van Europa, aan de grens achter een hek, in kampen in Afrika of Zuid-Europa, dan wel ontdekt in vrachtwagens bij de oversteek van het Kanaal. Kijkers kennen de beelden. Ieder reageert anders. De beelden stompen af.

Jan Pronk

Welgekozen woorden waarin die realiteit wordt geschetst maken soms meer indruk dan beelden, zeker wanneer zij zijn geschreven door vluchtelingen zelf. Het verhaal in de autobiografie van Valentino Achak Deng, geboekstaafd door Dave Eggers in *What is the What*, blijft je altijd bij. Als enige overlevende uit een dorp dat werd uitgemoord, zag hij hoe op de vlucht tal van anderen het leven lieten en kwam hij terecht in een van die opvangkampen in de regio, waar volgens velen in Europa de oplossing ligt. Ik ken dat kamp, Kakuma in Kenia. Het bestaat nu bijna veertig jaar. Wie er belandt heeft weinig kans ooit elders een bestaan op te bouwen. Valentino was geen gelukzoeker, maar hij had geluk.

De ontberingen van Emmanuel Mbolela, in zijn *Mein Weg vom Kongo nach Europa*, laten de lezer beschaamd achter: in Europa werd hij net zomin gezien als mens als in zijn geboorteland of onderweg. En het verhaal van Rodaan al Galidi, *Hoe ik talent voor het leven kreeg*, over zijn verblijf gedurende negen (!) jaar in asielzoekerscentra in ons land, leest als een *Camera Obscura* over de Nederlandse identiteit, als van een keizer zonder kleren.

Over de grens

In *Over de grens* komt de realiteit van de vluchteling zelf aan de orde in een aantal journalistieke schetsen van specifieke situaties. Ze gaan over individuele vluchtelingen, zijn niet door henzelf geschreven, maar samen met een groot aantal foto's, gemaakt door Werry Crone, helpen zij de lezer zich in te leven. Maar de meeste beschouwingen in dit boek gaan over de tweede werkelijkheid: het feitelijke beleid van landen waarheen mensen proberen te vluchten.

Het doel van het boek wordt door de redacteurs omschreven als te 'onderzoeken hoe om te gaan met de wanorde aan de Europese grenzen, en hoe het brandende vraagstuk van de vluchtelingen crisis van passende antwoorden te voorzien'. De auteurs willen 'de hele

migratieketen in ogenschouw nemen'. Het beleid is immers alleen effectief indien 'ook de oorzaken van vlucht en vertrek worden geadresseerd' (p. 15).

Om die ambitie waar te maken, waaiert het boek breed uit. Naast goed geïnformeerde beschrijvingen van de situatie in Syrië, Eritrea en West-Afrika (door respectievelijk Jan Gruiters, Mikal Tseggai en Karlijn Muiderman), bevat deze bundel inzichtelijke bijdragen over de manier waarop elders in Europa beleid wordt gevoerd: Zweden (Lisa Pelling) en Duitsland (Michael Bröning). Drie artikelen gaan over specifieke aspecten van het Europese beleid: Myrthe Wijnkoop schrijft over opvang in de regio, Cyrille Fijnaut over de zuidelijke EU-buitengrenzen en Kati Piri over de Turkijedeal. Twee artikelen gaan over Nederland zelf: Han Entzinger schetst de opvang in Nederland en Mark Elchardus de integratie van moslims. Een inleidende beschouwing over de juridische uitgangspunten van het vluchtelingenbeleid en een artikel van René Cuperus over de morele en politieke grenzen van het beleid ('Schaffen wir das?') completeren het geheel.

De beschouwing van Mythe Wijnkoop vormt een uitstekend uitgangspunt om na te gaan of, gegeven het huidige juridische kader, 'passende antwoorden' kunnen worden gevonden om de vluchtelingen crisis in haar totaliteit te adresseren: de hele migratieketen, van oorzaken tot integratie. Dat is immers wat het boek beoogt. Dit artikel vormt, samen met een beschouwing van Ashley Terlouw over hetzelfde onderwerp, recentelijk verschenen in een andere bundel verhandelingen over de grenzen van de natiestaat, de beste analyse die hierover gedurende de laatste tijd is verschenen. Beide auteurs gaan uit van een nationaal juridisch kader, begrensd door een verplichtend Europees juridisch kader, genormeerd door wereldwijde verdragen, zoals het VN-Vluchtelingenverdrag. Dat verdrag bepaalt wie vluchteling is, welke rechten men heeft om asiel en bescherming te zoeken in een ander land en welke verplichtingen daaruit voor

Jan Pronk

landen voortvloeien. Een daarvan is het verbod om mensen terug te sturen naar een situatie waarin hun leven of vrijheid wordt bedreigd vanwege gronden die voortvloeien uit de vluchtelingen definitie (*non-refoulement*). Het Europese kader wordt gevormd door de Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens, de richtlijnen van het Gemeenschappelijk Europees Asielsysteem en de Dublinverordening, waarin verantwoordelijkheden van afzonderlijke staten zijn vastgelegd.

Zo vormen de drie juridische kaders een sluitend systeem, waarin rechten van bedreigde personen worden gegarandeerd. Het systeem is niet statisch, maar is in de loop der jaren aangevuld en verbeterd. Het Vluchtelingen verdrag werd aangevuld met een Protocol waarin aanvankelijke beperkingen werden opgeheven, met het oogmerk er een echt wereldwijd verdrag van te maken. Het Europese kader werd uitgebreid met een Definitierichtlijn, waarin wordt bepaald dat ook mensen die volgens het Vluchtelingenverdrag geen vluchteling zijn, maar toch ernstig bedreigd worden, aanspraak kunnen maken op zogeheten 'aanvullende bescherming'. Ook kwam er een Richtlijn tijdelijke bescherming, die zou kunnen worden ingeroepen in geval van een 'massale instroom' van mensen, bijvoorbeeld in geval van een (burger)oorlog. Ten slotte werden de aanvullingen op het nationale juridische kader in ons land neergelegd in de Vreemdelingenwet en in talloze besluiten en richtlijnen om die wet zo goed mogelijk uit te voeren.

Beide auteurs komen tot de conclusie dat het niet ligt aan de kaders zelf, dat nog steeds aan zoveel vluchtelingen en asielsezoekenden onvoldoende recht wordt gedaan. De zwakte is vooral de 'gebrekkige naleving en toepassing in de (inter)nationale praktijk' (Wijnkoop, p. 87), waardoor vaak slechts een 'papieren veiligheid' (Terlouw, p. 197) wordt geboden.

Terlouw schetst die werkelijkheid aan de hand van een navrant voorbeeld van een

vluchteling die het slachtoffer werd van ambtelijke instanties die niet luisterden en niet met elkaar spraken, politieautoriteiten die hem telkens opnieuw arresteerden en rechters met oogkleppen. Daardoor werd er jarenlang met hem gepingpong binnen Europa en naar buiten, in en uit, heen en weer. Alles volgens de letter van de wet: de letter, niet de geest, en dan nog de kleine letter. Er is altijd ruimte voor interpretatie. Instanties die de regels moeten toepassen, kijken liever niet vanuit de invalshoek van de vluchteling. De invalshoek van de politici in de landen van opvang, die zich laten leiden door de publieke opinie, ligt hen beter.

Wijnkoop vreest dan ook dat het huidige juridisch kader, dat op zichzelf tamelijk adequaat is, steeds verder wordt uitgehold door politieke onwil. Afzonderlijke landen verschuilen zich achter elkaar. Ze stellen nationale autonomie en soevereiniteit boven mensenrechten en neigen steeds meer naar repressie. In internationaal overleg verzetten zij zich tegen afdwingbare verplichtingen. Ze zijn hoogstens bereid vrijwillige afspraken te maken.

Instanties die de regels moeten toepassen, kijken liever niet vanuit de invalshoek van de vluchteling

Een van de conclusies aan het eind van het boek is dan ook dat herziening van het Vluchtelingenverdrag niet noodzakelijk is. Veel urgenter is het te investeren in de naleving en toepassing van dit verdrag. Ik ben het daarmee eens, zij het om andere redenen dan de auteurs. Ik vrees dat initiatieven om te komen tot een herziening van het verdrag ge-

Jan Pronk

doemd zijn een slechtere tekst op te leveren dan de huidige. Steeds minder regeringen hechten aan het uitgangspunt van het verdrag: de Rechten van de Mens, absoluut en universeel. Ook Nederlandse politici die een herziening van het Verdrag bepleiten doen dat omdat zij minder vluchtelingen willen toelaten, niet meer.

Reality test

Het Verdrag levert echter onvoldoende instrumenten op voor een actuele 'reality test'. Om zo'n test uit te voeren is dit boek geschreven. De keuze van de ondertitel 'De vluchtelingen-crisis als reality test' verraadt ambitie: de vluchtelingen-crisis geanalyseerd als een afgeleide van de mondiale werkelijkheid en het vluchtelingenbeleid beoordeeld als middel om de realiteit van die crisis in haar totaliteit aan te pakken. Een tweevoudige test dus. Die ambitie kan alleen worden waargemaakt wanneer de crisis niet alleen vanuit beide eerdergenoemde invalshoeken wordt benaderd – de realiteit van de vluchteling en die van de landen waarheen mensen vluchten – maar ook vanuit een derde invalshoek: de hedendaagse wereldwijde werkelijkheid die mensen noopt tot vluchten.

Hoe ziet die werkelijkheid eruit? Vastgesteld kan worden dat het aantal vluchtelingen en ontheemden in de wereld enorm groot is, hoger dan in de afgelopen decennia. Al die mensen vluchten omdat zij willen overleven. Mensen die vluchten komen in verzet tegen de krachten en machten die het leven onleefbaar maken. Dat is soms verzet tegen onderdrukking, mensenrechtenschendingen en discriminatie door een dictatoriaal regime, en door de politie, de milities en de geheime dienst van dat regime. Soms gaat het om directe persoonlijke vervolging, soms om onderdrukking van een groep die weliswaar nog niet tot aantoonbaar individuele vervolging heeft geleid, maar die de menselijke waardigheid stelselmatig ondermijnt. Soms is het ver-

zet tegen permanente armoede beneden het bestaansniveau, verpaupering zonder perspectief op verbetering van de levensomstandigheden. Dat verzet is gericht tegen de economische machtsconstructies die mensen arm maken en arm houden. Vaak is de vlucht een vorm van verzet tegen oorlogsgeweld. Anderen zoeken hun heil elders omdat hun bestaansmogelijkheden dreigen te verdampen door droogte, klimaatverslechtering of algehele achteruitgang van woon- en leefgebieden.

Het zijn niet altijd de armste mensen uit de armste landen die vluchten. Asielzoekers die vluchten voor onderdrukking, oorlog en geweld zijn vaak afkomstig uit enigszins ontwikkelde landen en behoren tot een middenklasse die weet waarom en hoe in opstand te komen. Mensen die in eerste instantie wegvluchten uit economisch onleefbare situaties behoren meestal wel tot de allerarmsten. Zij onderscheiden zich door hun jeugd, hun initiatief en fysieke overlevingskunst; ze vluchten soms 'namens' anderen, die zij vanuit het land waar zij terechtkomen helpen te overleven, iets wat laatstgenoemden zonder die steun eigenlijk niet meer kunnen. Wat alle vluchtelingen met elkaar gemeen hebben is een combinatie van wanhoop en veerkracht.

Er zijn dus meer valabele redenen voor mensen om te vluchten dan de gronden erkend in het Vluchtelingenverdrag – vervolging – en de Definitierichtlijn: bedreiging met executie, foltering dan wel geweld in een oorlog of conflict. Heel vaak gaat het om een combinatie van bedreigingen: onhoudbare milieuomstandigheden leiden tot armoede, armoede tot verzet, verzet tot onderdrukking, onderdrukking tot geweld, oorlog en nog meer armoede, en andersom. Al deze factoren staan niet los van elkaar. Integendeel, zij werken op elkaar in en versterken elkaar. Zij zijn stuk voor stuk levensbedreigend en in onderlinge samenhang catastrofaal.

Ik stel vast: al deze mogelijke redenen om te vluchten zullen in de komende tijd krachtiger

Jan Pronk

worden. Ze zijn niet het gevolg van incidentele en tijdelijke problemen in sommige landen afzonderlijk, maar een structureel verschijnsel in de wereld als geheel, gevoed door een niet te stuiten globalisering. In de komende jaren zullen geweld, onderdrukking, discriminatie en andere mensenrechtenschendingen toenemen, zullen de economische en sociale ongelijkheid en de relatieve armoede groter worden – en de absolute armoede niet afnemen – zal de klimaatverslechtering doorgaan en steeds ingrijpender gevolgen hebben voor bestaansmogelijkheden in kwetsbare gebieden.

De verwachting lijkt gerechtvaardigd dat het aantal vluchtelingen zal stijgen van 65 miljoen nu tot 100 miljoen in 2030

In het kader van de Verenigde Naties is de *Global Agenda 2030* aangenomen, waarin een aantal Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen is vastgelegd. Wat betreft de redenen om te vluchten zal het een krachteloze agenda blijken. De verwachting lijkt gerechtvaardigd dat het aantal vluchtelingen wereldwijd van 45 miljoen ruim tien jaar geleden, via 65 miljoen vandaag, zal stijgen tot 100 miljoen in het jaar 2030.

De meeste vluchtelingen en ontheemden – ongeveer negentig procent – zijn tot nu toe opgevangen in andere gebieden binnen het eigen land, dan wel in landen in de omgeving, in Afrika, Azië, het Midden-Oosten en Latijns-Amerika. Het merendeel van die gebieden is in economisch opzicht nog steeds armer en kwetsbaarder dan landen in het Westen. Zij beschikken over minder middelen om vluchtelingen op te vangen. Zij staan onder dezelfde

de druk als de landen waaruit mensen vluchten. Tegenwoordig worden dan ook meer landen als instabiel of fragiel beschouwd dan rond de eeuwwisseling. Bovendien neemt hun kwetsbaarheid toe, omdat hun relatief geringere opvangcapaciteit zwaarder wordt belast dan de hoogontwikkelde capaciteit van welvarende landen, bijvoorbeeld in Europa.

De opvang van vluchtelingen in kwetsbare landen betekent dat voorzieningen, die toch al beperkt waren, nog minder beschikbaar zullen zijn voor de eigen bevolking. Daardoor zullen lokale spanningen ontstaan over de toegang tot land, voedsel, water, werk, enzovoort. Dat zal leiden tot nieuwe brandhaarden en meer vluchtelingen. Feit is dat de lasten tot nu toe zijn afgewenteld op de zwakste schouders.

In de afzonderlijke artikelen in deze bundel wordt op stukjes van die wereldwijde werkelijkheid ingegaan. Die artikelen monden uit in nuttige conclusies en aanbevelingen op ieder van de deelgebieden. Maar die conclusies worden onvoldoende doorgetrokken aan het eind van het boek, in het hoofdstuk waarin zeven conclusies worden gepresenteerd die samen de lakmoesproef vormen in de beoogde *reality test*: (1) crises voorkomen door een herwaardering van het internationaal vredes- en veiligheidsbeleid en een rehabilitatie van de ontwikkelingssamenwerking; (2) draagvlak versterken voor asiel door het onderscheid tussen vluchtelingen en overige migranten te bewaken; (3) betere naleving van het vluchtelingenverdrag; (4) versterking van de EU-buitengrenzen en een beperkte toelating van geselecteerde arbeidsmigrant; (5) meer samenwerking binnen de EU, vooral bij de uitzetting van irreguliere economische migranten; (6) verhoging van het aantal uit te nodigen vluchtelingen; en (7) betere integratie en inburgering van erkende vluchtelingen.

Het lijkt heel wat, maar dat is het niet. Het gaat uiteindelijk om twee hoofdvragen: worden de oorzaken van de crisis adequaat bestreden, en zolang dat niet het geval is: laten we voldoende vluchtelingen toe en geven we op

Jan Pronk

een andere manier voldoende steun aan de mensen die we niet toelaten? Drie van de zeven conclusies gaan erover hoe we het aantal vluchtelingen kunnen beperken (2), hen kunnen tegenhouden (4) en uitzetten (5). Een betere naleving van het vluchtelingenverdrag is inderdaad noodzakelijk (3), maar niet voldoende. Als de andere gronden waarom mensen vluchten geen plek krijgen in een gewijzigd verdrag, dan is het ten minste noodzakelijk om daarbuiten veel meer mogelijkheden te creëren voor de zogeheten aanvullende bescherming en voor legale reguliere dan wel circulaire migratie op grote schaal.

Bovendien zullen afspraken moeten worden gemaakt om de hulp aan vluchtelingen in kwetsbare opvanglanden in Afrika, Azië en het Midden-Oosten – en ook voor ontheemden in eigen land – niet alleen aan die landen over te laten maar tot een gezamenlijke wereldwijde verantwoordelijkheid te maken. Het zal bij al deze aanvullingen op het huidige beleid moeten gaan om zeer grote aantallen mensen en heel veel geld. Ook dan wordt het vraagstuk nog niet opgelost, maar zonder deze beleidsmaatregelen neemt het alleen maar toe.

De oorzaken aanpakken

Doorslaggevend voor een reality test is de vraag of er voldoende wordt gedaan om de oorzaken van de vluchtelingen crisis te bestrijden. Dat brengt ons bij de eerste van de zeven conclusies: een beter vredes- en veiligheidsbeleid en betere ontwikkelingssamenwerking. Maar dat zal heel wat meer vereisen dan wat de auteurs suggereren. De toelichting op die conclusie spreekt alleen over conflicten en instabiliteit als ‘root causes’ binnen de landen van oorsprong: ‘corrupte regimes, onderontwikkeling, klimaatproblemen, burgeroorlog en terrorisme, diaspora-pull (...) explosieve bevolkingsgroei, economische onderontwikkeling, ongelijkheid en politieke onrust’ (p. 362). Dat is echter slechts de helft van het verhaal. Wat zit er achter de zogenaamde ‘root causes’?

Westerse landen zullen moeten beseffen medeverantwoordelijk te zijn voor de oorzaken van de grote aantallen vluchtelingen. De oorlogen, de onderdrukking en de armoede in Afrika, Zuidwest-Azië en het Midden-Oosten zijn niet alleen het gevolg van belangentegstellingen, religieuze conflicten en slecht bestuur binnen die landen zelf. Ze zijn ook terug te voeren op de koloniale verhoudingen van destijds, toen het Westen er de dienst uitmaakte en de grenzen trok. Die verhoudingen zijn niet wezenlijk veranderd. Conflicten in de betrokken landen hebben te maken met door het Westen nog steeds gedomineerde economische verhoudingen, die resulteren in ‘land grabbing’, overbevising, marktverstoring, plundering van grondstoffen en kapitaalvlucht, en dus in werkloosheid en verpaupering. Deels vloeien die conflicten voort uit botsingen van economische belangen op de wereldmarkt, deels uit directe interventies vanuit het Westen. Ze zijn mede het gevolg van de manier waarop westerse regeringen nog steeds autoritaire en dictatoriale regimes bijstaan die de eigen bevolking onderdrukken, maar westerse geopolitieke en commerciële belangen dienen. Die onderdrukking gaat door omdat deze machthebbers vanuit het Westen financieel, commercieel, politiek en militair worden gesteund. Met name sinds het begin van deze eeuw is het Westen vooral geïnteresseerd in ‘home security’, mede te verzekeren door regimes die de rechten van hun eigen inwoners op grove wijze schenden de hand boven het hoofd te houden.

Armoede en ongelijkheid worden mede bestendigd door internationale economische verhoudingen die worden gedomineerd door westerse ondernemingen (bijvoorbeeld mijnbouw- en plantageondernemingen), westers kapitaal en westers agrarisch protectionisme. Ontwikkelingshulp verstrekt via Europese en Nederlandse bedrijven die alleen geïnteresseerd zijn in export en in commerciële relaties met de bovenklasse in die landen vergroot die ongelijkheid. Het door het Westen opgedrongen

Jan Pronk

neoliberale aanpassingsbeleid drijft grote groepen inwoners van ontwikkelingslanden naar de grens van de markt en daaroverheen en leidt tot uitsluiting van basisvoorzieningen. De verslechtering van het klimaat in Afrika en in bevolkingsrijke en kwetsbare gebieden van Azië is het gevolg van de uitstoot van broeikasgassen, waarvan het overgrote deel voor rekening komt van de geïndustrialiseerde westerse wereld. Om misverstanden te voorkomen: oorlogen, wapenleveranties, onderdrukking, klimaatverslechtering en mensenrechtenschendingen vinden evenzeer plaats ten gevolge van interventies door Rusland, China en andere niet-westerse landen. Echter, westerse medeverantwoordelijkheid valt niet te ontkennen. Het gaat dus niet zozeer om een 'herwaardering van internationaal vredes- en veiligheidsbeleid', maar om een radicale wijziging van de Europese en Nederlandse buitenlandse politiek.

Solidariteit en draagvlak

Zijn we daartoe bereid: veel meer hulp, bijvoorbeeld een verdriedubbeling tot 2% van het gezamenlijke Europese nationaal inkomen? Veel meer toegelaten vluchtelingen, bijvoorbeeld een verdubbeling tot 2,5 miljoen per jaar (in 2016 werden ruim 1,3 miljoen asielaanvragen toegekend, op een bevolkingsomvang van ruim 500 miljoen)? Een buitenlands beleid dat niet wordt gedomineerd door vermeend eigenbelang, maar dat stoelt op solidariteit met de onderklasse in de wereld?

Dat brengt ons de vragen over het draagvlak dat daarvoor nodig zou zijn. De auteurs laten zich niet uit over de vraag hoe het publiek zou reageren op een fundamentele herziening van de buitenlandse politiek en ook niet over het draagvlak voor een radicale verhoging van de uitgaven die nodig is om zowel de oorzaken van de crisis te bestrijden als de gevolgen op te vangen. Aan omvang en inhoud van de ontwikkelingshulp wordt in de conclusies zelfs geen woord gewijd. Maar over

het draagvlak voor de vluchtelingenpolitiek in engere zin wordt wel iets gezegd. Dit draagvlak wordt zo essentieel geacht dat de auteurs de deur willen sluiten voor economische migranten. Die moeten 'snel en daadwerkelijk worden uitgezet' (p. 366).

Daarmee wordt voorbijgegaan aan de internationale realiteit, waarin, zoals hierboven betoogd, het onderscheid tussen vertrekken vanwege armoede, een onleefbaar milieu, onderdrukking, verzet, conflict en geweld is vervaagd. Wel wordt voorgesteld meer vluchtelingen in Nederland toe te laten, waarbij een getal wordt genoemd van maximaal 80.000 per jaar. Dat lijkt heel wat, maar het blijkt te gaan om een 'Buffer Internationale Solidariteit voor Vluchtelingen' (wat dat inhoudt wordt niet toegelicht) en dan alleen voor door ons uit te nodigen vluchtelingen. Die ruimhartigheid geldt dus niet voor vluchtelingen die niet op zo'n uitnodiging wachten maar, zoals vluchtelingen nu eenmaal plegen te doen, wegvluchten, naar ons toe.

Het voorstel betreffende een aan te leggen buffer wordt bovendien van vele beperkingen voorzien, waaronder de voorwaarde dat de COA en de IND tevoren een 'humanitair houdbare capaciteit' (p. 366) vaststellen. Dat is de verantwoordelijkheid van regering en parlement, niet van de COA, die een politiek vastgestelde capaciteit dient te beheren, en al helemaal niet van de IND. Daar valt dus weinig van te verwachten.

De terughoudendheid waarmee de conclusies worden gepresenteerd vloeit voort uit de kerngedachte in de laatste twee zinnen van het boek: 'Alleen een intern solidaire gemeenschap als een verzorgingsstaat-samenleving kan ook internationaal solidair zijn. Geen internationale solidariteit zonder nationale solidariteit.' Die slotzin is een echo van de conclusie in het artikel van René Cuperus ('Schaffen wir das?'): 'Zonder nationale solidariteit geen of beperkte internationale solidariteit.' Het zijn parmantige zinnen, die klinken als een oproep. Maar je kunt ze ook lezen als een voor-

Jan Pronk

waarde en ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat ze zo zijn bedoeld.

Het artikel van Cuperus draagt als ondertitel: 'Over de politiek van de vluchtelingen-crisis'. Inderdaad, het gaat om politiek. Cuperus beschrijft de politieke dilemma's met een vaardige pen, maar door zijn hele betoog klinkt de waarschuwing: er is onvoldoende draagvlak voor een ruimhartig beleid, want er is onvoldoende solidariteit binnen ons eigen land. Dat kan een feitelijk juiste constatering zijn, maar in een boek dat niet gaat over beleid en politiek in analytisch-afstandelijke zin, maar over sociaal-democratische politiek en beleid, kan daarmee niet worden volstaan.

Sociaal-democraten zien draagvlak niet als een voorwaarde voor beleid, maar voeren beleid om het draagvlak te versterken

Sociaal-democraten zien een draagvlak niet als een voorwaarde voor beleid, maar voeren beleid om het draagvlak te versterken. Socialisten kunnen zich niet verschuilen achter een constatering dat de verzorgingsstaatsamenleving binnen het eigen land niet sterk

genoeg is om meer solidariteit te betrachten met de onderklasse over de grens. Zo'n houding zou een verloochening inhouden van socialistische beginselen en een legitimering van een politiek van permanent uitstel. Immers, wanneer is onze verzorgingsstaatsamenleving wel krachtig genoeg?

Bovendien, is de PvdA de afgelopen jaren niet juist voor een afzwakking van die verzorgingsstaat verantwoordelijk geweest? De afbouw van de sociale werkplaatsen, de minimalisering van de ouderenzorg, de vermindering van de faciliteiten voor achterstandskinderen in het onderwijs, het afknijpen van de bijstand, het zijn maar enkele voorbeelden van beleid dat ten koste is gegaan van de meest kwetsbare groepen in onze eigen samenleving. In plaats van nationale solidariteit voorop te stellen heeft de sociaal-democratie velen van zich vervreemd.

Ten slotte, zijn wij de enigen die zich mogen beroepen op de voorwaarde dat eerst de zwakke groepen in eigen land moeten worden geholpen alvorens anderen te kunnen helpen? Geldt zo'n voorwaarde alleen voor welvarende landen of ook voor arme landen 'in de regio'? Hoe zouden we reageren als politici in Bangladesh zouden beweren dat de zorg voor de eigen bevolking helaas nog onvoldoende is ontwikkeld om de Rohingya binnen te laten, die de grens oversteken om de etnische zuivering in Myanmar te ontvluchten?

Ook dat zijn vragen die passen in een driedovoudige *reality test*.

Literatuur

Dave Eggers (2006), *What is the What*, San Francisco: McSweeney's.
Rodaan al Galidi (2016), *Hoe ik talent voor het leven kreeg*, Amsterdam: Jurgen Maas.
Henk van Houtum & Joos van Vugt (red.) (2012), *Eerlijke*

nieuwe wereld. Voorbij de grenzen van de natiestaat, Zoetermeer/Nijmegen: Klement/Radboud Universiteit.
Emmanuel Mbolela (2014), *Mein Weg vom Kongo nach Europa. Zwischen Widerstand, Flucht und Exil*, Wenen: Mandelbaum Verlag.

Monika Sie Dhian Ho, René Cuperus & Annelies Pilon (red.) (2017), *Over de grens. De vluchtelingen-crisis als reality test*, Amsterdam/Den Haag: Van Gennepe/WBS.

BOKESSAY

Herstel van het vooruitgangsoptimisme

Met een beter idee over werk en arbeidsmarktbeleid zal de PvdA het beter doen. En met meer gevoel voor het verlangen naar vooruitgang in het algemeen zal de sociaal-democratie het ook beter doen.

► **Leen Hoffman**, *Waar is Arbeid gebleven? Honderd jaar sociaal-democratisch werkgelegenheidsbeleid*, Uitgeverij Elikser, Leeuwarden 2017

► **Edward Luce**, *The Retreat of Western Liberalism*, Atlantic Monthly Press, 2017

WIM MEIJER

Voormalig staatssecretaris van Sociale Zaken

‘De sociaal-democratie is terug bij af’ is een markante conclusie in het onlangs verschenen boek *Waar is Arbeid gebleven?* van Leen Hoffman. In zijn rol als fellow van de Wiardi Beckman Stichting onderzocht hij de verhouding van de sociaal-democratie tot het thema arbeid in de periode 1914-2014. Het is een gedegen analyse van de plaats van arbeid in de politieke opstelling en in studies en programma’s van de SDAP en haar opvolger de PvdA. Hoffman was in een ver verleden hoofdredacteur van het weekblad *Economisch Statistische Berichten* en vervulde aansluitend functies op het terrein van werkgelegenheid en arbeidsvoorziening. De verkenning biedt een onthullend beeld van de *Werdgang* van de sociaal-democratie rond het vraagstuk van arbeid. Daarnaast worden aan het slot actuele aanbevelingen gedaan voor sociaal en economisch beleid.

Dit jaar is ook *The Retreat of Western Liberalism* van Edward Luce verschenen, een intrigerende analyse van de vertrouwenscrisis in de westerse democratie. Luce, in het dagelijks leven *chief commentator* voor de *Financial Times* in Washington, schetste in een eerder boek (*Time to Start Thinking* uit 2012) een schokkend beeld van het verlies aan invloed en betekenis van de Verenigde Staten. In zijn laatste boek werkt hij dit thema verder uit. Technologie en globalisering – vooral in onderlinge samenhang en dynamiek – vormen de drijvende krachten voor werk en kansen in deze tijd. Met grote gevolgen voor bestaanszekerheid voor grote massa’s mensen en de belangrijkste voedingsbodem voor hedendaags populisme.

Hoffman begint zijn onderzoek aan het begin van de vorige eeuw en volgt nauwgezet de ontwikkelingen op een tijdlijn. Hij analy-

Wim Meijer

seert studies, congressen, programma's en optredens in de volksvertegenwoordiging uit de afgelopen eeuw. Het biedt een interessant inzicht in de totstandkoming van de essentie van sociaal-democratische politiek. In de eerste halve eeuw krijgt de gedachtevorming over economische ordening en werkgelegenheid vooral vorm in 'plannen', grote en markante plannen. Het begint met het Socialisatievraagstuk (1920), gevolgd door Bedrijfsorganisatie en medezeggenschap (1923) en Nieuwe organen (1931). En dan komt het grote werk met het Plan van de Arbeid (1935). De essentie is de idee van een doelbewuste vermaatschappelijking van de voortbrenging van goederen en diensten. Dat is de geleidelijke weg naar socialisatie, de kern van de identiteit van de SDAP.

Na de Tweede Wereldoorlog worden er nog twee belangrijke werkstukken aan toegevoegd. *De weg naar vrijheid* (1951) en *Om de kwaliteit van het bestaan* (1963). In het laatste plan wordt een verbinding gezocht tussen economie, werkgelegenheid, onderwijs, sociale zekerheid en cultuur. Het vormt de opmaat naar wat later is aangeduid als de verzorgingsmaatschappij. In de eerste plannen ligt een sterke oriëntatie op de publiekrechtelijke inrichting van de economische orde. De productie moet tot stand komen in bedrijven, gecoördineerd door de gemeenschap en met medewerking van ondernemers en werknemers. Daarmee werd een belangrijke bouwsteen gelegd voor de naoorlogse overlegconomie. Inclusief de institutionele aanzetten voor wat later vorm kreeg in de Sociaal Economische Raad, het Centraal Planbureau en het Centraal Bureau voor Statistiek.

In het Plan van de Arbeid wordt voor het eerst een pleidooi gevoerd voor conjunctuurpolitiek: openbare werken in een macro-economisch plan. Keynes wordt binnengehaald. En ook in dit plan speelt de functionele decentralisatie een belangrijke rol. Vanaf het begin was de heersende opvatting in de SDAP dat noch de factor kapitaal noch arbeid mocht

overheersen. Het ene leidt tot kapitalisme, het andere tot syndicalisme. Beide monden uit in groeps- en niet in gemeenschapsbelang. Maatregelen moeten de werknemer beschermen. Deze moet zich onbelemmerd kunnen ontplooiën en deel hebben aan een rechtvaardige inkomensverdeling, gebaseerd op prestatie en behoefte.

Hoffman signaleert vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw – buiten de bekende paragrafen van de PvdA-verkiezingsprogramma's – geen nieuwe conceptuele plannen meer voor economie en werkgelegenheid. Den Uyl geeft in 1982, als minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid nog een aanzet voor een werkgelegenheidsplan, maar dat komt door gebrek aan geld en politieke invloed niet van de grond. Veel later, in 2013, verschijnt het rapport *De bakens verzetten* van de commissie-Melkert. Een sterke analyse, maar de keuzes die gemaakt worden verzetten volgens Hoffman geen bakens.

Uit zijn studie blijkt dat de betekenis van honderd jaar sociaal en economisch beleid van de sociaal-democratie vooral zichtbaar is in de institutionele sfeer, de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en de bevordering van de overlegconomie. En belangrijke punten van het Plan van de Arbeid hebben zeker ook een rol gespeeld bij de wederopbouw van Nederland na de oorlog. Het gedachtegoed van de sociaal-democratie heeft vooral doorgewerkt in de aanbodkant van de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld in programma's voor aanvullende werken, scholing en arbeidsbemiddeling: het arbeidsvoorzieningsbeleid dus.

De vraagkant van de arbeidsmarkt is echter gaandeweg aan de markt overgelaten. In die marktorientatie is de sturing van de economie in handen gekomen van de monetaire autoriteiten. Economisch beleid is daarmee monetair beleid geworden en bestaat in hoofdzaak uit het vergroten of verkleinen van de geldhoeveelheid en het wijzigen van de rente. De directe verantwoordelijkheid van de politiek voor het werkgelegenheidsbeleid is steeds

Wim Meijer

verder uitgehold. Men praat er wel over maar gaat er niet over. En de PvdA is in de laatste decennia steeds meer opgeschoven in de richting van een neoliberale markteconomie, met een kleinere overheid en beperking van arbeidskosten en fiscale lasten.

De werkgelegenheid wordt volgens Hoffman overgelaten aan de markt – een harde conclusie

Het Stabiliteits- en Groeipact van de Europese Unie wordt in hoofdzaak onderschreven, zij het dat de PvdA daarvan wel de beperkingen ziet en daarom een criterium wil toevoegen met betrekking tot de werkloosheid – de zogenaamde vijfprocentdoelstelling. Alles overziend komt Hoffman tot de conclusie dat de sociaal-democratie op het terrein van economie en werkgelegenheid flinke stappen heeft teruggezet: van socialisatie naar privatisering, van een sterk arbeidsvoorzieningenbeleid naar afstoten en verzelfstandigen. De werkgelegenheid wordt overgelaten aan de markt. We zijn volgens Hoffman terug bij af.

Een harde conclusie en wat Hoffman betreft moet het roer om. De politiek moet haar verantwoordelijkheid weer nemen, de PvdA voorop. Hij sluit af met een ambitieus tienpuntenplan, waarmee arbeid terug kan worden gevonden. Een greep uit de voorstellen:

- ▶ Arbeid is meer dan een productiefactor, zij is van waarde, niet alleen voor de economie, maar ook voor een zinvolle levensvervulling en ontplooiing. Voor het creëren en in stand houden van voldoende banen moet een macro-economisch beleid gevoerd worden waarbij de overheid als hoe-

der van gemeenschappelijke belangen een voorwaardenscheppende rol vervult. In dit beleid is de overheid nevensgeschikt aan de marktsector.

- ▶ De overheid laat de verantwoordelijkheid voor het werkgelegenheidsbeleid niet over aan het monetaire beleid. Dit houdt tevens in dat het huidige Stabiliteits- en Groeipact van de Europese Unie moet worden vervangen.
- ▶ De bedrijven moeten zelf de scholing van hun mensen voor hun rekening nemen.
- ▶ Het arbeidsvoorzieningenbeleid moet worden samengebracht met de sociale zekerheid, waarbij er ruimte komt voor medeverantwoordelijkheid van de sociale partners. Meer baanzekerheid en beperking van flex.
- ▶ Op de internationale arbeidsmarkt moet een gelijk speelveld komen om een eind te maken aan de *race to the bottom*, met slechte arbeidsvoorwaarden en omstandigheden. Handelsbeperkingen moeten niet worden uitgesloten.

Hoffman voert dit pleidooi met een verwijzing naar de grote uitdagingen van deze tijd: globalisering en technologie. Het zijn die drijvende krachten die de toekomst van arbeid in hoge mate gaan bepalen en daarom van de politiek inzicht en een stevige stellingname vragen. Hier raakt Hoffman aan Luce.

In zijn boek analyseert Luce de factoren die de grote vertrouwenscrisis in de westerse democratie veroorzaken. Ook hij kiest als vertrekpunt de kracht en dynamiek van de ontwikkelingen op het terrein van technologie en wereldwijde toepassingen hiervan. De productieketen kan moeiteloos over de continenten worden opgedeeld. En dit proces van productiedeling leidt tot een gefragmenteerde wereld. Een proces dat wordt versterkt door *remote intelligence*, het op afstand besturen van de productie van goederen en diensten. Daarmee raken de controle en zekerheid steeds meer uit het zicht. Luce stelt vast dat de huidige techno-

Wim Meijer

logische revolutie fundamenteel verschilt van de vorige. Geen enkele baan is immuun.

Wereldwijd is er een enorme verschuiving van macht en geld gaande. Binnen enkele decennia is de Volksrepubliek China de leidende macht. In de Verenigde Staten leidt dat tot een fundamentele crisis en verlies van internationaal aanzien. De 'hegemoon' verliest zijn greep op de wereld. Het vertrouwen dat de VS in de wereld alles kan regelen en dat een iedere burger zich op eigen kracht kan opwerken, de *American Dream*, is verdwenen. Het gevolg is angst voor de toekomst, en die angst treft in het bijzonder de *squeezed middle*. Plutocraten proberen het politieke systeem naar hun hand te zetten.

De voortekenen op lange termijn voor de westerse levensstandaard zien er niet goed uit. Een economie die stagneert heeft vernietigende effecten en raakt het perspectief van de middenklasse. Wanneer mensen minder vertrouwen in de toekomst hebben, investeren ze minder in het heden. Onze democratie, die in hoge mate berust op een combinatie van progressieve waarden als vrijheid en emancipatie, wordt in sterke mate bijeengehouden door de groei van de economie.

Een inclusieve samenleving is de essentie van het westerse sociale contract. Aan het begin van de twintigste eeuw – de opkomst van de industriële samenleving – was de verlichte elite bereid om een prijs te betalen voor de emancipatie van de arbeidersklasse. Niet louter uit altruïsme, want de elite behield op deze wijze ook steun voor haar eigen zakelijke belangen. Maar welke prijs wil de elite nu betalen? Welk perspectief is er nu voor jonge mensen? *Go west, young man*, was in de 19de eeuw het beste carrière-advies. Vandaag is dat: haal je diploma's. Maar loont dit nog wanneer een groot deel van de afgestudeerden in hun sector geen werk kan vinden en genoeg moet nemen met een baantje in de horeca of als uitzendkracht? In de grote stedelijke agglomeraties slaat de sociale apartheid toe. De armen raken letterlijk uit het zicht. De fysieke segregatie

loopt parallel aan de splitsing op de arbeidsmarkt. Rijk en arm leven niet meer naast elkaar en de middenklasse wordt uitgehoud.

Luce signaleert een beweging waarbij westerse regeringen sinds de jaren zeventig risico's hebben geprivatiseerd

Luce signaleert een beweging waarbij westerse regeringen sinds de jaren zeventig risico's hebben geprivatiseerd. Zekerheden weg, banen opgedeeld, pensioenen geïndividualiseerd, nul-urencontracten. De mensen die het betreft zitten aan de verkeerde kant van de economie. En de grootste ergernis is gebrek aan respect. Bedrijven nemen in toenemende mate geen verantwoordelijkheid meer voor hun werknemers. Het primaire doel is opvoeren van de winst per werknemer. De schil van tijdelijke krachten kun je geruisloos afvoeren. Als mensen het vertrouwen verliezen dat ze goed worden behandeld, groeit het wantrouwen. Een klimaat waarin het geloof in de democratie verzwakt en steun voor de sterke leider toeneemt.

De twee sporen, nationale democratie en globale economie, zijn niet duurzaam verenigbaar. Hoe meer er wordt overgedragen aan internationale organen, hoe sterker het verzet tegen globalisering. Internationale handelsverdragen ondervinden steeds meer tegenstand. De remedie tegen slecht functioneren van de Europese Unie is meer Europa. Daarmee hebben elites in de wereld uitgelokt wat zij het meest vreesden: een populistisch verzet tegen globalisering.

 Wim Meijer

Vroeger of later gaan de gevestigde partijen een prijs betalen voor het brandmerken van een deel van het electoraat als onredelijk en onverdraagzaam. Racisme is volgens Luce niet de echte oorzaak van de opkomst van het westerse populisme. We kunnen denken dat onze democratie op waarden berust, maar zonder economisch groeiperspectief ontstaat er ruimte voor populistische groeperingen. Er is in deze tijd een splijtzwam ontstaan tussen de wil van het volk en de heerschappij van de experts, de tirannie van de meerderheid tegenover de club van zichzelf bedienende insiders: het Verenigd Koninkrijk versus Brussel, het land tegen Den Haag. De Britten en de Amerikanen hebben hun soevereiniteit opnieuw geclaimd.

Volgens Luce kunnen we op twee manieren reageren op de mantra *take back control*. We kunnen het wegzetten als een vorm van bigotterie van mensen die de klok willen terugzetten. Of we kunnen gaan luisteren naar wat

deze mensen te zeggen hebben. Sommige van hun zorgen zijn cultureel bepaald, andere grieven hebben een economische herkomst. De opposenten van Trump moeten dus een onderscheid maken tussen de man en de mensen die hem verkozen hebben. Als we een groot deel van de samenleving afschrijven, dan verspelen we hun aandacht. We brengen daarmee op termijn de democratie in gevaar.

Beide boeken reflecteren op de grote vragen van deze tijd. Voor de sociaal-democratie een uitdaging. Voorwaarde is wel dat we een gematigd vooruitgangsoptimisme herwinnen. Want als een cultuur ophoudt naar de toekomst te kijken, verliest zij haar vitale kracht. De impact van globalisering en technologie krijgt zonder twijfel enorme gevolgen. We gaan een periode in waarin miljoenen mensen moeten vechten voor hun bestaan. Het is de historische opdracht aan de sociaal-democratie om aan hun kant te staan.

BOEKESSAY

Strategische kanttekeningen bij een nieuw regeerakkoord

In een vergelijking tussen *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw* en het regeerakkoord van het kabinet-Rutte III maakt Gjalt Huppes de balans op waar de politiek nu staat als het om klimaat en ontwikkeling gaat.

► **Heleen de Coninck, Menno Hurenkamp, Lieke Melsen & Hans Opschoor** [red.], *Rood-Groene politiek voor de 21^e eeuw*, Van Genneep, Amsterdam 2017

GJALT HUPPES

Gjalt Huppes is verbonden aan het Centrum voor Milieuwetenschappen van de Universiteit Leiden

Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw is een ambitieus boek van de Wiardi Beckman Stichting. Het geeft een aanzet hoe op langere termijn duurzaamheid ingepast kan worden in een bredere setting van sociaal-democratische waarden. De analyse van de fundamenten daarvoor richt zich ook op de institutionele orde. Hoe past een duurzame orde in ons economisch stelsel, welke normatieve keuzen staan daarbij centraal en hoe kan de orde rechtvaardiger worden? De analyse is primair algemeen/mondiaal georiënteerd maar spitst zich steeds toe op Nederland. Een deel van het boek gaat over specifieke duurzaamheidsthema's - klimaat, energie, water, conflictgrondstoffen, biodiversiteit, en voedselvoorziening. Een deel gaat over 'handelingsperspectieven' - van vlees eten tot industriebeleid en natuurbeleid. En een deel gaat over sociaal-democratische waarden en natuurbeleid in het antropoceen.

Op de analyse in achttien artikelen met eenentwintig auteurs volgt een reeks beleidsaanbevelingen in zes punten, als start van het boek. Kernvraag is hoe nieuwe ideeën ingepast kunnen worden in een algemene politieke strategie. De actualiteit dringt een vergelijking met het regeerakkoord op.

Het gaat niet om links-recht, maar om macht

De boektitel en ook de bijdragen van prominente GroenLinksers als Wijnand Duyvendak en Maarten van Poelgeest suggereert een linkse politieke coalitie, iets als PvdA-GroenLinks, te plaatsen tegenover meer of minder rechts. Maar de analyse van diezelfde Duyvendak (p. 107 ev) laat zien dat het milieubeleid in Nederland - toen nog leidend in de EU! - vooral door VVD-ministers is vormgegeven, eerst conceptueel door Winsemius en daarna door

Gjalt Huppes

Nijpels en met latere steun van CDA-er Lubbers.

Ook de eerste aanzet tot klimaatbeleid is gegeven door Winsemius, in 1985. In andere landen is er eveneens geen noodzakelijke samenhang tussen links beleid en een effectief milieu- en klimaatbeleid. Conservatieven hebben serieus beleid ontwikkeld in het Verenigd Koninkrijk, Canada en Duitsland. In de VS is er een vergelijkbare groep traditioneel conservatieven binnen de Republikeinse partij actief voor klimaatbeleid, nog zonder veel macht, maar toch. Het lijkt daarom van belang om voor duurzaamheid, en zeker ook voor klimaatbeleid, een breder politiek spectrum te betrekken. Het profileren van een minderheid zou niet alleen inhoudelijk vrij zinloos kunnen zijn, maar ook electoraal. Wie stemt er op een *loser*-partij? Het gaat in de politiek om macht.

Dat thema – politieke macht – blijft mischien dan ook onderbelicht in het boek, doordat de link met sociaal-democratische waarden centraal staat. Op die waarden is niets tegen en alles voor, die onderschrijft vrijwel iedereen. Maar dan moet er vervolgens wel een bredere analyse van de wereld komen waarbinnen die waarden een rol kunnen gaan spelen, en hoe die ontwikkeling te realiseren is. Het gevaar dreigt dat veel goede bedoelingen worden geventileerd, maar dat de stap naar een langetermijnstrategie niet wordt gemaakt. Twee trends kunnen duidelijk maken hoe waarde-redeneringen in een val kunnen lopen van betrekkelijke irrelevantie; de eerste in aansluiting op de historische analyse vanaf 1945 in het boek, die Jan Pronk maakt. De tweede, breder en meer open, hoe rekening gehouden moet worden met mondiale technische, sociaaleconomische en politieke trends.

Detailregulering verdrijft bredere strategische ontwikkelingen

De UNCTAD, zo laat Jan Pronk zien, had veel goede bedoelingen en begon met het reguleren van de mondiale grondstoffenmarkten

ten gunste van ontwikkelingslanden. Het bleek weggegooid geld omdat individuele landen hun productie niet wilden of konden beperken als de prijzen hoog waren, en ook niet als ze daarna laag waren. Dat is alleen de OPEC een aantal malen gelukt. De noodzaak van een Nieuwe Internationale Economische Orde werd daarna door een ruime meerderheid van landen in de Verenigde Naties erkend, maar daar bleef het bij. Ook breed gedragen waren de doelen om een leven van waardigheid en welzijn voor iedereen inclusief toekomstige generaties te garanderen, de Brundtland-duurzaamheidsdoelen. Hans Opschoor gaat in het boek overigens ook in op die intergenerationele rechtvaardigheid.

De geopolitieke ontwikkeling met de ineenstorting van de Sovjet-Unie maakte vervolgens de weg vrij voor mondiaal gerichte overeenstemming over concretere doelen, samenkomend in de Duurzame Ontwikkelings Doelstellingen (SDGs) van de Verenigde Naties. Die bieden, ook los van overheden, de doelstellingen voor de verbetering van de kwaliteit van leven van individuen, de negen dimensies van te bestrijden armoede. Ook nationale regeringen zouden tot actie gedwongen moeten kunnen worden. Daarnaast zijn er nog acht andere duurzaamheidsdoelen, samen de zeventien SDGs. Alle duurzaamheidsaspecten zijn samen gebracht in de zeventien Sustainable Development Goals van de VN.

Die duurzaamheid staat centraal in *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw*; in totaal wordt deze 586 keer genoemd in de tekst. Heleen de Coninck stelt dat 'Het aardige aan die doelen (SDGs) is namelijk dat ze duurzame ontwikkeling integraal benaderen; milieu-duurzaamheid in samenhang in plaats van in competitie met sociale en economische doelen' (p. 144). Maar je zou ook kunnen zeggen, al die doelen leiden makkelijk tot steeds meer concrete detailregulering, niet tot een brede politieke en bestuurlijke strategie.

Voor een strategische analyse is het van belang om inzicht te hebben in welke factoren

Gjalt Huppes

een hoofdrol spelen bij het bereiken van doelen zoals het bestrijden van extreme armoede. Dat vergt misschien meer dan in korte essays naar voren gebracht kan worden. Er is bijvoorbeeld een nogal afwijkende historische analyse mogelijk hoe aan die doelen een bijdrage werd geleverd. De historisch ongekend snelle economische groei in de OESO in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw werd mogelijk gemaakt door de nieuwe vormen van internationale samenwerking in de keynesiaanse instituties, zoals de GATT voor het vrijmaken van de handel en het IMF voor de ordening van het mondiale monetaire stelsel. Miljarden mensen werden uit extreme armoede getild, vrijwel zonder enige internationale samenwerking met betrekking tot de goede doelen.

In westerse landen groeit het inkomen van de onderste helft van de inkomensladder al ruim een kwart eeuw niet meer

Dit extreme succes op wereldniveau naar rijkdom en gelijkheid is tegelijk een extreem probleem voor de ontwikkelde westerse landen. Daar groeit het inkomen van de onderste helft van de inkomensladder al ruim een kwart eeuw niet meer. Wat te doen aan die structurele druk naar beneden voor eenieder die wordt weggeconcurrerd door de redelijk opgeleide bevolking in de voormalige Derde Wereld, de nieuwe middenklasse daar? Die druk kan nog wel een halve eeuw aanhouden, totdat daar het welvaartspeil bereikt is dat wij nu hebben. Het zal hier geen lompenproletariaat worden maar in culturele zin is de afgrond vergelijkbaar. Een tweede emancipatiegolf? Of renationalisering van de economie, met nationale

maar beter verdeelde armoede, en meer internationale conflicten?

Dit zijn hoofdvragen die met een groene industriepolitiek niet opgelost kunnen worden. Betere opleidingen wordt in het boek door Albert Faber ietwat zijdelings gesuggereerd, in de lijn van Tinbergen (1975). Maar kan dat voldoende zijn als nieuwe Artificial Intelligence ook middelgeschoolde werknemers uit hun baan drukt?

Wegkijken bij monopolievorming

Bovenop de structurele mondiale economische ontwikkeling door groei in de ontwikkelingslanden naar inkomensongelijkheid in de rijke landen is er de technologische ontwikkeling, waarbij marginale kosten dalen zodat natuurlijke monopolies zich kunnen vormen. Het fenomeen *winner takes all* – met Microsoft als langdurig voorbeeld. Deze tweede trend is eveneens niet omkeerbaar zonder extreme ingrepen, die een nieuwe strategische analyse vergen. Hoofdthema's uit *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw*, zoals een andere economische orde, een effectief klimaatbeleid, afnemende armoede en inkomensongelijkheid, en groene industrie zullen in die trend geplaatst moeten worden, of de trend zal omgebogen moeten worden.

Natuurlijke monopolievorming is niet zomaar te verbieden, het is onderdeel van een brede economische en bestuurlijke trend. In de VS, China en Rusland vormen miljardairs een centraal onderdeel van de politiek-bestuurlijke elite. In Europa is dat nog iets minder het geval. Maar ook daar lonkt de rijke elite naar die vijftig procent ontevreden en als stemvee, gebruikmakend van macht over tv, drukpers en internet, gefinancierd door adverteerders met hun wensen. Nederland vormt in die ontwikkeling zeker geen uitzondering. In *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw* wordt de strategische meer institutionele benadering aangeroerd als 'aan de knoppen draaien', de titel van het inleidende hoofd-

Gjalt Huppes

stuk, maar nog niet strategisch ingevuld. Hier liggen nog diepe vragen voor beleid, kernvragen voor onze toekomst.

Rabbinge en van Latesteijn schrijven wel over de normatieve keuzen, gebruikmakend van het interessante scenariokader van de WRR. De verbinding met een politieke strategie en praktijk komt dan iets dichterbij maar wordt nog niet gemaakt. Hun scenario's zijn eerder beschrijvend analytisch dan normatief vormgevend. Na veel hoogst relevante en verstandige analyses komt een opmerking als 'aan de slag gaan en al doende leren' mager over en wordt de noodzaak van ideologische keuzen en een actievere rol van de overheid wel gemeld, maar wordt een expliciete keuze niet voorgesteld, laat staan gemaakt. Wel wordt het oude economische optimaliseringskader in dat artikel niet meer gehanteerd, waarmee de deur naar een bredere analyse in ieder geval open staat.

Alle economisch georiënteerde analyse-delen in *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw* sluiten aan bij de democratische welvaartstheorie zoals die zich na WO II heeft ontwikkeld. Eerst is in de welvaartstheorie de link tot stand gebracht tussen markten en optimaliteit. Hoofdspelers waren Samuelson, zie zijn overzicht in Samuelson (1977), en later Sen (1970), met in Nederland Tinbergen (1970 (1952)) en later bijvoorbeeld Nussbaum & Sen (1993) en Stiglitz, Sen & Fitoussi, (2009) De toegenomen complexiteit van hun redeneringen maakt de analyse echter wazig voor niet-experts en divergerend voor experts.

De milieukosten van emissies van kool-dioxide (CO₂) lopen een factor tien uiteen tussen gezaghebbende economen. Terwijl andere, eveneens gezaghebbende economen stellen dat de catastrofale effecten van maatschappelijke ineenstorting niet in geld zijn uit te drukken, zie Weitzman (2011). De lastigheid van de welvaartstheoretische integratie, met beelden als 'co-benefits', 'mainstreaming', 'integratie' en 'nexus approaches', wordt mooi verwoord door Joyeeta Gupta:

'Het klinkt alsof het gemakkelijk is om gender of milieuproblemen met ontwikkelingsbeleid te vervlechten ("mainstreaming"), maar dat is helaas niet zo.'

Het verleidt tot soms te simpele oplossingen. In het hoofdstuk van Herman Vollebergh staan simpele euro's voor de klimaatschade en ook voor andere emissieproblemen tezamen, en details als de keteneffecten van biomassa worden tot een enkel getal gereduceerd. Maar grootschalige inzet van houtpallets vergt het kappen van primair bos, zoals nu in de VS al op omvangrijke schaal gebeurt. Dan wordt de CO₂-emissie per eenheid energie groter dan die van een kolencentrale.

De meest fundamentele discussie in *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw* geeft eerst aan dat de uitputting van de 'commons' veel meer inhoudt dan verlies aan biodiversiteit en kosten van klimaatinstabiliteit, het slotartikel van Socrates Schouten. De huidige migratieproblematiek bijvoorbeeld, is vrijwel zeker een zwakke voorafschaduw van wat ons te wachten staat, omdat op korte termijn mondiale emissies niet tot vrijwel nul gereduceerd kunnen worden.

De oplossingen van 'groene groei' en 'circulaire economie' vallen bij Schouten door de mand. Een meer decentrale en pluriforme maatschappij rond een diversiteit van kleinschalige 'commons' kan een alternatief vormen voor een dominante markteconomie, mits daarin actief gesteund door overheidsmaatregelen om de marktdominantie in te dammen.

Maar de afbraak van centrale overheidsmacht staat voorlopig alleen op de agenda bij het rechtse deel van de Republikeinse partij in de VS. Want het blijft nog wel een vraag of een decentraal georganiseerde autonome economie kan functioneren in een vergaand gemonialiseerde economie, en of dit nationaal en met name lokaal ook een politiek stabiele oplossing kan zijn.

Lieke Melsen laat juist aan het Californische watervoorbeeld zien dat het ook daar institutioneel slecht geregeld is, met schade voor ieder-

Gjalt Huppes

een en met name voor de lagere inkomensgroepen (p. 157 ev). Regel eerst het watergebruik institutioneel goed (maar hoe precies?), en kijk breder naar verdelingsaspecten dan direct op water gebaseerd. Zonder nieuwe instituties loopt het lokaal fout en worden mondiale monopolies extreem rijk en machtig, ten koste van decentrale zelfredzaamheid en creativiteit.

Nieuw beleid meer micro dan macro

De zes actiepunten in *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw* vormen een aanzet tot concreet beleid nu. Het is verleidelijk om een vergelijking te maken met het nieuwe regeerakkoord van Rutte III. De duurzaamheidsparagraaf van dat regeerakkoord beslaat tien dikbedrukte pagina's. *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw* stelt dat duurzaamheid breder is dan de Partij van de Arbeid en breder dan een elite; een goed uitgangspunt. In hun visie op besturen lijken *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw* en het regeerakkoord op elkaar: de overheid is meer dan technisch voorzitter van overleg en planvorming, maar richtinggevend en kaderstellend - maar moet ook maatschappelijke organisaties betrekken via partnerschappen. Rutte III wil een 'nationaal klimaat- en energieakkoord', als platform voor voortdurend gesprek, en stelt ook grenzen voor, uitgewerkt per sector.

De focus van *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw* is op internationale rechtvaardigheid, innovatie en circulaire economie. Bij Rutte III ligt de nadruk op die laatste twee, innovatie en circulaire economie. Maar de grootste niet-circulaire grondstof naar volume en waarde, fossiele energie, lijkt bij beiden niet onder circulaire producten te vallen. Ook gaat de circulaire nationale economie (waarom nationaal?) zeker ten koste van de veelal armere grondstoffenlanden, zoals elders in *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw* wel wordt uiteengezet. Dan bepleit *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw* een minister voor Leefomgeving. Dat sluit aan bij een oude discussie, waar

Economische Zaken en Landbouw 'tegenstander' zijn. Rutte III kiest voor Economische Zaken en Klimaat, voor Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, en voor Infrastructuur en Milieu. Beter zou het zijn dit compartimentsdenken helemaal los te laten, maar daarover verderop meer.

De mondiale dictator die kan besluiten alle kolencentrales in de wereld te sluiten zal er voorlopig niet komen, gelukkig maar

Het regeerakkoord stelt een CO₂-emissieheffing voor naar het Engelse voorbeeld van de *Price Floor Taks*, met een jaarlijks met ongeveer 5 euro per ton CO₂ stijgende heffingshoogte. Die is in Engeland nu afgetopt uit terechte angst voor concurrentienadeel. Maar waarom kiezen voor een complex en kwetsbaar systeem als de omvorming van het EU Emissiehandelssysteem naar een EU emissieheffing administratief-technisch eenvoudig is en een verbetering vormt ten opzichte van het huidige fraudegevoelige systeem?

Ten slotte bepleit *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw* dat Nederland het goede voorbeeld moet geven. Zoals door het permanent sluiten van alle kolencentrales in de wereld. De mondiale dictator die dat kan besluiten zal er voorlopig niet komen, gelukkig maar. Actief sluiten in Nederland impliceert een volledige schadevergoeding aan de betrokken internationale bedrijven. Bij een serieus oplopende emissieheffing sluiten ze de centrales vanzelf, zonder vergoeding, uit normale economische overwegingen.

Ook met ontwikkelingshulp moeten we van *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw* het

Gjalt Huppes

goede voorbeeld geven. Maar de extreme vermindering van armoede van de laatste kwart eeuw was in hoofdzaak een gevolg van de versnelde economische groei in de Derde Wereld, met name door toetreding tot de WTO en verbreding van het toepassingsgebied van de WTO. Zo'n inhoudelijk punt is interessanter dan gekibbel over nul-komma-zo-veel meer of minder, zoals Lilianne Ploumen recent aangaf, terugkijkend op haar rol in de nu vertrokken regering. Maar *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw* kiest ietwat dogmatisch voor de focus op 0,7% van het bruto nationaal inkomen – en Rutte III overigens ook.

Op het terrein van de internationale instituties voor economische groei verschillen *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw* en Rutte III wezenlijk. *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw* wil de mandaten van WTO en IMF herijken, richting evenwichtige, rechtvaardige en duurzame kapitaalbewegingen. Dat sluit aan bij de bredere wens om rechtvaardigheid, gelijkheid en armoedebestrijding in te bouwen in economische groei. Rutte III kijkt primair naar mogelijkheden voor Nederland, en naar meer concrete maatregelen om ontwikkelingslanden toegang te geven tot met name de Europese markt, refererend aan de VN Duurzame Ontwikkelingsdoelen. De WTO wordt niet genoemd. Beiden gaan echter voorbij aan de afbraak van de internationale instituties voor economische groei van de afgelopen jaren, versneld door het nieuwe VS-beleid in meer mercantilistische richting. Al met al leveren beide een microbenadering met macrobeperkingen.

De warmtepomp kan als voorbeeld dienen hoe het beter kan. Elektriciteitsmarkten neigen door de manier van transport naar monopolies, daarom waren ze vroeger meestal in overheidseigendom of extreem streng gereguleerd. De privatiseringsgolf heeft vrijwel alle productie geprivatiseerd, maar deels ook de transmissie (hoogspanning) en distributienetwerken. De EU heeft de eigendom van productie, transmissie en distributie gesplitst om ver-

ticale monopolies toe voorkomen. De zeer variabele en maar beperkt voorspelbare productie van zon- en windelektriciteit vergt echter een verdergaande markthervorming. De impliciet voorgestelde marktform voor elektriciteit lijkt zowel bij *Rood-Groene Politiek voor de 21e eeuw* als Rutte III beperkt doordacht. Zo wordt met prijsdifferentiatie voor de armen een normale marktvorming verder doorbroken. Nederlandse windmolenparken leveren duurdere elektriciteit dan Spaanse zonneparken, om van die in Marokko maar te zwijgen. Waarom niet frontaal inzetten op een Europese elektriciteitsmarkt, open voor iedereen, ook de decentrale producent en de secundaire producent? Dat kost niets behalve nadenkwerk, en levert een grote reële kostenbesparing. Nederland zou voorop kunnen lopen door een markt te ontwikkelen waarin decentrale producenten, secundaire producenten, en kleingebruikers op dezelfde markt mee kunnen doen als grote producenten. Dat verlaagt alle kosten. De variabele prijs creëert de optie om zuinig te zijn, ook voor lagere inkomens. Die markt kan beter Europees ontwikkeld worden met Nederland als gangmaker.

Institutionele regels zijn nodig, om duidelijk te krijgen hoe de eigendomsrechten van ondergrondse opslag van warmte en koude zijn. Bij het verkrijgen van vergunningen is het nu wie het eerst komt het eerst maalt. Voor het doorzetten van deze extreem efficiënte technologie moet de verhouding tussen gasprijs en elektriciteitsprijs diepgaand verschuiven. Dat kan door een elektriciteitsmarkt voor decentrale warmtepompen te vormen met continu variabele prijs, juist zonder energieheffing. De verwaarloosbaar kleine bijdrage van warmtepompen nu, zou dan groot kunnen zijn, met ook een bijdrage aan de stabilisatie van het elektriciteitsnet.

Nieuwe politiek

Er sluimert zowel in *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw* als in de kabinetssplannen een

Gjalt Huppes

structurele kritiek die explicieter gemaakt moet worden.

1. De internationale instituties voor economische groei zijn door goedbedoelde beleidsintegratie verzwakt, ten koste gaand van de meest arme mensen en de meest arme landen. Eerlijke en rechtvaardige handel en kapitaalsstromen waren nooit het doel van de WTO en IMF. Open wereldhandel en monetaire stabiliteit vormden de kern, met groot succes, los van de VN. De nieuwe morele overeenstemming zoals vormgegeven in de Millennium Development Goals en de latere Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen, de SDGs, heeft die instellingen binnen het bredere optimalisatiekader gebracht, daar gaat Hans Opschoor in *Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw* uitgebreid op in. Maar dat proces heeft de verdere ontwikkeling van de WTO stopgezet en heeft het IMF in een politiek lastig vaarwater gebracht, waarbij het interne beleid van individuele landen tot beleidsonderwerp van het IMF is geworden, met goede bedoelingen en slechte resultaten. Het verder verbreden van die taak zal de monetaire stabiliteit niet ten goede komen. Van de huidige trend rond IMF en WTO zullen primair de armere ontwikkelingslanden de schade ondervinden, inclusief India en de meeste Afrikaanse landen. Maar ook Nederland zelf wordt benadeeld door toenemende handelsbelemmeringen, niet alleen door de VS en China.
2. De inkomens- en vermogensongelijkheid neemt fors toe, gevoed door mondiale economische groei, monopolistische tendensen en leidend tot machtsvorming rond extreem rijke miljardairs. Economisch monopolievorming komt ook door verruiming van patentrechten, met een explosie in patenten de afgelopen jaren. Patenten worden op microniveau verdedigd als bevorderlijk voor innovatie maar beperken in breder verband innovatie, en vaak zelfs op

microniveau direct, zie bijvoorbeeld Boldrin and Levine (2008) voor een inhoudelijke beschouwing en Stiglitz (2014) voor een empirisch modelmatige analyse. Er zijn veel langetermijnstudies die aangeven dat de monopoliseringstendens met extreme ongelijkheid in vermogens normaal door geweld onderbroken wordt: ziektes en plagen, oorlogen en bloedige revoluties. Zie de interessante boeken van Acemoglu and Robinson (2012), onze Utrechtse Van Bavel (2016), en Scheidel (2017), en meer gericht op data Piketty (2014). Ongelijkheid en monopolievorming zijn echter de ruiters van de Apocalyps niet: er kan wel wat aan gedaan worden.

3. De klimaatontwikkeling loopt uit de hand, leidend tot destabilisatie van zwakke landen en onvoorspelbare extreme mondiale risico's. Het huidige klimaatbeleid richt zich vrijwel uitsluitend op specifieke technieken. De focus ligt op concrete micro-acties. Gesubsidieerde duurzame energie en kernenergie drukken de prijs van de emissievergunningen. Ook maken zij de ontwikkeling van een elektriciteitsmarkt die relevant is voor intermitterende hernieuwbare energie moeilijk, zo niet onmogelijk. Bindende internationale afspraken passen niet in een mondiaal systeem gebaseerd op uitsluitend nationale regeringen met wetgevings- en uitvoeringsmacht. 'Prime movers' voordelen zijn er alleen voor 'prime movers', niet voor de bulk van landen en bedrijven. Gezamenlijk maken deze mechanismen een effectief klimaatbeleid vrijwel onmogelijk.

In deze agenda ligt een taak voor Nederland, maar ook voor de EU en VN. Partners in de strijd kunnen uit onverwachte hoeken komen. In de VS heeft een groep traditioneel conservatieve Republikeinen Baker III, Feldstein et al. (2017) een voorstel ontwikkeld voor een emissieheffing die bij de bron wordt geïmplementeerd.

Gjalt Huppes

teerd; een beter doordacht voorstel dan dat van linkse Democraten, die deels gegeneerd reageerden. Het is goed om te weten welke motieven daar speelden, en om daar zo moge-

lijk bij aan te sluiten. Zonder zo'n brede politieke verankering blijft elk beleid kwetsbaar. Er is nog werk aan de winkel, niet alleen voor de PvdA, en zeker niet voor de PvdA alleen.

Literatuur

- Acemoglu, D. and J. A. Robinson (2012), *Why nations fail: the origins of power, prosperity and poverty*, New York, Crown Publishers.
- Baker III, J. A., M. Feldstein, T. Halstead, N. G. Mankiw, H. M. Paulson Jr, G. P. Shultz, T. Stephenson and R. Walton (2017), *The conservative case for carbon dividends*, <https://www.clcouncil.org/> Washington Climate Leadership Council.
- Boldrin, M. and D. K. Levine (2008), *Against intellectual monopoly*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Interpol (2013), *Guide to Carbon Trading Crime*. E. C, Programme, International Criminal Police Organisation (Interpol).
- Lakner, C., & Milanovic, B. (2015), 'Global income distribution from the fall of the Berlin Wall to the Great Recession', *Revista de Economia Institucional*, 17(32), pp. 71-128.
- Nussbaum, M., & Sen, A. (1993). *The quality of life*. Oxford: Oxford University Press.
- Piketty, T. (2014), *Capital in the twenty-first century*, Cambridge Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Samuelson, P. A. (1977), 'Reaffirming the Existence of "Reasonable" Bergson-Samuelson Social Welfare Functions', *Economica*, 44(173), 81-88. doi:10.2307/2553553.
- Scheidel, W. (2017), *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*, Princeton, Princeton University Press.
- Sen, A. K. (1970), *Collective choice and social welfare* (Vol. 5), San Francisco: Holden-Day.
- Stephenson, A. and D. J. C. MacKay (2014), *Life Cycle Impacts of Biomass Electricity in 2020. Scenarios for Assessing the Greenhouse Gas Impacts and Energy Input Requirements of Using North American Woody Biomass for Electricity Generation in the UK*, E. I. S. Department of Energy and Climate Change (now: Department for Business, London, DECC www.gov.decc).
- Stiglitz, J. E. (2014), *Intellectual Property Rights, the Pool of Knowledge, and Innovation*, Cambridge MA, NBER US National Bureau of Economic Research.
- Stiglitz, J. E., Sen, A. K., & Fitoussi, J.-P. (2009), *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*: www.stiglitz-sen-fitoussi.fr.
- Tinbergen, J. (1970 (1952)), *On the Theory of Economic Policy*, Amsterdam, Elsevier Science & Technology.
- Tinbergen, J. (1975), *Income distribution: Analysis and policies*.
- Van Bavel, B. (2016), *The Invisible Hand? How Market Economies have Emerged and Declined Since AD 500*. Oxford, Oxford University Press.
- Weitzman, M. L. (2011), 'Fat-tailed uncertainty in the economics of catastrophic climate change', *Review of Environmental Economics and Policy*, 5(2), 275-292. doi:10.1093/reep/rrero06.

Meer macht voor burgers in de bespiedeconomie

We hebben het amper over big data, en als we er over spreken denken we dat het om privacy gaat. Maar onze geheime levens zijn een ondergeschikt puntje. *Big data* vormen een enorme zakelijke en daarmee ook politieke macht.

HARKO VAN DEN HENDE

Docent aan de Hogeschool van Amsterdam

Tel de winst van het hele Nederlandse bedrijfsleven bij elkaar op en het resultaat is een bedrag van rond de vijftig miljard euro. Netto, na betaling van belasting en uitkering van dividend. Deel dit bedrag door de helft en het resultaat komt ruwweg overeen met de winst van Google en Facebook.¹ Voor die vijftwintig miljard wordt in honderdduizenden Nederlandse bedrijven geproduceerd, gebouwd, getransporteerd, gekocht, verkocht, geadviseerd. De twee Amerikaanse bedrijven verdienen hun vijftwintig miljard voor bijna 100% met slechts één ding: adverteren. Al is adverteren eigenlijk een veel te platte beschrijving van de activiteiten van deze twee internetgrootheden. Geld verdienen doen Google en Facebook met dataverzameling.

Data-analyse en toegang bieden tot een miljardenpubliek. Omdat data inmiddels in gigantische hoeveelheden beschikbaar komen, van heel verschillende aard zijn en met ongekende snelheid kunnen worden verwerkt heet dat nu *big data*, massieve automatische dataverzameling, automatische analyse en automatisch gebruik. De *dataficering* van de economie gaat veel verder dan het vervangen van

werknemers door robots. Door robots gaan er banen verdwijnen – en komen er banen bij. Door data komen er robots bij. Big data bepalen de opkomst en ondergang van bedrijfstakken en leiden tot herschikking van productieketens over de wereld. Daarom is het wenselijk om het debat te voeren over de mogelijke en wenselijke effecten van big data op de maatschappij en de maatschappelijke samenhang.

In dat debat zou het ‘verdienmodel’ van big data een centrale plek moeten innemen. Dat verdienen model is door de Amerikaanse hoogleraar Shoshana Zuboff treffend omschreven als ‘surveillance capitalism’ – vrij vertaald: de bespiedeconomie.² Aan de basis van de bespiedeconomie staat onze eigen – doorgaans argeloze – vrijwilligheid. Iedereen kent het vakje ‘ik ga akkoord’ en bijna iedereen klikt dat vakje ook aan zonder zich te verdiepen in de vraag waarmee dan. Met deze argeloosheid geven wij onszelf bloot. Ik ga akkoord bij Google betekent dat gebruikers ermee instemmen dat het bedrijf op allerlei manieren allerlei persoonlijke informatie verzamelt ‘zoals de taal die u spreekt, tot meer complexe dingen, zoals welke advertenties u het nuttigst vindt, welke

mensen online het belangrijkst zijn voor u of welke YouTube-video's u mogelijk leuk vindt'.

Het bespieden begint als Google en Facebook (en al die andere bedrijven) bijvoorbeeld ook jouw foto's gaan bekijken die je 'gratis' in hun cloud hebt opgeslagen. Door de snel verbeterende technologie kunnen zij steeds beter gezichten en omgevingen herkennen op die foto's. Dus kunnen zij zien wie er nog meer en vaker op jouw foto's staan of bijvoorbeeld of jij als moeder langs de lijn van je kind bij hockey of juist bij tennis staat. Dat is allemaal informatie over jou die ze weer te gelde maken door hockey of juist tennisadvertenties voor te schotelen.

Google en Facebook (enzovoorts) verzamelen niet alleen zelf data, maar kopen ook gegevens over hun gebruikers bij andere dataverzamelaars. Dat leidt ertoe dat Facebook inmiddels 98 kenmerken van een gebruiker zegt te weten. Tot die kenmerken behoren – natuurlijk – basale feiten als leeftijd en geslacht maar ook wat je inkomen is, hoe groot je huis is, of je in verwachting bent, wat je politieke voorkeur is, in welk merk auto je rijdt, naar welke tv-series je het liefst kijkt, wat voor soort mobiele telefoon je hebt, wat je online zoal koopt, in welke restaurants je eet en wat je favoriete vakantiebestemmingen zijn.³ En dan is het *Internet of Things* er nog niet eens waar je eigen ijskast informatie over jou weggeeft.

Deze vorm en omvang van dataverzameling beginnen dus al behoorlijk op bespieden te lijken. Daar komt nog een andere vorm bij. De data die Google en Facebook hebben, gebruiken ze om advertentieruimte te verkopen aan andere bedrijven. Doordat ze een steeds preciezer beeld hebben van hun klanten kunnen die bedrijven ook steeds gericht adverteren. Dit adverteren is in hoge mate geautomatiseerd. Google en Facebook bieden, op het moment dat een gebruiker zich aandient, op basis van het profiel van die gebruiker advertentieruimte aan waarop bedrijven kunnen bieden. De hoogste bieder wint. Dit *real-time bidding* gebeurt in minder dan een oogwenk.

Dus voordat iemand iets op zijn beeldscherm ziet verschijnen is de bij die gebruiker passende advertentieruimte al verkocht en komen passende advertenties op je scherm.

Je profiel wordt niet alleen gebruikt om advertenties te verkopen, maar ook om de prijs te bepalen die je betaalt. In de VS bleek de prijs van een en dezelfde online niveautest voor de middelbare school afhankelijk van de plek waar iemand inlogde op de internet.⁴ Uit een ander onderzoek bleek dat de prijs van dezelfde hotelkamer of voor een huurauto sterk te verschillen afhankelijk van de plek in de wereld waar je de reservering voor de kamer of auto deed.⁵ Interessant is ook de, al wat oudere, constatering dat bij een Amerikaanse online reisorganisatie klanten met een Apple duurdere opties kregen voorgeschoteld op basis van hun zoekopdracht dan niet-Apple klanten.⁶

In een interview met de Amerikaanse nieuwsorganisatie NPR wees Cathy O'Neil op de risico's van volautomatische besluitvorming. 'Het is vrij algemeen bekend dat mensen een baan worden geweigerd op basis van hun kredietwaardigheid. Daardoor gaat hun kredietwaardigheid nog verder omlaag.'⁷ O'Neil, van oorsprong wiskundige en geschoold aan Harvard, is de auteur van het vorig jaar verschenen boek *Weapons of Math Destruction*. De ondertitel van dit boek *How Big Data Increases Inequality And Threatens Democracy* geeft onverbloemd aan waar haar zorgen liggen. Volgens O'Neil kan de ontwikkelaar van het algoritme dat achter de besluitvorming van de computer zit de beste bedoelingen hebben gehad, de uitkomst kan echter zeer verkeerd uitpakken. Dat weet de ontwikkelaar niet, laat staan dat bijvoorbeeld de sollicitant kan doorzien waarom hij is afgewezen, aldus O'Neil.

De nieuwste dimensie van de bespiedeconomie heeft te maken met het massale bezit van mobiele telefoons. Met het signaal dat een mobiele telefoon voortdurend verstuurt, ook als het gewoon in een tas of broekzak zit, geeft de telefoonbezitter zijn identiteit

prijs. Als een klant bijvoorbeeld een autoshowroom binnenstapt kan de verkoper dus direct 'zien' of het een rijke of arme klant is en bijvoorbeeld of die klant recentelijk nog prijzen en automerken heeft vergeleken. Die informatie kan de verkoper gebruiken om na te gaan of het een serieuze klant is die binnenstapt met daadwerkelijk het plan om een auto te kopen. Op basis van die informatie kan de verkoper bijvoorbeeld bepalen of en zo ja hoeveel korting hij bereid is te geven. En dat allemaal terwijl de binnenstappende klant van niets weet.

Tegenover deze negatieve kanten van big data en internet staan voor de consument ook positieve. We kunnen veel makkelijker de weg vinden, onze sociale netwerken en interactie zijn sterk vergroot en we kunnen veel makkelijker zelf geld verdienen met de verkoop van oude spullen of verhuur van kamers. Ook is informatie over ziektes sneller bekend waardoor ze beter bestreden kunnen worden, krijgen boeren betere informatie over de ontwikkeling van hun gewas waardoor de oogst verbetert, kunnen fabrikanten slijtage aan cruciale apparatuur veel beter in de gaten houden en hierdoor calamiteiten voorkomen en zo zijn er nog veel meer voorbeelden te noemen.

Bij big data gaat het uiteindelijk om marktmacht

Maar bij big data gaat het uiteindelijk om marktmacht. Een veel genoemd voordeel van internet is dat voor consumenten de markt doorzichtiger wordt en zij dus beter geïnformeerd een weloverwogen koopbesluit kunnen nemen en zo de concurrentie tussen bedrijven toeneemt. Een voorbeeld hiervan is de energiemarkt of de zorgmarkt waarop jaarlijks honderdduizenden mensen van aanbieders wisse-

len. Dat is nog steeds een kleine minderheid van het totaal maar alleen al de dreiging van wisseling heeft effect op het marktgedrag van de aanbieders van stroom en zorg. Door internet lijkt zo de marktmacht een beetje richting consument te zijn verschoven. Wel kost het een individuele consument behoorlijke inspanningen om alle relevante informatie te verzamelen om een optimale keuze te maken. De aanwezigheid van – onafhankelijke – vergelijkingssites biedt wel enige steun.

Door big data ontwikkelen bedrijven echter een enorme informatievoorsprong ten opzichte van consumenten. Hierdoor dreigen consumenten in snel tempo en omvang marktmacht te verliezen. In een eind vorig jaar gepubliceerd achtergrondrapport waarschuwt de OECD voor verlies aan controle over de eigen data door consumenten, opdringerige advertenties, discriminatie, te hoge prijzen en sterk verminderde mogelijkheden tot overstappen naar andere aanbieders.⁸ Bedrijven krijgen een direct bruikbare informatievoorsprong op de consument die zij te gelde kunnen en zullen maken. De mogelijkheid om in enkele honderdste van een seconde maximaal gebruik te maken van de grote hoeveelheid persoonsinformatie die beschikbaar is om bijvoorbeeld een geheel op de klant toegesneden prijs te bepalen staat in geen verhouding tot de inspanning die dezelfde klant moet leveren om tot een even geïnformeerd besluit te komen om juist bij dat bedrijf zijn aankoop te doen.⁹

Behalve deze omvangrijke verschuiving van marktmarkt die alle consumenten kan gaan treffen, hangt er nog een andere dreiging in de lucht voor specifieke groepen consumenten. Dat zouden voor een deel dezelfde mensen kunnen zijn die door ondoorgroondelijke algoritmes uitgesloten worden van bijvoorbeeld een baan of een lening. Dit risico hangt samen met het uiteenlopende internetgebruik van bepaalde groepen mensen. Nederland staat internationaal bekend als een van de landen waar zo ongeveer iedereen toegang tot internet heeft en waar het aantal smartphones niet

veel lager ligt dan het aantal volwassen inwoners.¹⁰

Hoewel de meeste Nederlanders gelijke toegang hebben tot internet vertoont hun gedrag op internet nog aanzienlijke verschillen. Volgens het CBS heeft bijna een op de vijf Nederlanders met een laag onderwijsniveau – ondanks de mogelijkheid die ze hebben – nog nooit internet gebruikt. Bij de hoog opgeleiden was dat 1%. De frequentie van gebruik ligt bij lager opgeleiden ook beduidend lager (67% bijna elke dag) dan bij hoger opgeleiden (96% bijna elke dag). Als niet het opleidingsniveau maar het inkomensniveau als uitgangspunt wordt genomen ontstaat – niet onverwacht – hetzelfde beeld.

Behalve minder gebruik is er ook sprake van ander gebruik. Mensen met een lage opleiding zijn veel minder actief op sociale media, nemen minder deel aan online discussies, zoeken veel minder informatie op over goederen, diensten of opleidingen, lezen minder de krant via internet en communiceren veel minder digitaal met allerlei overheden. Alleen bij het spelen van games en het afspelen van muziek ligt het gebruik in de buurt van mensen met een hoge opleiding.¹¹

Al met al zit er veel meer dan een klein verschil tussen het internetgedrag van lager en hoger opgeleiden. Al dat gedrag produceert data en door het uiteenlopende gedrag ontstaan er dus verschillende datastromen. Door het andere en minder frequente gebruik zijn de datastromen van de lager opgeleiden minder 'rijk' dan die van de hoger opgeleiden. Dat maakt die datastromen minder interessant en bestaat het risico dat er (onbedoeld) een vorm van economische discriminatie kan optreden. De economisch zwakkeren komen zwakker te staan. Of zoals de Europese data-toezichthouder het formuleerde: 'Extensive use of automated decisions and predictive analysis may also lead to broader undesirable changes in the development of our societies. Importantly, they may lead to discrimination, re-enforcement of existing stereotypes, social and cultural segregation and exclusion.'¹²

Ruim een jaar daarvoor had de OECD al een bredere waarschuwing genoteerd. Big data kunnen niet alleen tot een machtsverschuiving van consumenten naar bedrijven leiden, maar ook een machtsverschuiving van overheden naar big data-bedrijven, van consumenten naar overheden en van achterblijvende economieën naar big data-economieën. In een gezamenlijke notitie van de Duitse en Franse mededingingsautoriteit wordt ook nog gewezen op het risico dat big data de concurrentie tussen bedrijven afzwakt omdat het voor bedrijven die niet beschikken over persoonsdata moeilijk wordt de concurrentie aan te gaan met bedrijven die wel over deze gegevens van hun klanten beschikken. Zonder Google en Facebook bij naam te noemen wijzen beide instanties erop dat nu al bedrijven monopolieposities kunnen opbouwen met alle welvaartsrisico's van dien.¹³

Het zijn vooral de mededingingsautoriteiten en de privacy-autoriteiten die hun tanden zetten in de economische en maatschappelijke gevolgen van big data. Dat doen ze en hebben ze te doen op basis van een oud 'wereldbeeld' waarin er nog geen big data waren en dus met een (mogelijk) verouderd instrumentarium. Hiervan zijn deze instanties zich ook bewust, getuige bijvoorbeeld een verslag van een bijeenkomst eind vorig jaar van het Concurrentie Comité van de OECD.¹⁴ Maar dat bewustzijn lijkt vooral te leiden tot terughoudendheid bij het bestrijden van de risico's van de bespiedeconomie. Als big data de hele maatschappij op haar kop zetten dan vraagt dat om een politieke stellingname. De Adviesraad voor Wetenschap Technologie en Innovatie heeft de Nederlandse politiek hiertoe, anderhalf jaar geleden, ook al aangespoord. 'Een omvattende visie op ICT-beleid voor onderzoek, innovatie, productie en allocatie ontbreekt. Een samenhangende benadering van vraagstukken rond ICT-kennis, -ontwikkeling, -infrastructuur, -capaciteiten, -vaardigheden en -gebruik is er niet.'¹⁵

Als er al aandacht is voor mogelijk economisch en maatschappelijk ontwrichtende

gevolgen van big data dan lijkt die zich vooral te richten op de (negatieve) effecten van robotisering op de werkgelegenheid en op de zorg om privacy. En getuige de publicaties van de Duitse en Franse mededingingsautoriteiten en van de OECD komt de nadruk nu steeds meer te liggen op de potentieel economisch ontwrichtende effecten van big data. Alleen door ingrijpen van de mededingingsautoriteiten en de wetgever kan deze balans positief uitvallen.¹⁶ Het in bedwang houden van machtige marktpartijen om welvaartsverlies te voorkomen zal de volle aandacht van de mededingingsautoriteiten, ook die van de Nederlandse, moeten hebben. Innige samenwerking met de privacy-autoriteiten (in Nederland: de Autoriteit Persoonsgegevens) ligt hierbij voor de hand vanwege de bijzondere rol en de exponentiële groei en gebruik van persoonsdata als concurrentiemiddel, waarbij geleverde diensten (Google, WhatsApp et cetera) zogenaamd gratis zijn.

Data zijn feitelijk infrastructuur, zoals het energienet, waternet, spoornet of wegennet ook infrastructuur zijn

Het inzetten van mededingingsbeleid ligt voor de hand, uitgaande van de gedachte dat data een gewoon product of middel zijn waarmee bedrijven concurrentievoordeel kunnen behalen. Maar data zijn niet zo gewoon. Om de grote betekenis van data voor de economie te duiden wordt vaak de vergelijking met olie gemaakt, nog steeds de brandstof voor de wereldeconomie. Die vergelijking gaat mank, zo noteerde de OECD in 2014.¹⁷ Hoe vreemd het ook in eerste instantie lijkt, zegt de OECD er ook bij, data zijn eigenlijk infrastructuur, zo-

als het energienet, waternet, spoornet of wegennet ook infrastructuur zijn. De automobilist die gebruikmaakt van de weg doet dat meestal niet als enige en als hij ter bestemming is, ligt die weg er nog steeds. De benzine (stroom) die hij heeft gebruikt om er te komen was alleen van hem, is verbruikt en dus verdwenen. De data van een persoon kunnen door meerdere partijen tegelijkertijd worden gebruikt (Google, Facebook) en na gebruik zijn die data er nog steeds. Data zijn de weg en niet de benzine.

In de voorbarige eeuw lag de opbouw van infrastructuur aanvankelijk veelal in handen van private partijen, ook in Nederland. In de tweede helft van de negentiende eeuw stapte de overheid echter in met het nationaal belang als belangrijk argument. Zonder overheidsingrijpen zou de opbouw van dergelijke infrastructuur te beperkt blijven (tot de rendabele delen) waardoor niet de volledige maatschappelijke welvaartswinst geïncasseerd zou kunnen worden. Inmiddels is het denken over de rol van de overheid verschoven en is (althans deels) dergelijke infrastructuur weer uit de directe greep van de overheid. Dat data infrastructuur zijn is dus ook geen vooraankondiging van nationalisatie van Google. Maar het betekent wel iets voor de rol van de overheid.

Neem de gezondheidszorg, zeker een gebied waar big data inmiddels goed gedijen. In de VS bestaat al tien jaar het bedrijf 23andMe. Voor \$ 99 of \$ 199 levert dit bedrijf, op basis van door de klant opgestuurd buisje met speeksel, een beknopt of uitgebreid DNA-profiel met een begeleidende analyse waaruit niet alleen is af te lezen dat de klant aanleg heeft voor zwart haar en bruine ogen maar ook voor bepaalde ziektes. Inmiddels hebben meer dan een miljoen Amerikanen deze test laten doen, te weinig overigens om het bedrijf winstgevend te maken. Om die positie te bereiken heeft 23andMe inmiddels de volgende stap gezet: de verkoop de verzamelde data van de klanten aan geneesmiddelenfabrikanten. Op basis van deze gegevens kunnen zij

(mogelijk) betere geneesmiddelen ontwikkelen.¹⁸

Zet hier tegenover – of naast – het Precision Medicine Initiative dat ex-president Obama begin 2015 lanceerde. Dit initiatief biedt de wetenschap ‘vrije’ toegang (binnen de grenzen van privacy) tot de data van uiteindelijk één miljoen Amerikanen om ook tot betere geneesmiddelen te komen.¹⁹ Volgens het rapport is zo’n initiatief nu mogelijk onder andere door de grote hoeveelheid data die nu (goedkoop) beschikbaar komen. Bij aankondiging van het initiatief gaf Obama aan dat het is bedoeld om iedereen toegang te geven tot de persoonsinformatie die nodig is om Amerikanen gezonder te maken. Een dreigende monopoliepositie met de daarbij behorende marktmacht van een select groepje bedrijven is een goede reden voor een overheid om in te grijpen. Dreigende discriminatie moet de overheid aanzetten tot actie om te voorkomen dat met gebruik van data, al dan niet geheel automatisch door kunstmatige intelligentie verkrijgt, burgers/consumenten toegang tot markten of producten wordt ontzegd. Ook zou de overheid geen aansporing nodig moeten hebben om bij dreigende inbreuk op privacy in te grijpen en is dreigend welvaartsverlies vanwege een te beperkte benadering van gemeenschappelijk belang een goed argument voor een overheid om zelf initiatieven te ontplooiën.

Het is kortom tijd voor politiek. Om de eerder gemaakte vergelijking met de snelweg aan te houden: bij big data is het wegennet nu grotendeels in private, buitenlandse, handen, is sprake van onmerkbaar rekeningrijden, en is de overheid sinds kort in staat het nog op te

warmen asfalt beschikbaar te stellen voor door anderen aan te leggen wegen. Zeker in een samenleving waarin de overheid een steeds groter beroep doet op de redzaamheid, zelfstandigheid en innovatiekracht van de eigen ingezetenen is dit een minder dan minimalistische opvatting van de eigen rol. Netwerken van burgers en bedrijven nemen, of het nu bijvoorbeeld om stroom, voedsel, vervoer of werkplekken gaat, hun eigen welvaartsgroei ter hand. Het is een onstuitbare beweging die ondersteuning verdient van de overheid en veel verder gaat dan het beschikbaar stellen van big data.²⁰

De PvdA heeft, bijvoorbeeld door moties en kamervragen van Mei Li Vos en Gijs van Dijk, wel oog voor de effecten van big data op het wetenschaps- en innovatiebeleid, informatieveiligheid bij de overheid of de arbeidsmarkt. Maar om te beweren dat big data een duidelijke positie in het denken van de PvdA inneemt – nee. Op de landelijke PvdA-site neemt de partij standpunten in over vele thema’s maar er is slechts één standpunt waarin big data voorkomen en die gaat – klassiek – over privacy. Nieuwe technologische én maatschappelijke ontwikkelingen bijsturen vergt meer. Nationalisering van big data – zoals ooit met trein, telex of stroom is gebeurd – is nog niet de beste oplossing. En om van de ‘wettigheid’ big data = big money af te komen is het noodzakelijk de positie van de data-eigenaren – u en ik – veel sterker te maken. De macht van de markt zal moeten worden teruggedrongen door (georganiseerde) tegenmacht van burgers om de welvaart die big data kan brengen veel gelijkmatiger te verdelen.

Noten

1 De totale winst van het Nederlandse bedrijfsleven is gebaseerd op de DNB-publicatie *Het nationale spaaroverschot ontleed* (2014), pagina 13. Hier-

bij is uitgegaan van de netto besparingen van bedrijven. Dit begrip gaat uit van de winst van bedrijven na betaling van dividend, winstinsthoudingen en belastingen. Voor Google en Facebook is

uitgegaan van de 10-Q formulieren die de bedrijven indienen bij de Securities and Exchange Commission met daarin de (kwartaal)resultaten. De rekenom is gebaseerd op de zogeheten ‘com-

- prehensive income'. Beide bedragen zijn eigen schattingen voor 2016.
- 2 Shoshana Zuboff, 'Big other: surveillance capitalism and the prospects of an information civilization', *Journal of Information Technology* 2015, 30.
 - 3 '98 personal data points that Facebook uses to target ads to you', *Washington Post*, 19 augustus 2016.
 - 4 Vafa K, Haigh C, Leung Al, Yonack N, 'Price Discrimination in The Princeton Review's Online SAT Tutoring Service', *Technology Science* 2015090102, 1 september 2015.
 - 5 Rose M, Rahman M., 'Who's Paying More to Tour These United States? Price Differences in International Travel Bookings', *Technology Science* 2015081105 11 augustus 2015.
 - 6 On Orbitz, 'Mac Users Steered to Pricier Hotels', *Wall Street Journal*, 23082012.
 - 7 www.npr.org/2016/09/12/493654950/weapons-of-math-npr's.
 - 8 OECD, *Big Data: Bringing Competition Policy to the Digital Era*, 2016.
 - 9 <http://www.zorgwijzer.nl/zorgverzekering-2017/slechts-1-miljoen-overstappers-zorgverzekering>; <https://www.energieleveranciers.nl/nieuws/500680-aantal-overstappers-hoger>.
 - 10 <https://telecomnieuwsnet.wordpress.com/2016/03/08/onderzoek-smartphonepenetratie-vlakt-in-nederland-af/>; <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=83429ned&D1=0-69&D2=0,3-6&D3=0&D4=a&VW=T>.
 - 11 <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=83429ned&D1=a&D2=0,20-22,32-36&D3=0&D4=l&HDR=T&STB=G1,G2,G3&VW=T>.
 - 12 *Summary of Discussion of the Hearing on Big Data*, OECD, 2017.
 - 13 European data Protection Supervisor, *Meeting the challenges of big data*, 2015.
 - 14 Autorité de la concurrence/ Bundeskartellamt, *Competition Law and Data*, 2016.
 - 15 AWTI, *Klaar voor de toekomst? Naar een brede strategie voor ICT*, 2015.
 - 16 *Big Data: Bringing Competition Policy to the Digital Era*, OECD, 2016.
 - 17 *Data-driven Innovation for Growth and Well-being*, OECD, 2014.
 - 18 '23andMe Sells Data for Drug Search', *MIT Technology Review*, juni 2016.
 - 19 'The Precision Medicine Initiative Cohort Program - Building a Research Foundation for 21st Century Medicine', *The Precision Medicine Initiative (PMI) Working Group Report*, 2015.
 - 20 *Maak Waar! Studiegroep Informatiesamenleving en Overheid*, 2017.

Een zachte Brexit, Nexit, Frexit, Dexit

In de meeste Europese landen gaat het slecht met de sociaal-democratische partijen. De pleidooien voor een Europa dat socialer, groener en meer solidair is, vinden te weinig weerklank. Een nieuwe benadering is nodig: de interne markt moet minder centraal staan, en er moet meer ruimte komen voor eigen en afwijkende keuzes van lidstaten.

DORETTE CORBEY

Voormalig Europarlementariër voor de PvdA van 1999 tot 2009

De zestigste verjaardag van de Europese Unie werd geen groot feest. Het vluchtelingen-vraagstuk, de klimaatproblematiek, de toenemende ongelijkheid en de instabiliteit van het financieel-economische systeem, de toenemende impopulariteit van Brussel, het besluit van de Britten om de EU te verlaten – dat alles drukt de sfeer. Eensgezinde oplossingen zijn niet in zicht. Europa is verdeeld. Noord tegen Zuid, Oost tegen West. Binnen de lidstaten staan voor- en tegenstanders van de EU steeds nadrukkelijker tegenover elkaar. De voorstanders van een stevigere Unie zijn ingenomen met de verkiezing van de Emmanuel Macron als president van Frankrijk. Het gevoel van crisis maakt geleidelijk weer plaats voor voorzichtig optimisme. Hoe moet het verder?

De Europese Commissie presenteerde eind vorig jaar vijf scenario's voor de toekomst van de EU: (1) doormodderen, (2) terugkeer tot de kern, te weten de interne markt, (3) minder doen maar dan beter, (4) een Europa van meer snelheden, dat wil zeggen versterkte samenwer-

king met coalities van lidstaten op onderdelen, en (5) een sprong vooruit naar een volledige politieke Unie. Inmiddels heeft de Europese Commissie een keuze gemaakt: een versterking van Europa op het gebied van defensie, een betere aanpak van het vluchtelingen-vraagstuk, meer geld voor jeugdwerkloosheid, meer cyberveiligheid en een Europese aanpak van belastingontwijkende multinationals. En een nieuwe discussie over subsidiariteit en over proportionaliteit van Europees optreden.

Welke keuzen zouden de sociaal-democraten moeten maken? De PvdA en haar zusterpartijen pleiten al jaren voor een ander Europa: meer aandacht voor een 'sociaal' en 'solidair' Europa, meer inzet op klimaat en milieu, minder marktdenken en minder opgelegde bezuinigingsdrift. Dat overtuigt de kiezers nog niet. Ook binnen de eigen gelederen valt nog wat te praten: een stevige Noord-Zuid coalitie binnen de sociaal-democratische familie ontbreekt vooralsnog. Terwijl de Zuid-Europeanen een beroep doen op solidariteit, hebben de Noord-

Europese zusterpartijen zich massaal overgegeven aan de begrotingsdiscipline. Dat maakt de geloofwaardigheid niet sterker.

Drie elementen bemoeilijken in ieder geval een sociaal en groen beleid binnen de lidstaten en op Europees niveau. Ten eerste heeft de spectaculaire groei van Europese wetgeving en beleid het functioneren van de nationale politiek ondermijnd. De Europese samenlevingen zijn in de woorden van Chris Bixterton getransformeerd van natiestaten naar lidstaten. Terwijl de natiestaten een goed functionerende politieke arena hadden waar keuzes gemaakt worden voor de toekomst van de samenleving, hebben lidstaten zich overgeleverd aan Europese besluiten. Dat heeft gevolgen voor de politiek binnen de lidstaten: de politiek gaat niet meer over de koers en inrichting van de samenleving, want die is grotendeels al vastgelegd binnen Europa.¹ De Europese Unie heeft met de interne markt, de gemeenschappelijke munt en het rechtssysteem een dwingend format gecreëerd. Dat heeft ook mooie resultaten opgeleverd maar de politieke gevolgen zijn desastreus. Als gevolg van de interne markt zijn lidstaten minder in staat om zelf beleid te voeren. Dat treft de sociaal-democraten (en andere linkse partijen) en hun achterban. Sociaal en groen liggen voor de afzonderlijke lidstaten steeds meer buiten handbereik.

De overheid kan weinig doen om de economie te stimuleren en banen te creëren; staatssteun, handelsbarrières en overheidsaanbestedingen die de eigen industrie bevoordelen zijn niet toegestaan. Wat overblijft zijn maatregelen om de meest gunstige voorwaarden te creëren (bijvoorbeeld op loonkosten) voor het internationale bedrijfsleven. Dat heeft geleid tot een afbraak van interne solidariteit en cohesie. Ongelijkheid is in veel landen eerder toe- dan afgenomen.² De onzichtbare hand van de markt leidt niet alleen tot een optimale allocatie van productie en goederen, maar dirigeert ook overheden en beleid. Daarmee is de politieke verantwoordelijkheid verdwenen; het is niet duidelijk wie waarop aan te spreken is. Is de grote sociale ongelijkheid de schuld

van de EU? Of is het een Nederlandse keuze? Het vertrouwen in het politieke bestel neemt in de meeste landen af.

Een tweede hindernis voor groen en sociaal beleid is dat de uitholling van de nationale politiek niet wordt gecompenseerd door een meer volwassen Europese politiek. Binnen Europa is de besluitvorming nu extreem complex. Eerst moeten binnen het Europees Parlement de politieke fracties compromissen sluiten, vervolgens moeten alle regeringen (ofwel binnen de Raad van ministers) het onderling eens worden en ten slotte is een compromis nodig tussen de Raad en het Europees Parlement. Een neoliberal beleid om de interne markt tot stand te brengen was vaak het hoogst haalbare. Maar een gezamenlijk beleid, bijvoorbeeld om een sociaal Europa tot stand te brengen, was meestal een brug te ver. Er waren altijd wel een of meer lidstaten tegen. De compromismachine maakt koersveranderingen moeilijk en Europese politiek nauwelijks herkenbaar. Daarom blijft het lastig om kiezers te betrekken bij de Europese besluitvorming. Het proces is formeel wel democratisch, maar de politieke inzet en lading gaan onderweg verloren. Een ander vluchtelingenbeleid, een duurzaam voedselbeleid, gelijk loon voor gelijk werk, een ambitieus klimaatbeleid, het is allemaal zeer gecompliceerd en het duurt lang voordat Europa 'levert'.

Ten derde zijn de verschillen binnen Europa ook groter geworden. De Europese Unie is te groot en te divers is om met 28 lidstaten tegelijk dezelfde wetgeving in te voeren en hetzelfde beleid te voeren. Gevolg is dat Europees beleid vaak blijft steken op de laagste gemeenschappelijke noemer – de lidstaten die het minste willen (of kunnen) zijn dan bepalend voor de uitkomst van Europese onderhandelingen.

Devolutie

De conclusie is dat de redding voor de sociaal-democratie niet vanuit Europa komt. Een uitweg is devolutie; het overhevelen van zeggens

schap van het Europese naar het nationale niveau. Dit kan lijken op Europa á la carte, waarbij lidstaten alleen uit het menu kiezen wat ze aanstaat en alleen daarvoor betalen. Devolutie – het woord heeft in het Engels een positieve klank – verandert echter vooral de aandrijving van de EU. Europese samenwerking wordt door devolutie niet langer top-down aangedreven door de Brusselse instituten of bijvoorbeeld door de Frans-Duitse as van Macron en Merkel. Europese samenwerking zal door devolutie juist ook een *bottom-up*-proces zijn.

De redding voor de sociaal-democratie zal niet vanuit Europa komen

Het komt neer op twee ingrepen. Ten eerste moet het aan de parlementen van de lidstaten overgelaten worden of ze een nieuwe Europese richtlijn of nieuw beleid aanvaarden of niet. Dat sluit aan bij een praktijk die op sommige beleidsterreinen al bestaat. Maar als devolutie serieus genomen wordt, is er geen vaste kopgroep: elk parlement kan besluiten al of niet mee te doen aan nieuwe initiatieven, en waar relevant het eigen ambitieniveau kiezen. Dit geeft lidstaten de mogelijkheid een eigen tempo te volgen en om 'nee' te zeggen tegen EU-beleid. Ze hebben echter geen veto over nieuw Europees beleid.

Een tweede stap is meer ingrijpend: lidstaten moeten de keuze krijgen zich terug te trekken uit onderdelen van de gemeenschappelijke regelgeving. Er is bijvoorbeeld niets op tegen wanneer sommige landen ervoor kiezen de EU-regels voor overheidsaanbestedingen niet langer toe te passen. Of om de dienstenrichtlijn niet toe te passen. Het bestaande beleid wordt zo onderworpen aan een nieuwe parlementaire keuze: willen we de interne

markt, het mededingingsbeleid, de regels rond overheidsaanbestedingen of de dienstenrichtlijn volledig aanvaarden? Willen we alle milieumaatregelen? Willen we het sociale beleid, de euro, de richtlijnen voor hernieuwbare energie?

Het brengt nieuwe perspectieven voor de sociaal-democratische ambities. Lidstaten kunnen keuzes maken in een richting die afwijkt van het neoliberale pad. De interne markt is nu gaandeweg steeds meer de maat van alle sociale wetgeving binnen de lidstaten geworden.³ Door devolutie kunnen lidstaten op het sociale vlak kopgroepen vormen om sociale dumping te bestrijden, sociale wetgeving beter op elkaar af te stemmen of grensoverschrijdende cao's mogelijk te maken. Ze kunnen ook zelf besluiten dat in hun land onduidelzinnig het principe geldt 'gelijk loon voor gelijk werk'.

Milieuproblemen kunnen effectiever aangepakt worden door met gelijkgestemde landen serieus werk te maken van een hogere CO₂-prijs, hogere normen te stellen om luchtverontreiniging tegen te gaan, of bijvoorbeeld een strenger toelatingsbeleid te voeren voor pesticiden.

Milieuvervuiling is vaak grensoverschrijdend van aard. Hoge Europese normen zijn dan de eerste keus. Maar als dat niet mogelijk blijkt, is een hoge norm die voor een aantal lidstaten geldt, een betere optie dan een te lage norm voor alle lidstaten. Door devolutie kunnen lidstaten ook meer prioriteiten stellen binnen hun milieubeleid. Ze kunnen beslissen niet langer mee te doen aan onevenredig dure milieumaatregelen.

Lidstaten kunnen bijvoorbeeld besluiten meer te investeren in eigen meer duurzame voedselvoorziening en een minder grootschalige en meer circulaire landbouw faciliteren. Of intensiever samenwerken om buitengrenzen van de Unie te bewaken. Of tot meer onderlinge samenwerking op het gebied van ontwikkelingssamenwerking. Lidstaten kunnen in eigen land meer doen als ze minder rekening hoeven te houden met de interne

markt. De overheid kan actiever duurzame producten steunen of opkomende bedrijfstakken een kans geven. Er kunnen stappen gemaakt worden in de richting van een postkapitalistische samenleving waarin de markt en het marktdenken niet langer dominant zijn.⁴

Devolutie is de brug die de voor- en tegenstanders van Europese samenwerking kan verbinden

In de tweede plaats versterkt devolutie de nationale democratie: de Tweede Kamer beslist over invoering en over voortzetting van EU-beleid. Als er echt iets te kiezen valt, krijgt het politieke debat meer gewicht. Daarmee winnen de politiek en de democratie. De politieke verantwoordelijkheid komt terug – regeringen kunnen zich niet meer verschuilen achter ‘het moet nu eenmaal van Brussel’. Devolutie maakt het ook mogelijk om de kloof tussen voor- en tegenstanders van Europa te overbruggen. Er is geen reden meer om tegen de EU als geheel te zijn, als het een keuze van het eigen parlement is om op onderdelen mee te doen of juist niet mee te doen. Devolutie is de brug die de voor- en tegenstanders van Europese samenwerking kan verbinden.

Ten hoeft geen rekening gehouden te worden met ‘blokkerende minderheden’, met lidstaten die nieuwe initiatieven niet zien zitten. Second best compromissen zijn niet meer nodig. Het Europees Parlement blijft samen met de Raad wel verantwoordelijk voor nieuwe wetgeving en beleid. De Europese politiek kan zo een helpende hand worden om lidstaten meer mogelijkheden voor wederzijds productieve samenwerking aan te reiken.

Natuurlijk zijn er ook nadelen. De EU is gebaseerd op goede betrekkingen tussen lan-

den, op geven en nemen. Het zal ook niet eenvoudig zijn om bijvoorbeeld uit de euro te stappen. En ook de eenheid van de interne markt is niet langer vanzelfsprekend. Maar hoe erg is dat? De Europese interne markt was het antwoord op ‘the American challenge’ in de jaren tachtig. Schaalvergroting heeft gewerkt en zeker welvaart en vooruitgang gebracht – maar ook toenemende ongelijkheid. Nieuwe technologische ontwikkelingen verminderen echter de noodzaak om op een steeds grotere schaal te produceren. Duurzame energie is kleinschaliger ten opzichte van olie- en gasproductie. Digitalisering, de opkomst van 3D-printing en bijvoorbeeld robotisering maken productie op kleine schaal effectief en rendabel. Standaardisering is minder noodzakelijk. Groot is niet meer automatisch beter en goedkoper dan klein. De noodzaak om beleid te harmoniseren vervalt daarmee voor een deel. Bovendien is de circulaire economie die we nastreven sowieso wat kleinschaliger en gaat ervan uit dat we meer grondstoffen uit de eigen regio benutten.

Gemeenschappelijke waarden

Is devolutie ook realistisch? Europa wordt vaak als een voldongen feit gepresenteerd: ‘you cannot unscramble eggs’. De Europese Unie is echter geen mandje eieren. Devolutie is mogelijk, juist omdat de onderlinge verbondenheid nu dankzij Europese integratie zo groot is. Op die verbondenheid kan verder gebouwd worden.⁵ Devolutie sluit bovendien aan bij een al bestaande praktijk. De euro is niet ingevoerd door het Verenigd Koninkrijk, Zweden en Denemarken. Niet alle lidstaten nemen deel aan het Schengenverdrag dat grenscontroles reguleert. Het Verenigd Koninkrijk heeft een opt-out voor het sociale terrein. Veel richtlijnen, bijvoorbeeld op het gebied van milieu, hebben al verschillende doelstellingen voor verschillende lidstaten. Lidstaten kunnen daarnaast om redenen van milieu of volksgezondheid afwijken van de verplichtingen van de interne markt. Veel Europees beleid is

daarnaast niet verplichtend, lidstaten hoeven bijvoorbeeld niet mee te doen aan Europese onderzoeksprogramma's. In het vluchtelingenbeleid wordt nu gesproken van een 'coalition of the willing'. Tot nu toe is flexibiliteit echter nog steeds de uitzondering, een oplossing om een patstelling te doorbreken. Devolutie neemt diversiteit als uitgangspunt en waardeert de waarde hiervan.

Groot is niet meer automatisch beter en goedkoper dan klein; de noodzaak om beleid te harmoniseren vervalt daarmee voor een deel

Er zijn geen zwaarwegende juridische belemmeringen die devolutie onmogelijk maken, al zijn er wel nieuwe procedures en spelregels nodig. Een wijziging van het verdrag van Lissabon is echter omslachtig en tijdrovend. Daarop kan en hoeft zeker niet gewacht te worden omdat het Verdrag 'nauwere samenwerking' tussen lidstaten nu al mogelijk maakt. Ook zonder het Verdrag in te roepen kan bij nieuwe wetgeving een bepaling komen dat lidstaten zelf beslissen of en wanneer ze deze aanvaarden: alle lidstaten hebben dan een *opt-out*. Het is iets ingewikkelder om lidstaten de mogelijkheid te geven zich terug te trekken uit bestaande wetgeving. De meeste wetgeving wordt echter periodiek herzien. De herziening is dan ook de gelegenheid om een devolutie-clausule op te nemen. Een inter-institutioneel akkoord tussen de Europese Commissie, het Europees Parlement en de Raad kan de spelregels vastleggen.

Die spelregels moeten dan uitgaan van gemeenschappelijke waarden. Goed nabuur-

schap zou een van de uitgangspunten moeten zijn. Wie bijvoorbeeld niet mee doet aan Europese regels rondom waterkwaliteit moet wel garanties bieden dat er geen vervuiling afstroomt naar buurlanden. Wederkerigheid zou een ander beginsel moeten zijn. Een land dat besluit zijn grenzen te sluiten voor buitenlandse werknemers kan niet rekenen op vrije toegang van de eigen burgers tot buitenlandse arbeidsmarkten. Solidariteit ten slotte, zou een van de kernwaarden moeten blijven, en moet ook tot uiting komen in de financieringsregels. Rijkere lidstaten die geen gebruik willen maken van de cohesiefondsen zouden dan een aftrek krijgen van de afdracht aan de EU ter grootte van het bedrag dat voor hen gereserveerd is, niet voor het bedrag dat ze inleggen. Voor een goed verloop van het proces van devolutie zijn gemeenschappelijke waarden essentieel, anders draait devolutie uit op een Europa à la carte waarin elke lidstaat de eigen lusten optimaliseert zonder zich te bekommeren over het geheel.

En de vijf scenario's dan?

Hoe past devolutie binnen de vijf scenario's van de Europese Commissie? De uitkomst van het proces devolutie kan op termijn zijn 'minder Europees beleid maar wel beter'. Een uitkomst die lijkt op 'versterkte samenwerking' is echter even goed mogelijk. Goed voorstelbaar is ook dat er in praktijk weinig verandert, dat lidstaten steeds de keuze maken om door te gaan op de ingezette weg. Maar de Europese Unie heeft dan wel aan legitimiteit gewonnen omdat nationale parlementen steeds zelf kiezen voor samenwerking. De vijf scenario's van de Europese Commissie zijn een zoektocht naar een nieuw Europees model. Ze hebben gemeen dat ze uitgaan van een *top-down* benadering: in geen van de scenario's is een nadrukkelijke rol weggelegd voor nationale parlementen en samenlevingen. Devolutie gaat uit van een *bottom-up* gedachte waarbij diversiteit juist inspirerend is en van onderop gebouwd wordt aan een nieuwe Europese Unie.

De Europese Unie komt door devolutie in een nieuwe rol en is vooral ondersteunend aan de wensen van nationale parlementen. Een meer bescheiden rol, maar niet minder belangrijk. Devolutie maakt ook een harde Brexit overbodig, en maakt de onderhandelingen met het Verenigd Koninkrijk gemakkelijker. Wanneer elke lidstaat de keuze heeft op onderdelen niet mee te doen, is er weinig reden meer de Britten de mogelijkheid te ont-

houden om nog te blijven participeren in delen van het EU-beleid. De tijdgeest is moeilijk te duiden, maar minder markt en meer zeggenschap over de eigen samenleving maken daar zeker deel van uit. Voor de sociaal-democraten (en uiteraard voor andere partijen) biedt devolutie nieuwe kansen om eigen idealen te realiseren in een Europees en internationaal verband.

Noten

- 1 Zie: Chris Bickerton, *European Integration: From Nation-States to Member States*, Oxford Scholarship online, mei 2013.
- 2 Zie ook: Ben Crum, 'Brexit dwingt tot herbezinning op interne markt', *S&D* 2016/5.
- 3 Het Europese hof heeft duidelijk gemaakt dat sociale rechten niet 'excessief' mogen interfereren met de interne markt. Zie: Gerhard Bosch, *After Brexit: Prioritising A Social Europe*, te vinden op www.socialeurope.eu, 24-01-2017.
- 4 Zie Paul Mason: *Postcapitalism*.
- 5 Vergelijk: Parag Khanna, *Connectography, Mapping the future of global civilization*. New York, Random House, 2016.

A.L. Snijders

Cor

De jongen heette Cornelis maar werd Cor genoemd. Een eenvoudig milieu, geen boeken, geen klassieke muziek. Een Amsterdams gezin van drie zielen, Cor was enig kind, de vader stukadoor. Ze waren nooit in het Concertgebouw geweest, makkelijk te belopen. Ook het Rijksmuseum kenden ze alleen van buiten. Hun leven veranderde toen de hoofdmeester van de lagere school op een klasse-avond zei dat Cor gemakkelijk gymnasium kon doen, hij was zeer begaafd. De jongen ging naar het Barlaeus gymnasium, waar hij niet alleen uitblonk, maar alpha en bèta tegelijkertijd deed, iets wat op die school nooit eerder vertoond was. Hij slaagde met lof en het lag voor de hand dat hij aan de Gemeentelijke Universiteit klassieke talen en theoretische natuurkunde zou gaan studeren. Dat gebeurde niet, hij had Slauerhoff ontdekt en wilde ook gaan varen. In Noord-Afrika ontmoette hij de dichter die scheepsarts was, en hij maakte ook kennis met zijn vriend F.C. Terborgh, een onbekende schrijver die desondanks de Constantijn Huygens prijs zou winnen.

Cor besloot zich uit het maatschappelijk leven terug te trekken en zich alleen met poëzie te bemoeien. Niet met het maken, maar met het lezen. Na enkele jaren had hij alle gedichten uit ons taalgebied gelezen en kende hij er meer dan duizend uit zijn hoofd.

Tegen het eind van zijn leven besloot hij te trouwen met een vrouw die vijftig jaar jonger was dan hij. Hij gebruikte daarvoor het gedicht 'Ja' van K. Schippers.

Ja

Ik heb je lief zoals je soms
 gelijk een gouden zomerdag bent
 nee nee nee
 ik heb je lief zoals je bent
 nee nee
 ik heb je lief zoals
 nee
 ik heb je lief

Ze stond op, gaf hem een kus en zei: Ja, ik wil.

Het huwelijk duurde tien jaar, toen ging hij dood. Zij was nog erg jong.

In de advertentie stond dat hij een welbesteed leven had gehad.

Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw

Onder redactie van

**Heleen de Coninck, Menno Hurenkamp, Lieke Melsen
& Hans Opschoor**

De sociaal-democratie is van oudsher beter in rood dan in groen, beter in economie dan in ecologie. Met het project 'rood-groene politiek voor de 21ste eeuw' maakt de WBS daar een einde aan. Wat te doen na de energieakkoorden van het kabinet Rutte II, na het klimaatakkoord van Parijs? Oude rotten als Hans Opschoor, Rudy Rabbinge en Jan Pronk slaan de handen ineen met jonge honden als Heleen de Coninck en Socrates Schouten, met wetenschappers als Jozef Keulartz en Joyeeta Gupta en met activisten als Wijnand Duyvendak om een internationaal en groen georiënteerde agenda voor de komende twintig jaar te presenteren.

Omvang 416 pagina's | € 22,50 | ISBN 978 94 6164 453 4
Verschenen april 2017

Over de grens – Vluchten naar Europa

Onder redactie van

René Cuperus, Monika Sie Dhian Ho & Annelies Pilon

De Wiardi Beckman Stichting (WBS) onderzoekt de schakels in de migratieketen: van brandhaard tot inburgering en van vertrek naar bestemming. De WBS ging op missie naar de 'opvang in de regio' (Libanon en Jordanië) én naar gemeenten die hier in Nederland vluchtelingen opvangen. Naar de Hongaarse grens én naar het uitzetcentrum op Schiphol. Een boek met bijdragen van wetenschappers, ngo's en politici. Op zoek naar een progressief antwoord op de vluchtelingen-crisis.

Omvang 416 pagina's | € 24,90 | ISBN 978 94 6164 459 6
Verschenen juni 2017

3 *Redactioneel* Worstelen

4 *Column* **Marijke Linthorst** Verschil

5 **Flip de Kam** Het kabinet-Rutte III: Sinterklaas bestaat

10 **Frans Verhagen** De sociaal-democratie moet de PvdA achter zich laten

13 **Wimar Bolhuis** Terug naar de middenklasse

18 **Menno Hurenkamp** Burgers van verdienste

Boeken van de WBS

24 **Jan Pronk** Drie realiteiten

32 **Wim Meijer** Herstel van het vooruitgangsoptimisme

37 **Gjalt Huppes** Strategische kanttekeningen bij een nieuw regeerakkoord

45 **Harko van den Hende** Meer macht voor burgers in de bespiedeconomie

52 **Dorette Corbey** Een zachte Brexit, Nexit, Frexit, Dexit

58 **A.L. Snijders** Cor

JOOP VAN DEN BERG Een minderheidskabinet met één stem meerderheid

PAUL DE BEER laatste kans voor ons pensioenstelsel

HERMAN TJEENK WILLINK

Makkers, ten laatste male?

ERIK JURGENS &
BARBARA OOMEN

over de rechtsstaat

FRANK VANDENBROUCKE Kleine welvaartsstaten moeten groot denken

WIM DERKSEN & MAARTEN VAN DEN BOS

Het debat over de lokale democratie vervolgd: Wim Derksen is boos op Wallage

EN VERDER O.M. Patrick de Vries, Paul Bordewijk & A.L. Snijders

Jaargang 74, nummer 6, december 2017

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Versijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer

Nik Jan de Boer

Meike Bokhorst

Klara Boonstra

Menno Hurenkamp (*hoofdredactie*)

Ruud Koole

Marijke Linthorst

Redactieraad

Maurits Barendrecht

Liesbeth Noordegraaf

Marc Chavannes (*voorzitter*)

Paul Tang

**De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl.**

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting

Emmapark 12

2595 ET Den Haag

Telefoon (070) 262 97 20

E-mail send@wbs.nl

Lay-out & omslag

Uitgeverij Van Gennep

Abonnementen

Bel (020) 606 07 21 of mail

info@vangennep-boeken.nl

voor een abonnement of kennis-
makingsnummer.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennep

Nieuwpoortkade 2A

1055 RX Amsterdam

info@vangennep-boeken.nl

(020) 606 07 21

Abonnementsprijzen per jaargang

Papier

▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 39,50

▶ Particulier Nederland: € 82,50

Papier & digitaal

▶ Student/aio/oio/Jong wbs/Jonge Socialisten: € 49,50

▶ Particulier Nederland: € 91,-

▶ Instelling Nederland: € 161,50

▶ Particulier buitenland: € 145,-

▶ Instelling buitenland: € 172,-

▶ Losse nummers € 17,50

Een abonnement kan op elk gewenst moment ingaan.

Opzeggen kan tot één maand voor het einde van de jaargang.

Vanwege de aard en inhoud van de uitgave wordt u geacht

het abonnement in het kader van uw beroep of bedrijf te

ontvangen en niet als consument op te treden in de zin van

de artikelen art. 236 en 237 boek 6 BW. Mocht dit anders zijn,

dan bent u gehouden dit binnen één maand na ingang van

het abonnement per e-mail, telefonisch, schriftelijk of an-

derszins bij de abonnementenadministratie van de uitgever

aan te geven.

© 2017 Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd

en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke

toestemming van de uitgever.

Stop met verstoppertje spelen

Er loopt een rechtstreekse lijn van het stuk van Joop van den Berg over de formatieperiodes, naar het stuk van Herman Tjeenk Willink over het belang van de staat, naar de oproepen van Erik Jurgens en Barbara Oomen, naar de interventies van Wim Derksen en Maarten van den Bos. En die lijn is: politiek doet er toe, een visie op de overheid doet er toe, de rechtsstaat doet er toe, gelijkheid komt niet vanzelf, representatie is niet voor de lol uitgevonden.

Stop met suggereren dat de overheid geen taak meer heeft, stop met suggereren dat burgers graag van alles zelf doen, stop met verstoppertje spelen met zogenaamd heel grote processen als globalisering en individualisering die de sociaal-democratie onnodig zouden hebben gemaakt. Het mengsel van zelfgenoegzaamheid – ‘alleen wij weten wat politiek is en welke burgers er behoefte aan hebben’ – en verlegenheid – ‘de wereld is tegenwoordig zo ingewikkeld, de overheid kan het niet meer’ – moet snel bij het grofvuil.

Wie de PvdA weer wat groter wil maken, zal moeten beginnen met het verhaal dat de overheid er niet voor niks is. Natúúrlijk is zelforganisatie van belang. Natúúrlijk is de maatschappelijke democratie, het middenveld dat zich roert tegen de wet die logen is, van belang. Het zijn zo langzamerhand open deuren van jewelste. Maar wie geeft om gelijkheid, om goed bestuur, om onderling vertrouwen, om weerwerk tegen het kapitalisme, om ruimte voor het kansarme deel van de samenleving, die heeft een visie nodig op de staat. Het is nepnieuws, om in de analyse van Paul Bordewijk verderop in dit nummer te stappen, dat Europa, mondialisering, digitalisering of emancipatie de rechtsstaat, de parlementaire democratie of de verzorgingsstaat overbodig heeft gemaakt.

Er zijn overigens ideeën genoeg voor ‘echt’ beleid, dat niet over de politiek zelf gaat maar over de samenleving. Kijk maar naar Paul de Beers stuk over de pensioenen, en Frank Vandenbroucke’s stuk over de Benelux als aanvalseenheid voor Europees sociaal beleid. En gelukkig maar.

Tijd voor actie

Door **Meike Bokhorst & Goos Minderman**

Bokhorst is redactielid van S&D en Minderman is hoogleraar Public Governance en toezichthouder

Woningcorporaties huisvesten steeds vaker kwetsbare bewoners, zoals voormalig GGZ-cliënten, die na een half leven in instellingen te hebben gewoond, nu weer zelfstandig wonen. Niet altijd zijn die in staat voor zichzelf te zorgen. Het maatschappelijk werk komt alleen nog op indicatie van de persoon zelf of de directe familie. Bij overlast en gegronde klachten van omwonenden moet de corporatie overgaan tot huuropzegging en zo nodig uitzetting. Maar dat gaat in tegen het maatschappelijke verantwoordelijkheidsgevoel van de corporatie. De oplossing ligt in het intensief communiceren, samenwerken met partners of anderszelf maatschappelijke taken vervullen die anderen laten liggen. Maar de kosten hiervoor vallen buiten de toegestane reikwijdte van de Woningwet en leveren dus discussie op met de Autoriteit Woningcorporaties.

Het regeringsbeleid is veelal gericht op het beperken van de kerntaken van de corporaties. De gemeenten hebben maar een gedeelte van de uitvoerende wijktaken overgenomen en hebben afgelopen jaren aanzienlijk bezuinigd op het opbouw- en welzijnswerk in de buurt. Dat betekent dat er wijktaken blijven liggen die niemand meer uitvoert.

Wijkvernieuwing en wooninnovatie vragen om flexibele samenwerking van corporaties met gemeenten, aanbieders en maatschappelijk werkers. In het verleden zijn samenwerkingsverbanden van corporaties met vooral commerciële partners uit de hand gelopen. Banken, projectontwikkelaars en andere partijen in de vastgoedbranche hebben te veel risico's naar de corporaties geschoven, die daar

vervolgens te weinig weerstand tegen hebben geboden. Het verbod op taakoverschrijding raakt in de praktijk ook de maatschappelijke partners in het middenveld. En het verbod op het weglekken van maatschappelijk kapitaal beperkt de wijkaanpak. Dat was een karakteristieke activiteit van woningcorporaties die met kleine subsidies die wijkaanpak mogelijk maakten omwille van gemeenschappelijke belangen.

Door de juridische belemmeringen van de Woningwet en de terughoudende opstelling van woningcorporaties komen innovatietrajecten niet van de grond en staat soms de renovatie van een gehele wijk jarenlang stil. Er is dringend behoefte aan investeringen. In 2021 moeten alle sociale huurwoningen energie-label B hebben en in 2050 moeten ze CO₂-neutraal zijn. Maar woningcorporaties hebben geen verdienmodel meer, omdat ze geen (middel)dure huur- of koopwoningen mogen bouwen, maar wel een verhuurdersheffing moeten betalen. Alle renovatiekosten moeten uiteindelijk via de huurverhogingen opgebracht worden door mensen met een laag inkomen.

De Autoriteit Woningcorporaties signaleert ook dat corporaties meer kunnen doen aan hun maatschappelijke taakuitoefening dan ze nu doen en dat ze ten onrechte denken dat ze daarmee hun kerntaken overschrijden. Als de minister en de toezichthouder de maatschappelijk dienstverlening aan (toekomstige) huurders meer centraal zetten bij de uitvoering van de Woningwet, kunnen zij de corporaties stimuleren meer te doen aan hun maatschappelijke taken. Laat dat de inzet zijn van de geplande evaluatie van de Woningwet in 2018.

Zie ook: www.vtw.nl/nieuws/essay-over-de-maatschappelijk-meerwaarde-van-toezicht-op-woningcorporaties

Een minderheidskabinet met één stem meerderheid

Het resultaat van de formatie is nogal wankel. Links doet er goed aan zich zo snel mogelijk collectief te hernemen.

JOOP VAN DEN BERG

Oud-directeur van de Wiardi Beckman Stichting en emeritus hoogleraar parlementaire geschiedenis aan de universiteiten van Leiden en Maastricht. In de jaren negentig was Joop van den Berg lid en fractievoorzitter van de PvdA in de Eerste Kamer

Lodewijk Asscher, Jesse Klaver en Emile Roemer hadden er al aanstonds schik in: oppositie voeren in het debat over de regeringsverklaring van het derde kabinet-Rutte. Nu werd het de drie vertegenwoordigers van Links ook erg gemakkelijk gemaakt. Er kon aanstonds met scherp worden geschoten op een paar wonderlijke belastingvoorstellen van de nieuwe coalitie: de voorgenomen verhoging van het lage tarief in de btw van 6 naar 9% en de afschaffing van de dividendbelasting, die nu nog 15% bedraagt van het rendement op aandelen.

De verhoging van de btw¹ bevordert immers per definitie de sociale ongelijkheid in de belastingheffing. De andere maatregel komt voornamelijk ten goede aan beleggers overal ter wereld maar niet aan de Nederlandse samenleving, al schijnen Shell en Unilever daar anders over te denken en dus ook VNO-NCW. Kenmerkend is alvast dat geen enkel verkiezingsprogramma voor deze genereuze gift had gepleit.

Nederland kent geen investituur: een parlementair debat waarin de nieuwe regering vraagt om het vertrouwen van de volksvertegenwoordiging en dit aan het einde ervan door middel van een motie daadwerkelijk verkrijgt. Een kabinet in Nederland kan van

zulk vertrouwen uitgaan, tenzij of totdat het tegendeel blijkt. Toch heeft, in overdrachtelijke zin, een debat over de regeringsverklaring ook in Nederland kenmerken van een investituur: het kabinet presenteert zich formeel aan de Tweede Kamer en in de Kamer zelf blijken allerlei bordjes verhangen, met bijbehorende retorica: nieuwe coalitiefracties en nieuwe oppositie. Ieder valt als het ware in zijn groef. Wat minstens zo belangrijk is, niet alleen worden karakter en stijl van de nieuwe coalitie zichtbaar, ook stijl, kracht en karakter van de oppositie krijgen gezicht. Slechts op één bordje is dezelfde naam blijven staan: dat van de premier. Hoe lang de formatie ook duurde en welke dwaalwegen die ook koos, de naam van het nieuwe kabinet stond op 16 maart in de vroege ochtend vast: 'kabinet-Rutte III'.

Het belang van parlementaire oppositie

Tijdens een kabinetsformatie bestaat er begrijpelijkerwijs het meest belangstelling voor de samenstelling van de coalitie die gaat regeren. Voor het goed functioneren van de parlementaire democratie is het echter minstens zo belangrijk, dat er na ommekomst van de formatie

in de beide Kamers een stevige en geordend werkende oppositie ontstaat.

Voor het goed functioneren van het parlement is het positief dat GroenLinks niet meeregeert

Er zal in de kring van de Partij van de Arbeid veel sympathie hebben bestaan voor een coalitie waaraan GroenLinks een constructief aandeel zou hebben gehad. Uit dat oogpunt is het verdrietig dat de vrienden van Groen Links van meeregeren hebben afgezien. Voor een goed functionerend parlement is die terugtrekking eerder positief. Want wat zou er zijn gebeurd met een parlement waarin naast CDA, VVD en D66 ook GroenLinks tot de coalitie was doorgedrongen? Dan was de oppositie totaal gefragmenteerd en voornamelijk van de politieke uitersten gekomen: PVV en Forum voor Democratie aan de ene kant, SP aan de andere kant. Daar zou allerlei belangenwerk (Partij voor de Dieren, 50+) pruttelend tussen in hebben gezeten. Blevon over: de negen zetels van de Partij van de Arbeid, irrelevant en eenzaam ergens achterin. Van enige organisatie in de oppositie had zo weinig of niets terecht kunnen komen. Een parlement dat toch al neigt naar incidentalisme zou er niet fraaier en beter door zijn gaan functioneren. Nog belangrijker, de regering had geen effectief tegenwicht gekregen.

Nu GroenLinks deel is geworden van de oppositie, is er de mogelijkheid door samenwerking van linkse partijen in hun optreden structuur en effectiviteit aan te brengen en daarmee de kern te zijn van de parlementaire oppositie. Dat hoeft niet onmiddellijk in hechte allianties te gebeuren, maar het helpt reuze als daar waar mogelijk gezamenlijk wordt opgetreden. Dat is al onmiddellijk gebleken bij het debat over

de regeringsverklaring. Daar kan veel goeds uit voortkomen en dat mag ook wel, want links lag er op 16 maart 2017 voor dood bij. De groei van GroenLinks op 15 maart viel tegen; de SP moet zwaar teleurgesteld zijn geweest over het verlies van een zetel; de Partij van de Arbeid werd geconfronteerd met een uitslag die ervan getuigt dat kiezers twijfelen aan haar bestaansrecht.²

Alle drie partijen zullen elkaar nodig hebben, willen zij zich kunnen herstellen. Het gaat daarbij niet om fusie of federatie. Dat vergt vooral energie, terwijl de afloop twijfelachtig is. Elk van de drie partijen heeft wel wat beters te doen en bovendien kan in een gefragmenteerd bestel ieder beter zijn eigen kleur behouden. Maar, er dient te worden samengewerkt waar mogelijk; wij lopen elkaar niet voor de voeten en gunnen elkaar succes en koesteren het eigen geluid waar dat nodig is.

Wederopbouw van onderop: beginnen in de gemeenten

De verdrietige negen zetels van 15 maart hadden een paradoxaal voordeel: dat wat door velen als een horrorscenario was beschouwd ging niet in vervulling. Dat horrorscenario bestond daarin dat de PvdA in een gefragmenteerd parlement, met bij voorbeeld twaalf zetels, ernstig in de verleiding zou zijn gebracht mee te werken aan een coalitie waarin zij dan twee tot drie ministerszetels zou hebben overgehouden. Het landsbelang moge uitstijgen boven het belang van de partij, het staat wel vast dat zij dan verder had gewerkt aan haar zelfmoord op termijn. Iedere buitenstaander had het – terecht of ten onrechte, dat is niet van belang – geïnterpreteerd als een voorkeur voor ‘het pluche’ boven strijd om de inhoud en als een negatie van de existentiële twijfel van burgers aan de relevantie van de sociaal-democratie.

Dat, terwijl de partij op het niveau van gemeenteraden en andere decentrale overheden al tot dramatische proporties was teruggezak. De negen zetels van 15 maart hebben ten minste het voordeel gehad, dat alle illusies over

meeregeren onmiddellijk en terecht door Lodewijk Asscher de grond zijn ingeboord. Er is daarvoor ruimte ontstaan – die wel moet worden gebruikt – om de partij weer van de grond af aan op te bouwen. Dat kan alleen door nu alle energie eerst te richten op herstel in de gemeenteraden, daar waar de partij haar hele geschiedenis door heeft laten zien wat zij waard was en waar zij haar élan zal moeten hervinden.³

Misschien beseffen wij dan van lieverlede dat herwonnen levenskracht in de gemeentelijke democratie minstens zo belangrijk is als herstel op het Binnenhof en bovendien gepaard zal moeten gaan met herstel in het Europese Parlement. Het totale gebrek aan belangstelling voor een sterke positie daar, nu al meer dan tien jaar, laat zien dat de sociaal-democratie achter andere partijen aan tot nationale eenkennigheid is vervallen. Daar wordt haar geloofwaardigheid op het Binnenhof echter niet groter van.

Er moet, kortom, van alles worden hersteld en gerenoveerd, voordat ook in Den Haag weer geloofwaardig kan worden meegeregeerd. Eerst maar eens werken aan eigen missie en programma en dat kan voorlopig het beste in de gemeentelijke politiek, waar erg veel werk te doen valt en waar de sociaal-democratie tot voor kort de grote dominante kracht was. De sociaal-democratie heeft het zo essentiële gemeentelijke bestuur immers lelijk uit haar vingers laten glijden. Dat is des te verdrietiger, nu zij landelijk heeft meegewerkt aan een omvangrijke decentralisatie van sociale voorzieningen en arbeidsmarktbeleid.

Paradoxe zichtbaarheid van de PvdA

Terug naar de kabinetsformatie-2017. De juiste keuze van Lodewijk Asscher voor de oppositie leek er aanvankelijk toe te leiden dat de PvdA in het proces van formatie van geen enkel belang zou zijn, ongeveer zoals dat ook het geval was geweest in 2002. Wij waren er toen even niet meer en dat bleek maar goed ook, want zo konden wij de chaos van het eerste kabinet-Balkenende aan anderen overlaten.

Dit jaar liep het anders. De eerste poging, van informateur Schippers, om GroenLinks in de formatie te betrekken liep vast en meteen was er een kleine glansrol voor Asscher die aldoor beleefd vroeg wat er nu toch was misgegaan en te horen kreeg dat de betrokkenen het er niet over wilden hebben. Vervolgens kon de partij weer toekijken en zien hoe Alexander Pechtold het alternatief met de Christen Unie met een verkapt mondeling tentamen ('Gezakt, mijnheer Segers!') weg blunderde.

'Rechts met den Bijbel', zoals het door Asscher snedig werd genoemd, kon er alleen maar komen dankzij de geduldige restauratiearbeid van een informateur uit ... de Partij van de Arbeid, de oud-vicepresident van de Raad van State, Herman Tjeenk Willink. Zijn opzettelijk langzame en voorzichtige opereren bracht aan het licht dat een coalitie van VVD, CDA en D66 met GroenLinks niet mogelijk was, in die fase doordat GroenLinks de deelname aan het kabinet niet aandurfde. Vervolgens bracht hij de 'drie van het motorblok'⁴ toch weer samen met Gert-Jan Segers van de CU. Wonderlijk vast te moeten stellen dat het aan een sociaal-democraat te danken is geweest dat de huidige coalitie überhaupt van de grond is gekomen.

Daar horen nog twee andere observaties bij. De onderhandelende partijen moesten opereren zonder tussenkomst van de Koning, die sedert 2012 geen begeleidende rol meer speelt tijdens de kabinetsformatie. Tijdens deze formatie werd af en toe nog naar hem terugverlangd, alsof het dan allemaal beter zou zijn verlopen. Er zijn een paar redenen om daar niet in te geloven. De parlementaire verantwoording van elke informatiepoging verliep in 2017 aanzienlijk ordelijker dan sinds haar uitvinding in 1993⁵ ooit het geval is geweest. Zolang de koning erbij was betrokken, werd daar rijkelijk slordig mee omgesprongen.⁶ Bovendien bleken de partijleiders in staat en bereid om op een moeilijk moment – toen Edith Schippers de moed had moeten opgeven – ook zonder koninklijke tussenkomst afstand

van zichzelf te nemen. Zij haalden er een informateur bij die in staat was met een meer gedistantieerde blik naar de coalitievorming te kijken. In 2010, met de koningin er nog bij, werd daar heel ingewikkeld over gedaan en droeg het niet direct bij aan respect voor, toen nog, vicepresident Tjeenk Willink.⁷ Nu werd hem wel alle ruimte gegund door de belangrijkste acteurs en bleek het ook bij te dragen aan het succes van de formatie.

Eigenaardig was wel, dat er bij een groot deel van de onderhandelaars het verlangen bestond Tjeenk Willink ook de eigenlijke programma-onderhandelingen toe te vertrouwen. Dat zou vreemd zijn geweest: een linkse informateur die een centrumrechtse combinatie aan een regeerakkoord moet helpen. Terecht is die taak aan iemand opgedragen die dicht bij de te vormen coalitie stond, Gerrit Zalm. Die overigens ook op ruime afstand stond van de dagelijkse politiek. Het bleek voor het succes van de formatie een goede keuze, al was het maar omdat Zalm van aanzienlijk meer dingen verstand heeft dan alleen van financiën. Ook een ingewikkelde formatie kan het goed stellen zonder koning, maar in het buitenland wisten ze dat al een tijdje.

Nog een tweede observatie. Tjeenk Willink leverde aan het einde van zijn informatie-arbeid evenals in 2010 een begeleidende notitie die belangwekkend was door zijn grondige kritiek op het functioneren van de politiek en, in meer brede zin, de overheid. In het verslag zelf stonden trouwens al behatenswaardige opmerkingen, bijvoorbeeld over de noodzaak om, juist met een kleine parlementaire meerderheid, in het beleid te zoeken naar ruime parlementaire steun. De onderhandelaars lijken zich die raad in het algemeen te hebben aantrokken, zoals de minister-president liet zien tijdens het debat over de regeringsverklaring. Voor de in een bijlage geleverde kritiek op de overheid gold dat, zo te zien, minder. In de parlementaire discussie over het eindrapport van Tjeenk Willink ontbrak daar elke belangstelling voor.⁸

Het was toch bepaald niet voor het eerst dat Tjeenk Willink de vinger op deze wonde heeft gelegd⁹, die burgers ook steeds meer irriteert maar die op een eigenaardige manier politiek irrelevant is verklaard. Zover na te gaan geldt dat ook voor de Partij van de Arbeid, al heeft de Wiardi Beckman Stichting (met de pen van Monika Sie) in het project 'Van Waarde' gepoogd aandacht daarvoor te vragen.¹⁰ Misschien iets voor een gezamenlijke oppositie van GroenLinks, SP en PvdA om werk van te maken in de komende jaren?¹¹

De iets te zichtbare Lodewijk Asscher

Waarschijnlijk omdat de formatie erg lang begon te duren, werd de verleiding voor Lodewijk Asscher erg groot om zich met het toekomstige beleid te bemoeien, hoewel dat van een demissionaire minister niet wordt verwacht. Zo zette hij zijn collega's in de minister-raad en de onderhandelaars voor het blok met de eis dat er ten minste €270 miljoen extra voor onderwijzerssalariissen ter beschikking moest worden gesteld, op straffe van anders het kabinet te verlaten. Een politieke crisis in een demissionair kabinet, het was nog nooit vertoond.¹² Of het, gemeten naar staatsrechtelijke conventies helemaal netjes was, is discutabel. Maar ach, maanden gedwongen stilzitten is weinig bevredigend, als je rouwt over groot verlies en met enig recht kon Asscher voorts zeggen: dan had je maar op moeten schieten.

Ongelukkiger was in de laatste fase van de formatie Asschers optreden, formeel als vice-minister-president, jegens zijn collega van Defensie, Janine Hennis-Plasschaert, die lelijk in de problemen was gekomen door een rapportage over het ongeval met een mortiergranaat in Mali. Of zij het als minister überhaupt gered had, staat ter discussie. Bovendien zat Asscher in een spagaat: als vicepremier moest hij zijn collega in bescherming nemen, als oppositiewoordvoerder stond kritische bejegening centraal. Maar, de vicepremier had natuurlijk kunnen zeggen dat een beoorde-

ling van de kwestie vanuit het kabinet aan de minister-president was voorbehouden en dus diens terugkeer moest worden afgewacht. In plaats daarvan sprak de oppositiewoordvoerder door de mond van de vicepremier.

Waarom heeft Lodewijk Asscher direct na de rampzalige verkiezingsuitslag niet ontslag genomen als minister?

Het zou allemaal niet nodig zijn geweest, als er sprake was geweest van beter hanteren van de verkiezingsuitslag op het Binnenhof. Het had voor de hand gelegen als Lodewijk Asscher aanstonds na de rampzalige verkiezingsuitslag ontslag had genomen als minister en zich was gaan concentreren op het leiden van de Kamerfractie. Dan had hij zijn handen volledig vrij gehad. Zo handelde in Berlijn Andrea Nahles: toen de Bondsdagfractie haar, kort na de verkiezingen, verkoos tot fractievoorzitter nam zij dat ambt aan onder gelijktijdig ontslag als minister van Sociale Zaken.

De overige bewindslieden hadden op hun post kunnen blijven, maar dan hadden zij er goed aan gedaan hun Kamerzetel op te geven. Dan was tevens ruimte ontstaan voor een betere inhoudelijke samenstelling van de fractie. Wat moest die immers met twee financieel deskundigen (Dijsselbloem en Nijboer) maar ontbrekende kennis op het terrein van de zorg? Was voorts Jeroen Dijsselbloem, hoe onverdiend misschien ook, niet het icoon geworden van de bezuinigende en op financiën gefixeerde Partij van de Arbeid, die daarom zo dramatisch onderuit was gegaan?

Op weg naar een linkse alliantie?

Inmiddels bevinden de Duitse politieke verhoudingen zich in dezelfde toestand als bij ons, maar met veel ernstiger consequenties. De SPD heeft zwaar verloren, meer dan haar coalitiepartner CDU-CSU die overigens ook lelijk onderuit is gegaan, vooral de CSU. De SPD koos aanvankelijk, om dezelfde redenen als de PvdA, voor de parlementaire oppositie. De vorming van een nieuwe coalitie is er uiterst complex door geworden. Aan beide flanken staan partijen waar niet veel mee is te beginnen, Linke en Alternative für Deutschland. Een nieuwe coalitie moest zich daarom beperken tot partijen die weinig vriendschap aan elkaar hebben verloren: christendemocraten, liberalen en Grünen. Die coalitie kwam er niet, net zo min als in Nederland: in de vroege ochtend van 20 november liep de FDP totaal onverwacht weg uit de onderhandelingen, Duitsland in een forse crisis achterlatend en daarmee tevens heel de Europese Unie. (In Berlijn was er immers geen Christen-Unie om de Groenen te vervangen.) De SPD had zichzelf opgedragen eerst maar eens aan eigen herstel te werken. De vraag is of zij daar op korte termijn de kans voor krijgt. Het ziet er naar uit dat de SPD toch weer deelname aan een 'Groko' (Grosse Koalition) zal (moeten) aanvaarden.¹³

Voor de SPD is, anders dan voor de PvdA, niet per se een alliantie nodig met andere partijen van links, maar het zou geen kwaad kunnen als sociaal-democraten in Europa bij elkaar te rade zouden gaan, gezamenlijk hun dreigende teloorgang zouden analyseren en een antwoord zouden geven op de fragmentatie van links. Het gaat immers met geen van de sociaal-democratische partijen in Europa goed.

Zit in Nederland de oplossing in een alliantie van de drie linkse partijen, te beginnen bij de gemeenteraadsverkiezingen? Vooropstaat dat in de gemeenteraden de fragmentatie – niet alleen bij links – groteske vormen heeft aangenomen. Als er maar enige vorm van samenwerking tussen partijen tot stand zou komen

zou dat alleen al pure winst zijn. Dat hoeft niet met één lijst, maar liever wel met een goed georganiseerde samenwerking. Vaststaat dat de onderlinge verhoudingen tussen linkse partijen per gemeente verschillen en dat er niet één sjabloon op kan worden gelegd. In Amsterdam zou, na vier jaar bekwaam meebesturen door de SP, een alliantie van SP, GroenLinks en PvdA mogelijk moeten zijn. Daar hoort D66 waarschijnlijk niet bij.

In andere steden is de verhouding van PvdA en GroenLinks met D66 nog altijd vriendschappelijk en constructief. Daar is een alliantie met de SP waarschijnlijk te veel gevraagd. Her en der kan het ook voorkomen dat systematische samenwerking wordt gezocht met een lokale partij. Toch moet de PvdA het perspectief op groei naar meer samengaan – primair met GroenLinks en SP – niet uit het oog verliezen. In het stedelijk bestuur vormen de drie partijen uitgesproken complementaire krachten, mits zij het willen zien en mits zij in staat zijn elkaar vertrouwen te geven. Daar is ook de belangrijkste plek om te experimenteren met vormen van linkse samenwerking.

Op het Binnenhof heeft zich een kabinet gepresenteerd dat weliswaar over een meerderheid met één stem beschikt, maar dat overigens alle trekken heeft van een minderheidskabinet. De onderlinge afstand tussen de deelnemende partijen is soms erg groot. Als bovendien telkens elke parlementariër zich moet voegen in deze minimale meerderheid

wordt zijn/haar bestaan al gauw ondraaglijk. Wil het kabinet stabiliteit verwerven, dan moet het voortdurend zijn meerderheid verbreden tot meer dan de beschikbare zesenzeventig zetels. Dat is ook van belang omdat er binnen twee jaar verkiezingen plaatsvinden voor de Eerste Kamer, waar de huidige meerderheid van de coalitie (eveneens met één zetel) gemakkelijk kan verdwijnen.

Dit biedt ruime kansen op beslissende invloed voor de drie linkse partijen, te meer als zij zich niet nodeloos uit elkaar laten spelen en, als gezegd, waar mogelijk samen optrekken. Voor GroenLinks en de Partij van de Arbeid zal dat niet het grootste probleem zijn, die zijn dat al gewend. Voor de SP zal het nodig zijn het 'afwijzingsfront' van de laatste zeven jaar te verlaten. Zichzelf hervinden zal gemakkelijker gaan in een breed verband van links; het is tegelijk voorwaarde voor een constructief verband van de drie betrokken partijen. Misschien toch eens kijken naar en praten met zusterpartijen in de Scandinavische landen, die minderheidskabinetten gewend zijn en kunnen tonen hoe zeer daar het parlement aan macht heeft gewonnen dankzij een traditie van zulke minderheidskabinetten?¹⁴

Kortom, onze negen leden van de Tweede Kamer en de acht van de Eerste Kamer doen er verstandig aan niet alleen de samenwerking te zoeken met de andere partijen van links maar ook de vrienden en zusterpartijen in het buitenland op te zoeken.

Noten

- 1 De fiscalisten van de Leidse rechtenfaculteit zijn al geruime tijd geleden hun afdeling voor 'indirecte belastingen' terecht 'prijzverhogende belastingen' gaan noemen. Daarbij denke men niet alleen aan de btw maar bij voorbeeld ook aan accijnzen. Dat doet meer recht aan de betekenis van dit genre lasten. Zij tref-
- 2 J.Th.J. van den Berg, *Existentiële twijfel, column Parlement en Politiek*, 17 maart 2017, columns.parlement.com.
- 3 Frans Becker, Menno Hurenkamp en Pieter Tops (red.), *Lokale politiek als laboratorium. In de voetsporen van Wibaut en Drees. WBS Jaarboek 2009*, Den Haag: Wiardi Beckman Stichting, 2009.
- 4 Merkwaardig: als in 2002/2003 werd gesproken over het 'motorblok', in het bijzonder door Gerrit Zalm, dan ging het over het financieel-economisch kader van het regeerakkoord. In 2017 ging het over de combinatie van VVD, CDA en D66, soms tot lichte ontsteltenis van D66.
- 5 In 1993 nam de Tweede Kamer een motie van de leden Jurgens (PvdA) en Mateman

- (CDA) aan, die de Tweede Kamer verplichtte informateurs om toelichting te vragen op hun werkwijze en resultaten. Tot een verplichting kwam het niet, wel tot onregelmatige debatten in het gezelschap van informateurs en dus meer met elkaar dan met de informateurs. C.C. van Baalen, *De kabinetsformatie en de instituties: de Tweede Kamer*, in: J.Th.J. van den Berg (red.), *Koning, Kamers, Kabinetsformatie. Montesquieu-reeks nr.2*, Den Haag: Montesquieu-Instituut, 2012, 27 – 27.
- 6 J.Th.J. van den Berg, *Ongeliefd en verre van onmisbaar. De Partij van de Arbeid in 2010*, in: *S&D*, 67 (2010), nr. 10/11, 17-18.
 - 7 Carla van Baalen en Alexander van Kessel (red.), *Kabinetsformaties 1977 – 2012*, Amsterdam: Boom, 2016, 492-498.
 - 8 *Over de uitvoerbaarheid en uitvoering van nieuw beleid (regeerakkoord) of: Hoe geloofwaardig is de Overheid?* Bijlage bij eindverslag informateur Tjeenk Willink, Den Haag, 2017.
 - 9 H.D. Tjeenk Willink, *Niet de beperking, maar de ruimte. Beschouwingen over democratie en rechtsstaat*, Den Haag: Boom Juridisch, 2012, i.h.b. 141-208.
 - 10 Monika Sie Dhian Ho, *Van Waarde. Sociaal-democratie voor de 21^e eeuw*, Amsterdam: Van Gennep, 2013.
 - 11 Het is in elk geval bemoedigend dat de fractie van de PvdA in de Tweede Kamer Tjeenk Willink heeft uitgenodigd over zijn gedachten ter zake te komen discussiëren. De schriftelijke weergave van zijn betoog en dus veel van de genoemde bijlage is te lezen in een artikel van Tjeenk Willink in dit nummer van *S&D*.
 - 12 In 1994 was er wel sprake geweest van een dubbele ministerscrisis tijdens de demissionaire periode van het kabinet-Lubbers III. De ministers Hirsch Ballin en Van Thijn traden af, nadat de Tweede Kamer hen per motie-Dijkstal had opgedragen zich niet meer met de problemen van het IRT Noord-Holland te bemoeien.
 - 13 Dit artikel werd op 2 december 2017 afgesloten, voordat de uitkomst van overleg tussen CDU/CSU en SPD duidelijk was geworden.
 - 14 Torbjörn Bergman, Sweden. When Minority Cabinets are the Rule and Majority Coalitions the Exception, in: Wolfgang C. Müller and Kaare Strøm, *Coalition Governments in Western Europe*, Oxford University Press, 2006, 192-230.

Makkers, ten laatste male?

Hoe wordt de PvdA van een gedepolitiseerde bestuurderspartij waarvan de vertegenwoordigers hun positie aan het bestaande politieke bestel ontlenu, weer een politieke partij die zich niet bij het bestaande maatschappelijke bestel neerlegt?

HERMAN TJEENK WILLINK

PvdA-lid te Den Haag

Meer dan 40 jaar ben ik lid van de PvdA; nooit stemde ik iets anders, al scheelde dat soms buitengewoon weinig en steeds minder.¹ Dat heeft niets te maken met de wijze waarop het laatste kabinet van VVD en PvdA heeft geope-reerd. Het kabinet heeft in moeilijke omstan-digheden heel behoorlijk en fatsoenlijk be-stuurd en stabiliteit gebracht. Mijn onvrede betreft de volstrekt onhelder geworden eigen visie van de PvdA op de maatschappij waarin we leven en de rol van de overheid daarin. Bij mijn aarzeling spelen verschillende soorten vragen. Wat houdt een eigen visie nog in als in de praktijk de Partij van de *Arbeid* het verschaf-fen van werk overlaat aan de markt, die markt uiterst onzeker is en groepen uitsluit? Bevor-dering van voldoende werkgelegenheid was toch, ingevolge de Grondwet, 'een voorwerp van zorg der overheid' (artikel 19-1 Grondwet). Maar wat moet in de toekomst onder arbeid worden verstaan, gelet ook op de fundamen-tele veranderingen als gevolg van digitalise-ring en automatisering? Wat betekenen die veranderingen voor dat andere element dat de sociaal-democratie traditioneel dierbaar was: persoonlijke ontplooiing en verheffing?

En wat is het antwoord op de behoefte aan basiszekerheid (meer dan geld) in een wereld waarin de grenzen voor kapitaal en arbeid ver-

vagen? Zou door die grensvervaging geen ex-tra nadruk moeten liggen op de internationale oriëntatie die ook een kenmerk van het socia-lisme was? Maar waarom is dan de PvdA-visie op Europa zo bleek, juist nu de traditionele 'trans-Atlantische route' nauwelijks meer per-spectief biedt, de rest van de wereld niet meer op de VS zit te wachten en bondgenoot Groot-Brittannië een eigen koers probeert te varen? Of weet ook de PvdA niet wat ze met Europa aan moet omdat ze niet weet wat ze met Neder-land aan moet? En wat heeft, ten slotte, de partij de afgelopen decennia gedaan aan het onder-houd en de versterking van de democratische rechtsorde en de instituties die die orde schra-gen? Toch is de democratische rechtsorde ook, en misschien wel in de eerste plaats bedoeld voor diegenen die geen financiële of andere machtsmiddelen hebben. Waarom voelen juist zij zich vaak niet meer vertegenwoordigd? Waarom krijgen juist zij vaak moeilijk toegang tot 'het recht'? Allemaal vragen die de Partij van de Arbeid zich als eerste zou moeten stellen.

Zoals bekend is de grens vaag tussen het 'zondig ras der reformisten' (den Uyl) dat met kleine stapjes, zonder revolutie, fundamente-le wijzigingen in de bestaande maatschappe-lijke verhoudingen wil aanbrengen en diege-

nen die de scherpste kantjes van de bestaande verhoudingen willen afvlijen zonder uit te zijn op een drastische wijziging van het bestel. Maar is de PvdA die vage grens al niet lang gepasseerd? De structurele neergang van de partij begon immers al in de jaren tachtig, de periode van depolitisering waarin de overheid in financiële problemen verkeerde, politiek vooral meebesturen werd en het bestuur in de ban van het *new public management* raakte. De neergang – met zo nu en dan een incidentele opleving – zette door toen de sociaal-democratische Derde Weg bleek dood te lopen. Bedoeling van die derde weg was, in de woorden van Anthony Giddens, om '(neo-)liberale ideeën te gebruiken om socialistische doelstellingen te bereiken'. Het resultaat was het tegenovergestelde. De PvdA veinsde het ook na 2002 niet te zien en bleek niet bij machte de koers te verleggen.

Maar hoe houdbaar is een maatschappelijke bestel als zich volgens het SCP bij 28% van de Nederlandse bevolking problemen opstapelen op het terrein van arbeid, inkomen, opleiding en dergelijke en dat aantal groeiende is? En als het aantal mensen met psychische stoornissen en het aantal jongeren in de problemen stijgt? Zijn dat tijdelijke verschijnselen? Is het individueel onvermogen, eigen schuld? Of heeft Paul Verhaeghe gelijk wanneer hij, in zijn in 2012 verschenen boek *Identiteit* schrijft: 'de dwang tot (economisch) succes en (individueel) geluk blijkt een keerzijde te hebben: het leidt tot verlies van zelfbesef, tot desoriëntatie en vertwijfeling'? Ik denk het wel.

De rol van de overheid

De vraag naar de eigen politieke visie van de PvdA is een dubbele: een visie op waar het met de maatschappij heen moet en een visie op de rol van de overheid. Voor het eerste bevat het Van waarde-project van de WBS de nodige aanzetten. Ik beperk me hier tot het tweede, al was het maar omdat de democratische rechtsstaat zo centraal stond in mijn werk als regeringscommissaris als voorzitter

van de Eerste Kamer en als vicepresident van de Raad van State.

Om hun doeleinden te verwezenlijken hebben sociaal-democraten altijd veel belang gehecht aan de overheid. In een notitie uit 1978 voor de WBS-werkgroep *Partij Politieke Processen* staat het zo: 'In een discussie over "het Staatsbeeld van de Sociaal Democratie" moeten tenminste drie aspecten worden onderscheiden:

- ▶ de staat als instrument in het streven naar een socialistische samenleving (hetgeen een visie op die samenleving impliceert);
- ▶ de staat als deel van de bestaande machtsverhoudingen (hetgeen inzicht in de politieke, bestuurlijke en maatschappelijke verhoudingen vereist);
- ▶ de staat als kader voor democratische machtsuitoefening (hetgeen kennis van de waarden – ruimte en grenzen – van een democratische rechtsorde veronderstelt).'

Het derde aspect is een brug tussen de eerste twee aspecten. Socialisten raakten als sociaal-democraten overtuigd van de smalle marges van de democratische politiek, maar ook van de noodzaak én de mogelijkheid die smalle marges te benutten. Waar de overheid zo belangrijk is voor het stap voor stap realiseren van de sociaal-democratische doelstellingen, burgers in een zwakke positie ook zo van die overheid afhankelijk zijn, zou het dus voor de hand liggen dat de PvdA:

- ▶ zorgvuldig omspringt met de democratische rechtsstaat en zijn instituties;
- ▶ behalve van de kracht ook doordrongen is van de kwetsbaarheid van democratie en rechtsorde;
- ▶ weet hoe de overheid functioneert en de 'eigen rationaliteit' van politiek, bestuur en bureaucratie onderkent;
- ▶ de structurele problemen doorziet waarmee de overheid worstelt (denk bijvoorbeeld aan de vele bestuurlijke ontsporingen) en waarvan in de praktijk burgers in

een zwakke positie en de professionele uitvoerders van het beleid de eerste slachtoffers zijn;

- ▶ beseft dat de overheid mede door eigen toedoen van positie is veranderd en dat dit ook direct het burgerschap als publiek ambt raakt.

De belangstelling voor deze vijf punten is binnen de PvdA echter bepaald gering. Maar als de eigen visie vaag is, de betekenis van de democratische rechtsorde wordt ondergewaardeerd, de structurele problemen in het functioneren van overheid (en markt) niet worden doorzien en burgers toch vooral als cliënten, klanten of kiezers worden benaderd, kom je als sociaal-democratische partij die fundamentele veranderingen zegt na te streven niet ver. Tegen die achtergrond noem ik in dit verband een paar punten die van belang zijn voor de positiebepaling van de PvdA in de oppositie.

Wat is politiek?

Als politiek wezenlijk iets anders is en in ieder geval méér dan meebesturen, is het zeker voor een oppositiepartij essentieel te definiëren wat *de eigen politieke functie* inhoudt: het steeds opnieuw bepalen wat het algemeen belang vereist. Daarvoor is allereerst nodig een visie op de rol van de overheid. Met bijvoorbeeld een antwoord op de vraag hoe de PvdA invulling wil geven aan de sociale grondrechten. Kennen ook volksvertegenwoordigers nog hun betekenis? De sociale grondrechten bevatten, met de klassieke grondrechten, de kernverantwoordelijkheden van de overheid. Daarnaast is open parlementair debat nodig, met inhoudelijke argumenten en tegenargumenten, over grote maatschappelijke vraagstukken. Dat legitimeert beslissingen meer en beter dan incidenteel een referendum. Tenslotte is de politieke functie alleen goed uit te oefenen met kennis van de eisen die een democratie stelt, van de grenzen die het recht trekt, van het functioneren van de overheid in de prak-

tijk en van de wijze waarop economische en maatschappelijke krachten op dat functioneren inwerken.

Waarom heeft de PvdA nooit gepleit voor een secundaire analyse op de uitkomsten van de verschillende parlementaire enquêtes?

Wanneer in elk parlementair onderzoek naar bestuurlijke ontsporingen de Tweede Kamer zichzelf tegen komt, aan die ontsporing steeds zelf blijkt te hebben bijgedragen, dan is het van belang, zeker als oppositiepartij, opnieuw te definiëren wat *de functies van de volksvertegenwoordiging* zijn. Het is merkwaardig te constateren dat de Kamer zo nu en dan wel over het eigen functioneren praat (commissies Dolman, Deetman, Verbeet), maar nooit een discussie over de eigen functies voert. Wat heeft de PvdA-fractie geleerd van bijvoorbeeld de uitkomsten van het parlementaire onderzoek onderwijsvernieuwingen uit 2008 (commissie-Dijsselbloem)?

Waarom heeft de PvdA nooit gepleit voor een secundaire analyse op de uitkomsten van de verschillende parlementaire enquêtes en onderzoeken? In de gesignaleerde problemen zit immers een gemeenschappelijk patroon.

Bij de functies en het functioneren van het parlement wordt de controle op de uitvoering en de effecten van het beleid voor de burgers stelselmatig verwaarloosd; ondergeschikt gemaakt aan de vorming van nieuw beleid, nieuwe regels, nieuwe controlemechanismen. Maar waar tevoren niet alles te voorzien en te plannen valt, waar de samenleving veelkleurig is en niet in protocollen of modellen te vangen, hangt de geloofwaardigheid van de overheid vooral af van de kwaliteit van de uitvoering.

Vanaf 1985, toen ik regeringscommissaris voor de reorganisatie van de rijksdienst was, tot op de dag van vandaag (zie mijn bijlage bij het eindverslag van de informateur), heb ik 'Den Haag' proberen te overtuigen van de noodzaak structureel meer aandacht te besteden aan de uitvoerbaarheid van het beleid, de ruimte voor de professionele uitvoerders en de effecten van het beleid voor individuele burgers. De respons was en is mager, zo niet afwezig, ook nu nog; ook van de zijde van de PvdA-fractie.

Dat is het gevolg van de ontwikkelingen in de politiek-bestuurlijke praktijk sinds de jaren tachtig. De uitvoering van het beleid werd op afstand van de departementen gezet, verzelfstandigd of geprivatiseerd. Op de departementen werd via de kaasschaaf bezuinigd. Door beide ontwikkelingen liep de inhoudelijke- en uitvoeringsdeskundigheid op die departementen dramatisch terug, ook op departementen onder leiding van PvdA-ministers.² Het aantal managers nam toe. Ministers omringden zich met adviseurs en voorlichters met de taak hen zoveel mogelijk uit de wind te houden.

Alle - vaak ambtelijk geïnitieerde - veranderingen in organisatie en functioneren van de centrale overheid waren vooral intern gericht. Kostenbeheersing en bedrijfsmatig werken waren de voornaamste drijfveren. Vele consultants verleenden daaraan hun hartelijke medewerking, met Hay Consultants voor de *markt-conforme* beloning. De politiek oefende op die reorganisaties nauwelijks controle uit. De resultaten waren ronduit pover. De mantra in de afgelopen dertig jaar - een periode waarin de PvdA twintig jaar regeringsverantwoordelijkheid droeg - van een kleinere overheid die goedkoper en kwalitatief beter zou zijn, meer 'klantgericht' zou werken en 'maatwerk' zou leveren, resulteerde per saldo in een aanzienlijke groei van het aantal regels, formulieren en controleurs waarmee professionele uitvoerders te maken krijgen en waarvan juist burgers in de zwakste positie als eerste het slachtoffer worden. Dat wordt - terecht - vooral ook de PvdA zwaar aangerekend.

Tegen deze achtergrond zou de PvdA strijd moeten leveren. Het gaat immers om het doorbreken van bestaande machtsverhoudingen binnen de publieke dienst. Die strijd gaat ten minste over de volgende punten.

- ▶ *Vergroting van de ruimte voor de professionals* op de werkvloer. Alleen zo kan daadwerkelijk maatwerk worden geleverd en is een ketenaanpak van complexe problemen mogelijk. Voor die ruimte moet zowel de regelzucht, ook van semipublieke en private instellingen, worden teruggedrongen als de professionaliteit op de werkvloer worden vergroot. Tot die professionaliteit behoren: vakdeskundigheid, beroepsethiek, gerichtheid op de individuele burger (patiënt, leerling) en publieke verantwoording. De PvdA als oppositiepartij zou ten behoeve van haar inbreng in de Tweede Kamer daadwerkelijke belangstelling moeten hebben voor de kennis en praktijkervaring van de professionals op de werkvloer, moeten nagaan waardoor hun ruimte steeds meer is beperkt en voorstellen moeten doen om de oorzaken van die beperkingen weg te nemen.
- ▶ Deze vergroting van de ruimte voor professionals vergt *drastische inperking van de tussenlaag* tussen de professionals op de werkvloer en de minister die voor het beleid uiteindelijk politiek verantwoordelijk is. Een tussenlaag die nog altijd groeit. Daarvoor is allereerst inzicht nodig in de kosten van die tussenlaag. Het is wonderlijk dat niemand deze schijnt te kennen noch ernaar vraagt, ook de PvdA niet. Daardoor blijft verborgen dat de verhouding tussen de werkvloer en de indirecte tussenlaag volstrekt scheef is, evenals de beloningen respectievelijk op de werkvloer en in die tussenlaag.
- ▶ De inperking van die tussenlaag vergt *vergroting van de eigen deskundigheid* binnen de publieke dienst, te beginnen op de departementen. Waarom wel de schoonmakers weer

in overheidsdienst en niet de vakjurist, de ingenieur, de onderwijsdeskundige en anderen? Een goed functionerende democratische rechtsstaat heeft een bureaucratie die inhoudelijk deskundig is, kritisch en loyaal. Die deskundigheid is teruggelopen. Het zou goed zijn als, bij wijze van voorbeeld, bij enkele departementale directies eens een onderzoekje zou worden gedaan naar de achtergrond (opleiding/ervaring) van medewerkers dertig jaar geleden en nu. Kritische tegenspraak wordt al gauw als partijpolitieke tegenstand gezien. Loyaliteit wordt soms verengd tot: 'de minister uit de wind' houden. Ook de PvdA heeft deze sluipende aantasting van de bureaucratie laten gebeuren. Die sloop moet worden gestopt.

- Deskundigheid in de publieke dienst houdt ook in: helder *zicht op het begrip burgerschap als publiek ambt*. Voorwaarde voor het individueel staatsburgerschap is erkenning door de overheid, want 'geen staat zonder burgers, geen burgers zonder staat'. Die erkenning is onmogelijk als de overheid en dus de politieke partijen burgers vooral als patiënten, klanten of kiezers beschouwt of beschouwen. Zicht op het burgerschap betekent: politieke erkenning van de maatschappelijke pluriformiteit en kansen bieden aan burgerinitiatieven. Het houdt in het besef dat elk protocol, elk model, elk formulier een versimpeling van de pluriforme werkelijkheid betekent. Altijd dreigt het gevaar dat het uitgangspunt dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden, verkeert in zijn spiegelbeeld: gelijke behandeling vereist gelijke gevallen. In de praktijk is de publieke ruimte, de ruimte voor burgerinitiatieven, dan ook niet groter maar kleiner geworden. Bovendien vraagt dit zicht op burgerschap als publiek ambt het verwijderen van belemmeringen die aan die burgerinitiatieven in de weg staan, en het actief steun verlenen aan initiatieven voor de oplossing van gemeenschappelijke problemen, *empowerment*.

Bescherming door en van de rechter

Ten slotte moet het de PvdA gaan om *de verdediging van de rechtsstaat* waarvoor niet alleen de rechter maar juist ook wetgever en bestuur verantwoordelijkheid dragen. Een burgersamenleving kan immers alleen tot ontwikkeling komen als de rechtsstaat is gegarandeerd. Burgers moeten worden beschermd tegenover de staat, tegenover de markt en tegenover andere burgers. Anders geldt het recht van de sterkste. Die bescherming moet uiteindelijk de rechter bieden zeker als politiek en bestuur het laten afweten. Als politici hun eigen functie ondergeschikt maken aan de eisen van het bestuur en in het bestuur de nadruk ligt op financieel beheer en daadkracht, neemt de betekenis van het tegenwicht van de rechter – de onafhankelijke derde macht – toe. Vandaar dat de druk op de rechter groeit.

Door reorganisaties en bestuurlijke maatregelen is de laatste decennia geprobeerd die druk te beperken. Geen van die reorganisaties was echter gebaseerd op een visie op de inhoud van rechterlijke functie noch op de veranderde rol van het recht in de samenleving. Toch hebben beide Kamers steeds aan die reorganisaties meegewerkt. De verbestuurlijking nam toe. De Raad voor de rechtspraak speelde daarin een belangrijke rol. De door de Raad geïnitieerde – en door de Kamers goedgekeurde – schaalvergroting droeg aan die verbestuurlijking belangrijk bij. De toegang tot de rechter werd daardoor beperkt. Eenvoud en nabijheid zijn – vaak meer nog dan financiële draagkracht – essentiële voorwaarden voor toegang tot de rechter. Is het niet vreemd dat, met de nodige moeite en veel energie, hier en daar met 'vrederechters' wordt geëxperimenteerd en dat in het regeerakkoord 'buurtrechters' worden aangekondigd, terwijl Nederland, nog in een nabijverleden, beschikte over een goed werkend en fijnmazig systeem van kantonrechters?

Het zou de PvdA-fractie daarom sieren als zij zich weer wat meer zou verdiepen in de betekenis van het recht en de eigen functie van

de rechter. Misschien zou dan ook duidelijk worden dat door het gebrek aan juridische en constitutionele kennis bij politici, bestuurders, ambtenaren en journalisten en door het nog steeds ontbreken van een Constitutioneel

Hof – in tegenstelling tot de meeste landen in continentaal Europa – niet alleen de democratie maar ook de Nederlandse rechtsstaat kwetsbaarder is dan nodig.

noten

- 1 Dit is een bewerking van een inleiding voor de Tweede Kamerfractie van de PvdA, eind augustus 2017.
- 2 Illustratief in dit verband is de verklaring die Dijkzema onlangs na haar aftreden als staatssecretaris gaf, dat gebrek aan deskundigheid op haar vroegere ministerie voor fouten zorgde in het Lelystad Airport-dossier.

Verdedig de rechtsstaat!

Zoals Herman Tjeenk Willink al betoogt in het voorgaande artikel, is er werk aan de rechtstatelijke winkel. Waar Tjeenk Willink de blik vooral richt op het functioneren van de overheid, doet Erik Jurgens een oproep om het belang van de verdediging van de rechtsstaat opnieuw te formuleren. Barbara Oomen reageert. Ook in de komende nummers zal het thema terugkomen. twee interventies in een nieuw debat.

ERIK JURGENS

PvdA-lid te Amsterdam

Wat er ook aan vernieuwingen zijn in de politiek, zonder onze democratische rechtsstaat, zal niks lukken. Want dan zijn we een *'failed state'* geworden. Zo langzamerhand wordt ongeveer alles onder 'rechtsstaat' geschoven, we moeten dus even verhelderen. Sinds begin negentiende eeuw verstaan we hieronder een staat waarin burgers en overheid zijn gebonden aan de wet. En dat beide een beroep hebben op een onafhankelijke rechter als de wet wordt geschonden. Alle wetten, ook onrechtvaardige? Nee, de liberale democratie, die in 1848 overwon, eist dat die wet de Grondwet respecteert en de instemming heeft van de burgers. Met algemeen kiesrecht (1918) was dat helemaal verzekerd. Dat alle wetten in overeenstemming moeten zijn met de mensenrechten was al vanaf 1815 het geval. Dit werd in 1950 nog eens vastgelegd in het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens. Dat is de absolute kern van ons staatsbestel: democratie, rechtsstaat en waarborging mensenrechten. Elke politieke meerderheid moet die kern ontzien.

In 2007 schreef een werkgroep, waartoe ik behoorde, onder voorzitterschap van Hugo

Fernandes Mendes, voor de WBS een rapport: *De bedreigde rechtsstaat, sociaal-democratie, terrorismebestrijding en burgerschap*. Toen waren we vooral bang dat we, in onze pogingen terrorisme te bestrijden en om inburgering te bevorderen, wezenlijke rechten van burgers en ingezetenen zouden aantasten. Dat rapport eindigde in een reeks aanbevelingen. Ik heb niet de indruk dat er in de partij veel met dat rapport is gedaan.

Bijvoorbeeld de oproep aan de beide fracties om een strengere 'rechtsstatelijk toetsing' te plegen bij nieuwe wetgeving, en daarvoor onder meer een 'handleiding rechtsstaat' op te stellen is volgens mij niet uitgevoerd. Intussen was het de Raad van Europa die in 2016 een indrukwekkende 'Rule of Law Checklist'¹ heeft opgesteld, met medewerking van de Nederlandse oud-hoogleraar en oud-lid van de Raad van State Pieter van Dijk.

Ik heb niet de indruk dat dit document sindsdien de burelen siert van de leden van de beide Kamers, of van de departementale wetgevers.

Nu is er iets bijgekomen. We krijgen steeds meer te maken met harde uitspraken die de instellingen van de democratische rechtsstaat zelf aanvallen of ondermijnen. Dat is niet gebeurd sinds de jaren dertig. In 1936 richtte een

aantal intellectuelen (schrijvers, hoogleraren) daartegen een Comité Waakzaamheid op dat aan de bel trok om te waarschuwen.

In het rapport van 2007 wezen we er op dat de oude sociaal-democratie moeite had met de rechtsstaat, omdat de wet de belangen van de bourgeoisie zou behartigen ('de wet is logen') en rechters 'klassenjustitie' pleegden. De PvdA, gelouterd door de ervaring van de jaren dertig en van de bezetting, onderschreef en onderschrijft volmondig de waarden van de rechtsstaat.

Is er op dit moment aanleiding om te denken dat het draagvlak voor de rechtsstaat afkalft? De symptomen zijn er:

- ▶ directe aanvallen op de vrijheid van levens-overtuiging;
- ▶ in twijfel trekken van de gelijkheid van allen in dit land voor de wet;
- ▶ stelselmatige ondermijning van het gezag van de rechter;
- ▶ aanvechten van de legitimiteit van het politieke proces, met name die van de parlementaire democratie;
- ▶ miskening van de redelijke grenzen van de uitingsvrijheid;
- ▶ een individualisme die de cohesie in de samenleving ondergraaft;
- ▶ afwijzing van de Europese integratie, vooral daar waar de Raad van Europa of de Europese Unie minimum normen stellen aan een beschaafde samenleving.

Het lijkt er op dat sommigen niet meer onderkennen dat de waarden van de democratische rechtsstaat voor een ieder wezenlijk zijn. En dat aanvallen daarop gevolgen kunnen hebben voor onze politieke beschaving, zoals in de jaren dertig is gebleken (en elders in de wereld nog steeds blijkt).

De PvdA moet zich daarom op dit punt sterk maken, en zich ook duidelijk uitspreken. Niet dat ik enige twijfel heb aan de gezindheid van fracties en partijleiding op dit punt, maar het zou kunnen zijn dat onze kiezers dat onvoldoende in de gaten hebben. Het WBS-rapport

'Van waarde' was al een aanzet. Nu moet dit rapport, en ook het rechtsstaat rapport van 2007, volgens mij worden aangevuld met een nieuw rapport over de rechtsstaat. Deze nieuwe tekst zou het wezenlijk belang van handhaving van onze democratische rechtsstaat centraal moeten stellen. Daarbij zijn voorbeelden genoeg te geven van terreinen waarop afkalking van die rechtsstaat aan de orde is. Dit om de kiezers duidelijk te maken wat ze mogelijk gaan verliezen. En wat dus verdedigd moet worden.

Noten

- 1 European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), 18 March 2016, CDL-AD (2016)007, www.venice.coe.int

Het internationale recht – juist ook in Nederland

BARBARA OOMEN

Hoogleraar in de sociologie van de mensenrechten aan het University College Roosevelt

Er zijn weinig kamerstukken die ik in de afgelopen tijd met zoveel plezier, wellicht zelfs ontroering, teruglas als de debatten rondom de ratificatie van het VN-Gehandicaptenverdrag. Dit niet alleen vanwege de intermezzo's. 'Geblaf', stond er dan, in plaats van 'applaus' – kennelijk vanwege de aanwezigheid van hulp-honden. Het prachtige van de kamerdebatten, en de uiteindelijke ratificatie, was de pure emancipatie van mensen met een beperking zichtbaar in iedere inbreng. Otwin van Dijk, die op zijn eerste werkdag als kamerlid in zijn rolstoel niet eens de deur van de vergaderzaal kon openen, pareerde tegenzet op tegenzet. Een ongekende betrokkenheid via Twitter en Facebook van mensen die voorheen alleen blind, autistisch of fobisch heetten maar zich nu voor het eerst, samen, zagen als rechtheb-

benden in een Coalitie voor Inclusie, deed de rest. Het kostte acht jaar, en kwam tot stand na veel trainen van VVD-zijde (inclusie betekent dat je als blinde de ober mag vragen om de kaart voor te lezen, maar moet natuurlijk geen geld kosten). Sinds april vorig jaar zijn mensen met een beperking in Nederland echter echt een stap verder. Mee in de trein, samen naar school, met een plaats in het stemhokje.

Ik haal dit voorbeeld aan, niet alleen om te laten zien wat recht kan doen, maar ook wat het internationale recht doet in Nederland, in het bijzonder voor de sociaal-democratische idealen. Net als Erik Jurgens ben ik voorstander van een rechtsstaatdebat binnen de PvdA. Daarbij is het van belang om ook juist het internationale en Europese recht de aandacht te geven die zij verdienen. Dit om drie redenen: het internationale recht is voor de Nederlandse rechtsstaat belangrijker dan waar dan ook, het is cruciaal in het verwezenlijken van sociaal-democratische idealen en het zal in de komende tijd onze hulp hard nodig hebben.

Eerst het belang van het internationale recht voor Nederland. Verdragen hebben een bijzondere positie in onze rechtsorde, vanwege het slappe karakter van de Nederlandse Grondwet (dit weer vanwege het toetsingsverbod, maar dat is een ander verhaal). Rechter mogen wetten niet toetsen aan de Grondwet, maar wel aan verdragen. Daarnaast ontbreken veel rechten in de Grondwet, of zijn zij niet precies genoeg opgesteld. Wie haatzaaij aan banden wil leggen, privacy of geloofsuitingen wil beschermen, of op zoek is naar een eerlijk proces kan dat, in Nederland, alleen maar op basis van het internationale recht. Juist verdragen als het Europees Verdrag voor de Rechten van Mens zijn inmiddels een constitutioneel vangnet, onze zekerheid tegen overheidswillekeur, ongelijke behandeling en tyrannie van de meerderheid.

Dit geldt voor ons allen, maar er is een extra reden voor sociaal-democraten om de internationale rechtsorde hoog te houden. De tijd dat de rechtsstaat vooral burgerlijke en politieke rechten beschermde is voorbij. Recente inter-

nationale verdragen kunnen helpen om idealen als gelijke behandeling en sociaal-economische rechten op het gebied van onderwijs, werk en huisvesting te verwezenlijken. Het werk van Marit Maij voor de Istanbul Conventie zal concreet verschil maken voor de ruim 200.000 slachtoffers van huiselijk geweld die Nederland jaarlijks kent. In de bed-bad-brood discussie – de lakmoestest voor medemenselijkheid in Nederland – kunnen de betrokken burgemeesters zich beroepen op het internationale recht op de regering ervan te overtuigen dat, in de woorden van Aboutaleb, ‘mensen niet onder bruggen hoeven slapen’. Deze rol van het internationale recht wordt te weinig gezien, en zou nog verder versterkt kunnen worden in de politiek van alledag.

Daar is een wezenlijke rol weggelegd voor de PvdA, ook om de VVD op dit gebied tegenwicht te bieden. Als er een herinnering beklijft van het gedoogkabinet Rutte-1, dan is dat de afkeer van internationale verdragen. Dit is een bredere, en diepere stroming binnen de VVD – Blok, Dijkhoff bepleitten regelmatig minder ruimte voor het Europees Hof. Het opheffen van de rechtstreekse werking van verdragen vormt ook onderdeel van het VVD verkiezingsprogramma. Uitvoering van dit plan zou een gat slaan in het bovengenoemde vangnet, met volle ruimte voor uitwassen van het populisme.

Voor dit alles is een rechtsstaatdebat nodig met volle aandacht voor de waarde van het internationale recht, en mensenrechten, voor thema's als armoede, polarisatie en milieuvraagstukken. Mensenrechten nemen in het verkiezingsprogramma nog teveel, en te traditiegetrouw, de plaats in van aandachtspunten in het buitenlands beleid. Zij zijn inmiddels veel meer dan dat, en verdienen het om opgepoetst en hooggehouden te worden door de sociaal-democratie.

Daarbij is het natuurlijk, na de overwinning van het laatste VN-Verdrag, lastig vol te houden dat geen hond zich interesseert voor dat internationale recht.

Laatste kans voor ons pensioenstelsel

Er is geen enkel bewijs dat de hervormingsplannen van de regering ons pensioen daadwerkelijk beter maken. Alleen wanneer de sociale partners over hun schaduw springen en de uit hand gelopen discussie van 2011 achter zich laten, lijkt redding van het beste pensioenstelsel ter wereld mogelijk.

PAUL DE BEER

Redacteur S&D

Nu de sociale partners er na zeven jaar discussie nog niet zijn uitgekomen, hebben de coalitiepartijen VVD, CDA, D66 en Christen Unie de knoop doorgehakt.¹ Er komt een nieuw pensioenstelsel waarin iedere deelnemer een eigen pensioenpotje opbouwt en de risico's worden gedekt met een collectieve buffer. Als het kabinet dit nieuwe pensioenstelsel daadwerkelijk invoert, is dat zonder twijfel de meest ingrijpende hervorming die deze kabinetsperiode zal worden doorgevoerd. Maar welk probleem wordt hiermee nu eigenlijk opgelost? Zullen de toekomstige pensioenen hiermee gegarandeerd zijn? En leidt het tot een eerlijker en transparanter stelsel? Dat is zeer de vraag. Het 'persoonlijk pensioenvermogen met collectieve risicodeling' lijkt steeds meer de favoriete oplossing van de pensioenskundigen die op zoek zijn naar een probleem.

Dat het pensioenstelsel in zwaar weer verkeert, is geen nieuws. De afgelopen jaren zijn er vele kritische analyses aan gewijd. Meestal beginnen die met de constatering dat Nederland een van de beste pensioenstelsels ter we-

reld heeft. Maar vervolgens wordt gesteld dat er veel mis is aan het pensioenstelsel en dat het niet meer voldoet aan de eisen van de eenentwintigste eeuw.

Op zich is dit geen vreemde constatering. Het stelsel is immers in de twintigste eeuw opgebouwd en in de eenentwintigste eeuw is zowel de arbeidsmarkt als de demografie ingrijpend veranderd. Simpel gezegd was het pensioenstelsel ontworpen voor blanke mannen met een vaste voltijd baan voor het leven. Bovendien ging het uit van een klassieke bevolkingspiramide, met een brede basis van jongeren en een veel smallere top van ouderen. Met zo'n piramidevorm kun je het stelsel vormgeven als een piramidespel, waarbij degenen die het eerst zijn ingestapt – de oudere generaties – profiteren van de groeiende inbreng van de later gearriveerden – de jongere generaties.

In de eenentwintigste eeuw is de vaste voltijd baan voor het leven niet langer regel, maar eerder uitzondering geworden. Van iedere drie werkenden heeft er nog slechts één een vaste voltijd baan, één heeft een deeltijd baan

en één heeft een flexbaan of werkt als zelfstandige. Bovendien zijn die werkenden bijna even vaak vrouw als man. En de bevolkingspiramide is door het dalende geboortecijfers en de hogere levensverwachting op zijn kop gezet: er zijn nu aanzienlijk meer gepensioneerden dan jongeren. Bij een piramidespel kondigt een afname van het aantal instromers het einde aan; bij het pensioenstelsel zet het in ieder geval de financiële soliditeit onder druk. En dan is er nog de al jaren zeer lage rentestand, die de verplichtingen die tegenover de vermogens van de Nederlandse pensioenfondsen staan, in ieder geval op papier enorm heeft opgeblazen.

Tot slot wordt vaak nog gewezen op de weinig transparante besluitvorming over de pensioenen, waardoor de deelnemers niet weten waar zij op kunnen rekenen. Dit komt doordat de eigendomsrechten slecht zijn gedefinieerd. Simpel gezegd: van wie is dat enorme pensioenvermogen nu eigenlijk? Vaak wordt de zorg geuit dat de sociale partners – of toch in ieder geval de vakbonden met hun vergrijsde ledenbestand – geneigd zijn niet tijdig de tering naar de nering te zetten en de pensioenen van ouderen te ontzien ten koste van de jongere generatie. Als dit de breed gedeelde analyse is van de problemen van het huidige stelsel, bieden de plannen van het kabinet hiervoor dan de oplossing?

Om deze vraag te beantwoorden, maken we onderscheid tussen twee soorten problemen waarmee het pensioenstelsel worstelt, namelijk de betaalbaarheid van de toekomstige pensioenen en de verdeling van de risico's.

Betaalbaarheid pensioenen

Hoe ingewikkeld discussies over de financiering van de pensioenen ook zijn, de betaalbaarheid hangt eigenlijk maar van twee factoren af: de premie die we inleggen en het rendement op het belegde pensioenkapitaal. Al in 2010 kwamen de sociale partners overeen dat de pensioenpremies, die nu gemiddeld zo'n 10% van de totale loonkosten bedra-

gen, niet verder mogen stijgen.² Sindsdien is dit min of meer de consensus geworden.

Dit betekent dat alleen een hoger rendement het (toekomstige) pensioenvermogen en daarmee de betaalbaarheid kan vergroten. Maar een hoger rendement kun je niet via een pensioenhervorming afdwingen. Het is ook zeer de vraag of hier wel het probleem zit. Met een gemiddeld jaarlijks rendement van 8% over de afgelopen 25 jaar doen de pensioenfondsen het namelijk uitstekend.³ Ondanks de toename van het aantal gepensioneerden is het totale vermogen van de pensioenfondsen sinds 2008 met €660 miljard gegroeid (bijna een verdubbeling) naar 193% van het bruto binnenlands product.⁴

Anders gezegd: we hebben bijna tweemaal zoveel aan pensioenvermogen bij elkaar gespaard als heel Nederland in een jaar tijd verdient. Dit laat zien dat Nederland nog altijd een zeer solide pensioenstelsel heeft – inderdaad een van de beste ter wereld – dat de afgelopen tien jaar alleen maar sterker is geworden.

De invoering van een persoonlijk pensioenvermogen met collectieve risicodeling zal daar in beginsel niets aan veranderen, want de pensioenfondsbesturen blijven beslissen over de belegging van het gezamenlijke pensioenvermogen. Toch suggereert het kabinet dat het nieuwe pensioenstelsel meer zekerheid 'voor iedereen' zal bieden.⁵ Dat is op zijn zachtst gezegd misleidend, omdat in dit nieuwe stelsel de hoogte van de pensioenuitkering niet meer wordt gegarandeerd, maar volledig wordt bepaald door het gespaarde pensioenvermogen. Anders gezegd, het kabinet wil van een uitkeringsregeling (*defined benefit* of DB) naar een premieregeling (*defined contribution* of DC) met een collectieve buffer om risico's op te vangen.

Nu kan men met recht zeggen dat de bestaande uitkeringsregeling ook niet werkelijk een garantie biedt, omdat de pensioenopbouw al jarenlang niet wordt geïndexeerd en dus door de inflatie geleidelijk wordt uitgehold. Maar een premieregeling biedt geen enkele zekerheid. Dat bleek ook uit berekeningen die het Centraal Planbureau heeft gemaakt van

het persoonlijk pensioenvermogen met een collectieve buffer.⁶ Als het erg meezit (de kans daarop is 5%) zal het pensioen anderhalf maal zo hoog zijn als het gemiddelde loon over de loopbaan. Als het tegenzit (eveneens 5% kans) bedraagt het pensioen slechts een derde van het gemiddelde loon. In het gunstigste geval zal het pensioen dus ruwweg vijf keer zo hoog zijn als in het ongunstigste geval. Dat is het soort zekerheid dat je hebt als je meedoet aan een loterij. Jammer dat het etiket 'casinopensioen' al eerder op een veel beter voorstel is geplakt (zie hierna), want hierop zou het uitstekend van toepassing zijn!

De voorstellen voor een nieuw pensioenstelsel gaan eigenlijk alleen over de verdeling van de baten en lasten en de vraag wie daarover beslist. Dat is begrijpelijk omdat er, zoals hierboven betoogd, aan de betaalbaarheid weinig te verbeteren valt. Maar het is ook opmerkelijk omdat bij velen nog steeds het idee lijkt te leven dat een hervorming van de pensioenen nodig is om de betaalbaarheid van de toekomstige pensioenen veilig te stellen.

Handhaaf de doorsneesystematiek

Een belangrijke component van de kabinetsplannen – en van de meeste andere voorstellen voor een nieuw pensioenstelsel – is de afschaffing van de zogeheten doorsneesystematiek. Deze houdt in dat iedereen eenzelfde percentage van haar/zijn loon aan premie betaalt en daarmee evenveel pensioenaanspraken opbouwt.⁷ Hiermee geldt in het pensioenstelsel hetzelfde principe als in de sociale verzekeringen: zowel de premie als de opbouw van aanspraken zijn onafhankelijk van de leeftijd. Daarin verschilt het pensioen niet van de AOW. De Autoriteit Financiële Markten (AFM) noemde dit enkele jaren geleden 'niet uitlegbaar', omdat de premie van jongeren veel langer kan renderen dan die van ouderen en dus ook meer pensioenopbouw zou moeten opleveren.⁸ Ik vermoed echter dat de meeste mensen, die nauwelijks het verschil tussen de AOW en het pensioen kennen, dit juist heel begrijp-

pelijk en vanzelfsprekend vinden. Waarom moeten we dan toch afscheid nemen van de doorsneesystematiek?

Het meest gehoorde argument is dat steeds meer mensen zzp'er worden. Als je na je 45^e als zzp'er begint, heb je als jongere 'te veel' premie betaald en profiteer je niet meer van het feit dat je als oudere 'te weinig' premie mag betalen. Zzp'ers hebben jaarlijks echter ook een belastingvoordeel van ruim €7.000 in vergelijking met werknemers in loondienst, een voordeel dat oorspronkelijk juist bedoeld was ter compensatie van de kosten voor sociale verzekeringen en pensioen die zzp'ers maken. En om hoeveel startende zzp'ers gaat het nu eigenlijk? Jaarlijks beginnen niet meer dan 20.000 tot 30.000 werknemers van 45 jaar en ouder als zelfstandige (ongeveer 1%).

Afschaffing van de doorsneesystematiek betekent echter dat *alle* werknemers die nu 45 jaar of ouder zijn, worden benadeeld. Om hen hiervoor te compenseren is een bedrag in de orde van grootte van €50 miljard tot €100 miljard nodig! Dat is een wel erg hoge prijs om die kleine groep startende zzp'ers te compenseren. Hier kan met recht worden gesproken van met een kanon op een mug schieten.

Anderen zullen hier wellicht tegen inbrengen dat het niet alleen om zzp'ers gaat, maar ook om het feit dat steeds meer mensen een flexibel contract hebben en vaker van baan wisselen. Om drie redenen is dit echter evenmin een overtuigend argument om de doorsneesystematiek af te schaffen. Ten eerste zijn de flexibele contracten sterk geconcentreerd bij jongeren. Zij hebben vaak een laag en sterk fluctuerend loon. Als de doorsneesystematiek is afgeschaft, tellen deze jaren het zwaarste mee bij de pensioenopbouw en dreigen jongeren die langere tijd op flexibel werk zijn aangewezen, dus een flinke achterstand in hun pensioenopbouw op te lopen.

Ten tweede lopen flexwerkers in beginsel geen pensioenopbouw mis als zij van het ene pensioenfonds dat de doorsneesystematiek hanteert, overstappen naar een ander pensioenfonds met doorsneesystematiek. En ten

derde gaat de groei van het aandeel flexibel werk, anders dan doorgaans wordt aangenomen, *niet* gepaard met een toename van de mobiliteit op de arbeidsmarkt. Integendeel: werknemers werken juist steeds langer in dezelfde werkkring. Begin jaren negentig waren werknemers gemiddeld negen jaar in dienst van dezelfde werkgever, inmiddels is dit 10,5 jaar.⁹ Deze feiten pleiten tezamen juist voor handhaving van de doorsneesystematiek in plaats van voor afschaffing.

Nadelen persoonlijk pensioenvermogen

Welk probleem wordt er nu opgelost door aan iedere deelnemer aan het pensioenstelsel een persoonlijk pensioenvermogen toe te wijzen? Het meest gehoorde argument is dat dit leidt tot duidelijker eigendomsrechten en meer transparantie over de verdeling van de risico's. Immers, iedere deelnemer krijgt jaarlijks een overzicht van het opgebouwde persoonlijke pensioenvermogen, dat later zal worden gebruikt om haar/zijn pensioen uit te betalen. Maar tot die tijd mag zij/hij met dat pensioenpotje nietsdoen, wat toch het kenmerk is van eigendomsrechten. En het pensioenfondsbestuur blijft gewoon beslissen over de belegging van het vermogen.

Wat de verdeling van de risico's betreft, wordt er inderdaad meer helderheid geschapen. Maar dan wel in de zin dat iedere deelnemer alle risico's zelf moet dragen – behoudens een bescheiden deel waarvoor een collectieve buffer wordt opgebouwd. Omdat die buffer nooit negatief mag zijn, zoals in het regeerakkoord staat, biedt deze maar weinig ruimte voor het spreiden van risico's, zoals we hierboven al zagen op basis van berekeningen van het CPB. De jongere generatie krijgt weliswaar de zekerheid dat hun pensioen niet wordt opgegeten door de oudere generaties. Maar de keerzijde hiervan is dat niemand voor hen in de bres zal springen als zij de pech hebben met pensioen te gaan in een periode dat de aandelenkoersen op een dieptepunt staan. Het is niet ondenkbaar dat je het jaar vóór je

pensionering een mooi pensioenkapitaaltje bij elkaar hebt gespaard, dat op het moment dat je met pensioen gaat door een beurskrach ineens veel kleiner blijkt te zijn.

Een stelsel van persoonlijke pensioenvermogens met collectieve risicodeling is een gevaarlijke stap in het duister

Het voornemen van het kabinet om het pensioenstelsel om te vormen naar een stelsel met persoonlijke pensioenvermogens met collectieve risicodeling is een gevaarlijke stap in het duister. De keuze voor deze hervorming is enerzijds gebaseerd op uiterst discutabele veronderstellingen, zoals de steeds grotere dynamiek op de arbeidsmarkt, en biedt anderzijds geen oplossing voor de problemen waarvoor het een oplossing pretendeert te bieden, zoals duidelijker eigendomsrechten en meer zekerheid over het toekomstige pensioen.

De schijnzekerheid van een eigen pensioenvermogen biedt in werkelijkheid geen enkele zekerheid over het toekomstige pensioen en staat garant voor teleurstellingen over het generaliseerde pensioen, waardoor het vertrouwen in het pensioenstelsel waarschijnlijk verder zal afbrokkelen. Tegelijkertijd zet het kabinetsplan de bijl aan de wortel van het huidige stelsel, doordat het afstand neemt van het uitgangspunt dat we *gezamenlijk* sparen voor ons toekomstige pensioen. Hiermee worden veel van de verworvenheden van een van de beste pensioenstelsels ter wereld in de waagschaal gesteld.

Een alternatief ligt er al

Maar wat is het alternatief? Het is immers duidelijk dat het huidige pensioenstelsel de ver-

wachtingen die het decennialang wekte, niet langer kan waarmaken. Een gegarandeerd welvaartsvast pensioen is een illusie, om de simpele reden dat de toekomst fundamenteel onvoorspelbaar is.¹⁰ Voor een beter alternatief hoeven we echter niet ver te zoeken. Opmerkelijk genoeg is het beste alternatief voor het bestaande stelsel al zeven jaar geleden door de sociale partners in de Stichting van de Arbeid geformuleerd in het pensioenakkoord van 2011.¹¹

Dit is echter het alternatief dat door de grootste vakbond FNV Bondgenoten werd bestempeld tot 'casinopensioen' omdat het niet langer de (schijn)zekerheid bood van een gegarandeerd nominaal pensioen. Niet alleen stortte de oppositie van FNV Bondgenoten en ABVAKABO de FNV in de grootste crisis uit haar bestaan – die, oh ironie, ook het einde van beide opstandige bonden inluide – maar ze leidde er ook toe dat dit alternatief voor het bestaande stelsel in de discussie naar de achtergrond werd verdrongen door het idee van een persoonlijk pensioenvermogen.

Het akkoord van 2011 ging uit van een nieuw '[pensioen]contract met een reële ambitie', 'echter vanuit het besef dat pensioenresultaten in hoge mate afhankelijk zijn van beleggingsresultaten, wat gepaard gaat met het nemen van risico's'. Dit nieuwe contract nam afstand van de harde toezegging van een nominaal pensioen. Maar die toezegging was in de praktijk toch al niet hard, doordat pensioenen

soms worden gekort en de koopkracht van een nominaal pensioen op den duur volledig kan worden uitgehold door de inflatie. Juist door afstand te nemen van die schijnzekerheid, biedt een contract met een reële ambitie meer kans om die ambitie ook daadwerkelijk te realiseren. In een dergelijk systeem hoeft men de waardering van de toekomstige pensioentoezeggingen ook niet langer te baseren op de risicovrije rekenrente, die deze door haar lage niveau enorm opblaast, maar kan men uitgaan van een meer reële inschatting van het rendement op de pensioenbeleggingen, dat, zoals we zagen, op een veel hoger niveau ligt.

Het kabinet vraagt de sociale partners nu om een nieuw pensioencontract te ontwikkelen. Hoewel het kabinet de richting heeft aangegeven waarin zij denkt bij een nieuw pensioenstelsel, biedt dit de sociale partners de kans om de draad op te pakken die zij zeven jaar geleden hebben laten liggen. Er zijn meer dan genoeg argumenten om overtuigend te betogen dat er een alternatief is voor het persoonlijk pensioenvermogen met collectieve risicodeling dat veel eenvoudiger is te realiseren, niet gepaard gaat met een zeer complexe en kostbare overgangsproblematiek, de grote voordelen van intergenerationele solidariteit intact laat¹² en voor iedereen weer uitzicht biedt op een pensioen dat in een redelijke verhouding staat tot het eerdere inkomen. Het probleem is dus niet dat er geen goed alternatief is, het probleem is alleen dat we het niet (willen?) zien.

noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van een lezing op 7 december 2017 bij het afscheid van Jan Berghuis als voorzitter van het pensioenfonds PMT.
- 2 Stichting van de Arbeid (2010), *Pensioenakkoord voorjaar 2010*, Den Haag: Stichting van de Arbeid.
- 3 Berekend op basis van cijfers van DNB.
- 4 Bron: CBS, Statline.
- 5 VVD, CDA, D66 en Christen-Unie (2017), *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017-2021*, p.1.
- 6 CPB (2016), *SER-varianten toekomstig pensioenstelsel: een ALM analyse*, CPB Notitie 7 juni 2016, Den Haag: Centraal Planbureau.
- 7 Dit is niet helemaal correct uitgedrukt: vanwege het bestaan van de AOW, die door de overheid wordt uitbetaald, betaalt men alleen pensioenpremie en bouwt men alleen pensioen op over het deel van het loon boven de zogeheten franchise.
- 8 AFM (2015), *Naar een toekomstbesteding tweede-pijlerpensioen*, Position paper. Amsterdam: Autoriteit Financiële Markten.
- 9 Bron: CBS, Statline.
- 10 Zie hierover uitgebreider Paul de Beer (2016), *Behoud ons*

- pensioenstelsel, maar democratiseer de besluitvorming, *S&D* 2016/5.
- 11 Stichting van de Arbeid (2011), *Uitwerkingsmemorandum pensioenakkoord 2010 en beleidsagenda 2020*, Den Haag:
- Stichting van de Arbeid.
- 12 Zie over de grote voordelen van intergenerationale solidariteit Coen Teulings (2017), 'Het gelijk van Henk Krol', *NRC Handelsblad* 26 april 2017 en zijn bijdrage voor het symposium Pensioenen: op weg naar een nieuw stelsel? van 6 december 2017 in de Burcht te Amsterdam (www.deburcht.nl/nl/wetenschappelijk+).

Kleine welvaartsstaten moeten groot denken

In debatten over de toekomst van de verzorgingsstaat heet het steevast dat we speelbal zijn van globalisering en Europeïsering. Een nuchtere blik op België en Nederland spreekt dat pessimistische beeld sterk tegen. De lessen uit hun beider politiek biedt handelingsperspectief om samen op te trekken, voor broodnodig nieuw Europees sociaal beleid.

FRANK VANDENBROUCKE

Universiteitshoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam

De vaststelling is niet nieuw: in het verleden is al geopperd dat kleine staten over een sterk aanpassingsvermogen beschikken precies omdat ze hun kleine schaal combineren met een intens overleg tussen sociaaleconomische actoren.¹ Betrokkenheid van werkgevers en vakbonden bij het beleid bevordert niet alleen een goede uitvoering van het beleid; als er de bereidheid is om te leren uit ervaringen, dan kan overleg ook de basis vormen voor aanpassingsvermogen. Het Nederlandse poldermodel is in het verleden vaak geroemd als een voorbeeld bij uitstek van deze kwaliteiten.

Het succes van het poldermodel maakte Nederland op het einde van de jaren negentig toonaangevend in debatten over het Europese sociale model. In 1997 gebruikte Nederland het voorzitterschap van de EU om de gedachte dat een goed georganiseerde verzorgingsstaat een economische troef is en geen 'last', als een nieuw paradigma voor heel Europa te

promoten.² Twintig jaar later is het poldermodel aan serieuze vernieuwing toe; tegelijkertijd ontwikkelt zich op het Europese toneel een nieuw sociaal debat, met name over de sociale dimensie van de muntunie.

Mijn stelling is dat Nederland daarbij niet afzijdig mag blijven. Europese politiek en binnenlandse sociale politiek hebben meer raakvlakken dan men wel zou denken. Maar zowel Nederland als België hebben de neiging om defensief te reageren op het debat over de muntunie.

De Nederlandse arbeidsmarkt: een bewegend doel

Het Nederlandse poldermodel heeft zijn naam en faam te danken aan de omslag uit de jaren tachtig en negentig, en met name de spectaculaire toename van de werkgelegenheid in die periode. Onderhandelingen, coördinatie en

consensusvorming waren daarin cruciale factoren. Nederland heeft ook een traditie van 'grote hervormingen'; het Belgische verhaal is er altijd een van kleine stappen. De kern van het Nederlandse succes lag bij de volgehouden loonmatiging, die leidde tot een mercantiel succes dat in Europa zijn gelijke niet kent. De loonongelijkheid nam toe, en het loonaandeel in het nationaal inkomen daalde ook aanzienlijk. De koopkracht van vele gezinnen werd echter ondersteund door de forse toename van het aantal tweeverdieners; vrouwen gingen op grote schaal aan het werk in deeltijdarbeid. Op het niveau van de gezinnen bleef de inkomensongelijkheid – na een relatief belangrijke stijging in de jaren tachtig – daardoor beperkt.

Vandaag verschilt Nederland niet alleen van andere Europese landen door de omvang van deeltijdwerk. Nederland heeft een van de meest flexibele arbeidsmarkten van Noordwest-Europa. Flexibiliteit was een belangrijk politiek thema in de jaren negentig, maar ook de sociale partners manifesteerden zich uitdrukkelijk: hun Flexakkoord van 1996 legde de basis voor de in 1999 in werking getreden Wet Flexibiliteit en Zekerheid. De idee was dat er voor vast personeel meer flexibiliteit en minder zekerheid zou komen, en voor flexibel personeel minder flexibiliteit en meer zekerheid. De flexibiliteit nam een enorme vlucht, in die mate dat de sociale partners in hun Sociaal Akkoord van 2013 stelden dat de flexibiliteit doorgeschoten was.

Nederland heeft een omvangrijk segment van laagbetaalde banen, zeker in vergelijking met België

Nederland heeft bovendien een omvangrijk segment van laagbetaalde banen, zeker in vergelijking met België. Dat was gedurende vele

jaren doelbewust beleid: naast de verlaging van de officiële minimumlonen, oefenden regering en sinds het midden van de jaren negentig druk uit om de laagste loonschalen in de cao's te verminderen, waardoor de laagste cao-lonen nu dichterbij de minimumlonen liggen dan vroeger.

Minimumlonen voor mensen die jonger zijn dan 23 jaar liggen in Nederland traditioneel veel lager dan minimumlonen voor mensen van 23 en ouder. In België bestaat er sinds 2015 geen onderscheid meer tussen minimumlonen voor 18-jarigen en minimumlonen voor oudere werknemers. Het is dus niet verbazend dat er in Nederland een uitermate hoge werkzaamheidsgraad is bij jongeren – vaak studenten die bijkluissen – terwijl deze in België zeer laag is. Het is niet zo dat laagbetaalde banen stevast leiden tot 'werkende armen': in vele gevallen worden ze uitgeoefend door mensen die een huishouden vormen met anderen die een beter betaalde baan hebben, en beschikt men zo over een goed gezinsinkomen. Dit wil niet zeggen dat dit model geen neveneffecten heeft; daarover dadelijk meer.

Nederland doet het beter dan België inzake armoede. Dat ligt zowel aan de hoogte van de uitkeringen als aan de verdeling van werk over gezinnen: op beide punten scoort Nederland beter. Moet België het Nederlandse arbeidsmarktmodel overnemen? Het antwoord op die vraag is niet eenvoudig, omdat we twee sociale realiteiten met elkaar vergelijken en omdat het Nederlandse arbeidsmarktbeleid een *moving target* is. België kan veel leren van Nederland, maar op dit ogenblik neemt de ongelijkheid aan de onderkant van de inkomensverdeling zowel toe in Nederland als in België. Ik stip kort enkele factoren aan die deze dynamiek in Nederland helpen verklaren.

Het Nederlandse arbeidsmarktbeleid was een succes, maar er zaten ook kiemen in van grotere ongelijkheid tussen de actieven. De volgehouden loonmatiging en het verlagen van de laagste loonschalen leidde tot een grotere loonspanning, omdat hogere lonen in de praktijk minder gematigd werden. In de wijze

waarop arbeid gecombineerd werd in gezinnen zat enerzijds een 'herverdelend' effect, door de combinatie van deeltijdbanen met voltijdbanen; maar tegelijkertijd groeiden de inkomens van tweeverdieners gemiddeld sterker dan de inkomens van eenverdieners. Het resultaat was niet dat de inkomensongelijkheid sterk toenam, tenminste niet zoals die traditioneel gemeten wordt, met Gini-coëfficiënten. Maar wie onder de oppervlakte kijkt, en zoals Wiemer Salverda de aandacht toespit op de verhouding tussen de hoogte en de laagste inkomens, ziet wel een groeiende ongelijkheid.³

Op een bepaald ogenblik speelt ongetwijfeld ook een bodemeffect: het lijkt erop dat het percentage Nederlandse gezinnen waar niemand werkt aan het einde van de jaren negentig de bodem bereikte: dat percentage was sindsdien wel gevoelig voor de conjunctuur, maar structureel lijkt het niet meer te dalen. In België en Nederland zien we nu een identiek patroon in de ontwikkeling van relatieve armoedecijfers: ze nemen stelselmatig toe, niet voor de groep gezinnen waar de volwassenen aan het werk zijn, maar wel voor de groep gezinnen waar de volwassenen zeer weinig of niet aan het werk zijn. Nederland heeft daarbij een betere uitgangspositie, omdat er minder gezinnen zijn waar de volwassenen zeer weinig aan het werk zijn, en omdat de financiële armoederisico's van die gezinnen nog altijd lager zijn dan in België: maar de beweging gaat nu wel in dezelfde richting.

Het poldermodel is aan vernieuwing toe

Toenemende ongelijkheid tussen hoogste en laagste inkomens is niet het enige neveneffect van dit groeiemodel gebaseerd op loonmatiging, toenemende loonspanning en flexibiliteit. Ik stip er enkele aan. Wie vandaag als laaggeschoolde een volwaardig inkomen nodig heeft om als enige een huishouden te ondersteunen, concurreert met een grote groep mensen die bijklussen om hun huishouden van een extra inkomen te voorzien.

Dat zet druk op de maatschappelijke positie van laaggeschoolden.

Voor veel mensen is het erg interessant als zzp'er te gaan werken, voor anderen is het een terugvalpositie bij gebrek aan beter. Een groeiende groep zzp'ers is niet goed verzekerd tegen ziekte, en bouwt onvoldoende pensioen op. Cok Vrooman bracht in kaart hoe 35 jaar verandering in de sociale bescherming en arbeidsmarkt zekerheden heeft afgebouwd: 'meedoen in onzekerheid' treft sommige sociale groepen zwaarder dan anderen.

Ten slotte is de vraag of het op grote schaal bijklussen van studenten maatschappelijk een goede keuze is. Lex Borghans heeft daar mijns inziens terecht grote vraagtekens bij geplaatst.⁴ Als Nederland een toekomstgericht *sociaal investeringsbeleid* wil voeren, waarbij de nadruk ligt op de ontwikkeling van menselijk kapitaal, dan mogen studiekeuze en studierendement niet afhankelijk worden van de nood - of de wens - om bij te klussen.

Voor zover dit groeiemodel ondanks het werkgelegenheidssucces ongelijkheid in de hand werkte, heeft dit de Nederlandse samenleving blijkbaar niet verontrust in de jaren negentig en de jaren 2000. De gemiddelde inkomensstijging zorgde ervoor dat de armoede in absolute zin daalde tussen 1994 en 2007. Daarna steeg de armoede wel, omwille van het gecombineerde effect van algemeen koopkrachtverlies en groeiende ongelijkheid aan de onderkant van de inkomensverdeling.

In zekere zin ontstaat er een vliegwieleffect. Het delen van risico's en inkomens in gezinnen vermindert het belang van klassieke individuele beschermingsmechanismen, zoals minimumlonen en de laagste cao-schalen, en daardoor is er ook minder aandacht voor deze klassieke mechanismen.⁵ Het arsenaal van toeslagen dat de overheid geeft, wordt voor de minimale inkomensbescherming van gezinnen belangrijker dan de hoogte van de minimumlonen. In een samenleving waar tweeverdieners de norm bepalen, zit daar een zekere logica in. Maar die logica botst ook op limieten: de erosie van traditionele standaarden op

de arbeidsmarkt leidt wel tot grotere ongelijkheid onder werkenden. Ondanks het blijvende belang van het cao-overleg in Nederland, heeft het poldermodel zijn greep op deze dynamiek verloren. De vaststelling in het Sociale Akkoord van 2013 (zeventien jaar na het Flexakkoord van 1996) dat de flexibiliteit 'doorgesloten' is, getuigt daar in zekere zin van. Klara Boonstra meent daarom dat het aanpakken van misstanden aan de onderkant van de arbeidsmarkt alleen maar mogelijk zal zijn met een meer dwingend overheidsingrepen; ik kom daar dadelijk op terug.⁶

Flexibiliteit heeft vele gezichten: voor sommige mensen is ze welkom, voor andere mensen is ze een bron van onzekerheid. Het groeiende besef dat meer en meer mensen geconfronteerd worden met onzekerheid waar ze niet voor kiezen, is - veel meer dan ongelijkheid - wel een thema geworden in het Nederlandse beleid. Rutte II voerde in 2015 een Wet Werk en Zekerheid in, mede geïnspireerd door het Sociaal Akkoord van 2013. Rutte III kondigt opnieuw diverse maatregelen aan, waarmee naar een evenwicht gezocht wordt tussen 'zekerheid' en 'flexibiliteit' op de arbeidsmarkt. Of deze maatregelen voldoende krachtig zijn, durf ik niet zeggen. Ze illustreren wel het breed gedeelde besef dat de arbeidsmarktflexibiliteit in Nederland op een aantal vlakken te ver gaat. Maar misschien is een grondigere bezinning nodig op het onderliggende sociaaleconomische groeimodel.

Vorig jaar werd een interessante bundel opstellen gepubliceerd over de legitimiteit van het poldermodel in de 21ste eeuw. Maarten Keune concludeert daarin dat het poldermodel niet meer in de pas loopt met economie, arbeidsmarkt en politiek en aan serieuze vernieuwing toe is. De traditionele *storyline* dat een internationaal concurrerend bedrijfsleven gestimuleerd door loonmatiging het recept is voor een goed functionerende economie en arbeidsmarkt voldoet niet meer, aldus Keune. Ik citeer verder:

'[Er is] meer aandacht nodig voor het stimuleren van de binnenlandse consumptie,

voor het terugdraaien van de groeiende ongelijkheid en voor het aanpakken van de private schulden en de kwetsbaarheid voor schokken in het internationale financiële systeem. Ook zou er in overheidsbeleid, cao's en op organisatie-niveau meer prioriteit moeten gegeven worden aan het verhogen van baankwaliteit, productiviteit en innovatie.

De vakbonden en werkgeversorganisaties hebben een belangrijke gezamenlijke rol te spelen in zo'n heroriëntatie van beleid. Hiervoor is het wel een vereiste dat er voldoende vertrouwen tussen hen bestaat. (...) Om dit vertrouwen (...) weer te versterken en de sociale partners ruimte te geven om gezamenlijk aan *upgrading* te werken, zou de overheid meer duidelijkheid kunnen scheppen over wat wel en niet mogelijk is, bijvoorbeeld door in de wetgeving duidelijk vast te leggen wanneer flexibele contracten wel en niet gepast zijn, wat minimumtarieven voor zzp'ers zijn, welke vormen van arbeidsrelaties wel en niet acceptabel zijn et cetera. (...) [V]oor een krachtig corporatisme is een krachtige overheid nodig."⁷

Ik zou daaraan toevoegen dat op domeinen waar de internationale concurrentie sterk is, veel gewonnen kan worden indien 'duidelijkheid over wat wel en niet mogelijk' is ook op het Europese niveau tot stand komt.

Keuzes voor de toekomst: een Europees debat

De Europese Unie biedt een uitstekend kader om van elkaar te leren. Een land als België kan interessante lessen trekken uit de Nederlandse ervaring, zowel uit de verschillende uitgangsposities als uit de gemeenschappelijke trends. In welke mate zou een meer flexibele arbeidsmarkt, met lagere loonkosten voor laaggeschoolde arbeid, in België meer kansen creëren voor mensen die nu niet aan het werk raken, maar zonder 'door te schieten' zoals in Nederland? Is het mogelijk de loonkosten van laaggeschoolden verder te verlagen, zonder hun netto inkomenspositie aan te tasten?

Daarover is een breed en open debat wenselijk in België: op sociaal vlak zijn de Belgen soms te conservatief. Maar als het gaat om sociale innovatie kan ook Nederland leren uit ervaringen in andere Europese landen: Frank Pot wijst op onbenutte mogelijkheden inzake autonomie, werkoverleg, competentieontwikkeling en medezeggenschap in bedrijven.⁸

Flexibiliteit moet niet verketterd worden maar is ook geen doel op zich. Een cruciale opdracht van welvaartsstaten is zorgen voor stabiliteit: macro-economische stabiliteit, maar ook een zekere stabiliteit in het leven van mensen. De twee hangen overigens met elkaar samen. De bescherming van het inkomen van mensen die hun werk verliezen, creëert een macro-economische schokdemper, een 'automatische stabilisator' in het jargon van economen. De vraag hoe stabiliteit en flexibiliteit zich met elkaar verhouden, is de kern van het debat dat nu gevoerd wordt over de toekomst van de muntunie.⁹

Gedurende vele jaren lag in het Europese beleidsdiscours omwille van de muntunie de klemtoon op flexibiliteit. In de Europese Werkgelegenheidsstrategie van 1997 stond het idee centraal dat de lidstaten van de muntunie flexibele arbeidsmarkten nodig hadden, en dat flexibiliteit en individuele zekerheid konden samengaan door het ontwikkelen van individuele vaardigheden en activering. Lidstaten kregen te horen dat ze hun sociaal overleg vooral moesten decentraliseren.

Wie de publicaties en verklaringen van de Europese Commissie volgt, weet dat daar vandaag een andere wind waait. De Commissie stelt nu dat de muntunie nood heeft aan 'automatische stabilisatoren': solidair georganiseerde schokdempers ter ondersteuning van de lidstaten in tijden van crisis. De Commissie vindt dat de Duitse en Nederlandse lonen sterker moeten stijgen. Impliciet klinkt de boodschap dat nu stabiliteit nodig is in het aandeel van de lonen in het nationaal inkomen en dat daarom gecoördineerd loonoverleg nuttig is, eerder dan loutere decentralisatie.

In alle lidstaten zijn fatsoenlijke minimumlonen en een adequate werkloosheidsverzekering nodig, en iedere Europeaan die werkt zou toegang moeten hebben tot sociale zekerheid.¹⁰ In vergelijking met het discours dat domineerde tijdens de naschokken van de financiële crisis, is dat een zeer nieuw geluid. De aanslepende crisis heeft zulke diepe wonden geslagen – denk aan de jeugdwerkloosheid in een aantal Europese landen – dat een koerswijziging overigens niet kon uitblijven.

Deze geleidelijke verschuiving in het beleidsparadigma van de Europese Commissie blijkt uit een reeks van initiatieven, beginnend bij de lancering van het *Sociale Investeringspakket* in 2013 met als voorlopig hoogtepunt de plechtige proclamatie van een *Europese Pijler van Sociale Rechten* op de Europese top van november 2017 in Göteborg. Alhoewel die *Europese Pijler van Sociale Rechten* principes formuleert voor het sociale beleid in de lidstaten, is er verband met een vraagstuk dat de individuele lidstaten overstijgt. Met het oog op grotere stabiliteit, moet de muntunie in de ogen van de Europese Commissie een 'verzekeringsunie' te worden. Dit veronderstelt dat solidariteitsmechanismen ontworpen worden op het niveau van de eurozone, maar het veronderstelt ook dat de lidstaten voldoende vertrouwen hebben in de kwaliteit van de bestaande nationale verzekeringsmechanismen.

Iets algemener uitgedrukt: gemeenschappelijke sociale principes moeten ervoor zorgen dat de lidstaten elkaars sociale model kunnen vertrouwen. Voor alle duidelijkheid, de bedoeling is niet dat Europa de bestaande nationale verzekeringsssystemen zou overnemen; daar zit men in Nederland zeker niet op te wachten, en terecht. De bedoeling is dat er Europese buffers komen om zware financiële en economische schokken beter op te vangen, zodat de nationale welvaartsstaten kunnen gedijen in een meer stabiele Europese omgeving. Gelijkvormigheid is daarbij niet de boodschap, laat staan 'overnemen'. Wat Europa moet doen, is: te hulp komen bij zwaar weer.

Europese solidariteit: kunnen we afzijdig blijven?

Kan Nederland afzijdig blijven in dit debat over de ombouw van de muntunie tot een verzekeringsunie? In juli 2017 publiceerde de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV), de belangrijkste Haagse adviseur voor het buitenlands beleid, een interessant rapport over de verdieping en versterking van de Europese muntunie. Volgens de AIV kan Nederland zich niet veroorloven aan de zijlijn te staan als Frankrijk en Duitsland met hervormingsvoorstellen voor de eurozone komen. De AIV vindt dat Nederland voorstellen zoals een eigen begrotingsbuffer voor de eurozone, of zelfs een EU-belasting, een verhoogde afdracht aan Brussel, of de mogelijkheid om gezamenlijk te lenen, niet kan blijven afwijzen.

Het aanvaarden van dergelijke voorstellen vormt een prijs die door Nederland overwogen moet worden als Duitsland daarin voorgaat, mits Frankrijk en de zuidelijke lidstaten hun huis zichtbaar op orde brengen. De AIV meent dat Duitsland en Nederland een uitruil mogelijk moeten maken: 'Ter ondersteuning van economische hervormingen in de zuidelijke eurolanden dient Nederland, samen met Duitsland, een actieve en stimulerende rol te spelen in het opzetten van onder meer investeringsprogramma's en het aanjagen van de binnenlandse vraag door te sturen op loonontwikkeling die niet langer achter blijft bij de stijging van de arbeidsproductiviteit.'¹¹ Dit sluit mooi aan bij de vernieuwing van het poldermodel waar Keune en zijn collega's voor pleiten. Dit is niet verrassend. De uitdagingen waar het poldermodel voor staat, vinden we in varianten terug in andere Europese landen en het debat daarover is eigenlijk een Europees debat.

Het regeerakkoord van Rutte III staat haaks op dit advies van de AIV. Het regeerakkoord erkent dat een goed functionerende muntunie van groot belang is voor Nederland. Maar, 'het gemeenschappelijk financieren van schulden van EU-lidstaten is ongewenst. De EU dient geen schuldengemeenschap te worden. Lei-

dend voor het kabinet is daarom dat er geen verdere stappen in de richting van een transferunie worden gezet, ook niet door het invoeren van (vormen van) Eurobonds.' En, 'het kabinet is geen voorstander van een stabilisatiemechanisme (*fiscal capacity*) op EMU-niveau om de gevolgen van economische schokken op te vangen.' Kortom, Nederland stelt zich niet alleen principieel zeer terughoudend op in dit debat – dat is niet verrassend – maar sluit ook uitdrukkelijk de deur voor specifieke oplossingen. Daarmee maakt Nederland het zich wel bijzonder moeilijk om een creatieve rol te spelen in Europese onderhandelingen.

Op de stelling dat stabilisering van de muntunie méér solidariteit vergt, reageert ook de Belgische regering vandaag zeer behoedzaam. Het zogenaamde 'eurorealisme' van de Vlaams-nationalistische regeringspartner NVA beperkt de bewegingsruimte van de regering Michel. Maar het probleem is ook in België breder dan één partij: tijdens de voorbije tien jaar is België in Europa vooral gaan verdedigen wat het land heeft, of het nu gaat over sociale verworvenheden of fiscale achterpoortjes.

Hiermee is niet gezegd dat Nederland en België geen rol spelen in sociale debatten in de Europese Unie. Beide landen waren actief bij de hervorming van de Detacheringsrichtlijn, die nu zijn beslag krijgt. Nederland en België zijn ook zeker gewonnen voor de principes die vervat zitten in de *Europese Pijler van Sociale Rechten*, en voor het sociale model dat eraan ten grondslag ligt. En de Nederlandse en Belgische bewindslui zullen ongetwijfeld beamen dat de mooie principes van de *Pijler* omgezet moeten worden in tastbaar beleid – wat nu inderdaad een cruciale uitdaging is. Maar wanneer hieraan een vraag naar meer Europese solidariteit gekoppeld wordt, dan geven de Belgische en de Nederlandse regeringen niet thuis.

Toch zal men in de Europese Unie een nieuw evenwicht moeten vinden tussen de eigen verantwoordelijkheid van de lidstaten en solidariteit tussen de lidstaten. In de jaren negentig traden de Benelux-landen bij dergelijke vraag-

stukken samen op als bruggenbouwers in Europa. Dat was toen bijzonder effectief. Deze traditie is in de jaren 2000 verloren gegaan. Nochtans blijven de Nederlanders en Belgen nog steeds goed geplaatst voor die functie. De Belgen hebben meestal wel wat begrip voor de Fransen, de Nederlanders begrijpen de Duitsers. Eerder dan een defensieve rol is dan een proactieve rol nodig. En men moet correct inschatten hoe nationale vraagstukken – ook nationale sociale vraagstukken – thuishoren in een breder Europees debat.

Ik moet bekennen dat ik soms enigszins verbijsterd ben over hoe Nederlandse *public intellectuals*, ook ter linkerzijde, hiermee omgaan. Ewald Engelen beschreef het advies van de AIV in de *Groene Amsterdammer* als een ‘nieuwe coup’ van een ‘praatclub van oud-politici en andere lakeien uit de middenpartijen die vooral geselecteerd zijn op eurofilie’, en die ‘meer neoliberale hervormingen’ en ‘Europese belastingen’ voorstellen. De verschillen tussen Noord en Zuid zijn ‘simpelweg te groot’, en je moet dus niet aankomen met voorstellen voor hervormingen in het zuiden en hogere lonen in Nederland en Duitsland. De muntunie is gewoon niet levensvatbaar, aldus Engelen.¹² Bij de uitzichtloosheid van *dit* advies kan ik alleen maar diep zuchten. Het Nederlandse publieke debat verdient beter.

Dat de politieke rechterzijde niet gelukkig is met de nieuwe geluiden uit de Europese Commissie, is begrijpelijk: de Commissie baant zich geleidelijk een weg uit een eenzijdig paradigma van besparingen en competitiviteit. Ter linkerzijde zou men zijn oordeel toch iets zorgvuldiger moeten vormen. Uiteindelijk gaat het om de vaststelling dat een muntunie ook financiële en economische verzekeringsmechanismen nodig heeft. Een schokbestendige muntunie veronderstelt convergentie op sommige domeinen, maar creëert ook een veilige ruimte die veel diversiteit toelaat. Dat is in ieders belang; ook een zeer competitieve lidstaat als Nederland heeft Europese schokdempers nodig. Nu weet ik wel dat Europa door veel Nederlanders niet ervaren wordt

als iets wat bescherming of stabiliteit biedt en dat voorstellen om het beschermende karakter van de unie te versterken vaak gezien worden als in het voordeel van andere lidstaten, maar niet in het belang van Nederland. Dat laatste is een vergissing: stabiliteit is in ieders belang. Sterker, als de muntunie een echt verzekeringsmechanisme zou hebben tegen economische schokken, dan zouden ook landen als Duitsland en Nederland daar op geregelde tijdstippen zelf concrete steun door krijgen.¹³ Natuurlijk is het nodig dat *moral hazard* – roekeloos gedrag omdat men zich beschermd weet – maximaal vermeden wordt wanneer verzekeringsmechanismen opgezet worden. Het is echter perfect mogelijk verzekeringsmechanismen zo te ontwerpen dat dit risico aanzienlijk getemperd wordt.¹⁴

Op het ogenblik dat ik dit schrijf, is er enige consternatie over een sterke uitspraak van Martin Schulz, die deelname van de SPD aan een nieuwe Duitse grote coalitie motiveert met het perspectief van een ‘Verenigde Staten van Europa’. Je kan vele vraagtekens plaatsen bij het realiteitsgehalte van dit precieze voorstel, maar Schulz heeft overschot van gelijk wanneer hij van het Duitse debat – en het debat binnen zijn partij – een Europees debat maakt: opdat een partij als de SPD een toekomst zou hebben, is een ander Europa nodig. Een ander Europa is inderdaad de ‘levensverzekering’ van sociaal-democraten, zoals Schulz het samenvatte. Maar zelfs als je daar niet mee eens bent, dan nog is de toespraak van Schulz een nuttig signaal, zoals Arnout Brouwers het in *de Volkskrant* van 11 december stelde: ‘De EU is weer in flux en wie nu niet meepraat, loopt straks het risico in een achterhoedegevecht terecht te komen.’

Daarmee ben ik terug bij mijn uitgangspunt. De grote verschillen tussen Nederland en België illustreren dat de Europese Unie geen eenheidsworst maakt van de lidstaten. Ze zal dat ook in de toekomst niet doen. Maar het debat over onze sociale toekomst is wel een Europees debat. Kleine welvaartsstaten kunnen succesvol zijn in de Europese Unie,

maar ze mogen niet 'klein' zijn in hun visie op de Europese Unie. De Europese Unie biedt een kader waarin we van elkaar kunnen leren: we doen dat te weinig. Maar er is meer. België en Nederland spelen vandaag in het Europese sociale debat, elk op hun eigen manier, vooral

defensief. Hervormingen zijn hard nodig opdat de muntunie de lidstaten zou dienen in wat een kerntaak is van sociaal beleid: zorgen voor stabiliteit. Een defensieve koers ten aanzien van de Europese Unie is geen veilige koers, maar op termijn een riskante koers.

Noten

- 1 Deze tekst is een bewerking van de 34ste Pacificatielezing, gehouden in Breda op 11 november 2017; ik vergelijk daar in ook de Belgische en Nederlandse sociale prestaties; zie www.pacificatielezingen.org. Ik dank academische collega's en medewerkers van het Nederlandse ministerie van SZW, de Belgische FOD WASO, de Europese Commissie en de WBS voor kritische commentaar, maar de verantwoordelijkheid voor de tekst blijft uiteraard bij mij.
- 2 Voor het succes van het Poldermodel, zie A. Hemerijck en J. Visser, *'A Dutch Miracle'. Job growth, welfare reform and corporatism in the Netherlands*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1997. In 1997 werd onder het Nederlandse EU-voorzitterschap een conferentie georganiseerd over 'Social Policy as a Productive Factor', waar later vaak naar verwezen is.
- 3 Over ongelijkheid en armoede in Nederland, zie M. Kremer, M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.), *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid, 2014, en het hoofdstuk van Salverda daarin; voor meer detail, zie W. Salverda, 'The Netherlands: Is the Polder Model Behind the Curve with Regard to Growing Household Income Inequality?', in: D. Vaughan-Whitehead (red.), *Inequalities and the World of Work: What Role for Industrial Relations and Social Dialogue?*, Geneva: International Labour Office (te verschijnen, 2017), Hoofdstuk 9, pp. 265-303. Ik verwijs ook naar C. Vrooman en J.M. Wildeboer Schut, 'Op rozen zitten of op zwart zaad. Twee decennia inkomensongelijkheid', in: *Mens & Maatschappij*, Vol. 90, No. 4, 2015, pp. 343-378. En C. Vrooman, 'Institutionele verandering, sociale opdeling en het ongenoegen van Nederlanders', *TPEDigital*, 2016, Jaargang 10(3), pp. 49-73.
- 4 Zie de oratie van L. Borghans uit 2006 en, meer recent, zijn inbreng in het debat over de Nederlandse studiefinanciering (http://onderwijs-economie.org/?q=slim_bezuiningen).
- 5 Wijzigende machtsverhoudingen tussen vakbonden en werkgeversorganisaties spelen hierin ook een rol, maar de plaats ontbreekt om dit hier uit te werken.
- 6 K. Boonstra, 'De invloed van het sociaal akkoord op de Nederlandse arbeidswetgeving', in M. Keune (red.), *Nog steeds een mirakel? De legitimiteit van het poldermodel in de eenentwintigste eeuw*, Amsterdam University Press, 2016, pp. 197-223.
- 7 M. Keune (red.), *Nog steeds een mirakel? De legitimiteit van het poldermodel in de eenentwintigste eeuw*, Amsterdam University Press, 2016, p. 35.
- 8 F. Pot, 'Het werk van de robots reddend', *S&D* 2015/ 5, pp. 74-82.
- 9 Voor een economische analyse van de trade-off tussen flexibiliteit en stabiliteit in de Eurozone, zie: P. De Grauwe en Y. Ji, 'Booms, Busts and the Governance of the Eurozone', in: F. Vandenbroucke, C. Barnard en G. De Baere (red.), *A European Social Union after the Crisis*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, pp. 160-191.
- 10 Ik verwijs hierbij naar de recente discussienota van de Europese Commissie over de verdieping van de muntunie (de zgn. 'reflection paper') en het voorstel van de Europese Commissie voor een *Europese Pijler van Sociale Rechten*; dit voorstel is op de top van Göteborg aanvaard door de Raad en het Europese Parlement. Een merkwaardige illustratie van de omslag in het denken van de Commissie is de recente paper van M. Buti en A. Turrini, *Overcoming wage inertia* (<http://voxeu.org/article/overcoming-eurozone-wage-inertia>). Voor een bespreking van de samenhang tussen al deze ontwikkelingen en het nieuwe paradigma dat er aan ten grondslag ligt, zie F. Vandenbroucke, *Structural convergence versus systems competition: limits to the diversity of labour market policies in the European Economic and Monetary Union*, ECFIN dis-

- cussion paper 065, European Commission Directorate-General for Economic and Financial Affairs, Brussel, 20 juli 2017.
- 11 Adviesraad Internationale Vraagstukken, *Is de Eurozone stormbestendig? Over verdieping en versterking van de EMU*, AIV No. 105, juli 2017. De AIV is een onafhankelijk adviesorgaan onder voorzitterschap van oud-CDA-leider, minister en secretaris-gene-
- raal van de Navo Jaap de Hoop Scheffer. De raad, in 1998 bij wet ingesteld, adviseert regering en parlement over buitenlandbeleid.
- 12 E. Engelen, 'Een nieuwe coup', in: *De Groene Amsterdammer*, 23 augustus 2017. De reactie van Coen Teulings, in *NRC Handelsblad* van 30 augustus 2017, dat het AIV 'gewoon goede raad' gaf, was dan weer een verademing.
- 13 Dit wordt overtuigend en in detail geïllustreerd in N. Carnot, M. Kizior en G. Mourre, *Fiscal stabilisation in the Euro-Area: A simulation exercise*, CEB Working Paper, N° 17/025, Oktober 2017.
- 14 F. Vandenbroucke, Risk Reduction, Risk Sharing and Moral Hazard: A Vaccination Metaphor, *Intereconomics*, Vol. 52, May/June 2017, Number 3, pp. 154-159.

Het beste middel tegen nepnieuws is een integere overheid

Nepnieuws, bubbels en propaganda zijn van alle tijden, stelt Paul Bordewijk. Wie met tegenstanders van gedachten wisselt, zal altijd van manipulatie beticht worden. Als de staat zo goed mogelijk zijn werk doet, zullen de meeste burgers hun hoofd koel houden.

PAUL BORDEWIJK

Publicist

Bubbel zou wel eens het woord van 2017 kunnen blijken. Overal hoor en lees je dat mensen tegenwoordig door de opkomst van de sociale media in hun eigen bubbel zitten, waarin ze alleen horen en lezen wat gelijkgestemden te melden hebben. In zijn essay naar aanleiding van de verkiezingsnederlaag van de PvdA schrijft Paul Depla: ‘Verdeeld in kleinere groepen, leven mensen in hun eigen wereld en zijn nauwelijks meer met elkaar in gesprek.’¹ Dat wordt als een gevaar voor de democratie beschouwd, zeker wanneer er nepnieuws in zo’n bubbel rondgaat.² *The Economist* haalt Habermas aan, volgens wie door de sociale media het publieke debat erodeert.

Ik heb hier zo mijn twijfels over. Je hoeft geen gebruiker van sociale media te zijn om bij de selectie van de informatie die je tot je neemt te laten leiden door het gezag dat je aan auteurs toekent. Dat bepaalt welke boeken je leest, welke kranten en tijdschriften, maar ook welke columnisten. Hoe ruimden-

kend je ook bent, je ontkomt er niet aan een selectie te maken, en daarbij je vooral te richten op die publicaties waarvan je verwacht dat ze je verder helpen, en niet die waaraan je je alleen maar ergert.

Twitter speelt daarop in, door je de keuze te geven wie je wel en niet volgt. Je zult vooral andere twitteraars volgen met wie je het regelmatig eens bent. Dat hoeft overigens niet altijd. Ik ga geen abonnement op *De Telegraaf* of *Elsevier* nemen, maar Wierd Duk en Syp Wynia zijn interessant om te volgen.

Veel tweets worden ook geretweet door mensen die het er juist niet mee eens zijn, om de abjectheid van de betreffende twitteraar te laten zien. De tweets van Donald Trump zijn daar een mooi voorbeeld van. Er is in Nederland een geweldige polarisatie rond de Islam, waarbij de een moslims als de nieuwe joden ziet, en de ander als de nieuwe nazi's. Met 140 en ook met 280 tekens leidt dat eerder tot scheldpartijen dan tot diepgaande discussies,

maar eenzijdig is het niet wat je zo via twitter bereikt. En vaak verwijzen tweets naar langere artikelen.

Bij Facebook gaat men een stap verder, en maakt men zelf een keuze wat voor berichten abonnees krijgen voorgezet, op basis van berichten die ze eerder gelijkt hebben. Daarbij worden mensen eerder gesterkt in hun opvattingen. Maar het is nog maar de vraag of zo de democratie om zeep wordt geholpen.

Nieuwe verzuiling?

Dat mensen alleen zien en horen wat gelijkgestemden te melden hebben, hebben we eerder beleefd. In de jaren vijftig heette dat de verzuiling. De KVP-fractie leider Carl Romme was tegelijkertijd politiek hoofdredacteur van *de Volkskrant*. In Leiden woonde de redacteur van de plaatselijke editie van *Het Vrije Volk* de overigens besloten bijeenkomsten van de raadsfractie bij, dan kon hij beter uitleggen waarom de PvdA gelijk had en de andere partijen niet. Het verschil was dat *Het Vrije Volk* slechts een klein deel van de PvdA-stemmers bereikte.

In 1954 was het de katholieken door de bisschoppen ook verboden om lid van de VARA te worden of regelmatig naar hun uitzendingen te luisteren. Daaruit blijkt een belangrijk verschil tussen de hedendaagse bubbels en de verzuiling van destijds: de verzuiling werd in belangrijke mate gehandhaafd met externe pressie, waarbij letterlijk gedreigd werd met hel en verdoemenis, terwijl de bubbels van nu berusten op de eigen keuze van mensen, en mensen ook snel van bubbel kunnen wisselen.

Vergeleken met de tijd van de verzuiling is onze huidige maatschappij een wonder van openheid. Dat blijkt ook uit de volatiliteit van de verkiezingsuitslagen. In de tijd van de verzuiling wisselden weinig mensen van partij. Vier zetels winst heette al een politieke aardverschuiving. Nu kan een grote partij als de PvdA in één keer driekwart van zijn aanhang verspelen. Wanneer kiezers zich al in een bubbel bevinden, is dat kennelijk geen beletsel om van partij te wisselen. Of je moet constate-

ren dat het wisselen van bubbel kennelijk heel gemakkelijk is.

Met die volatiliteit hangt samen dat steeds minder mensen lid zijn van een politieke partij, terwijl een politieke partij toch de ultieme bubbel is. Wie lid wordt van een politieke partij committeert zich er bij voorbaat aan bij volgende verkiezingen op die partij te stemmen, en daar zijn steeds minder mensen toe bereid. Als PvdA-lid ontvang je ook voortdurend mails waarin je leest waarom de PvdA gelijk heeft en andere partijen niet.

Weldenkend Nederland

Het einde van de verzuiling betekent niet dat er geen bubbels meer zijn. Er zijn nog kleine bubbeltjes van verschillende soorten gereformeerden en moslims. Maar er is ook een grote bubbel van de gesecculariseerde hoog opgeleiden in Nederland. Die lezen de *NRC* en *de Volkskrant* en kijken naar *Nieuwsuur* en *Buitenhof*. Het is de bubbel van wat Herman Vuijsje weldenkend Nederland noemde.³ De meeste Tweede-Kamerleden bevinden zich in deze bubbel.⁴ In die bubbel volgt men de beleidsparadigma's⁵ van de Haagse ministeries. De rekenwijze van het CPB wordt kritiekloos omarmd, en wanneer het CPB voorspelt dat de verzorgingsstaat tot minder arbeidsparticipatie leidt, wordt dat geframed als 'minder banen'.⁶ De opkomst van Bernie Sanders en Jeremy Corbyn werd eerst geridiculiseerd en daarna gebagatelliseerd, want ook dat paste niet in het neoliberale wereldbeeld.

Ook is weldenkend Nederland voor de Europese integratie en de noodzaak van de 'hervormingen' die dat met zich meebrengt. De Brusselse correspondenten zien de Brusselse community als een Gideonsbende die het ideaal van de Europese eenheid dichterbij probeert te brengen, daarbij voor de voeten gelopen door de nationale regeringen die hun oren laten hangen naar de kiezers. Ze werken aan het 'Europese project', hoewel je nergens leest wat dat eigenlijk inhoudt, want dan zouden mensen zich er weleens tegen kunnen uitspreken.

Toen ik in 2005 mij in een academisch gezelschap liet ontvallen dat ik tegen de Europese Grondwet ging stemmen, werd ik aangekeken alsof ik een ontsnapte oorlogsmisdadiger was. Ik mocht nog net aan tafel blijven zitten. Marijke Linthorst schreef dat zij er indertijd haast niet voor durfde uit te komen dat zij overwoog tegen te stemmen.⁷

Weldenkend Nederland steunt ook de nieuwe koude oorlog tegen Rusland. Volgens het CBS bedroegen in 2014 de militaire uitgaven van de gezamenlijke NAVO-landen tienmaal die van Rusland, en exclusief die van de VS nog driemaal zoveel,⁸ maar dat lees je nergens. Wellicht verspreidt het CBS nepnieuws, maar dat zou dan toch een scoop van jewelste zijn. De ramp met de MH17 wordt steeds aangeduid als een misdadige aanslag in plaats van een tragische vergissing zoals die in oorlogssituaties vaker voorkomt. De vergelijking met het Iraanse passagiersvliegtuig dat op 3 juli 1988 door Amerikaanse militairen uit de lucht geschoten werd, en waarbij de onderste steen nooit boven is gekomen, wordt zelden gemaakt. Je kunt het ook vergelijken met de Engelse bombardementen op Nijmegen en het Haagse Bezuidenhout tijdens de Tweede Wereldoorlog waarvoor nooit iemand vervolgd is.

Het klimaatbeleid in de bubbel wordt gedictieerd door de milieuorganisaties. Men is terecht voor energiebesparing en zon- en windenergie, maar alternatieven als inherent veilige kerncentrales op basis van thorium of binding van CO₂ aan olivijn worden volledig genegeerd.⁹ Intussen zien we in andere bubbels allerlei complottheorieën langskomen. De rapporten over de opwarming van de aarde zouden fake zijn. Inenten leidt tot autisme. Joris Demmink verkrachtte kleine jongetjes, en dat werd door Justitie in de doofpot gestopt. Marianne Vaatstra werd vermoord door iemand uit het naburige AZC, en niet door een autochtoon. De man die op 10 juni 2017 bij Amsterdam Centraal tegen een muur botste, moet wel een terrorist geweest zijn.

Niet elke bewering is toegestaan. Je mag

niet beweren dat de holocaust fantasie was, en wie nu nog de beschuldigingen tegen Demmink volhoudt kan vervolgd worden wegens smaad. Maar zoals je mag beweren dat de aarde plat is en in zeven dagen geschapen, mag je ook de klimaatverandering ontkennen en inenten bestrijden, ook al maakt dat de doelstellingen van het overheidsbeleid minder haalbaar.

Betrouwbaar

Het beste dat de overheid kan doen om het geloof in dergelijke complottheorieën tegen te gaan, is zelf betrouwbaar te zijn. Maar daar ontbreekt het vaak aan. Het 'bonnetje' van de Teevendeal dat maar onvindbaar bleef, was op zichzelf niet belangrijk, maar was wel een symbool van een overheid die zijn fouten niet wil toegeven. En daarvan hebben we er natuurlijk heel veel gehad, zoals het fotorolletje uit Srebrenica en het onverklaarbaar gewiste telefoongesprek tussen Jos van Rey en Fred Teeven over de burgemeestersvacature in Roermond. En wat te denken van het persbericht dat de Keulse politie op 1 januari 2016 uitbracht waarin stond dat de feestelijkheden de nacht daarvoor overwegend vreedzaam waren verlopen. Nepnieuws! Dat er veel seksueel geweld had plaats gevonden werd al snel duidelijk via de veel gesmade sociale media, maar het duurde dagen voordat dat in Nederland door de reguliere media bevestigd werd.

Regelmatig blijken ook dingen niet te kloppen in officiële rapporten. Denk aan de 'onvolkomenheden' in het rapport over de geluidshinder bij uitbreiding van vliegveld Lelystad

Regelmatig blijken ook dingen niet te kloppen in officiële rapporten. Denk aan de 'onvolkomenheden' in het rapport over de geluidshinder bij uitbreiding van vliegveld Lelystad, waarbij een vliegsnelheid verondersteld werd waarbij vliegtuigen uit de lucht vallen. Het waren betrokken leken die dat opmerkten. In Leiden gebeurde ook zoiets bij de rapporten over de verplaatsing van het busstation die de gemeente wilde doordrukken.

Al weer een kleine twintig jaar geleden publiceerden Andries Köbben en Henk Tromp hun boek *De onwelkome boodschap* over de druk die op wetenschappers wordt uitgeoefend wanneer hun onderzoeksresultaten niet in het straatje van de opdrachtgevers passen.¹⁰ Zij waren betrokken bij een Leids instituut dat in opdracht van het Ministerie van OC&W het ziekteverzuim in het onderwijs in kaart bracht. Zolang dat terugliep waren er geen problemen, maar toen in 1994 een stijging van het verzuim geconstateerd werd, waren de rapen gaar. Dat boek heeft weinig invloed gehad. 'Daar kan ik niets mee', ligt bestuurders in de mond bestorven wanneer een rapport concludeert dat de voornemens in het regeerakkoord misschien niet zo verstandig zijn. Het ministerie van Veiligheid en Justitie wilde zijn cannabisbeleid graag onderbouwen met onderzoek door het WODC, maar dat onderzoek moest dan wel het bestaande beleid bevestigen.

Beïnvloeding verkiezingen

Inmiddels is er angst ontstaan dat door het lanceren van nepnieuws via sociale media andere landen en dan met name Rusland in staat zijn onze verkiezingen te beïnvloeden, en zo de democratie om zeep te helpen. Dit lijkt mij echter zelf meer een complottheorie. Toen Obama gekozen werd, was iedereen in onze kring enthousiast over de sociale media waarmee Obama campagne had gevoerd, maar nu Trump gekozen is hebben ineens de sociale media het gedaan. In de koude oorlog steunden zowel de Sovjet Unie als de Verenigde Staten bevriende partijen, in de hoop zo meer invloed uit te kun-

nen oefenen. Juist de Verenigde Staten oefenen ook op allerlei andere manieren druk uit. De *The Hague Invasion Act* van president Bush jr. die het de VS mogelijk maakt om Nederland binnen te vallen ten einde gevangenen van het Internationaal Strafhof te bevrijden, is nog steeds niet ingetrokken, en Trump zal dat niet doen ook. Stel je het kabaal eens voor wanneer Rusland zo'n wet had!

Ook weten we uit *Wikileaks* dat er indertijd overleg was tussen de Amerikaanse ambassadeur en een Haagse topambtenaar over hoe Wouter Bos onder druk gezet zou kunnen worden om alsnog in te stemmen met verlenging van de Nederlandse militaire aanwezigheid in Afghanistan. En Amerika oefent ook pressie uit via de baantjes die er te verdelen zijn. 'Dat zal Nederland merken', zei Jaap de Hoop Scheffer toen Nederland in 2010 niet bereid was de missie in Afghanistan te verlengen. Zijn eigen aanstelling als secretaris-generaal van de NAVO viel samen met de Nederlandse steun aan de inval in Irak, dus hij kon het weten.

Daarmee is natuurlijk niet goedgepraat dat Rusland probeert via nepnieuws invloed uit te oefenen. Niet een Russische BUK-raket maar een Oekraïense straaljager zou de MH17 hebben neergehaald. Waarom Oekraïne dat gedaan zou hebben is volstrekt onduidelijk, en deze desinformatie wordt dan ook maar in een kleine bubbel geloofd. Wat Rusland daarmee denkt te bereiken is ook niet duidelijk.

Meer invloed hebben de berichten gehad dat Hillary Clinton als minister van Buitenlandse Zaken voor haar e-mail haar privéserver gebruikt had in plaats van die van het departement. Omdat dat verboden was heeft dat ook tot serieuze onderzoeken door de FBI geleid. Paul Krugman houdt daarom de toenmalige FBI-directeur Comey verantwoordelijk voor de verkiezingsoverwinning van Trump.¹¹ Wanneer dat al Comey's intentie was, heeft hij er weinig plezier van beleefd want hij is zelf door Trump aan de kant gezet. De berichten over Clinton's email verkeer zijn naar buiten gekomen via Wikileaks. Men neemt aan dat die teruggaan op Russische hackers. Maar ze waren

wel waar, het was geen nepnieuws. En ze verschenen ook in de grote media, en niet alleen op Facebook. Ze zijn eerder te vergelijken met de Panama Papers of de Paradise Papers, die ook via hacken verkregen zijn met de bedoeling invloed uit te oefenen.

In plaats van de verkiezing van Trump te wijten aan Rusland, of aan Wikileaks, of aan Comey, of aan het rare kiesstelsel waardoor Clinton met een meerderheid van drie miljoen stemmen toch geen president werd, moet je de vraag stellen hoe het komt dat de Republikeinen met een kandidaat als Trump niet de grootste verkiezingsnederlaag uit de geschiedenis hebben geleden. Dat komt vooral door de weezin die de Democraten en met name de Clintons gewekt hebben bij de klassieke democratische achterban.¹² Ook bij het Brexit referendum is er binnen weldenkend Nederland de neiging de schuld van een onwelkome uitslag te leggen bij Russische trollen. Er is zeker in die campagne veel nepnieuws verspreid, maar dan toch vooral door de Engelse tabloids. Die zouden echter niet zoveel invloed gehad hebben wanneer er niet al een afkeer van de Europese Unie bestond. Dat kwam deels door de verstoring van de onderzijde van de arbeidsmarkt door de influx van arbeiders uit Oost-Europa en vooral uit Polen. Wanneer het Lodewijk Asscher eerder gelukt was om het principe van gelijke beloning voor hetzelfde werk in hetzelfde land aanvaard te krijgen, was er misschien wel geen meerderheid voor de Brexit geweest.

Maar er speelde ook een dieper sentiment, het gevoel dat de politici in Westminster macht kwijt raakten aan 'people we don't know'. In zijn Van der Leeuw lezing vergeleek David van

Reybrouck de onvrede over de EU met de afkeer van koloniale overheersers.¹³ Het grappige is dat Schotten die voor afscheiding van Engeland zijn op dezelfde manier over Westminster praten. Daar zijn geen Russische trollen voor nodig.

Er is nu een roep om censuur te horen. Facebook, Twitter en Google worden opgeroepen hun gebruikers te beschermen tegen onjuiste berichten. Die eis wordt nog niet gesteld aan email servers, telefoonbedrijven en de post, maar dat komt misschien nog wel. Kranten plaatsen soms ingezonden stukken met aantoonbaar onjuiste informatie, moet daarbij de overheid ook ingrijpen?

Onjuiste informatie hoeft ook niet met opzet gegeven te worden. Mensen kunnen zich te goeder trouw vergissen, of in berichten van anderen de ironie niet hebben onderkend.¹⁴ Maar het grootste gevaar is natuurlijk dat het weerspreken van de overheid als nepnieuws zal worden aangemerkt. Wanneer de politie in Keulen verklaart dat de oudejaarsnacht rustig verlopen is, verspreid je dan nepnieuws wanneer je het tegendeel hebt ervaren? En is het nepnieuws wanneer je zegt dat Nederland een belastingparadijs is, terwijl de Tweede Kamer heeft uitgesproken dat dat niet zo is? In 1956 deed de Nederlandse regering met succes een beroep om *Der Spiegel* niet te verspreiden vanwege berichten over de crisis op Soestdijk, maar dat was geen nepnieuws, integendeel. De overheid moet nepnieuws niet verbieden, maar wanneer het schadelijk is wel tegenspreken. De overheid wordt daarbij echter alleen geloofd wanneer ze zelf integer is. Daar ontbreekt het te vaak aan.

Noten

- 1 Paul Depla, *Op de toekomst*. Partij van de Arbeid 17 juni 2017: 2.
- 2 *How the world was trolled*. The Economist 4 november 2017:

- 21-24; Huib Modderkolk, *De schepping van het nieuwe monster*, de *Volkskrant* 11 november 2017, bijlage Zaterdag: 6-7.
- 3 Herman Vuijsje, *Correct. Weldenkend Nederland sinds de jaren zestig*. Olympus 2008.

- 4 Mark Bovens en Anchrit Wille, *Diplomademocratie*, Bert Bakker, Amsterdam 2011; Armen Hakhverdian en Wouter Schakel, *Nepparlement?* AUP, Amsterdam 2017.
- 5 Jouke de Vries en Paul Borde-

- wijk, *Rijdende treinen en gepasseerde stations*. Van Genep, Amsterdam 2009.
- 6 Paul Bordewijk, 'Het neoliberale mens- en maatschappijbeeld van het CPB' in *Sociaal bestek* jg. 77 nr 5, oktober/november 2015: 9-11. <http://www.paulbordewijk.nl/artikelen/627>
- 7 Marijke Lindhorst, 'Een nuchtere stem', in *S&D* jg. 62 nr 6, juni 2005: 5-6.
- 8 Frank Notten, *De opkomst van nieuwe militaire supermach-*
- ten*, CBS, Den Haag, september 2015/4: 10.
- 9 Paul Bordewijk, De verscholen klimaatoptie: olivijn. <http://publieketribune.net/2015/12/07/de-verscholen-klimaatoptie-olivijn/>
- 10 André J.F. Köbben en Henk Tromp, *De onwelkome boodschap of hoe de vrijheid van de wetenschap wordt bedreigd*.
- 11 <https://www.businessinsider.nl/paul-krugman-fbi-james-comey-2016-10/?international=true&r=US>
- 12 Thomas Frank, *Listen, Liberal*, Picador, a Metropolitan Book, Henry Holt and Company, New York 2016.
- 13 David van Reybrouck, 'Laat het volk echt meepraten', *de Volkskrant* 18 november 2017, *Opinie*: 5-7.
- 14 Willem Minderhout, 'De ver-googling van de bewijsvoering', in *De Leunstoel*, Internetmagazine voor Rustige Mensen, jg. 3 nr 8. http://www.deleunstoel.nl/artikel.php?artikel_id=750

Europees belang bij een regionale veiligheidsdialoog in het Midden-Oosten

Er is geen veiligheidspolitieke dialoog in het Midden-Oosten, terwijl het onophoudelijk conflicten regent. De gewapende strijd biedt vruchtbare bodem voor extremisme en mensensmokkel. Dit is in toenemende mate een Europees probleem. Brussel moet de zwaargewichten in deze regio *met elkaar* om de tafel krijgen, bijvoorbeeld in een OVSE-achtige structuur.

PATRICK DE VRIES

Diplomaat (in Washington, Peking en Kabul) en politiek adviseur bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken en bij de EU

Twee overheersende krachten houden het Midden-Oosten verdeeld: een machtsstrijd tussen Iran en Saudi-Arabië en verder oplopende economische ongelijkheid tussen sommige Golfstaten en landen als Egypte, Libanon, Jordanië en Tunesië. Twee splijtzwammen die vooral de ontwikkeling van de maar liefst 105 miljoen jongeren, in veel landen al gauw meer dan de helft van de bevolking, beperken. En dat levert een permanente tijdbom op.

De realiteit is dat 20% van alle conflicten in de afgelopen vijftig jaar in het Midden-Oosten plaats had en dat in de afgelopen jaren 45% van de mondiale terroristische aanslagen in de regio werden gepleegd. Zo veel instabiliteit heeft tot gevolg dat de werkeloosheid in deze regio (30%) tweemaal zo hoog is als het mondiale gemiddelde.

Vanaf 2020 zijn er in het Midden-Oosten

60 miljoen nieuwe banen nodig om de aankomende groep potentieel werknemers van een inkomen te voorzien.¹ Om economische groei en meer gelijkheid mogelijk te maken, moet er eerst stabiliteit komen door een einde te maken aan de vele conflicten die de regio teisteren. En dat gaat niet gebeuren zolang partijen weigeren om de tafel te zitten.

Koude Oorlog

Een onderhandelingstafel optuigen is geen gemakkelijke opgave. Juist de veiligheidspolitieke context is het afgelopen tijd veel complexer geworden. De belangen van de grote wereldspelers verschoven in rap tempo. Door de opkomst van schaliegas is het Midden-Oosten voor de VS minder cruciaal. In de overgang van Obama naar Trump werd het licht opgebouwde Iraanse vertrouwen in Amerika, ook

bij de hervormers, tenietgedaan. Syrië heeft Rusland terug in het mondiale zadel van 'onmisbare partners' geholpen terwijl de Russische strategische politieke en economische belangen evident meer in Europa liggen dan in het Midden-Oosten. Moskou kan, nauwelijks gehinderd, haar favoriete opportunistische spel spelen en doet dat dan ook.

China heeft zich met de aanleg van infrastructuur – in het bredere *One Belt One Road*-raamwerk – fysiek aan het Midden-Oosten verbonden. En 45% van China's totale olie-invoer komt inmiddels uit deze regio. Daarmee schaakt China onmiskenbaar ook mee op het veiligheidspolitieke bord. Niet voor niets werden Teheran en Riad door Peking uitgenodigd om meningsverschillen bij te leggen na de controverserige executie van een vooraanstaande geestelijk leider en sprak Peking met Houthi-leiders over een staakt het vuren in Jemen. Als gevolg van de migrantenstroom naar Europa, terroristische aanslagen in Europese hoofdsteden en *foreign fighter*-dilemma's heeft de Arabische regio voor Europa inmiddels een duidelijker veiligheidspolitiek karakter gekregen dan de traditionele oliebelangen waarop Europa in het verleden vooral heeft geaasd.

Op regionaal niveau zijn er voortdurend wisselende – en vooral onorthodoxe – coalities in de regio: Israël en Saoedi-Arabië zoeken toenadering tot elkaar; Bagdad ligt aan de ketting bij Teheran, en Qatar en Turkije worstelen met Egypte, bondgenoot van de *Gulf Cooperation Council*. Maar bovenal zijn kernstaten Saoedi-Arabië en Iran beduidend assertiever. Dat wordt soms in een sektarisch perspectief geplaagd.² Maar in de praktijk is er een traditionele 'real-politieke' machtsstrijd gaande. Iran heeft zijn invloed in Beiroet, Damascus, Bagdad en Sanaa – via Hezbollah en de Houthi's – aanzienlijk uitgebreid. De corridor van Teheran naar Tartus, een belangrijke levensader voor het regime, is nagenoeg voltooid. Riad is met een diplomatiek en in Jemen zelfs militair tegenoffensief bezig en met een binnenlandse hervormingsagenda

om buitenlandse investeringen aan te trekken. Maar de belangen reiken verder: beiden zien ook Afrika en West-Azië steeds meer als hun invloedssferen. Een spinnenweb aan ambassades, nieuwe lijnvluchten en investeringen in infrastructuur ontvouwt zich daar gestaag.

Het doet allemaal sterk denken aan de Koude Oorlog, met alle negatieve connotaties daarvan: denken in machts-sferen, een alles-of-niets-benadering, *proxy wars*, oploeiende brandhaarden en onbenut economisch potentieel. De ontluisterende sociaaleconomische stagnatie van jongeren is sterk afhankelijk van deze veiligheidspolitieke tweespalt. Het is ook voor Europa belangrijk dat hen een hoopvoller perspectief wordt geboden. Zoals politieke leiders dat begin jaren zeventig deden toen de VS en Europa met Rusland toenadering zochten, hetgeen uiteindelijk leidde tot de oprichting van de OVSE.

Het was destijds lang onvoorstelbaar dat kopstukken als Brezjnef, Ford, Tito, Ceaușescu, Schmidt en Honecker – vul namen uit het Midden-Oosten in en vergelijkbare botsende karakters en conflicterende belangen doemen op – in conclaaf gingen. En dat is nu niet anders: hoewel Moskou en het Westen elkaar als bedreiging voor de eigen veiligheid zien, wordt er in de NAVO-Rusland Raad en binnen de OVSE, ondanks fundamentele meningsverschillen over kwesties als Oekraïne en Syrië, nog altijd met elkaar gesproken om verdere escalatie te voorkomen en laten Baltische staten Russische inspecties van hun militair materieel toe.³ Elke regio heeft zijn eigen dynamiek. Zo is het Midden-Oosten niet op te delen in overzichtelijke Oost-West machtsblokken zoals destijds in Europa het geval was. De regio is te verdeeld om te verwachten dat het de hete hangijzers – Israël/Palestina, een vredesregeling voor Syrië, een onafhankelijk 'Groot Koerdistan' – in een dialoog ineens oplost. Maar er valt veel te winnen bij het losweken van de huidige negatieve politieke patstelling.

Europa moet verbinden en beschermen

Juist de sociaal-democratie zou stil moeten staan bij de vraag welke initiatieven er nodig zijn om mensen kansen én bescherming te bieden. Een opvallende tegenstelling manifesteerde zich in het afgelopen decennium. In een tijdsgewricht waarin maatschappelijke uitsluiting en verwijdering sterker boven kwamen drijven binnen Europa en aan haar randen, sijpelde de verbindende kracht van de Europese sociaal-democratie weg.

Waar de jaren negentig nog vooral symbool stonden voor de mogelijkheden van toenadering die globalisering onmiskenbaar bood – meer handel, minder grenzen, groter Europa – markeert het begin van deze eeuw de keerzijde van dit fenomeen: er is geen houvast meer. Mensen die niet zo snel meekonden voelen zich niet langer beschermd. En daarmee groeide het verzet, zo laten de verkiezingen dit jaar in Europa zonneklaar zien, en vooral de verwijdering. De Britten die niet meer bij de EU willen horen, de Hongaren en de Polen die geen vluchtelingen willen opnemen, de Europeanen en de Turken die nauwelijks nog door één deur kunnen, de kiezer die zich niet meer in het politieke midden thuis voelt en zich heeft losgemaakt van de sociaal-democratie.

Tegenover het verwijderingsproces in Europa staat een uitsluitingstrend in de Arabische wereld, vooral voor jongeren. Het *Arab Human Development rapport 2016* stelt dat jongeren het laatste decennium zeer beperkte toegang hebben tot politiek, economie (banen) en basale voorzieningen als adequaat onderwijs en zorg, hetgeen een sterk gevoel van algehele maatschappelijke uitsluiting voedt.⁴ Dit geldt voor vrouwen nog het meest, benadrukt het rapport. De jeugd is alleen nog via de sociale media verbonden. Met als treurig perspectief dat op de politieke, economische en sociaal-culturele ontwikkeling van de regio een stevige rem staat.

Afscheiding, uitsluiting, ongelijkheid en ontwikkeling van eenieder – waren dat niet

altijd de thema's die sociaal-democraten bij elkaar dreven? De sociaal-democratie lijkt herkenbaarheid te hebben verloren. In een geglobaliseerde setting meegebogen met rechts op migratie en marktwerking, onvoldoende meegedraaid met links op het tegengaan van toenemende ongelijkheid en niet krachtig genoeg verbonden. Meer dan eens staan bestaanszekerheid en sociale rechtvaardigheid onder druk. De sociaal-democratie zou weer een motor van ideeën moeten worden die houvast biedt en verbinding bevordert in een onzekere wereld. De sociaal-democratische traditie als tegenwicht en hervormende kracht ten opzichte van het neoliberale denken om vooral de mogelijkheden van de voorhoede te vergroten.

Die ideeën zijn er natuurlijk gedeeltelijk al, ook op het terrein van buitenlandse politiek. De sociaal-democratie is enorm actief in het Midden-Oosten om 'bottom-up' participatie van jongeren te steunen, onder meer door de training programma's van de Foundation Max van der Stoel voor de opbouw van politieke partijen in Jordanië, Marokko, Tunesië en Egypte.⁵ Maar er zou tevens 'top down' naar het grotere geheel moeten worden gekeken. Ook vanuit de veranderende Europese politieke context: een gerevitaliseerde Frans-Duitse tandem, een hernieuwde sterke Franse blik op het Midden-Oosten en het toegenomen besef dat in het licht van de onvoorspelbaarheid van de VS Europa het heft meer in eigen handen moet nemen. De sociaal-democratie zou – met gelijkgezinden – op die dynamiek in moeten spelen met nieuwe initiatieven die stabiliteit aan de randen van Europa kunnen vergroten.

Het eerdergenoemde *Arab Human Development*-rapport wijst op de toename van vier naar elf gewapende conflicten in de afgelopen tien jaar als grootste remmende factor op ontwikkeling in de regio. Hoe kan een draai worden gegeven aan een destructieve machtsstrijd die partijen steeds verder weg brengt van elkaar?

Een veiligheidspolitieke dialoog

Brussel moet het voortouw nemen bij het promoten van een veiligheidsdialoog in het Midden-Oosten. Van Rusland, de VS of China valt dit niet te verwachten; die raken steeds verder verstrikt in het wespennest van tijdelijke deals. Dat is geen Europees altruïsme maar eigen belang. We gaan steeds meer van een onderling verbonden naar een wederzijds afhankelijke wereld; de val van een regio kan risicovoller zijn dan de opkomst ervan.

We zouden er toch niet aan moeten denken dat in de huidige negatieve spiraal ook een land als Egypte, met 90 miljoen inwoners waarvan meer dan de helft onder de 35 en op steenworp van Europa, nog eens implodeert? Brussel moet deze stap ook zetten omdat juist Europa ervaring heeft met het bijeenbrengen van machtsblokken. Een OVSE-achtige structuur kan als referentie dienen. Die organisatie heeft niet alle problemen opgelost, maar heeft wel een basis gelegd voor détente, uitwisseling en toenadering. Een dergelijk proces vraagt vooral tijd en strategisch geduld. Ter vergelijking: er zat maar liefst zes jaar tussen het moment dat het idee van een dialoog tussen het Westen en Rusland werd geopperd en het politieke akkoord om daadwerkelijk een dialoog te gaan voeren. Brussel zou hierover de discussie moeten aangaan met de regionale zwaargewichten, primair met Iran en Saudi-Arabië, met wie Europa zowel bilateraal als in EU-verband relaties heeft geïntensiveerd, maar uiteindelijk ook met Egypte en Turkije en Israël. Een aantal stappen is daarbij van belang.

Het gaat om te beginnen om het formuleren van basisprincipes – geen inmenging over landgrenzen heen, respect voor internationaal recht – en het besef dat er naast afschrikking een mechanisme voor toenadering moet komen om een machtsbalans te behouden. Een dialoog kan leiden tot vertrouwenswekkende maatregelen als de oprichting van een regionaal humanitair fonds, afspraken over conflictpreventie en de instelling van een ‘conflict preventie expertise centrum’, dat trai-

ningsprogramma’s en onderzoek promoot, een betere regionale watervoorziening of de ontwikkeling van duurzame energie. Uiteindelijk gaat het om het identificeren van meer gezamenlijke belangen. Inmiddels is bijvoorbeeld vast komen te staan dat maar liefst 65% van de bevolking in het Midden-Oosten niet zeker is van water en voedsel. Sinds 2014 hebben 13 van de 21 landen te maken met ‘absolute’ waterschaarste en 5 landen kennen een situatie van waterschaarste.⁶

De EU pompt miljarden in het Midden-Oosten zonder op een veiligheidspolitieke dialoog aan te dringen

Dergelijke problemen kunnen, zo stellen experts, alleen nog door middel van regionale coördinatie worden opgelost. Er zou in dat licht ook samenwerking kunnen worden gezocht met de ‘science for peace’-programma’s van de NAVO en de EU. In een van die programma’s werken Arabische, Israëliëse, Iraanse, Turkse en westerse wetenschappers samen op terreinen als biologie, landbouw en gezondheidszorg – ter ondersteuning van de gedachte dat onderscheidende nationale perspectieven en belangen een hoger gezamenlijk doel kunnen dienen.⁷ Een nieuw element zou zijn om de ‘civil society’ meer te betrekken om patstelling van politieke leiders van onderop te helpen doorbreken in de vele conflicten. Partijen zouden het ook eens moeten worden over de reikwijdte van een politieke discussie. Te denken valt in ieder geval aan traditionele veiligheidskwesties zoals wapenbeheersing, nieuwe dreiging zoals voedselveiligheid en sociaaleconomische onderwerpen zoals een beter verbonden regionale (transport) infrastructuur. Het gaat al met al om een dialoog dat via kleine stappen langzaam een vertrouwensbasis moet

bieden en waarbij meer traditionele veiligheidsonderwerpen, zoals een regionale nucleaire ontwapeningszone en terrorisme en cyber veiligheid, later aan bod komen.

Een proces dat zowel tijd als politieke druk nodig heeft

Naast tijd, vraagt dit proces ook om politieke druk. Maar daar ontbreekt het aan. De EU pompt nu erg makkelijk miljarden in de regio zonder stevig op een veiligheidspolitieke dialoog aan te dringen. Terwijl er een kapstok is: de *Global Strategy on Foreign and Security Policy* van de Europese Unie uit 2016 noemt het bevorderen van multilaterale samenwerking in het Midden-Oosten als een speerpunt.⁸

Dit is geen pleidooi voor het simpelweg creëren van een nieuwe instelling en evenmin voor het implanteren van een OVSE, met al zijn haken en ogen, in het Midden-Oosten. Het gaat nu eerst om de erkenning dat partijen om de tafel moeten teneinde competitie binnen aanvaardbare grenzen te houden en dat Europa in dat licht een grotere politieke rol moet spelen en met ideeën moet komen om huidige en nieuwe generaties in de regio te verbinden en tegenstellingen te helpen overbruggen.

Gaan de handen daarvoor op elkaar in het Midden-Oosten? Dat valt te bezien. Duidelijk is wel dat Rusland, China, Turkije en Iran niet geneigd zullen zijn de portemonnee te trekken

voor de – broodnodige – wederopbouw in Syrië, Irak, Libië en Jemen. Europa wel en dat moet Brussel ook als wisselgeld zien. Bovendien hebben deze landen investeringen van Europese bedrijven nodig om jongeren aan het werk te krijgen. En naarmate Brussel de stroom mensen naar Europa gaat beteugelen, wordt migratie ook en vooral een verantwoordelijkheid van de Arabische regio zelf. Nu al zoeken deze landen Europese steun voor een beter beheer van landgrenzen en kustlijnen, onder andere in de Sahel en de Hoorn van Afrika. Die steun zou niet vrijblijvend moeten zijn. Dat geldt eveneens voor terrorismebestrijding: Europa heeft relevante inlichtingen over extremistische groeperingen met nauw banden in het Midden-Oosten. Europa heeft dus kaarten op zak. Bovendien lijkt vooral Parijs, dat recent met Cairo (Libië), Riyad (Jemen) en Teheran (Syrië) pragmatisch zaken deed, te onderkennen dat in een wereld van macht en tegenmachten Europa in het Midden-Oosten ook machtspolitiek moet durven bedrijven en daarbij oog moet hebben voor het belang van een regionale machtsbalans.

De verantwoordelijkheid voor meer stabiliteit in het Midden-Oosten ligt bij de landen zelf. Maar een gezamenlijk Europa kan – met meer flair en durf – een bijdrage leveren aan het bijeenbrengen van regionale belangen, opdat ook nieuwe generaties in deze regio op termijn een beter perspectief krijgen.

Noten

- 1 United Nations Development Program, *Arab Human Development Report 2016: Youth and the prospects for human development in changing reality*, www.arabstates.undp.org/content/rbas/en/home/library/huma_development/arab-human-development-report-2016.
- 2 European Parliament, Directorate General for External Policies, *Sectarianism in the Middle East*, 3 May 2017, [www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2017/603843/EXPO_IDA\(2017\)603843_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2017/603843/EXPO_IDA(2017)603843_EN.pdf).
- 3 NATO - News: *NATO Allies brief Russian arms control inspectors*, 09 November 2017, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_148420.htm
- 4 *Arab Human Development Report 2016: Youth and the prospects for human development in changing reality*, www.arabstates.undp.org/content/rbas/en/home/library/arab-human-development-report-2016.
- 5 Max van der Stoep Foundation, *Democracy Ons ideaal: een wereld waarin de democratische rechten van alle mensen zijn gewaarborgd*, <https://www.foundationmaxvanderstoep.nl/>
- 6 Wereldbank, *New Worldbank report: Beyond Scarcity: Water*

Security in the Middle East and North Africa, <https://reliefweb.int/report/world/beyond-scarcity-water-security-middle-east-and-north-africa-enar>.

- 7 EU External Action Service, *EU supports science for peace and cooperation in the Middle*

East, https://eeas.europa.eu/headquarters-Home-page/31030/eu-supports-science-peace-and-cooperation-middle-east_en

- 8 European Union Global Strategy, *A Stronger Europe, a Global Strategy for the European*

Union's Foreign and Security Policy, <https://europa.eu/globalstrategy/en/shared-vision-common-action-stronger-europe>.

Klaar met weg-met-ons (1)

Hebben we niks beter te doen dan het stimuleren van burgerkracht?

Wim Derksen reageert op de discussie tussen Annemarie Kok en Jacques Wallage uit *S&D* 4. Hij vraagt zich af of sociaal-democraten geen grotere zorgen hebben dan burgerparticipatie. En als we het er dan toch over hebben, dan misschien wel meewegen dat ook het bezetten van de snelweg naar Dokkum een burgerinitiatief is?

WIM DERKSEN

Hoogleraar bestuurskunde aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam

Annemarie Kok schreef een prachtig stuk in *S&D*. Ze stelde de terechte vraag waarom zoveel vooraanstaande PvdA-ers (Wallage en Plasterk) zijn gaan geloven in 'burgerkracht' en 'doe-democratie'. We zouden de burgers veel vaker zelf moeten laten beslissen. Ook wel: meer democratie en minder politiek. En het is opvallend dat je dit geluid vooral van politici hoort. Kok vraagt zich af: waarom zijn ze 'klaar' met de politiek. 'Hoe zijn we toch in dit weg-met-ons-verhaal verzeild geraakt? Jacques Wallage voelde zich aangevallen en reageerde met een verkeerde intonatie en met een verkeerde argumentatie. Alle reden om nog even erop terug te komen.

Ik vermoed dat Wallage heeft verzuimd het essay *Binding genoeg* te lezen dat aan de basis stond van Koks beschouwing in *S&D*. Misschien had hij dan anders gereageerd. *Binding genoeg* is een helder opgebouwd filosofisch betoog, verpakt in een brief aan Jane Jacobs. De stad Groningen, waar Annemarie Kok woont, fungeert als basis. Zoals in vele

steden bestaat er in Groningen zorg over de wegvallende sociale cohesie, het wegvallende gemeenschapsgevoel. En zoals elders wil de gemeente Groningen daaraan iets doen door de beslissingsmacht in handen van de burgers te leggen. Kok analyseert dat er met die sociale cohesie in de Nederlandse samenleving weinig mis is. Ja, de buurt is steeds minder een integrerend kader, maar is al zo sinds Jacques van Doorn daarop een halve eeuw geleden wees. De sociale cohesie is langs functionele weg opnieuw ingevuld. Het probleem bestaat dus niet. En volgens Kok mankeert er ook alles aan de oplossing, als er wel een probleem zou zijn.

In *Binding genoeg* geeft Kok hilarische voorbeelden. Ze beschrijft hoe ze verzeild raakt op een 1000-bijeenkomst waar 'Stadjers' (Groningers) samen plannen smeden voor de toekomst van hun stad. Drie dringen vallen haar van deze conferentie op. Ten eerste is na een korte gedachtewisseling al meteen duidelijk in welke richting de stad zich moet ontwikkelen en wordt voor het gemak aangenomen dat alle

niet-aanwezig en het met deze richting eens zullen zijn. Ten tweede hebben professionals op de conferentie een bepalende rol, onder andere doordat ze aan elke tafel als gespreksleider optreden. Ten derde komt er uiteindelijk niets terecht van al die plannen die binnen in één dag zijn ontwikkeld en vastgesteld. Na een jaar is iedereen het gedoe weer vergeten.

Het tweede voorbeeld gaat over Almere, waar de gemeente burgers in sommige wijken en straten verantwoordelijk maakt voor de openbare ruimte (verlichting, bestrating, binnentuin en de riolering). Alweer vanuit de gedachte dat deze 'gezamenlijkheid' de sociale cohesie in de buurt zou versterken. En ook al weer vanuit de gedachte dat de burgers het over het gebruik van die openbare ruimte vanzelfsprekend eens zijn. Waarom zou de gemeente zich daar dan nog mee bemoeien? Nou, misschien wel omdat het gedrag van de ene burger negatieve effecten heeft voor de ander? Het hele onzinnige idee heeft uiteindelijk vooral tot burenc conflicten, hoge kosten en hoofdpijn geleid.

Het derde voorbeeld moet Wallage zeker aanspreken. Al wandelend door de stad Groningen constateert Kok hoe blij de burgers nog steeds zijn met het verkeerscirculatieplan dat door Max van den Berg en Jacques Wallage in de jaren zeventig, ondanks veel weerstand (vooral van bedrijven en middenstand), is doorgevoerd, nee, is doorgedrukt. De politiek nam indertijd zijn verantwoordelijkheid. Het heeft de stad fundamenteel veranderd. Ten goede.

Het is des te opvallender dat Wallage nu zo'n andere positie inneemt. Ik kan me niet herinneren – ik woonde toen ook in Groningen – dat Max en Jacques indertijd veel pogingen hebben gedaan om de onwillige automobilisten en de klagende middenstand te laten meepraten. Laat staan: hen in het kader van burgerkracht de macht over te dragen.

Wallage beargumenteert zijn ommezwaai overigens nogal onduidelijk. Hij beroept zich meermalen op het feit dat 'de politiek het niet meer alleen kan'. Waarbij hij blijkbaar achte-

loos het begrip politiek voor zichzelf en de zijnen reserveert. Burgers moeten meedenken met het beleid. Je hebt draagvlak nodig. Hoogopgeleide burgers zijn immers in staat veel beleid te frustreren. Maar daarover gaat het stuk van Annemarie Kok helemaal niet. Kok is helemaal niet tegen transparantie of tegen een gesprek met burgers. Kok stelt zich te weer tegen de neiging van veel politici om zelf geheel plaats te maken voor de burger, wie dat dan ook is. Niet de burgers netjes laten meepraten en uiteindelijk zelf beslissen. Nee, gewoon alles over de schutting gooien bij de burger.

Wallage geeft nog een ander, veel grootser argument. Ik citeer: 'De opkomst van populistische partijen in heel Europa moet allereerst worden gelezen als een protest tegen het feit dat de prijs van de globalisering wel erg eenzijdig wordt betaald door mensen met een kwetsbare maatschappelijke positie.' Maar Jacques, is dat probleem met burgerkracht op te lossen? Het lijkt me dat hier internationale en nationale overheden aan zet zijn om ervoor te zorgen dat de maatschappelijke ongelijkheid niet veel te groot wordt en dat de kansen om mee te doen eerlijker worden verdeeld. Zeg maar: gewone sociaal-democratie en geen geneuzel over burgerkracht.

Persoonlijk blijf ik met veel vragen zitten na het debat over burgerkracht, doe-democratie, zelf-organisatie of hoe we die neiging van veel politici om hun werk aan burgers over te laten ook maar willen noemen.

Wat is er mis aan de representatieve democratie? Waarom zou het 'vijf voor twaalf' zijn als meer dan tachtig procent van de mensen gewoon gaat stemmen bij de laatste Kamerverkiezingen? En waarom kan bij gebleken slijtage de representatieve democratie niet worden opgelapt, in plaats van haar met het troebele badwater van de doe-democratie weg te gooien. Als er bijvoorbeeld twijfels zijn over de kwaliteit van raadsleden in sommige gemeenten, waarom maken we het raadslidmaatschap dan niet aantrekkelijker (in plaats van ook nog eens het wachtgeld af te schaffen, meneer Plasterk)?

Zijn burgers bereid om burgerkracht te leveren? Ik citeer nog even Annemarie Kok op basis van veel studies: 'Maar niets wijst op een spontane bereidheid onder de meeste burgers om gratis en voor niets op structurele basis over van alles mee te denken, maatschappelijke werk in de buurt te verrichten en/of bestuurlijke verantwoordelijkheid te dragen.' Is iedereen in staat om de gevraagde burgerkracht te leveren? Voorstanders van burgerkracht wijzen graag op het hoge opleidingsniveau van de burger. Maar daarbij denken ze vooral aan hun eigen vrienden. Terwijl het vmbo nog steeds de populairste onderwijsvorm is. En het is bekend dat lager opgeleiden meer moeite hebben om mee te doen in die leuke processen waarbij burgers het werk van gemeenteraden overnemen. Kok wijst terecht ook op de kloof tussen de onkundige burger en de professionals die al gauw de leiding overnemen in het debat.

Wat doen we met tegenstellingen? Politiek gaat toch over tegenstellingen? Voorstanders van burgerkracht lijken vaak te suggereren dat we het allemaal op voorhand eens zijn met elkaar. Dat er sprake is van een win-winsituatie. Alleen het woord al. Maar zoals een verstandige wethouder mij laatste zei: 'Wim, voor mij bestaat de burger helemaal niet; ik ken alleen de astmapatiënt die nog ongezonder wordt omdat andere burgers met oude diesels in de binnenstad willen rijden.' Ja, wie krijgt dan zijn zin? Politiek is toch de gezaghebbende toedeling van waarden?

Waarom horen we altijd dezelfde voorbeelden over burgerkracht? Het gaat altijd over groene straten en opgelapte leesalen. Het gaat nooit over sociale zekerheid, over klimaatverandering, over ongelijke kansen in het onderwijs, over ondermijning door criminele milieus. Allemaal onderwerpen waarop de samenleving zonder overheid en zonder politiek geen antwoord kan geven. Voor ons allen is het goed om nu iets aan het klimaat te doen, maar mij persoonlijk is het veel aantrekkelijker om te wachten tot een ander wat doet.

Zou het kunnen zijn dat je juist van de PvdA meer steun voor de representatieve democratie zou verwachten?

De teksten van Plasterk over doe-democratie zijn bij uitstek paternalistisch

Hoe overheidscentrisch is dat denken over het vergroten van burgerkracht? Heel erg. De teksten van Plasterk over doe-democratie zijn bij uitstek paternalistisch. Ja, ik krijg jeuk als de overheid over mij schrijft dat 'de burger [dus: ik] in positie moet worden gebracht'. Of dat de overheid voortaan moet 'zorgen dat' in plaats van 'zorgen voor'. De overheid moet ervoor zorgen dat ik iets doe? Mogen wij burgers even zelf bepalen wat de overheid voor ons moet doen? Hoe naïef is dat denken over burgerkracht? Plasterk schreef met droge ogen dat we burgers moesten stimuleren om zelf maatschappelijke vraagstukken op te pakken. Gold dat ook voor mannen met zwarte mutsen die in Woerden een asielzoekerscentrum aanvielen? Of voor burgers die de wietteelt in Brabant feitelijk legaliseren? Dat zijn toch ook burgers die zelf maatschappelijke vraagstukken oppakken?

Dat brengt ons terug bij die centrale vraag: waar is de overheid van? Mijn antwoord is simpel: de overheid dient die maatschappelijke belangen te behartigen die zonder optreden van de overheid niet worden behartigd. De samenleving is vaak heel goed in staat om zijn eigen zaakjes te regelen. Voor veel sociale cohesie (wat vanzelfsprekend een maatschappelijk belang is) heb je de overheid niet nodig. Maar juist als de samenleving het niet kan, moet de overheid het niet aan de burgers overlaten. En dat zouden sociaal-democraten moeten weten.

Klaar met weg-met-ons (2)

Verantwoordelijkheid is het woord niet

Ook Maarten van de Bos reageert op de discussie tussen Annemarie Kok en Jacques Wallage. Hij vindt hun probleemanalyse nogal makkelijk. Alsof democratie een uitruil is tussen burgers en politiek. Aan de hand van het werk van de Amerikaanse filosoof 18 Yasha Mounk schetst hij een alternatief.

MAARTEN VAN DEN BOS

Ambtelijk secretaris voor de Banning Vereniging en fractievoorzitter voor de PvdA in de Gemeenteraad van Lingewaard

De st rijd aanbinden tegen de verdere democratisering van staat en samenleving is als het opnemen van de wapenen tegen God zelf, oordeelde de Franse edelman Alexis de Tocqueville in het befaamde verslag van zijn reis naar de Verenigde Staten in de jaren 1830.¹ Dat de democratie desondanks een onderwerp bleef dat de gemoederen danig in beweging wist te brengen, bleek wel uit de discussie tussen Annemarie Kok en Jacques Wallage in dit tijdschrift.² Wallage werd door Kok weggezet als hogepriester van een geloof. Wallage zette Kok weg als paternaliste. Het gekke is dat voor beiden de verhouding tussen overheid, politiek en burger er een van communicerende vaten is, een *zero sum game* waarin het verlies van de een de winst van de ander betekent. Waar Kok eenvoudigweg vaststelt dat er eigenlijk helemaal geen empirische grond is voor de bewering dat er iets aan de hand is met de democratie, komt Wallage met de vaststelling dat de wereld veranderd is en dat politiek en overheid zich daaraan maar moeten aanpassen.

Dit type globale redeneringen op basis van

grote containerbegrippen is in de discussie over de stand van de democratie helaas nooit ver weg.³ Daarmee wordt niet alleen betrekkelijk weinig gezegd over de historische ontwikkelingen in de verhouding tussen overheid, politiek en burger, maar is ook te weinig helder in hoeverre hier de regel geldt dat voor de ruimte van de ene per definitie het terugtreden van de ander nodig is. Toch hangt die gedachte bij voortduring als een wetmatigheid boven de discussie.

Zo concludeerde de nota *Doe-democratie* die het kabinet Rutte-Asscher in 2013 publiceerde dat 'wat mensen in eigen kring tot stand brengen om maatschappelijke kwesties op te lossen' helemaal niet via 'de omweg van een volksvertegenwoordiging' hoeft te lopen. Bert Blase, burgemeester van Heerhugowaard en voorman van vernieuwingsbeweging Code Oranje, maakte dit in een recente bijdrage nog een slag explicieter door monter vast te stellen dat de representatieve democratie een stap terug zou moeten doen ten faveure van meer samenlevingsmacht en burgerkracht.⁴

Dat is nogal wat en het is de vraag in hoeverre politieke partijen die opvatting ook overnemen. De PvdA is op dit punt de afgelopen jaren niet bepaald helder geweest in haar standpunt. Dit ondanks dat 'democratie' in het laatste beginselprogramma, uit 2005, al in het eerste artikel wordt genoemd als een van de vijf centrale idealen van de PvdA – naast vrijheid, rechtvaardigheid, duurzaamheid en solidariteit.⁵

In het recente concept-programma voor de lokale verkiezingen zoals het Centrum voor Lokaal Bestuur dat vorig jaar presenteerde wordt in de paragraaf 'bestuur' kool en geit nogal gespaard. Er wordt opgemerkt dat initiatieven om de lokale democratie te versterken door de PvdA worden omarmd, maar dat het onderscheid met de representatieve democratie steeds helder moet blijven. Hierop wordt monter vastgesteld dat 'de lokale democratie baat [heeft] bij actief burgerschap en initiatieven van onderop', maar de consequentie van die opvatting wordt niet helder.⁶

Ondertussen blijkt uit onderzoek dat ook op consensus onder inwoners gerichte burgertoppen gewoon meerderheden en minderheden, dus winnaars en verliezers, kennen en blijft het ingewikkeld echt een diverse groep inwoners op de been te brengen.⁷ Voor de sociaal-democratie zou gelijke toegang tot besluitvorming en een evenredige verdeling van kansen zich uit te spreken over de eigen woonomgeving toch essentieel moeten zijn? Maar juist hierover horen we betrekkelijk weinig.

Kok wijst bovendien met enig recht op een onderliggend probleem. Naar haar overtuiging is het overdreven vertrouwen in burgerparticipatie mede debet aan een overheid die steeds minder in staat is zelfbewust en krachtig op te treden. Vraag is echter of oorzaak en gevolg hier zo helder zijn. Het gaat immers om twee vragen. In de eerste plaats de vraag naar de stand van onze democratie en de betrokkenheid van inwoners bij het bestuur, in de tweede plaats de toegang tot en uitvoering van sociale voorzieningen. Die discussies raken aan elkaar, maar zijn niet eender. Kernbegrip in beide discussies is de notie verant-

woordelijkheid, voornaamste overeenkomst is dat dit begrip in beide gevallen wordt gebruikt als argument voor de overheid om terughoudend te zijn. In het sociale domein worden mensen steeds vaker eerst geacht hun eigen netwerk aan te spreken en hun eigen kracht te benutten alvorens zij toegang krijgen tot zorg en ondersteuning. Waar het de lokale democratie betreft wordt vervolgens zichtbaar dat inwoners meer verantwoordelijkheid willen in besluitvorming en dat daarvoor dus door politiek en overheid ruimte gemaakt moet worden.

Verantwoordelijkheid

Dat de overheid in het sociale domein de ondersteuning van inwoners nadrukkelijk voorwaardelijk maakt, lijkt me een belangrijk vraagstuk in zichzelf, maar geen direct gevolg van de veranderende houding van diezelfde overheid ten opzichte van inwonersinitiatieven. Eerder zijn dit twee zijden van dezelfde ideologische medaille, het onderliggende beeld van mens en samenleving is in beide redeneringen gelijk. Het gaat steeds om zelfstandige en mondige burgers die in de eerste plaats zelf verantwoordelijk zijn voor hun keuzes en hun handelen.

We leven in het 'tijdperk van eigen verantwoordelijkheid'

De aan Harvard werkzame politiek filosoof Yasha Mounck heeft in een wervelend betoog laten zien hoe er de afgelopen dertig jaar in zowel het academische als politieke debat een fundamentele verschuiving is opgetreden in de betekenis van het begrip verantwoordelijkheid. Dat sloeg tot grofweg eind jaren zeventig vooral op de verantwoordelijkheid die mensen hebben voor hun naasten en de wijdere

wereld om hen heen. Sindsdien is de betekenis ervan verschoven van verantwoordelijkheid voor anderen naar verantwoordelijkheid voor jezelf. Mounk laat overtuigend zien dat deze redenering zo dwingend geworden is dat we onze tijd kunnen duiden als een 'tijdperk van verantwoordelijkheid'. Daarin staan twee vooronderstellingen centraal. In de eerste plaats de gedachte dat wanneer iemand zelf verantwoordelijk is voor de gevolgen van zijn handelen, dit de validiteit van een beroep op publieke middelen vermindert. In de tweede plaats de aanname dat de vraag in hoeverre iemand zelf verantwoordelijk is voor de positie waarin hij of zij zich bevindt, voorafgaat aan de vraag in hoeverre er ondersteuning uit publieke middelen denkbaar is.⁸

Mounk laat aan de hand van tal van voorbeelden zien hoe diep deze vooronderstellingen zijn doorgedrongen in het denken over de verzorgingsstaat, ook in Nederland. Denk bijvoorbeeld aan de bijstand. Aan het toekennen van een uitkering door gemeenten gaat steeds nadrukkelijker de vraag vooraf in hoeverre het iemand aan te rekenen is dat hij in deze situatie beland is. Heeft hij voldoende gesolliciteerd? Spreekt hij de taal? Is hij afdoende geïntegreerd? En ook nadat de uitkering verstrekt is, blijft die voorwaardelijk. Toont iemand voldoende verantwoordelijkheid door mee te doen aan allerhande sollicitatietrainingen en werkervaringstrajecten? Is iemand voldoende bereid tot een tegenprestatie? Maakt hij geen verkeerde keuzes en geeft hij alle aanvullende inkomsten op? Dat type vragen staan bij voortduring centraal in de uitvoering en bij onvoldoende voortgang worden uitkeringen zonder pardon gekort, stopgezet of teruggevorderd. De uitkering is bij voortduring voorwaardelijk, dus afhankelijk van de mate waarin iemand zelf verantwoordelijkheid neemt voor de afhankelijkheidssituatie waarin hij verzeild geraakt is en de mate waarin hij daar weer uit wil komen.⁹

Met name links – de PvdA zeker niet uitgezonderd – worstelt hiermee. De grote meerwaarde van Mounks boek is dat het die worste-

ling onderkent, maar tegelijkertijd laat zien hoezeer linkse kritiek momenteel de dwingende redenering over verantwoordelijkheid slechts versterkt. Bij het voorbeeld van uitkeringen zou de reactie zijn dat het individu niet verweten kan worden dat hij geen werk kan vinden, dat is onder meer afhankelijk van de economische omstandigheden. Daarom kan de persoon in kwestie niet verantwoordelijk gehouden worden; hij is immers zelf niet schuldig aan deze omstandigheden.

Mounk laat overtuigend zien hoezeer die ontkenning het dwingende beeld van verantwoordelijkheid overeind houdt. Algemeen geldig blijft immers dat mensen zelf verantwoordelijk zijn voor hun keuzes en handelen, alleen in dit specifieke geval is die verantwoordelijkheid verminderd aan de persoon toe te rekenen. Deze 'ontkenning van verantwoordelijkheid', zoals die ook veelvuldig naar voren gebracht wordt in de karrevracht kritische analyses van de transitie in het sociale domein – waarin noties als 'eigen kracht', 'netwerk' en 'verantwoordelijkheid' overigens met recht zeer kritisch benaderd worden – versterkt slechts het dwingende karakter van de notie verantwoordelijkheid.¹⁰

Een voorbeeld uit de praktijk van de gemeente waar ik zelf politiek actief ben kan verhelderen hoe dit alles in elkaar grijpt in de dagelijkse politieke en bestuurlijke praktijk. De Wet Maatschappelijke Ondersteuning vraagt van gemeenten mantelzorgbeleid te maken. Zowel de wet als uitvoerende gemeenten geven de mantelzorger immers een zeer wezenlijke rol als onderdeel van het netwerk dat zorgvragers eerst moeten benutten voor zij aanspraak kunnen maken op een voorziening.¹¹ In de gemeente Lingewaard werd hierop voorgesteld het mantelzorgbeleid 'in co-creatie' op te stellen. Het ging immers de mensen zelf aan, dus moesten zij er ook over kunnen meepraten. Daarbij werd impliciet verondersteld dat mensen daaraan ook behoefte hebben en dat hiermee vormgegeven werd aan een bestuurlijke en democratische vernieuwing.

Tegelijkertijd werd er – ondanks herhaald

verzoek – vooraf niet aangegeven dat er financieel ruimte zou zijn wensen en inzichten van inwoners ook daadwerkelijk realiteit te maken. Hier ontstaat een cirkelredenering. Mensen zijn verantwoordelijk voor het eigen leven en moeten het dus eerst met hun netwerk proberen te rooien. Vervolgens wordt dat netwerk – waarvan we overigens keer na keer constateren dat het al overbelast is – gevraagd om mee te denken over rol en functie van mantelzorg. Maar er is geen ruimte om hun wensen, bijvoorbeeld het beschikbaar maken van respijtzorg of het verminderen van de nadruk op de rol van het netwerk bij de beoordeling van de vraag of mensen in aanmerking komen voor een voorziening, ook realiteit te maken. Aan proponenten van bestuurlijke vernieuwing als Jacques Wallage zou je vervolgens willen vragen of dit nu echt vooruitgang is.

Ogen open

Maar wat dan wel? Het probleem ontkennen helpt niet. Kok verwijst naar auteurs als Tom van der Meer en Maarten Allers die vraagtekens gesteld hebben bij de vooronderstelling van Wallage en anderen dat er sprake zou zijn van een crisis in de Nederlandse democratie. Feit is evenwel dat de opkomst bij lokale verkiezingen fors terugloopt en dat ook in mijn eigen politieke praktijk de legitimiteit van de gemeenteraad door inwoners met een verwijzing naar diezelfde opkomst betwist wordt. Daarvoor de ogen sluiten lijkt even onverstandig als onredelijk. Maar ervan uitgaan dat hier sprake is van een soort *zero sum game* waarbij de rol van de representatieve democratie zomaar kan worden overgenomen door betrokken inwoners is onverstandig omdat de gelijke toegang tot meepraten en meebeslissen in tal van experimenten met democratische participatie een pijnpunt blijft. Tegelijk versterkt een dergelijke grondhouding, waarin de mondig inwoner wil meepraten over zijn leefomgeving, het beeld van diezelfde inwoner die binnen het sociale domein uiteindelijk ook zelf verantwoordelijk is voor de gevolgen van

zijn keuzes. Zo wordt onbedoeld de voorwaardelijkheid van toegang tot de verzorgingsstaat versterkt.

Mouk suggereert in de tweede helft van zijn boek een oplossing door de redenering over verantwoordelijkheid om te draaien.¹² Niet langer moeten critici van noties als ‘eigen kracht’ en ‘eigen verantwoordelijkheid’ wijzen op omstandigheden waardoor mensen buiten hun eigen schuld in de problemen geraakt zijn. Dat versterkt immers de gedachte slechts dat mensen in normale omstandigheden inderdaad zelf volledig verantwoordelijk zijn voor de gevolgen van hun handelen. Kernvraag zou in plaats daarvan moeten zijn wat mensen eigenlijk nodig hebben die verantwoordelijkheid vorm en inhoud te geven. In het debat over de lokale verzorgingsstaat wordt dan niet de vraag wat mensen zelf kunnen en waar de overheid moet aanvullen, maar wat mensen nodig hebben om zelfstandig de verantwoordelijkheid voor hun eigen leven (opnieuw) invulling te kunnen geven.

In het debat over de lokale democratie wordt de vraag dan wat overheden moeten doen om mensen in staat te stellen actief mee te doen in de vormgeving van hun eigen omgeving en er ondertussen voor te waken dat iedereen ook gehoord wordt. Juist met een dergelijk verhaal, waarin actieve inwoners een sterke overheid behoeven die ook bereid is zichzelf te beschouwen als fundament voor de lokale gemeenschap, kan de PvdA zich onderscheiden van anderen.

Alleen door als sociaal-democratische partij juist die verbindende functie weer op zich te nemen kan de PvdA het vertrouwen in zowel zichzelf versterken als in de politiek en bestuur in meer algemene zin. Zowel het recept van Wallage en anderen – meer macht aan de burger – als de inzichten van Kok – laat de overheid gewoon haar werk goed doen – zijn daartoe onvoldoende. Zij gaan te veel uit van de gedachte dat er een keuze voor ligt voor óf een sterke overheid óf een actief en betrokken burgerschap. Maar waar staat geschreven dat beide niet kunnen samengaan? Sterker nog, is de gedachte zoals ook Mouk die uitwerkt

dat een actief burgerschap niet kan zonder sterke overheid en betrokken politiek niet veel overtuigender?

De gedachte dat de machtsaanspraak van de overheid de ruimte voor participatie van de burger in de weg staat, helpt ons niet verder. Waar het wel over moet gaan? Over de vraag hoe overheid en politiek mensen in staat kunnen stellen aan hun betrokkenheid vorm te geven en hoe niemand daarbij, be-

doeld of onbedoeld, wordt uitgesloten. De discussie over het sociale domein moet weer gaan over de vraag hoe de lokale verzorgingsstaat een basis kan zijn voor mensen om hun eigen leven en dat van anderen een stukje beter en mooier te maken in plaats van het repetitief onderstrepen of gedeeltelijk betwisten van het belang van zelfredzaamheid en eigen verantwoordelijkheid.

Noten

- 1 Alexis de Tocqueville, *Democracy in America* (New York 2004) 7.
- 2 A. Kok, 'Klaar met politiek. Het participatie-evangelie van Wallage en Plasterk', *S&D* 2017/3, pp. 29-35; J. Wallage, 'De politiek kan het niet alleen', *S&D* 2017/4, pp. 10-12.
- 3 Vgl. bijvoorbeeld Raad voor het Openbaar Bestuur [ROB], *Loslaten in vertrouwen. Naar een nieuwe verhouding tussen overheid, markt en samenleving* (Den Haag 2012) waarin zonder al te veel nadere uitwerking wordt vastgesteld dat 'ontwikkelingen als individualisering, ontideologisering, technocratisering, economisering, informatisering en mondialisering in combinatie met lokaliseren het speelveld van de representatieve democratie' de afgelopen decennia 'ingrijpend' hebben veranderd (p. 13-14).
- 4 *Doe-Democratie. Kabinetsnota ter stimulering van een vitale samenleving* (Den Haag 2013), p. 12; Bert Blase, 'Lerend op weg naar meer samenlevingsmacht', *Tijd&Taak* (november 2017), pp. 19-20.
- 5 *Beginselen. Manifest vastgesteld door het congres van de Partij van de Arbeid* (Delft 2005) art. 1.1.
- 6 Centrum voor Lokaal Bestuur [CLB], *[Plaatsnaam] verbonden. Basisprogramma voor de Gemeenteraads-verkiezingen van maart 2018* (Den Haag 2016), pp. 77-79.
- 7 G. Boogerd en A. Michels (red.), *G1000. Ervaringen met burgertoppen* (Den Haag 2016), p. 32, p. 29, p. 70, pp. 99-101.
- 8 Yascha Mounk, *The age of responsibility. Luck, Choice and the Welfare State* (Cambridge 2017), p. 19.
- 9 Voor meer voorbeelden zie: A.J. Kruijer, F. Bredewold en M. Ham (red.), *Hoe de verzorgingsstaat verbouwd wordt. Kroniek van een verandering* (Amsterdam 2016).
- 10 Mounk, *Age of responsibility*, pp. 100-101, 131-132.
- 11 Hoezeer die gedachte is doorgedrongen, blijkt wel uit de populariteit van boeken over rol netwerk. In gemeente Lingewaard is Ankie Siegers, *De Nieuwe Route. Transformatie in het sociaal domein, samensturing met alle betrokkenen* (Amsterdam 2016) bijvoorbeeld ontdekt als heilige graal in het sociale domein.
- 12 Mounk, *Age of responsibility*, pp. 172-207.

A.L. Snijders

Het posten van een brief in november

Terwijl de sombere novemberdag weigerde op gang te komen, reed ik op mijn fiets naar Lochem. Uit protest had ik me niet hermetisch aangekleed, ik probeerde de natuur te verleiden tot matigheid en eenvoud: een bleke zon was genoeg, en de wind zou zich ook best kunnen inhouden. Het ging natuurlijk anders, het was een grillige herfst, de bladeren hadden het lang gehouden, maar waren deze nacht toch in groten getale neergedaald. Mijn houding was naïef en onbezonnen – toen er een zware regen losbarstte, zag ik alle fietsers weggelopen in bushokjes en lege hooibergen. Zelf werd ik onontkoombaar gedwongen door te fietsen. Ik besepte wel dat mijn beslissing mijn pet thuis te laten en mijn regenjas opzettelijk te vergeten als een tijdelijke geestesziekte beschouwd kon worden. Ik was als het ware een mysticus geworden, een onthechte knecht in dienst van Hogere Machten die je stil en nederig maken.

Dat werd nog versterkt door mijn gedrag bij het postkantoor. Ik zette mijn fiets zorgvuldig onder een luifel en zag tot mijn grote genoegen dat het zadel nog droog was. Ik merkte wel dat mijn schoenen vol water stonden en dat de brief in m'n binnenzak door de regen was aangetast. Ik vroeg het postmeisje of Vachères-en-Quint nog wel leesbaar was – ze twijfelde. Ze gaf me een pen en raadde me aan de uitgevloeiende letters te versterken. Daarna legde ze de envelop op de radiator achter de toonbank en beloofde hem niet te vergeten. Iedereen keek naar me toen ik weer naar buiten ging en wegfietste. Het regende nog steeds, ik was de enige die bewoog, iedereen zag dat mijn rebellie tegen de natuur me tot buitenstaander had gemaakt. Thuis maakte ik een kruik en ging midden op de dag naar bed, uiteindelijk verslagen.

Register S&D 2017

Vetgedrukte cijfers verwijzen naar het editienummer van deze jaargang.

Thema's

- Tweede Kamerverkiezingen 2017 **1**
- De PvdA en het Midden-Oosten **1**
- PvdA, hoe nu verder? (1) **2**
- Komt de cultuurpolitiek terug in Nederland? **2**
- PvdA, hoe nu verder? (2) **3**
- Red de zeggenschap van de technocratie **3**
- Jong en toch boos. Promovendi over hedendaags neoliberalisme **4**
- PvdA, hoe verder? (3) **4**
- PvdA, hoe verder? (4) **5**
- Baar, Dirk-Jan van, *Niet hip of sexy, maar noodzakelijk* **1-8**
- Becker, Frans, *De economie is wél het probleem – een repliek* **2-78** (zie ook: Kalma, Paul)
- Beer, Paul de, *Laatste kans voor ons pensioenstelsel* **6-21**
- Berg, Joop van den, *Een minderheidskabinet met één stem meerderheid* **6-5**
- Bokhorst, Meike, *Introductie* **3-42** (zie ook: Hurenkamp, Menno)
- Bokhorst, Meike, *Politieke voorkeur voor sociale zeggenschap* **3-44**
- Bokhorst, Meike, *Toezicht staat zeggenschap van burgers vaak in de weg – maar dat hoeft niet* **3-63**
- Bolhuis, Wimar, *Vanuit de oppositie bouwen aan een moderne sociaal-democratie* **1-5**
- Bolhuis, Wimar, *Terug naar de middenklasse* **5-13**
- Bont, Antoinette de, *Actieve burgers in de gezondheidszorg: de noodzaak van variëteit* **3-51** (zie ook: Bovenkamp, Hester van de en Meurs, Pauline)
- Bordewijk, Paul, *Tegen de pasokificatie van de PvdA* **2-52**
- Bordewijk, Paul, *Het beste middel tegen nepnieuws is een integere overheid* **6-36**
- Bos, Maarten van den, *Verantwoordelijkheid is het woord niet* **6-51**
- Bovenkamp, Hester van de, *Actieve burgers in de gezondheidszorg: de noodzaak van variëteit* **3-51** (zie ook: Bont, Antoinette de en Meurs, Pauline)
- Corbey, Dorette, *Een zachte Brexit, Next, Frexit, Dexit* **5-52**
- Cornelissen, Lars, *De VVD: neoliberal tot in de vezels* **4-32**
- Derksen, Wim, *Hebben we niks beter te doen dan het stimuleren van burgerkracht?* **6-48**

Columns

- Hurenkamp, Menno, *Nestgeur uit een spuitbus* **1-4**
- Boer, Nik-Jan de, *Peuro* **1-57**
- Beer, Paul de, *Bescherm burgers tegen globalisering* **2-4**
- Hurenkamp, Menno, *Nou jij, Jeroen!* **3-4**
- Linthorst, Marijke, *Met twee maten* **4-4**
- Linthorst, Marijke, *Verschil* **5-4**
- Bokhorst, Meike & Minderman, Goos, *Tijd voor actie* **6-4**

Boekessays

- Erik, Jurgens, *Struisvogels zijn we niet, maar onzeker wel* **1-45**
- Krop, Marnix, *Europa van waarde* **1-50**
- Pronk, Jan, *Drie realiteiten* **5-24**
- Meijer, Wim, *Herstel van het vooruitgangsoptimisme* **5-32**
- Huppes, Gjalt, *Strategische kanttekeningen bij een nieuw regeerakkoord* **5-37**

Artikelen

- Aarts, Kees, *De PvdA en de verkiezingen van 2017* **2-32**
- D'Ancona, Hedy, *We hebben het gezapig ondergaan* **2-64**

-
- Dunk, Thomas von der, *Pleidooi voor een bescheiden elite* 1-18
 - Elias, Ton, *Neem maar meer stelling tegen de gemakzucht* 4-47
 - Hende, Harko van den, *Meer macht voor burgers in de bespiedeconomie* 5-45
 - Hoffman, Leen, *Asschers erfenis gaat ver terug* 4-13
 - Hofman, Leen, *Kaalslag was er al lang voor de kabinetten-Rutte* 2-71
 - Hurenkamp, Menno, *Introductie* 3-42 (zie ook: Bokhorst, Meike)
 - Hurenkamp, Menno, *Burgers van verdienste* 5-18
 - Jurgens, Erik, *Verdedig de rechtsstaat!* 6-18
 - Kalma, Paul, *Ontwaak, sociaal-democraat!* 2-15
 - Kalma, Paul, *De economie is wél het probleem – een repliek* 2-78 (zie ook: Becker, Frans)
 - Kam, Flip de, *Alle kunst is koopwaar* 2-67
 - Kam, Flip de, *Het kabinet-Rutte III: Sinterklaas bestaat* 5-5
 - Kok, Annemarie, *Klaar met politiek. Het participatie-evangelie van Wallage en Plasterk* 3-29
 - Koole, Ruud, *Gezelligheid is goed, vertrouwen is beter* 2-11
 - Lange, Sarah de, *Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is* 2-24
 - Langenberg, Berend Jan, *Nederland heeft nooit van cultuur gehouden* 2-75
 - Linthorst, Marijke, *Neem de economie van de economen af* 2-45
 - Lith, Margriet van, *Maak je naam waar, PvdA* 3-15 (zie ook: Meijer, Wim)
 - Meijer, Wim, *Maak je naam waar, PvdA* 3-15 (zie ook: Lith, Margriet van)
 - Meurs, Pauline, *Actieve burgers in de gezondheidszorg: de noodzaak van variëteit* 3-51 (zie ook: Bont, Antoinette de en Bovenkamp, Hester van de)
 - Oomen, Barbara, *Het internationale recht – juist ook in Nederland* 6-19
 - Otjes, Simon, *De wederopstanding van GroenLinks* 4-43
 - Overman, Sjors, *Lessen uit verzelfstandiging* 3-58
 - Overwijk, Jan, *De strijd om efficiëntie* 4-25
 - Praag, Philip van, *Dit zijn de kernthema's* 3-5
 - Priemus, Hugo, *Grondslagen woonbeleid 2017-2021* 3-36
 - Rooduijn, Matthijs, *Linkse samenwerking of het festival van de gemiste kansen* 2-42
 - Schie, Patrick van, *Vrees het volk niet: een welgemeend advies van een liberaal aan de PvdA* 4-40
 - Tang, Paul, *Als de splinters winnen* 1-14
 - Tang, Paul, *Europese winstwaarschuwing* 4-5
 - Vandenbroucke, Frank, *Kleine welvaartsstaten moeten groot denken* 6-27
 - Verhagen, Frans, *De sociaal-democratie moet de PvdA achter zich laten* 5-10
 - Vries, Patrick J. de, *Naar nieuwe samenwerking met de Arabische wereld* 1-37
 - Vries, Patrick J. de, *Europees belang bij een regionale veiligheidsdialoog in het Midden-Oosten* 6-42
 - Wallage, Jacques, *De politiek kan het niet alleen* 4-10
 - Weezel, Max van, *De PvdA, Israël en de Palestijnen: een ongelukkige driehoeksrelatie* 1-25
 - Willink, Herman Tjeenk, *Makkers, ten laatste male?* 6-12
 - Woltring, Naomi, *Lessen uit het neo-liberalisme: repolitiseer de civil society* 4-18
- A.I. Snijders**
- *Geschiedenis* 1
 - *De Brievenbus* 2
 - *Getuige* 3
 - *Geweer* 4
 - *Cor* 5
 - *Het posten van een brief in november* 6

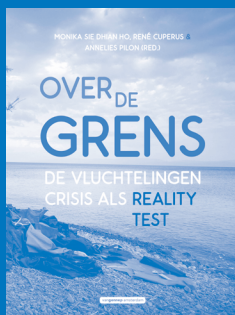
Rood-groene politiek voor de 21^e eeuw

Onder redactie van

**Heleen de Coninck, Menno Hurenkamp, Lieke Melsen
& Hans Opschoor**

De sociaal-democratie is van oudsher beter in rood dan in groen, beter in economie dan in ecologie. Met het project 'rood-groene politiek voor de 21ste eeuw' maakt de WBS daar een einde aan. Wat te doen na de energieakkoorden van het kabinet Rutte II, na het klimaatakkoord van Parijs? Oude rotten als Hans Opschoor, Rudy Rabbinge en Jan Pronk slaan de handen ineen met jonge honden als Heleen de Coninck en Socrates Schouten, met wetenschappers als Jozef Keulartz en Joyeeta Gupta en met activisten als Wijnand Duyvendak om een internationaal en groen georiënteerde agenda voor de komende twintig jaar te presenteren.

Omvang 416 pagina's | € 22,50 | ISBN 978 94 6164 453 4
Verschenen april 2017

Over de grens – Vluchten naar Europa

Onder redactie van

René Cuperus, Monika Sie Dhian Ho & Annelies Pilon

De Wiardi Beckman Stichting (WBS) onderzoekt de schakels in de migratieketen: van brandhaard tot inburgering en van vertrek naar bestemming. De WBS ging op missie naar de 'opvang in de regio' (Libanon en Jordanië) én naar gemeenten die hier in Nederland vluchtelingen opvangen. Naar de Hongaarse grens én naar het uitzetcentrum op Schiphol. Een boek met bijdragen van wetenschappers, ngo's en politici. Op zoek naar een progressief antwoord op de vluchtelingen-crisis.

Omvang 416 pagina's | € 24,90 | ISBN 978 94 6164 459 6
Verschenen juni 2017

- 3 *Redactioneel* Stop met verstoppertje spelen
- 4 *Column* **Meike Bokhorst & Goos Minderman** Tijd voor actie
-
- 5 **Joop van den Berg** Een minderheidskabinet met één stem meerderheid
- 12 **Herman Tjeenk Willink** Makkers, ten laatste male?
- 18 **Erik Jurgens** Verdedig de rechtsstaat!
- 19 **Barbara Oomen** Het internationale recht - juist ook in Nederland
- 21 **Paul de Beer** Laatste kans voor ons pensioenstelsel
- 27 **Frank Vandenbroucke** Kleine welvaartsstaten moeten groot denken
- 36 **Paul Bordewijk** Het beste middel tegen nepnieuws is een integere overheid
- 42 **Patrick de Vries** Europees belang bij een regionale veiligheidsdialoog in het Midden-Oosten
-
- Klaar met weg-met-ons*
- 48 **Wim Derksen** Hebben we niks beter te doen dan het stimuleren van burgerkracht?
- 51 **Maarten van den Bos** Verantwoordelijkheid is het woord niet
-
- 56 **A.L. Snijders** Het posten van een brief in november